T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TANZİMAT ROMANINDA EĞİTİM SORUNU

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Mutlu DEVECİ

HAZIRLAYAN
İpek YILDIZ

ELAZIĞ 2018

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİMDALI

TANZİMAT ROMANINDA EĞİTİM SORUNU

DANIŞMAN
Doç. Dr. Mutlu DEVECİ

HAZIRLAYAN
İpek YILDIZ

Jürimiz, 12/01/2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezini oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulmuştur.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ .....
2. Prof. Dr. Y. Cemalettin GÖPÜROĞLU .....
3. Prof. Dr. Yakup GELİK .....
4. Prof. Dr. Tarık ÖZCAN .....
5. Doç. Dr. Mutlu DEVECİ .....

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Tanzimat Romanında Eğitim Sorunu

İpek YILDIZ

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Elazığ-2018, Sayfa: XII+311

19. yüzyıldan sonra dünyada yaşanan siyasi ve sosyal değişiklikler Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketlerinin başlamasına neden olur. 1839 yılında Tanzimat'ın ilanıyla netleşen Batı etkisi sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik olmak üzere pek çok alanda görülür. Bu değişim hareketinin sosyal ve kültürel boyuttaki tesiri bir toplumu yeni bir düzene hazırlamak açısından oldukça önemlidir. Bunun bilincinde olan dönemin aydın ve sanatçıları Batılılaşmayı ve yeni bir toplum anlayışını halka anlatmak gerektiğine inanırlar. Bu inançta birleşen Tanzimat yazarlarının üzerinde durulmasını düşündükleri konuların başında eğitim gelir.

Halkı, eğitimin önemi noktasında bilinçlendirme kaygısı güden Tanzimat yazarları dönemin eğitim anlayışının eleştirisini yayımladıkları makalelerde, gazete yazılarında yaparken edebiyatta yeni bir tür olan romanlarda da ele alırlar. Modernleşmeyle birlikte bir toplumun sağlıklı gelişmesinin temeline eğitimi yerleştirerek bunu dönemin romanlarında farklı açılardan yorumlarlar. Batılılaşmanın ancak sistemli ve kaliteli bir eğitim anlayışıyla olacağı düşüncesi romanlarda önemle vurgulanan bir konudur. Ayrıca eğitim sisteminde nasıl bir değişimin yaşanması gerektiği de eğitim sorununa dair işlenen konular arasındadır. Bu nedenle Tanzimat dönemi yazarları eğitim anlayışından eğitimin kurumsal boyuttaki aktarılışına; çocuk eğitiminden anne baba eğitimine; sanat eğitiminden ana dili/yabancı dil eğitimine; din eğitiminden yurt dışında görülen eğitime kadar eğitimi ve eğitim sorununu çeşitli açılardan dile getirirler. Sanatçıların bu farkındalığı romanlar aracılığıyla edebî sahaya

taşıması aynı zamanda onların modernleşmede de üstlendikleri öncü rolleri belirginleştirmektedir. Bu çalışmada, Batılılaşma sürecinde eğitimin rolü, eğitim anlayışının nasıl olduğu, eğitim sorunları ve Tanzimat dönemi yazarlarının bu sorunlara yaklaşımı dönem romanlarından hareketle değerlendirilir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, edebiyat, roman, eğitim sorunu.

ABSTRACT

Doctoral Dissertation

The Problem of Education in Tanzimat Era Novel

İpek YILDIZ
University of Fırat
The Institue of Social Secience
And Postgraduate Studyy in Turkish Language and Literature
Elazığ-2018, Page: XII+311

The political and social changes that took place in the world since the 19th century cause the westernization movements to begin in the Ottoman Empire. The Western influence, which was clarified in 1839 by the Tanzimat declaration, is seen in many areas, including social, cultural, political and economic. A social and cultural impact of this movement of change is highly important in terms of preparing the society for a new order. The intellectuals and artists, who are aware of this, believe that it is necessary to tell westernization and a new understanding of society to the public. Education is the primary of the topics on which the authors of the Tanzimat, who are united in this belief, lay emphasis.

The authors in Tanzimat era, who aims to make the public conscious of the importance of education, criticize the educational attitudes of the era in articles and in newspapers, and they also criticise these attitudes in novels, a new literary genre. With modernization, they place education on the basis of the healthy development of a society and interpret this in different perspectives in the novels of the era. The idea that westernization is only possible with systematic and high quality understanding of education is a topic that is overemphasized in novels. In addition, how the education system should be changed is one of the subjects discussed about the educational problem.

For this reason, the writers of the Tanzimat era mention the education and the educational problem in several ways, from the understanding of education to the

transfer of education in the institutional dimension; child education to parent education; art education to mother tongue/foreign language education; the religious education to the foreign education. The fact that the artists move this awareness through the novels into the literary realm, at the same time, signalize their leading role that they also undertake in modernization. In this study, the role of education in the westernization process, how the understanding of education is, the educational problems and the approach of the Tanzimat period authors to these problems are evaluated with with reference to the novels of the era.

Key Words: Tanzimat Era, literature, novel, educational problem.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **VI**
ÖNSÖZ ..... **IX**
KISALTMALAR ..... **XII**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TANZİMAT ÖNCESİ VE TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM DURUMUNA/KURUMLARINA GENEL BİR BAKIŞ **8**

1.1. Tanzimat Öncesi Eğitim Kurumları 8
1.1.1. Sıbyan Mektepleri 11
1.1.2. Medreseler 12
1.1.3. Saray Mektepleri ve Askerî Mektepler 14
1.1.4. Memur Mektepleri 15
1.1.5. Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar 15
1.1.6. Halk Eğitim Kurumları 16
1.2. Eğitimde Yenileşme ve Tanzimat Döneminde Eğitim 16
1.3. Tanzimat Dönemi Romancılarının Eğitime Ait Düşünceleri 31
1.3.1. Namık Kemal 31
1.3.1.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu 33
1.3.1.2. Anne/Kadın Eğitimi 35
1.3.1.3. Eğitimde /Okulda Yenileşme 36
1.3.1.4. Namık Kemal'in Maarif Nizamnamesi'ne Yönelik Eleştirileri 36
1.3.1.5. Sıbyan Mektepleri, Rüştiyeler ve Darülfünun 37
1.3.1.6. Yatılı Okul (Leylî Mektep) 39
1.3.1.7. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi 40
1.3.1.8. Batı'da Eğitim Anlayışı 41
1.3.2. Ahmet Mithat Efendi 44
1.3.2.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu 46
1.3.2.2. Anne/Kadın Eğitimi 48

1.3.2.3. Eğitimde /Okulda Yenileşme 49
1.3.2.4. Yatılı Okul (Leylî Mektep) 51
1.3.2.5. Anaokulu 51
1.3.2.6. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi 52
1.3.2.7. Okullardaki Disiplin 53
1.3.2.8. Batı'da Eğitim Anlayışı 53
1.3.3. Şemsettin Sami 54
1.3.3.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu 54
1.3.3.2. Anne/Kadın Eğitimi 55
1.3.3.3. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi 56
1.3.4. Recaizade Mahmut Ekrem 57
1.3.4.1. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi 57
1.3.5. Nabizade Nazım 61
1.3.5.1. Anne/Kadın Eğitimi 62
1.3.5.2. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi 62
1.3.6. Mizancı Mehmed Murad 63
1.3.6.1. Eğitimde /Okulda Yenileşme 64
1.3.7. Fatma Aliye Hanım 65
1.3.7.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu 65
1.3.7.2. Anne/Kadın Eğitimi 67
1.4. Bir Eğitmen Olarak Yazarın Görüntüleri 69
1.4.1. Romanlardaki Görüntüsü 69
1.4.1.1. "Önsöz"ler/ "Mukaddime"ler 69
1.4.1.2. Yazarın Okura Müdahalesi 76
1.4.1.3. Yazarın Ben'i ve Değerler Dünyası: İdeal Kahramanlar 79
1.4.1.4. Yazarın Sesi: Dil ve Üslup 82
1.4.2. Diğer Türlerdeki Görüntüsü 84
1.4.2.1. Gazete Yazıları 84
1.4.2.2. Tiyatro Eserleri 89

İKİNCİ BÖLÜM

2. TANZİMAT ROMANINDA EĞİTİM SORUNU VE GÖRÜNTÜ DÜZEYLERİ 93

2.1. Ailelerin Eğitimi 93

2.1.1. Ebeveyn Olarak Baba ve Babanın Çocuk Eğitimi Üzerindeki Etkisi 94

2.1.2. Ebeveyn Olarak Anne ve Annenin Çocuk Eğitimi Üzerindeki Etkisi 116

2.2. Modern Yaşamın Gerekliliği: Çocukların ve Gençlerin Eğitimi 130

2.2.1. Kız Çocukların/Kadınların Sosyal Konumu, Ahlaki Tutumları ve Eğitimi 131

2.2.1.1. Esir/Köle/Cariye/Halayık Konumundaki Kadınların Eğitimi 172

2.2.2. Erkek Çocukların/Gençlerin Sosyal Konumu, Ahlaki Tutumları ve Eğitimi 179

2.2.2.1. Esir/Köle/ Uşak Konumundaki Erkeklerin Eğitimi 225

2.3. Eğitimin Aktarılış Biçimi ve Yansımaları 226

2.3.1. Kurumlar Aracılığı ile Eğitim: Okul/Mektep ve Diğer Eğitim Kurumları 226

2.3.2. Kurumsal Olmayan Boyutu ile Eğitim: Eğitimciler ve Öğreticiler 236

2.3.2.1. Muallim/Hoca ile Eğitim 236

2.3.2.2. Mürebbiye ile Eğitim 245

2.3.2.3. Dadı/Kalfa ile Eğitim 249

2.4. Öğretim Alanlarına Göre Eğitim 250

2.4.1. Müzik Eğitimi 250

2.4.2. Resim Eğitimi 253

2.5. Ana Dili/Yabancı Dil Eğitimi 255

2.6. Din Eğitimi 266

2.7. Kişisel Gelişim: Yurt Dışı Eğitimi 268

SONUÇ 274

KAYNAKLAR 285

EKLER 310

Ek 1. Orjinallik Raporu 310

ÖZ GEÇMİŞ 311

ÖNSÖZ

Tarihsel varlığını Türk-İslam kültür ve medeniyeti üzerine konumlandıran Osmanlı Devleti, Batı'nın yaşadığı köklü değişimlerden 19. yüzyıldan sonra ciddi bir şekilde etkilenmeye başlar. Osmanlı Devleti, Batı'nın yenidünya düzenine ayak uydurma sürecinde kendi kültürünü ve siyasi yapısını korumaya çalışsa da bir süre sonra yaşanan değişimlerden nasibini alır. Sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yönden Batılılaşma hareketiyle karşılaşan Osmanlı Devleti, Tanzimat'ın ilanıyla bu tanışıklığı resmîleştirmiş olur.

Tanzimat, Batılılaşmanın Osmanlı kültürü bünyesinde etkili olmaya başlamasının adıdır. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla (1839) Batı'yı tanımaya başladığını duyuran Osmanlı Devleti, yeni bir düzeni anlamaya çalışırken bir yandan da bu değişimin kendi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini gözleyerek siyasi ve kültürel birliğini muhafaza etmeyi amaçlar. Fakat farklı bir anlayışla tanışan toplumun yeniliklere alışması sosyo-kültürel açıdan bazı sıkıntıları beraberinde getirir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte hızlanan Batılılaşma rüzgârının bir çöküşe neden olmaması için başta devlet adamları, bürokratlar, aydınlar olmak üzere pek çok kesimden insan arayışa girer. Devrin aydınları, sanatçıları Batılılaşmanın nasıl olduğu, etkisi ve sonuçları gibi çeşitli konular üzerinde fikirlerini halka aktarırlar. Bunun için farklı yollar denenirken en etkili olanlardan biri de bu konuların edebî platformda işlenmesidir. Özellikle Tanzimat Dönemi Edebiyatı ürünlerinin temelleri olan Tanzimat romanları aynı zamanda o dönemin sosyal hayatının okunduğu kaynakları oluşturur. Bu eserleri kaleme alan yazarların Tanzimat'ın birer düşünürleri olduğu gerçeği de unutulmazsa dönem romanlarının bir kurgunun etrafında o günün problemini işlediği ve bunlara çözüm aradığı söylenebilir.

Tanzimat döneminin genel felsefesi Batı'nın gelişmelerini esas alıp bunları uygulamak olduğu için halkı bilgilendirme ve eğitme gerekliliği ortaya çıkar. Bu bilinçlendirme çalışmalarına dönemin sanatçıları da eserleri aracılığıyla hizmet ederek katkıda bulunurlar. Türk edebiyatının ilk roman ve hikâye örnekleri teknik ve yapı bakımından eksiklikler içerse de işlenilen konular ve bu konuların aktarılışı bakımından oldukça önem taşımaktadır. Özellike Tanzimat sanatçıları yeni düzeni, yeni anlayışı eğitici bir şekilde eserlerine aktarmayı amaç edindikleri için düşüncelerini benzer

şekilde iletirler. Bu nedenle yazarların ortak tutumu kurguladıkları karakterler ve olaylar ile halkı bilinçlendirmek, toplumu aydınlatmak ve insanlara yol göstermektir.

Tanzimat yazarları adaptasyon sürecinde olan bir toplumu ve bireyi işlerken sosyal fayda ilkesinden hareketle okuru bir eğitim sürecine tabi tutar. Topluma yön vermek amacının güdüldüğü bu süreçte okur, bazı fikir ve düşüncelerle bilgilendirilip eğitilirken bir yandan o dönemde eğitime verilen önemin ne boyutta olduğunu öğrenir.

Bu çalışmada, kalkınmanın odağına eğitimi yerleştiren Tanzimat sanatçılarının romanlarında dönemin eğitim sorununu nasıl ele aldıklarını ortaya koymak amaçlandı. Ayrıca eğitimin önemi, yenileşmeyle eğitim-öğretimde yaşanan değişiklikler ve bunların sonuçları tespit edilerek değişim sürecinde eğitim sorununun romanlarda işlenişini göstermek hedeflendi. Tanzimat romanlarında eğitim konusunun dile getirilmesi, sanatçıların eğitim sorununa romanlarında değinmeleri o dönemde yenileşme politikasının devlet gücü haricinde kültürel ve edebî sahada da ne durumda olduğunu hissettirmesi açısından önemlidir. Bu bilgiler ışığında Tanzimat dönemi sanatçılarının eğitimle ilgili üstlendikleri rol ve sağladıkları katkılar değerlendirildi.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Batılılaşmanın sosyal, siyasi ve edebî hayat üzerindeki yankılarının ele alındığı "Giriş"in ardından Birinci Bölüm yer alır. Dört alt başlıktan oluşan "Birinci Bölüm"de, Tanzimat romanlarındaki eğitim sorununu daha iyi görebilmek amacıyla Tanzimat öncesi eğitimin durumu hakkında bilgiler verildi. Ardından Batılılaşmayla birlikte eğitimde yaşanan değişimlere ve Tanzimat dönemindeki eğitim anlayışına değinildi. Tanzimat dönemi yazarlarının eğitime dair farkındalıkları onların eğitim görüşlerini öne çıkardığı için Tanzimat romancılarının eğitimle ilgili düşünceleri dile getirildi. "Birinci Bölüm", Tanzimat yazarlarının bir eğitimci tavrıyla sanata ve okura yönelişinin değerlendirilmesiyle sonlandırıldı.

Yeni bir okur kitlesinin oluşmaya başlamasıyla romanı bir eğitim aracı olarak gören Tanzimat yazarlarının eğitime ait farklı sorunlara değindiği görülmektedir. Eğitim yalnızca tek taraflı bir şekilde kurumsal boytuyla ele alınmaz. Romanlarda eğitim; aile, çocuk, sanat, yabancı dil, din, yurt dışı eğitimi gibi çeşitli açılardan işlenir. Bundan dolayı "İkinci Bölüm"de, Tanzimat dönemi sanatçılarının romanlarındaki eğitim sorununu hangi açılardan ele aldıkları sınıflandırılarak bunlar altı alt başlık hâlinde incelendi. Aile ve çocuk eğitimi incelenirken öncelikle anne ve babanın eğitim

durumuna ve bunun çocuk eğitimi üzerindeki etkisine değinildi. Modern yaşamın bir gerekliliği olarak çocukların ve gençlerin eğitimleri ve bu eğitimin sosyal konuma etkileri belirtildi. Kız ve erkek çocukların toplumsal rolleri ve eğitim durumları birbirinden farklı olduğu için bunlar iki ayrı başlıkta işlendi. Ayrıca esir/köle/cariye/halayık/uşak konumundaki bireylerin eğitim durumu da cinsiyetlerine göre başlıklandırılıp incelendi.

Tanzimat romanlarında eğitim hem kurumsal boyutuyla hem de kurumsal olmayan boyutuyla değerlendirildiği için eğitimin aktarılış biçimi ve yansımaları iki alt başlığa ayrıldı. Okul/mektep, eğitim veren diğer eğitim kurumları ile geleneksel eğitim ve yeni eğitimi temsil eden eğitimci ya da eğitimci kimliği taşıyan öğreticilerle yapılan eğitim sorunu dile getirildi. Bilim ve tekniğe ait konularda Batı'yı örnek almaya başlayan Osmanlı'nın bunu güzel sanatlarda da devam ettirmesi nedeniyle sanat eğitimindeki durum değerlendirildi. Tanzimat döneminde Batılılaşmanın bir gereği olarak yabancı dile verilen önemin artmasıyla yabancı dil eğitimine ve bunun karşısında yer alan ana dili eğitiminin durumuna değinildi. Tanzimat romanlarında din eğitimiyle ilgili tespitlerden sonra kişisel gelişim için önemli bir adım olan yurt dışı eğitiminden bahsedildi. Yurt dışındaki eğitimin birey için olumlu ve olumsuz etkileri ikinci bölümün son başlığı altında incelendi. Çalışmayla ilgili genel bir değerlendirmenin yer aldığı "Sonuç" bölümünün ardından "Kaynaklar" bölümüne tezde incelenen romanların ve katkı sağlayan eserlerin listesi eklendi.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına ve isimlendirilmesine öncülük eden sayın hocam Prof. Dr. Ramazan Korkmaz'a, tezin hazırlanmasında desteğini, bilgisini ve emeğini esirgemeyerek sabırla beni yönlendiren, sadece akademik ve bilimsel alanda değil insani ilişkilerde de örnek olan değerli danışman hocam Doç. Dr. Mutlu Deveci'ye, doktora programında öğrencisi olma şansına eriştiğim ve bu süreçte bilgileriyle, tecrübeleriyle aydınlandığım Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı'ndaki hocalarıma, her türlü fedakârlıkla hayat boyu yanımda olan anneme, babama şükran ve minnetlerimi sunuyorum.

ELAZIĞ-2018 **İpek YILDIZ**

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

No : Numara

S. : Sayı

s. : Sayfa

vb. : ve benzeri

Yay. : Yayıncılık/Yayınları

GİRİŞ

Avrupa'da başlayan Rönesans ve Reform hareketleri Batı'nın radikal bir dönüşüme girdiğinin habercisidir. Batı'da sistemli bir şekilde ilerleyen bu yenileşme hareketleri köklü değişimler yaşanmasına neden olurken aynı zamanda Batı'nın tüm dünyayı değiştirecek güce ulaşmasını sağlar. 17. yüzyılda İngiltere'de, 18. yüzyılda Fransa ve Almanya'da bu reformların katkılarıyla Aydınlanma Dönemi yaşanır. Kilise'nin baskısına, dogmatik bilgilerine karşı savaş açılarak akıl ve bireyin merkeze alındığı pozitivist bir dünya görüşü hakim olmaya başlar. Dünyada hızla yayılan bu gelişmeler Avrupa'da Sanayi Devrimi'ni ortaya çıkarır.

Sanayi Devrimi ile birlikte yeni keşiflerle üretim faaliyetleri artarak kas gücü yerine buhar gücüyle çalışan makineler gelir. Böylece endüstride makineleşme yaygınlaşırken pazar ve hammadde arayışları artar. Makineleşmenin gücüyle gelişen dünya ülkeleri kendilerine yer edinme çabası içerisine düşer. Aydınlanma Çağıyla Orta Çağ zihniyetine karşı gelen hümanist düşünceler, akıl ve birey ekseninde ilerlerken 1789 yılında yaşanan Fransız İhtilali de dünyadaki dengelerin temelden sarsılmasına neden olur. Bu arada Fransız İhtilali çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti içindeki millî kimlik söylemlerinin artması noktasında bir tehlike oluşturur. Fransa ve İngiltere sanayileşmeyle kuvvetlenerek diğer ülkelere karşı siyasi ve teknik üstünlük sağlayacak konuma ulaşır. Aynı şekilde Rusya da sanayileşmeyle birlikte ekonomik ve askeri alanda ilerler. 1917 senesinde yaşanan Ekim Devrimi'ne kadar Osmanlı Devleti karşısında büyük ülkelerden ve tehditlerden biri olur. Bu ülkeler sanayileşmenin etkisiyle bilim ve teknikte hızla ilerlerken Osmanlı Devleti özellikle diğer devletlere tanıdığı kapitülasyonlar nedeniyle oldukça zor bir sürecin içerisine girer. Yabancı ülkelere tanınan bu imtiyazlara bir de sarsılan idari otorite ve sanayi alanında Avrupa karşısında geri kalış eklenince Osmanlı Devleti'nin bir değişimin içine girmesi kaçınılmaz olur. Bu nedenle Osmanlı artık Batı'yı büyük bir güç olarak tanır ve örnek almak için girişimlerde bulunur. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecine neden girdiği sorusu Tarık Z. Tunaya'nın *Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* kitabında şöyle cevaplanır: *"Batılılaşmak şarttır. Fakat bunun İslâmcı ve Osmanlıcı kadrolar içinde yapılmak zarureti vardır. Zaruridir. Çünki, Osmanlı İmparatorluğu, kapsadığı çeşitli kavimlerle yaşamak istiyorsa kendisine Batılı bir şekil ve seviye*

vermelidir. Batılılaşma artık sadece bir seçkinler programı değildir. Bu programın gerçekleştirilmesi için ortaya, diğerlerinden daha ağır basan üçüncü bir kuvvet çıkacaktır. Bu kuvvet bizzat Batı'dır. Batı Osmanlı imparatorluğunu batılılaşmaya mecbur edecektir." (Tunaya, 1960:37) Bu mecburiyetin yol açtığı takip sürecinde Osmanlı çeşitli yollarla yeniliklerden haberdar olmaya başlar. *"16. yüzyılın sonlarına kadar birçok yönüyle Avrupa'dan üstün bir yönetim ve kurumlar düzeneğine sahip olan Osmanlı Devleti, Batı'daki gelişme ve değişmeleri; diplomatlar, seyyahlar, tacirler, muhtediler, mülteciler ve sığınmacılar aracılığıyla sistematik bir tutarlılıkla değil ama seçici bir dikkatle yakinen ve zamanında takip etmekte idi."* (Korkmaz, 2011:16) Fakat 16. yüzyılın ortalarından itibaren askerî, siyasi, ekonomik açılardan bozulmaya yüz tutan ve bir yenileşme sürecine girmek gerektiği düşüncesinde olmayan Osmanlı Devleti gittikçe güç kaybetmeye başlar. Diğer ülkeler karşısındaki bu gerilemenin yöneticiler, devlet adamları ve aydınlar tarafından geç fark edilmesi Osmanlı Devleti'nin kendisini uzun bir süre güçlü bir devlet olarak görmesinden kaynaklanır. 1699 yılında Karlofça Antlaşması ile yaşanan ilk toprak kaybı devletin bundan sonra daha farklı politikalarla ilerlemesinin başlangıcını oluşturur.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen modernleşme çabalarının temelinde sarsılan otoriteyi yeniden sağlama amacı vardır. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi* adlı eserinde bu çabanın altında yatan sebebi *"merkezileşme dürtüsü"* olarak açıklar. (Karpat, 2014/b:79-80) Osmanlı ilk askerî bozgunu olan Karlofça'dan sonra Batı'nın üstünlüğünü kabul eder. Bu sırada bilim ve tekniğin gelişmesiyle çağdaşlaşma yolunda önemli atılımlar yaşayan Batı, dünyaya hâkim olma yolunda ilerlemektedir. Osmanlı Devleti de yaşadığı kayıplar ve siyasi bunalımlar sonucu sarsılan otoritesini Batı'dan örnek alınacak girişimlerle düzeltme çabasına girer. Bu nedenle merkezi otoriteyi sağlamak için ilk girişimler askerî sisteme ve orduya yönelik olur. Böylece Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma süreci başlar. *"Bu tarihten itibaren yirmi yıl kadar sonra Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, elçi olarak Fransa'ya gönderilmiştir. Osmanlı aydını, batı medeniyetini, bilhassa bu medeniyetin üstün taraflarını ilk defa onun kaleminden öğrenir. Çelebi'nin Sefaretnâme'si, tabiatiyle o medeniyetin dayandığı temelleri değil, dış görünüşü aksettirir."* (Okay, 1990:46)

Yenidünya düzeninin şeklini belirleyen Batılılaşma hareketleri Osmanlı'da siyasi sınırları ve otoriteyi koruma endişesiyle başlarken askerî ve diğer alandaki düzenlemelerde Avrupai tarzda okulların örnek alındığı görülür. Bu doğrultuda yeni okullar açılır. Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun (1775), Mekteb-i Riyaziye (1773), Mühendishane-i Berr-i Humayun (1795), Darülmaarif (1849), Mekteb-i Tıbbiye (1827), Galatasaray Sultanisi (1868), Darülmuallimat (1870) gibi batı tipi okullar açılırken Avrupa'ya da oradaki gelişmeleri yakından takip etmeleri için öğrenciler gönderilir. Batı'yı izlemenin gerekliliğine inanan Osmanlı Devleti yenileşme çalışmalarına devam ettiği aşamada Batı'daki felsefi ve edebî gelişmeleri tercümeler vasıtasıyla takip eder. Bu amaçla kurulan Tercüme Odaları modernleşme faaliyetleri içerisinde oldukça öneme sahiptir. Osmanlı aydını bu sayede pek çok eser çevirisi yapar. Böylece edebî yeniliğin temelleri de atılır. Tercümelerle birlikte önemli bir iletişim organı olan gazetelerin faaliyetlerine de önem verilerek 1831'de ilk gazete Takvim-i Vekayi çıkarılır. Takvim-i Vekayi'nin ardından pek çok gazete ile halka Batılılaşma konusunda haberler ulaştırılır.

Osmanlı Devleti'nde Lâle Devri'nde başlayan Batılılaşma hareketlerinin siyasi anlamda resmî bir politikaya dökülmesi 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla olur. Tanzimat Fermanı, askeri ve teknik alanda başlayan Batılılaşmanın hukuki belgesi niteliğindedir. Bu ferman ile devletin çöküşünün önüne bir set çekmek amaçlanır. Çünkü *"İmparatorluğun Müslüman ve Hristiyan unsurları ayrı ayrı hürriyet, yani bağımsızlık istiyorlardı. Bunu kabul etmek İmparatorluğun yıkılmasına gitmek demekti. Kısaca, Tanzimat'ın devlet adamları bir çıkmazın içindeydi ve bütün iyi niyetleriyle birlikte bu çelişik durumda Batı medeniyetine yönelmek ve modernleşmek ile İmparatorluğun siyasi bütünlüğünü korumanın uzlaştırılmaz buhranı içinde bulunuyorlardı."* (Ülken, 2005:56) Bu çıkmazdan kurtulmak için Tanzimat hareketinin temelinde kurumların ve işleyişin Batı modeline dönüştürülerek ortamdaki karmaşanın bastırılması, devletin kurtarılması gayesi vardır. Bu maksatla yapılan girişimler de yeni okullar, yeni kanunlar, yeni akademilerle "yeni"nin İmparatorluğa yerleştiğini gösterir. (Mardin, 2003:43)

Tanzimat'ın ilanıyla siyasi alandaki değişimin doğal bir sonucu olarak sosyal ve kültürel zeminde de hareketlilikler yaşanır. Fakat Batı'ya dönüşle başlayan yeniden yapılanma fikri köklü ve sistematik bir temele oturmadığından toplumsal ve kültürel

anlamda ikiliğe neden olur. Eskinin peşini bırakmayan, yeniyi gâvur icadı olarak nitelendiren geleneksel kesimle; modernleşmenin kaynağını Batı'da gören yenilikçi kesim arasındaki ayrışmalar yapılan ıslahatların eksik ve temelsiz olmasına yol açarken bireysel çizgide de iki ayrı kutbun doğmasına neden olur. Tanzimat aydınları yeniliklerin önünde engel olan kurumları ve kişileri değiştirmeye çalışırken bir yandan da Batılı fikirler ışığında yeni oluşumlar için çaba sarf eder. Bu çabanın altında kendi kültüründen uzaklaşmadan Batı'nın ilim ve tekniğindeki gelişmeleri takip eden, çalışma azmiyle devletini modernleşme yolunda ilerletecek yeni insan profilini yani Tanzimat insanını oluşturma vardır. *"Tanzimat insanının oluşumunda geleneğin payı vardır ama geleneği değiştirme geleneği, Tanzimatçılarla başlamış denilebilir."* (Ortaylı, 2007:14-15) Tanzimat sanatçılarının bu konudaki girişimleri de dönemin edebî platformunu oluşturan eserlerinde Batılılaşma izleğini öne çıkarmalarıyla belirir. Dönemin eserlerinde *"esas değişen arzularını, isteklerini dünyaya çekmiş yeni insandır. Yeniden tanzim edilen mekânsal tercihlerden çok farklı insan modelinin; tebaadan bireyselliğe geçen yeni insan tipinin kendileşme süreci, dönemsel metinlerin altyapısına kümelenmiştir."* (Arslan, 2012:10) Bu metinler irdelendiğinde Tanzimat insanın genel özellikleri ortaya çıkar.

Tanzimat'la yaşanan sosyo-kültürel reform içerisinde aile, kadın, eğitim, moda, musiki, mimari gibi toplumların dinamiğini oluşturan konularda, kurumlarda büyük bir değişim gözlenir. Eski ile yeni bir müddet birlikte ilerler. Bu birliktelik toplumda bir karmaşa ortamının yaşanmasına neden olur. Berna Moran, bu dönemde eski ahlak/yeni ahlak; eski aile tipi/yeni aile tipi; eski terbiye/yeni terbiye gibi belirgin ayrımların olduğunu belirtirken eski ile yeninin yan yana sürmesinin 19. yüzyıl boyunca "büyük kültür" ile "küçük kültür" arasındaki mesafeyi gittikçe açtığını söyler. (Moran, 2015:23) Örneğin bu kültürel değişimden etkilenen "*aile üyeleri arasındaki ilişki, geleneksel aileye oranla daha gevşektir. Bu nedenle pederşahi denetim mekanizması bir ölçüde işlemekle beraber, aile üyelerinin kişisel özgürlükleri eskiye oranla daha geniş bir alana yayılmıştır."* (Işın, 2014:563) Konak ve yalıdaki yaşamalarıyla dikkat çeken Tanzimat ailesinin üyeleri büyükten küçüğe aldıkları eğitimden bireysel ilişkilerine, giyim-kuşamlarından yaşadıkları mekandaki eşyalara kadar Batılılaşmanın izlerini yansıtırlar. Ayrıca Batı'ya dönük yaşanan bu sosyo-kültürel değişimde kadın gündelik hayatın içerisine girer ve değer görmeye başlar. Kadının bir birey olarak toplumsal

hayata kabul edilmesi modernleşmenin en önemli basamaklarındandır. Tanzimat'la birlikte bu konuda yaşanan değişimle Osmanlı toplumunda kadının bireyselliği ve toplum içerisindeki yeri daha belirginleşir. Tanzimat aydınları ve sanatçılarının modernleşme adımları için ortak bir görüş etrafında birleştiği hususlardan en önemlisi de eğitimdir. Çünkü *"eğitim, nesillerin değişmesi karşısında bir bütün olan millete devamı sağlayan esas vasıtadır. Bilime dayanan eğitimle millî kültür nesilden nesle intikal eder ve milletin ölmezliğini sağlar."* (Temir, 1964:13) Bu şuurla yetişen insanların toplumları için fayda sağlayacağı ve milletini eğitimle çağdaş seviyeye ulaştıracağı inancı Tanzimat'ın ilanıyla birlikte sosyal ve kültürel anlamdaki kilit değişimlerin temelini oluşturur.

"Tanzimat olayı, Osmanlı'nın bir kabuk değiştirme, bir mânâda da yeni bir hüviyet arama olayı idi. İçinde bulunduğu gerek psikolojik ve gerekse sosyolojik ortamdan kurtulmayı, imparatorluğa mazideki dinamizmini yeniden kazandırmayı hedef alan bu olay, yeni bir hüviyet arayıştan başka bir şey" (Aydın, 1994:15) değildir. Bu arayışta Batı'dan müspet şekilde yararlanıldığı gibi Batılılaşmanın yanlış algılanması nedeniyle kültürel bozulmalar da yaşanır. Bu olumsuz durum bireylerin kendi kimliğine ve kültürüne yabancılaşmasıyla belirirken ahlak seviyesindeki yozlaşma da öne çıkar. *"Osmanlı Batı'yı, değerlerini tanıma ve anlama noktasında çoğu kez karıştırmıştır. Kendine dair değerler dünyasını kırıp etkisiz eleman haline getirirken, yerine ikame edebileceği kavramları, demlemeden ve denemeden taklidi bir iştihanın tüketim misyonerleri vasıtasıyla ithal etmek zorunda bırakılmıştır."* (Arslan, 2012:13) Bunun sonucunda da kültürel çözülmenin yaşanılması kaçınılmazdır. Buna yol açan en önemli sebeplerden birisi Batı sistemine uygun olan yeniliklerin değiştirilmeden, olduğu gibi aktarılmasıdır. Eskiyi yıkmadan var olanı yeniye uydurma girişimleri temelsiz olacağı için kültürel değerlerin ve millî kimliğin bozulmasındaki vahamet toplumun çürümesine neden olur. Bütün bunlar Batı özentisiyle yetişen, modernleşmeyi kimlik değişimi olarak algılayan ve dönemin romanlarının da temel izleği olan "alafranga züppe"leri doğurur. Bu tiplerin gerek toplum içerisinde gerek devlet kurumlarında çoğalması Batılılaşmayla dirilmeye çalışan bir toplumun içten çöküşünü hazırlar. Bunu engellemek amacıyla modernleşme öncülerinin oluşturmak istediği Tanzimat insanı, sosyal ve kültürel değişimlerin en önemli ayağıdır. Bireyde başlayan bu yenileşme aynı zamanda sosyo-kültürel değişimin de başlangıcıdır. *"Dolayısıyla Tanzimat devri Türk*

edebiyatı olarak isimlendirilen süreçte verilen edebî eserler toplumun ihtiyaç duyduğu ideal insanın taşıması gereken vasıflara gönderme yapar." (Yılmaz, 2016:103) O dönemin eserleri bu yönüyle modern insan tipini yetiştiren okullar gibi düşünebilir.

Tanzimat'ın siyasi ve sosyal alanda görülen etkisi şüphesiz edebî sahayı da sarar. Asırlarca Klasik Edebiyat geleneği ile varlığını sürdüren Türk edebiyatı, Batı edebiyatıyla biraz geç karşılaşır. Bu karşılaşmayla Batı'ya ait olan yeni edebî türler, tercümeler aracılığıyla tanınır. *"Bir millet yeni bir medeniyete, yeni bir kültüre yönelirken önce oranın bilim hayatını, dolayısıyla düşünce dünyasını tanıma eğilimine girer. Daha sonra bu eğilim edebiyat hayatını etkiler. Bundan dolayı edebiyat dünyamızın Batı düşünce ve kültür hayatından etkilenmesi biraz geç olmuştur. Daha doğrusu bir tanıma dönemi geçirmiştir. Tanzimat'ın ilânından yaklaşık yirmi yıl sonra ilk örneklerini veya ürünlerini vermeye başlamıştır."* (Parlatır, 1994:553) Böylece Batılılaşmayla beraber edebiyatta da eskinin karşısında yeni bir edebiyat varlığını gösterir. Tanzimat'ın ilanıyla başlayan yeni dönemde Tanzimat yazarları Arap ve Fars edebiyatının Klasik Edebiyat üzerindeki baskın etkisini ortadan kaldırma misyonu yüklenirler. Bu bilinçle birlikte dilde hassasiyet anlayışı öne çıkar. *"Dolayısıyla yeni bir edebiyat yeni bir dil anlayışını da beraberinde getirmiştir. Batılılaşma yahut yenileşme, sosyal ve siyâsi alanda, Tanzimat Fermanı'ndan alınan güçle devam ettirilirken, kültürel ve edebî yenileşme, devrin şartlarından doğan bir değişim ve yenileşme hareketi olarak karşımıza çıkar."* (Kavaz, 2002:242) Bu hareket içerisinde Tanzimat'ın ve Batılılaşmanın öncü isimlerinden birisi olan Şinasi'nin dilde sadeleşme çalışmaları dikkat çeker. Şinasi'nin yanı sıra Batı'nın üstünlüğünü gören ve kalkınmak için yenileşmeye destek veren Namık Kemal, klasik estetiğe yakın olurken yeni muhtevaya da açık olan Ziya Paşa, bir baba koruyuculuğuyla "yeni"nin çizgisinde halkını bilgilendiren Ahmet Mithat Efendi gibi Tanzimat sanatçıları ve sonrasında yeniliği devam ettiren isimler Batı'yla karşılaşan Türk edebiyatının yeni yüzünü oluşturur.

Tanzimat dönemi yazarları toplumu modernleşmeye karşı eğitmek, yanlış Batılılaşmanın sıkıntılarını duyurmak, millî kimliğin farkındalığını sağlamak gibi çok büyük sorumluluklar taşıdıklarının bilincindedirler. Türk-İslam kültürü ve ahlakından uzaklaşmadan Batılılaşmak gereğine inanırlar. Bu nedenle Doğu'yu yok saymadan yüzlerini Batı'ya dönerler. Modernleşme için millî ve ahlaki değerleri yıkmadan

yenilikçi bir anlayışla dünyaya bakarlar. Özellikle sosyal fayda sağlayan, ahlakçı yaklaşımla ele alınan bu dönem romanlarında yazarlar Tanzimat aydınından beklenen yeniliğin ilk atılımlarını halka duyurma noktasında katkıda bulunurlar ve kalemlerini amaçlarına hizmet edecek şekilde kullanırlar. Bu katkıyı romanların haricinde hikaye, şiir, tiyatro türlerindeki eserleriyle de devam ettirirler. Tanzimat yazarlarının bu konudaki bir diğer önemli faaliyetleri de sayıca daha fazla insana ulaşma noktasında imkân sağlayan gazetelere önem vermeleridir. Dönemin yazarları gazeteleri bir okul niteliğinde düşünürler. Bu nedenle gazetelerde yeni edebiyatın oluşumu hakkında bilgiler sunarken diğer taraftan gazeteleri çeşitli konularda bilgi aktaracak bir platform olarak görürler. Gazeteler aracılığıyla siyasi ve sosyal düşünceleri açıklayan makalelerin yanında *"Avrupa dillerinden, daha çok Fransızcadan yapılan çevirmelerle başlayan batı edebiyatı, şiir, roman, tiyatro ve diğer örneklerde görülmeye devam ederken, tesirleri Türk yazarlarının eserlerinde de ortaya çıkmaya başlar. Bu tesir, bazan adapte, bazan taklit, bazan de millî ve mahallî unsurlarla yeni bir sentez halinde Tanzimat devri edebiyatını oluşturur."* (Okay, 1990:48)

Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin gerisinde kalmamak için başlattığı modernleşme faaliyetleri imparatorluğun çöküşünü engelleyemez. Çünkü Batılılaşma adına hatalı uygulamalar, tutarlı olmayan kurallar o zaman için sadece eksikliklerin üstünü örtmekle kalır. Yenileşme adımlarının da bir zemini olmadığından yapılan reformlar kalıcılığını yitirir. Bunlara ek olarak devlet bünyesinde açılacak Batı tarzı kurumlarla iyileştirme yapılması fikri Osmanlı'yı Batı'ya karşı siyasi ve ekonomik açıdan bağımlı hâle getirir. Osmanlı bu öykünmeyle Batı etkisine daha fazla girer. Fakat bu duruma karşılık *"Tanzimat, öteki cephesiyle, garplılaşma hareketiyle Türk milletinde bir yaşama hamlesi olarak devam etti ve bu, nihayet millî Cumhuriyet Türkiyesi'nde kati safhasına girdi. Tanzimat bu yönden tarihimiz için mesut, büyük bir hadisedir."* (İnalcık, 2014:53) Milletlerin tarihinde yaşanan böylesi büyük değişimler yeni bir düzeni aşılarken sancılı süreçlere neden olur. Osmanlı Devleti de Batılılaşma düşüncesini resmîleştirdiği Tanzimat Fermanı ile bu süreci sıkıntılı da olsa atlatır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TANZİMAT ÖNCESİ VE TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM DURUMUNA/KURUMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Tanzimat Öncesi Eğitim Kurumları

18. yüzyılda Aydınlanma Çağından sonra Batı'nın ilim, teknik, fen ve askerî alandaki ilerlemelerini savaş sonrası aldığı yenilgiler ve kaybettiği topraklar karşısında kabullenmeye başlayan Osmanlı Devleti, sarsılan otoriteyi yeniden sağlamak ve diğer devletler karşısında güç kaybetmemek için yeni adımlar atmaya karar verir. Yenileşmeye dair bu ilk adımlar öncelikle merkezî çözülmeyi engellemek ve savaşlarda başarı sağlamak adına askerî alanda atılır.

Osmanlı'nın Batılılaşma süreci Lale Devri (1718-1730) ile başlar. *"Gerçekten de Lâle Devri ilk büyük mağlubiyetlerin acısını en çok ve yakından duyan bir neslin yaşadığı devir olarak, Batı karşısındaki tutumun değişmesi neticesinde, çeşitli kültür unsurlarının şuurlu olarak alınmaya başlandığı önemli bir tarihî dönemdir."* (Kafadar, 1997:71) Osmanlı devlet adamları Batı karşısındaki gerilemenin durdurulması için ilk önce ordunun ıslahından başlanması gerektiğine karar vererek uygulamaları hayata geçirir. Bu dönemde askerî alanda başlayan Batılılaşma hareketleri Tanzimat'a kadar devam eder. Bu faaliyetler içerisinde Avrupa'ya gönderilen elçilerin katkıları oldukça önemlidir. III. Selim döneminde devlet adamı yetiştirmek, idari kadroyu düzenlemek; Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip edip oradaki ilim, fen ve teknolojik yenilikleri aktarmak için Avrupa'ya elçiler gönderilir. Sefaretnamelerdeki bilgilere göre Avrupa'ya gönderilen elçilerin vazifesinin oradaki ülkelerin askerî alandaki sistemlerini gözlemlemek, bu konuyla ilgili bilgi toplamak olduğuna vurgu yapan İhsanoğlu, Osmanlı elçilerinin Batıyla ilk temaslarının sefaretleri sırasında Avrupa'da bulunan bilim müesseselerini gezerek başladığını belirtmektedir. (İhsanoğlu, 1992: 343)

I. Mahmut döneminde askerî alanda yenilikler başlar. III. Selim zamanında da Batılılaşma çabalarının öncelikle hissedildiği, en çok üzerinde durulduğu alan askerîye olur. Bunun en güzel örneği "Yeni Düzen" anlamına gelen "Nizam-ı Cedid" ismiyle düzenli ordunun kurulmasıdır. Osmanlı Devleti'nin gerilemesini durdurmak için askerî ıslahatın önemli bir adımı olan *"Nizâm-ı cedîd Osmanlı imparatorluğuna idarî, mâlî,*

*iktisadî, askerî, içtimaî ve hemen her sahada büyük bir yenilik getirecek bir ıslahat programı"*dır. (Eren, 2007:18) Osmanlı Devleti bir yandan bu ıslahatları uygulamaya çalışırken bir yandan da yeniliklere karşı olanlarla mücadele etmektedir. Avrupa'dan askerî eğitim verecek uzmanların getirilmesi, Batı tarzında yeni askerî orduların, kurumların kurulması Yeniçeri askerleri tarafından olumlu karşılanmaz. Bu nedenle II. Mahmut zamanında Yeniçeri Ocağı kapatılarak Batılılaşma önündeki engeller ortadan kaldırılmaya çalışılır. Bu dönemde Osmanlı'da ordu ve askerî yenileşmenin yanında hukuk, eğitim, ekonomi gibi pek çok alanda da Batılılaşma gayretleri görülmektedir. Fakat bu alanlardaki çabalar ordunun ıslahındaki çalışmalar kadar etkili değildir. Bu çalışmaların Tanzimat'ın ilanından sonraki döneminde hız kazanan Batılılaşma hareketinin gelişmesi yönünde bir alt yapı oluşturduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti, Batı ile temasların ardından diğer ülkelere karşı gücünü korumak, birliğini sağlamak ve gelişmek için temel ihtiyacın eğitim olduğuna kanaat getirir. Böylece topyekun bir kalkınma için eğitim alanında yeni girişimlere başlanır. Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında ilk çağdaşlaşma adımları II. Mahmut döneminde "maarif" kavramıyla gündeme gelir. II. Mahmut maarife dair bir ferman yayımlar ve bu fermanla ilköğretim zorunlu hâle getirilir. Bu dönemde eğitimde modernleşme çalışmaları bir sistem içerisinde yürütülmeye başlanır. Bu sistemleşme çalışmalarıyla *"modern eğitim veren yüksek ve orta seviyeli okulların ilk nüveleri bu devirde ortaya çıkmıştır. Keza Avrupa'ya tahsil için talebe gönderme uygulaması yine bu dönemde başla[r]."* (İhsanoğlu, 1992:357)

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemine kadar olan eğitim anlayışında medrese sistemi hâkimdir. Tanzimat'tan önce *"Osmanlı Türklerinde, hatta Selçuklularda eğitim, öteki İslâm ülkelerinde olduğu gibi, ağırlık merkezi dini eğitime dayanan bir sistem yani medrese sistemi[dir]."* (Koçer, 1992:5) Bu nedenle Tanzimat'tan önceki dönemde eğitim, din otoritesinin etkisi altındadır. Tanzimat'ın en önemli adımı, eğitimi bu etkiden kurtararak laik, modern bir şekle sokmaya çalışmasıdır. Fakat bu belirli bir süreç içerisinde uygulamaya başlanabilecek bir durumdur. Mehmet Ö. Alkan bu değişimin direk dinî otoriteyi yok sayarak yapılmadığına aksine zayıflatma süreci başlatılarak eğitimin devlet denetimine alınması şeklinde olduğuna dikkat çekmektedir. (Alkan, 2004: 379) *"Medrese ve ulema başlangıçta eğitim işleri ile ilgili oluşturulan*

kurullarda görev almakla birlikte, zaman içinde eğitim işlerinden ve bakanlığından dışlan[mak]" (Alkan, 2004: 379) suretiyle bir zayıflatma yöntemine maruz kalır.

Tanzimat döneminde Osmanlı'da eğitim sistemine değinmeden önce yenileşme çalışmalarının ilerlemesine tepki gösteren, Osmanlı'nın Tanzimat sonrasına kadarki eğitim politikasının tek bir çizgide ilerlemesini ve sistemleşmesini engelleyen, Tanzimat öncesi Osmanlı eğitiminin temel kurumu olan medreseye ve bu dönemde faaliyet gösteren diğer eğitim kurumlarına değinmek gerekmektedir.

Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* adlı çalışmasının giriş kısmında Türk eğitim ve öğretiminin gelişmesini üç ana bölüme ayırmaktadır. Bu bölümler şöyledir; "Tanzimat öncesi (Medrese devri), Tanzimat sonrası (Mektep devri) ve Cumhuriyet devri (Okul devri)"dir. (Kodaman, 1991:Giriş) Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi* adlı çalışmasında ise Osmanlı'nın Tanzimat dönemine gelinceye kadar örgün eğitim yapılanmasını iki kola ayırmaktadır. "Sıbyan Mektepleri" ve "Medreseler" sivil okulları; devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak ve idarî elaman yetiştirmek amacıyla kurulan kurumlar da resmî okulları oluşturmaktadır (Özkan, 2008: 57). Hasan Ali Koçer ise, Batıyla tanışan Osmanlı'nın eğitim kurumlarındaki değişimin iki koldan ilerlediğini belirtmektedir. Geleneksel düzenle devam eden okulların yanında Batı tarzı okulların kurulmasıyla başlayan farklılık Tanzimat sonrasında eğitim alanında yaşanacak ikiliğin temelini oluşturur. Bu ikilik de Osmanlı Devleti'nin eğitim konusunda planlı ve nitelikli bir politika izleyememesine neden olacaktır. Din esasına ve Batı usullerine göre olmak üzere iki ayrı noktadan ilerleyen eğitim faaliyetlerini Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* başlıklı çalışmasında aşağıdaki gibi maddelendirmektedir:

*"**1- Din esasına göre eğitim:***

a) *Sıbyan Mektepleri (İlkokullar)*

b) *Medreseler (Üniversiteler)*

2- Batılı usullere göre kurulmasına başlanılan eğitim:

a) *Askerî teknik ve ihtisas okulları*

b) *Genel Eğitim Kuruluşları"*[1] (Koçer, 1992: 6)

1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan mektepleri, Osmanlı'da ilköğretim seviyesinde eğitim veren bir kurumdur. Bu kurumda 5-6 yaşındaki kız ve erkek çocuklar eğitim alır. Bu mekteplerde küçük çocuklar eğitim gördüğü için "sıbyan mektebi" adı verilir. "Mahalle mektebi" olarak da isimlendirilen bu mekteplerin asıl amacı, çocukların dinî ve ahlaki eğitimini sağlamaktır. Sıbyan mektepleri, köy ve kasabalarda yaygın bir şekilde eğitim veren kurumlardır. Bu mekteplerde zengin-fakir ayrılmaksızın tüm çocukların eğitimden faydalanması sağlanır. Bu durum Osmanlı Devleti'nde ilköğretime önem verildiğinin bir işaretidir. Sıbyan mekteplerinin öğrenim süresi ise 3-4 yıldır. Sıbyan mekteplerinde ders veren hocalar "muallim"lerdir. Muallimlerin eğitimine de özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde çok önem verilmiştir. Hocalığa dair bazı dersleri almadan muallim olamayan *"Sıbyan mektebi hocaları içinde bulundukları sosyo-kültürel ortamla çok iyi kaynaşmış ve toplumun bir parçası olmuştur. Bu sebeple, büyük bir saygınlığa rehber kişilerdi[r]."* (Özkan, 2008: 59)

Tanzimat dönemi öncesinde sıbyan mekteplerinin eğitim sistemi ile ilgili önemli girişimlerden birisi II. Mahmut zamanında yayımlanan bir fermandır. Bu ferman ile sıbyan mekteplerine dair düzenleme çalışmaları başlar. Cahit Yalçın Bilim, bu fermanın din eğitimi dışında herhangi bir yenilik getirmemiş olsa da dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde ilköğretimde ilk reform girişimi ve ilköğretim zorunluluğuna dair ilk defa yapılan bir uygulama olması bakımından çok önemli bir adım olduğunu söyler. (Bilim, 2002:4) İlköğretim alanındaki öncül uygulamalarda devlet içindeki sıkıntılar nedeniyle aksaklıklar yaşansa da eğitimin modernleşmesi yolunda kayda değer gelişmeler elde edilmiş olur. İlköğretim reformunun yanında II. Mahmut döneminde eğitime dair yapılan ıslahat çalışmalarının ikincisi de Meclis-i Umur-ı Nafia'nın sıbyan mektepleriyle ilgili hazırladığı projedir.

---

[1] Hasan Ali Koçer, Tanzimat öncesi eğitim kurumuna bu maddelendirmenin dışında "Enderun Mektebi" ve "Acemi Oğlanlar Mektebi"ni Saray ve Ordu eğitim kurumları olarak eklemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hasan Ali, Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, ?, 1992, s.7

Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin temelini oluşturan bu mektepler öncelikle Kur'an'ın öğretildiği bir kurumdur. Bu anlayış Selçuklu Devleti'nden Osmanlılara geçmiştir ve aynı sistemde belirli bir süre devam eder. *"Sıbyan Mektepleri'nde öğretimin temelini yanlışsız olarak Kur'an okuma teşkil ederdi. Tanzimat'a gelinceye kadar mekteplerde Arapça, Elifba, Kur'an, tecvid, ilm-i hâl okutulmuş, namaz usulleri, sureleri ve duaları öğretilmişti[r]."* (Bilim, 2002:3) Fakat ilköğretim seviyesindeki sıbyan mekteplerinin ıslahatına dair hazırlanan bir layiha ile dini eğitimin yanında farklı derslerin eğitimi üzerinde de durulmaya başlanır. *"On maddeden oluşan bu layiha mahalle mekteplerine İmla, Coğrafya, Dört İşlem Matematik gibi derslerin konmasını öneriyordu. Bu layihanın Türk eğitim tarihi açısından önemi şuradadır ki; Osmanlı kültür ve eğitim tarihinde ilk defa din dışı konuların ilk eğitim seviyesinde öğretilmesi gündeme gelmiştir."* (Somel, 2014:699) Osmanlı eğitim sisteminin dönüm noktası niteliği taşıyan 1864 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi ile diğer konularda olduğu gibi sıbyan mekteplerinin sistemi hakkında da ciddi düzenlemeler yapılarak Tanzimat'ın ilanı sonrasında bu kurumların işleyişi devam ettirilir.

1.1.2. Medreseler

Türk-İslam medeniyetinin yayılması ve Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıla kadarki sürecinde eğitim ve öğretim kurumu olarak medreselerin önemi ve katkısı göz ardı edilemez bir gerçektir. İslamiyet'in eğitim kurumu olan "medrese" Arapça kökenli olup "ders verilen yer" anlamına gelir. İlk medrese Selçuklu döneminde 1057'de Nizam'ül-Mülk tarafında kurulan "Nizâmiye Medresesi"dir. Daha sonra Anadolu'nun pek çok yerinde medreseler kurulmuştur. Osmanlı döneminde ise Orhan Bey tarafından 1331 yılında İznik'te ilk Osmanlı medresesi açılır. Ardından Bursa ve Edirne'de açılan medreseler kısa zamanda Anadolu'ya yayılır. *"Osmanlı medreseleri en büyük sisteme ve en yüksek düzeye II. Mehmed devrinde erişti. II. Mehmed'den sonra adı geçen kurumların ikinci büyük örgütlenmesi I. Süleyman (1520-1566) zamanında"*dır. (Bilim, 2002:7-8) Medreselerde ulema sınıfının üyeleri olan ve "müdderris" adı verilen hocalar tarafından eğitim verilir. Medreselerde dersler naklî ve akli ilimler olarak sınıflandırılır.

Medrese, Osmanlı kültürüne Batı uygulamalarının karışacağından dolayı Batılılaşma girişimlerine oldukça endişeli yaklaşır. Çünkü yenileşmenin köklü bir değişime neden olmasıyla Batı kültürünün Türk-İslam medeniyetini yok edeceği

düşüncesi medreselilerin eğitimde Batılılaşma çalışmalarına sert tepkiler vermesine yol açar. Böylece Batı'daki yeniliklerin takip edilmesi ve aktarılmasına verilen bu tepkiyle uzlaşmaya gidilemeyerek her anlamda yaşanacak ikiliğin de temelleri atılır. Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti pek çok alanda yaşayacağı gibi eğitim alanında da iki farklı anlayış doğrultusunda ilerleme mücadelesi verir. Tanzimat öncesi eğitim anlayışında mühim bir kurum olan ve Tanzimat sonrası eğitim faaliyetlerinde de etkisi hissedilen medreselerin yapılan ıslahatlara, yenileşme hareketlerine bakışı ve uygulamaları sıkıntılara neden olur. *"Medreseler ve medreseliler XVIII. Yüzyıldan itibaren devlet kuruluşunda yapılmak istenen reformları önlemede Yeniçeri Ocağı ile işbirliği halinde en büyük engeli teşkil etmiştir. Medresenin başında bulunan ulema (bilginler) sınıfı bu tutumu dolayısiyle devlet yöneticileri tarafından kendilerine eskiden gösterilmekte olan itibarı da yitirmişlerdir."* (Koray, 1991: 90)

Tanzimat öncesi dönemde sıbyan mekteplerinde olduğu gibi dinî ve ahlaki eğitimin temel alındığı medreselerde de müstakil bir öğretim yapılmaktadır. Yani bu kurumlar devlet kontrolünden uzaktadır. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin siyasi çıkmazlara girmeye başlaması ayrıca sosyal ve ekonomik yönden de sıkıntıların artmasıyla birlikte medresenin eğitim-öğretiminde bozulmalar meydana gelir. Bayram Kodaman, medreselerin vakfa bağlı müesseseler olduğunu fakat ekonomik sarsıntıyla kişilerin *"kendi mal ve mülklerini özel şartlarla vakfederek, vakıf müessesini geçim kaynağı hâline getir[diklerini]"* (Kodaman, 1991: x) ve bu durumun medreselerin eğitimden çok maddi çıkarlara hizmet etmeye yol açtığını söylemektedir. Ulema sınıfı da bu sıkıntılardan faydalanıp maddi ve siyasi çıkarlarına hizmet edecek bir politika izleyip eğitim ve öğretimi geri plana atarak devletin, toplumun çökmesine zemin hazırlar. Batı tarzı eğitim kurumları oluşturmak isteyen reformcu kişilerle ulema arasında ciddi çekişmeler yaşanır. Bu çekişmeler sonucunda, II. Mahmut zamanında eğitimin devlet denetimine alınarak medresenin elinden kurtarılması amaçlanır. Bunun için de Meclis-i Umûr-ı Nafia[2] adlı bir kurula eğitim işleriyle ilgilenme ve planlama görevi verilir. Bu kurulun hazırlamış olduğu raporlarda Batılı tarzda eğitim sisteminin

---

[2] Bayram Kodaman *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* adlı eserinde Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın 1838 tarihinde eğitimle ilgili hazırladığı layihasının içeriğini teşkilât ve düşünce yönünden olmak üzere iki madde hâlinde incelemiştir. Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın layihasına dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 5

yerleşmesi ve modern okulların kurulması fikirleri gündeme alınarak eğitimde medresenin baskısını ortadan kaldırılmaya yönelik girişimler yapılır. Meclis-i Umûr-ı Nafia'dan sonra eğitim konularının görüşülmesi ve bu alana dair uygulamaların yapılması için "Dârü'ş-Şûra-yı Bâb-ı Ali, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti" görevlendirilir.

Çağın gereklerine ayak uyduramayan, gelişime kapalı bir kurum olan medreseler özellikle 17. yüzyıldan itibaren yetkinliğini yitirir. Eğitimde modernleşme çabalarına karşı oldukları için kendi bünyelerinde herhangi bir yenileşme girişimine de izin vermeyen medreseler çağın gerisinde kaldıkları gibi modern eğitim kurumlarının yapılanmasına da engel olmaya çalışır. Fakat tüm baskılara ve tepkilere rağmen Tanzimat'tan önce Batılı tarzda eğitim veren okullar açılır. Savaşlardaki yenilgilerin artmasıyla ordudaki gerilemeyi farkeden yöneticiler öncelikle askeriyedeki sıkıntıları gidermek için Avrupa'dan gelen uzmanların da görüşüyle askerî eğitimi en başa alırlar. Batı'daki çağdaş eğitim kurumları örnek alınarak modern askerî okullar açılır. Hendesehâne (1734), Mühendishane-i Bahr-i Hümâyun (1775), Mühendishane-i Berr-i Hümâyun (1795), Mekteb-i Tıbbiye (1827), Musika-i Hümayun (1831), Mekteb-i Harbiye (1834) Batı tarzı anlayışla kurulan ilk modern eğitim kurumlarıdır.

1.1.3. Saray Mektepleri ve Askerî Mektepler

Osmanlı Devleti'nde eğitim veren diğer bir kurum "Enderun" adı verilen saray mektebidir. Saray mektepleri, devşirme sistemiyle seçilen yetenekli çocukların orduya iyi bir asker olmaları veya devlet kadrolarına üst düzeyde yetenekli elemanlar yetiştirmek amacıyla II. Mehmed tarafından kurulur. Kademeli bir eğitim anlayışına sahip olan enderun mektebinde öğrenciler en alt basamaktan başlayarak yedinci sınıfa[3] kadar yükselebilir. Uygulamalı ve teorik olarak iki kısımda eğitim verilen enderunda pek çok devlet adamı ve asker yetişir. Fakat *"II. Mahmud Devri'nde yeni düzenlemelere ayak uyduramayan okulun resmî statüsü kaldırılmış ve 1922'ye kadar saray hizmetkârı yetiştiren bir kurum olarak kalmıştır."* (Bilim, 2002:14) Ayrıca Sultan ve hanedan üyelerinin çocuklarının eğitim gördükleri "Şehzadegan Mektebi" ve yetenekli çocuklara musiki eğitimi verilen "Meşkhane" de devletin diğer resmî eğitim kurumlarıdır.

---

[3] Osmanlıda eğitim kademesi belirtilirken "sınıf" yerine "oda" tabiri kullanılır.

Tanzimat öncesi Osmanlı eğitim sistemin içerisinde yer alan bu kurumların dışında tam olarak mektep kategorisi içerisinde değerlendirilmese de ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik askerî okullar ve sanat okulları mevcuttur. Devletin asker ve memur ihtiyacını karşılamak için devşirme usulü ile seçilen çocuklar "Acemioğlanlar Mektebi"ne alınır. Buradaki eğitim bitince başarılı olan öğrenciler enderun mektebine gönderilerek eğitime kaldıkları yerden devam ederler. Ayrıca savaş topu yapımının öğretildiği "Tophane", Türklerin en eski silahı olan kılıçların yapımının sağlandığı "Kılıçhane", havan topu yapımının öğretildiği "Humbarahane", ordunun kullanacağı silahların üretildiği "Tüfekhane", "Mehterhane" gibi ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kurumlar da bulunmaktadır.

1.1.4. Memur Mektepleri

Bahsedilen eğitim kurumları dışında Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı eğitim tarihinde yer alan ve devlet için önemli bir kurum olan memur mektepleri vardır. "Bâb-ı Âli" adıyla kurulan bu eğitim kurumu devlet memuru, devlet kademelerinde görev alacak elemanlar yetiştirir. "Bâb-ı Âli Mektebi" siyasi yazışmaları, devlet işlerini yapabilecek üst düzey memurların yetiştirildiği bir kurumdur. Bu kurumun haricinde devletin mali işlerini düzenleyecek memurların yetiştirildiği "Bâb-ı Defterdarî Mektebi" adlı bir eğitim kurumu da bulunur.

1.1.5. Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar

Fatih Sultan Mehmet döneminde azınlık okullarının açılmasına izin verilir. Tanzimat öncesi dönemde eğitim veren azınlık okulları Rum, Ermeni ve Yahudi okullarıdır. Azınlık okullarındaki eğitimin dini faaliyetlerle birlikte yürütüldüğü için kiliseden bağımsız olmadığını belirten Yahya Akyüz, yabancı okulların açılmasını da kapitülasyonların ve misyonerlik faaliyetlerinin bir uygulaması olduğuna dikkat çeker. (Akyüz, 2007:105) Nitekim zaman içerisinde misyonerlik faaliyetlerinin gittikçe artması, yabancı devletlerin Osmanlı'daki azınlık okullarının ve yabancı okulların eğitimi konusunda baskı yapması, bu okulların devlet otoritesi için tehlike oluşturan kurumlara dönüşmesine sebep olur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin otoritesini tehdit etmeye başlayınca azınlık okullarının ve yabancı okulların olumsuz faaliyetlerine yönelik engelleyici kararlar Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra uygulamaya konur.

1.1.6. Halk Eğitim Kurumları

Osmanlı'da herhangi bir eğitim kurumunda eğitim görememiş kişilerin, geniş halk kesimlerinin toplanıp bir aradayken anlatılanlarla bilgi sahibi olduğu yerlerdir. Bu yerlerden başlıcaları; cami, mescit, tekke, zaviye, dergâh, kütüphanedir.

Lale Devri'nden Tanzimat'ın ilanına kadar olan süreçte Batılılaşma hareketlerinde planlı ve sistemli bir yol takip edilemez. Bunda yeni kültürü tanıyıp sentezleyecek eğitimli kişilerin bulunmayışı da önemli rol oynamaktadır. Bu yöndeki eksiklik Tanzimat döneminde kendini daha da yoğun bir şekilde hissettirir ve bunun giderilmesi için gerekli girişimler yapılır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından önceki dönem Osmanlı Devleti'nin eğitim anlamında da Batılılaşmasının başlangıcı niteliği taşıdığı bir dönemdir. Çünkü Batılı tarzda ilk eğitim kurumlarının açılmasıyla Batı'daki eğitim kurumları ve eğitim sistemi tanınmaya başlanır. Bu başlangıcın resmîyet kazanması ise Tanzimat'ın ilanıyla olur. Osmanlı Devleti'nin 1839 yılında Tanzimat Fermanı'yla Batılılaşma hareketini resmîleştirmesinden sonra yukarıda değinilen eğitim kurumları yeni düzenlemelerle sistem ve işleyiş bakımından değişime uğrar. Bu değişimlere ve yenileşmenin eğitime yansıyan boyutlarına çalışmanın "Eğitimde Yenileşme Ve Tanzimat Döneminde Eğitim" başlıklı kısmında değinilecektir.

1.2. Eğitimde Yenileşme ve Tanzimat Döneminde Eğitim

Eğitim, bir ülkenin kalkınıp gelişmesinde, çağdaş dünya standartlarına uygun bir düzenle varlığını devam ettirebilmesinde çok önemli bir role sahiptir. Bir ülkeye ait kültürün nesilden nesile aktarılması; siyasi, sosyal ve kültürel değişimlerle yenileşme çalışmalarının topluma mâl edilmesi ancak eğitimli bireylerle sağlanabilir. Tanzimat döneminde de Batı'daki yeniliklerin başarılı sonuçlarla Osmanlı kültürüne uygulanması için eğitimin ve eğitim kurumlarının önemi anlaşılarak bu konuda önemli atılımlar yapılır. Reform çalışmalarında önceliği eğitim alanına veren idareciler, hem geleneksel eğitim sistemini iyileştirerek hem de Batılı tarzda yeni okullar açarak halkın eğitilmesine dair çalışmalar başlatır.

18. yüzyılda büyük karışıklıklar, iç isyanlarla sarsılan otoritenin yeniden sağlanması ve Osmanlı müesseselerinde işleyişi bozulan kurumların ve düzenin onarılması için ilk ıslahat hareketi Lale Devri'nde başlar. Fakat Lale Devri'ndeki ıslahat hareketlerinin içeriği ciddi ve siyasi icraatlardan çok Osmanlı Devleti'nin Batı

uygarlığını tanımasına yönelik olur. Lale Devri'nde başlayan Batılılaşma hareketlerinin resmîleşmesi ve sistemleştirilmeye çalışılması 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla gerçekleşir.

Arapça kökenli "nizam" kelimesinin çoğulu olan "Tanzimat" Türk Dil Kurumu sözlüğündeki anlamıyla *"idari işlerin düzeltilmesi için alınan önlemlerin ve uygulamaların tamamı"* (TDK, 2010:2265) dır. Osmanlı Devleti'ndeki ıslahatlar için kullanılan bu kelime ıslahatların yapıldığı döneme de isim olmuştur. Batı'nın gerisinde kalan Osmanlı Devleti içte ve dışta kaybettiği gücü yeniden sağlamak ve Avrupa devletlerinin nüfuzunu geri kazanmak için yeni bir düzenleme hareketine girer. Eski uygulamalardan daha farklı bir anlayışla kendisini yenilemeye karar veren Osmanlı Devleti, 1839 yılında *Tanzimat Fermanı*'nı ilan ederek önemli bir reform girişiminde bulunur.

Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışından sonra Gülhâne bahçesinde Mustafa Reşit Paşa tarafından okunarak halka ve dünyaya ilan edilir. Bu nedenle fermanın diğer adı Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'dur. Bu ferman, "Tanzimat-ı Hayriye" adıyla da anılmaktadır. *"Tanzimat Fermanı diye bilinen Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, o devrin reformcu ricâli arasında Mustafa Reşid Paşa'nın da devletin kurtuluşuna dair öteden beri yürüttükleri fikirleri açıklaması bakımından incelenmeğe değer niteliktedir. Tanzimat Fermanı, kendinden önceki ıslahat ve reform teşebbüslerinden kapsam itibariyle daha geniş olmakla beraber, temelde Batı standartlarını hedef kabul etmekle, onlarla paralellik gösterir."* (Kodaman-Alkan, 1992/a: 3) Tanzimat, gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı'nın yenilenmesi ve her alanda ilerleme kaydeden Batılı devletlere kendisini yeniden kabul ettirebilmesi için hazırlanmış bir reform hareketidir. *"Tanzimat, Osmanlı Devleti için, her şeyden önce, düşünce alanında büyük bir yenilik getirmekteydi. Fermanın hazırlanmasında Avrupa'dan yayılmış bulunan hukuk ve devlet anlayışına ait düşüncelerden geniş ölçüde faydalanılmıştır"* (Ürekli, 2002:391). Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma konusunda en önemli adımını oluşturan Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili bir maddenin yer almaması ciddi bir ayrıntıdır. Fakat siyasi, sosyal, ekonomik, hukuk konularında düzenlemelerden oluşan fermanda bu konularla ilgili geniş ve köklü değişikliklerin bulunması Tanzimat döneminde eğitime dair hiçbir gelişmenin olmadığı anlamına

gelmemelidir. Eğitimle ilgili önemli atılımlar ve gelişmeler de Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl sonra gündeme alınır.

Eğitim alanında *"Tanzimat devrinde ele alınan konuların başında, yüksek öğretim veren müesseselerde talebe yetiştirmek maksadıyla mahalle mekteplerinin (ilk ve orta eğitim veren okullar) kurulması ve bu mekteplerde yeni usullerin tatbiki gelmektedir."* (İhsanoğlu, 1992:360) Tanzimat döneminde eğitim reformunun içeriğinde sadece okullaşma oranını artırmak yer almaz. Okullaşma ve öğrenci yetiştirme politikasının yanında eğitim kalitesini yükseltmek de bu dönem eğitim faaliyetlerinde yapılacak ilk düzenlemelerin başında gelir. Fakat Tanzimat döneminde eğitime dair bu hedefleri içeren yenileşme çalışmalarının etkili ve başarılı olabilmesi için yetişmiş, bilgili eleman eksikliği de önemli bir problem olarak ortaya çıkar. Bu açığı kapatmak ve reformları uygulayacak nitelikli elemanlar yetiştirmek için yeni eğitim kurumları ve eğitim programı ihtiyacına yönelik faaliyetler başlar. Osmanlı devlet adamları *"nitekim tasarlanan yenilikleri uygulayacak elemanlara gereksinimleri oldukça, çeşitli eğitim kurumları açtılar ve bunları gerek nitelik ve gerekse nicelik yönünden geliştirmeğe çalıştılar. Böylece giderek eğitim reformu, genel reformların ayrılmaz bir parçası oldu."* (Bilim, 2002:148) Fermanda açıkça belirtilmese de eğitim konusuna dair yenileşme çalışmaları Osmanlı'nın Batılılaşma hareketleri içerisinde önem arz eden bir konu olarak gündemdedir. Özellikle 1845 yılından sonra Tanzimat döneminde eğitimde başlayan yenileşme politikalarının temelinde Tanzimat'ın devamlılığını sağlamak için eğitimli insanlara ihtiyaç olduğu daha net anlaşılır. Böylece yeniliği temel alan eğitim ve öğretim kurumları açmanın gerekliliği önemli bir ihtiyaç olarak belirir. *"Çünkü bu yeni kurumları devam ettirebilmek ve onları esas fonksiyonlarına uygun bir şekilde yürütmek için eski ile ilgisi olmayan bilgili yeni kuşaklara ihtiyaç vardı. Bu ise ancak yeni öğretim kurumları ile sağlanabilirdi."* (Koray, 1991: 90)

Tanzimat döneminde eğitim-öğretim kurumlarının açılması ve onların ıslahatından önce dikkat çeken en önemli durum eğitimde teşkilatlanmaya başlanılmasıdır. Bu teşkilatlanma fikrinin temelinde eğitim ıslahatlarının bir disiplin altına alınarak gelişme kaydetmesi yatmaktadır. Tanzimat Fermanı'ndan sonra eğitimde kurumlaşma ve nitelikli eleman yetiştirme konusunun önem kazanmasında devrin

padişahı Sultan Abdülmecid'in önemli bir rolü vardır. Sultan Abdülmecid, Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1845'te Meclis-i Vâlâ'da bir Hatt-ı Hümâyun[4] okutur. Abdülmecid'in okuttuğu bu Hatt-ı Hümâyun'da Batılılaşma yolunda ancak "maarif" alanının güçlenmesiyle başarıya ulaşılacağını ifade etmesi Tanzimat döneminde siyasi, sosyal, ekonomik gelişmelerin dışında eğitim konusunun bizzat padişah tarafından desteklenerek ciddi bir şekilde gündeme alındığını göstermektedir.[5] Padişahın bu Hatt-ı Hümâyun'u okutmasıyla Tanzimat döneminde eğitime dair yenileşme hareketi başlar. *"Bu belge [Hatt-ı Hümâyun] bize memleketin imarı ve halkın refahı için halkın eğitilmesine devlet tarafından verilen önemi göstermektedir. Padişahın bu sert tutumu karşısında devlet mekanizması halk eğitimi konusunda harekete geçmiştir."* (İhsanoğlu, 1992: 361) Tanzimat döneminde eğitim ıslahatlarının fermanın ilan edilmesinin hemen ardından değil de 1845'ten sonra, geç başlamasının sebebi devletin Mısır meselesi, Boğazlar sorunu gibi Osmanlı'yı tehdit eden ve sıkıştıran siyasi problemlerle uğraşmasıdır. Özellikle Sultan Abdülmecid'in yayımladığı Hatt-ı Hümâyun'dan sonra eğitimde reform hareketleri hız kazanırken yapılması düşünülen uygulamalar resmî boyutlara taşınır. Bu Hatt-ı Hümâyun'da belirtilen konular Meclis-i Vâlâ'da görüşüldükten sonra eğitim işlerinin düzenlenmesi için Meclis-i Maarif-i Muvakkat adlı bir meclis kurulur. Başkan ve üyelerden oluşan bu mecliste yapılan toplantılar sonucunda 1846 yılında Meclis-i Valâ'ya bir rapor sunulur. Eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi; sıbyan mekteplerinin, rüştiyelerin sistemleştirilmesi; darülfünun kurulması ve eğitim işleriyle ilgilenecek daimî bir meclisin kurulması önerileri bu

---

[4] Sultan Abdülmecid, Meclis-i Vâlâ'yı ziyaretinde okuttuğu Hatt-ı Hümâyun'da memleketin gelişmesi için o zamana kadar askerî ıslahatların dışında önemli bir girişimin olmadığını eleştirerek özellikle eğitimle ilgili yapılması gereken ıslahat çalışmalarını sıralamıştır. Bu hattın konumuzla ilgili olan kısmı için bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, "*Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı"*, 150. Yılında Tanzimat, (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.361

[5] Sultan Abdülmecid maarif konusuna verdiği önemi Meclis-i Vâlâ'da şu sözlerle anlatır: "Sana (sadrazama) ve bütün bakanlara tebaamın refah ve saadeti için lâzım gelen tedbirleri itimad-ı tam dairesinde düşünmenizi ve görüşmenizi emrediyorum. Bu yolda ilerleme, din işlerinde olduğu kadar dünya işlerinde de cahilliğin kaldırımlasına bağlı olduğundan ilim ve bilim ve sanat öğretimini sağlıyan okulların kurulmasını ön plâna alınacak işlerden sayıyorum." Enver Ziya Karal, *"Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)",* Osmanlı Tarihi V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1947, Ankara, s.186

raporda yer alan maddelerdendir.[6] *"Muvakkat Meclis'in çalışmaları neticesinde, öğretimin batıdaki gibi üç kademeli olması ve okulların yönetimini sağlamak üzere bir daimî Maarif Meclis'ine ihtiyaç olduğu hükümete bildirildi. Bunun üzerine imparatorluğun maarif meseleleriyle meşgul olmakla görevli Meclis-i Maarif-i Umûmiye teşkilâtı kuruldu, ki modern anlamda merkezî maarif teşkilatının temeli böylece atılmış oldu."* (Kodaman-Saydam, 1992/b:478) Meclis-i Maarif-i Umûmiye[7] de eğitimle ilgili alınan kararların uygulanması için bir meclis kurulması önerisinde bulunur ve 1846 yılında Mekâtib-i Umumîye Nezâreti kurulur. Bu nezaret, sıbyan mekteplerinin ve rüştiyelerin eğitimi ve çoğaltılmasıyla ilgilenir. Fakat rüştiyelerin açılmaya başlanmasına rağmen sıbyan okullarında herhangi bir düzenleme yapılmaz.

Mekâtib-i Umumîye Nezâreti'nin bünyesinde, 1847 yılından sonra başta İstanbul'da olmak üzere *rüştiyeler* açılır ve sayıca çoğaltılmaya çalışılır. Tanzimat döneminde açılan kız rüştiyeleri, kız çocuklarının okutulmasına yönelik destek sağlaması açısından Tanzimat dönemi eğitim alanında görülen oldukça önemli bir gelişmedir. *"Tanzimat maarifinin en önemli girişimlerinden biri, ortaöğretim alanında inas [kız] rüşdiyeleri açarak kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Kız çocuklarının sayılarının artması ve 19. yüzyıl sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi ise yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını sağladı. Muallime hanımlar..."* (Ortaylı, 2007:21) Rüştiyelerin ardından darülmaarif açılır. Darülmaarif; rüştiyelerle darülfünun arasında eğitim veren ve devlet memuru yetiştiren bir eğitim kurumudur. Bu nedenle darülmaarifler, rüştiyelerin üzerinde bir okuldur. (Koçer, 1992:55) Artık rüştiyelerin ıslahı çalışmalarına önem verildiğini açılan ilk öğretmen okulu da göstermektedir. 1848 yılında modern eğitim veren ilk öğretmen okulu Darülmuallim-i Rüşdi ve 1870 yılında ilk kız öğretmen okulu olan Dârül Muallimat açılır. Darülmuallim-i Rüşdi, rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulur. *"Eğitim*

---

[6] Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın, Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kurulması ile ilgili aldığı kararın metni için bkz.: Hasan Ali Koçer, a.g.e., s.53.

[7] "Meclis-i Maarif-i Umûmiye, Nafia Nezâreti bünyesinde kurulmuş ve sadece Mekteb-i Maarif-i Adlî'nin işleriyle ilgilenen Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'ne karşılık, ülkenin tüm eğitim işlerini görüşüp gerekli kararları alma yetkisine sahipti. Bunun için de eğitimle ilgili olarak alınan kararları uygulamak üzere icra organı niteliğinde bir meclisin kurulması yetkili makamlara önerildi." Cahit Yalçın Bilim, Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876), Eskişehir, 2002, s.153

sistemi bakımından büyük bir yenilik getirmemekle beraber bu Darülmuallimin-i Maarif tarihimizin, öğretmen yetiştirme konusunda, önemli bir dönüm noktası olarak kabul etmek gereklidir." (Koçer, 1992: 56)

Tanzimat döneminde rüştiyelerdeki ıslahatların ardından *sıbyan okulları*nın ıslahı için 1847 yılında Maarif Meclisi bir yönetmelik hazırlar. İlkokullar için hazırlanan bu yönetmelik[8] sıbyan okullarındaki eğitimin düzenlenmesi adına hazırlanmış önemli bir programdır. Disipline, öğrenim süresine ve devam zorunluluğuna dair hükümler içeren yönetmelik, Tanzimat döneminde eğitim alanındaki ıslahatların en alt kademeden başlanarak önemsendiğine işaret eder. Bu yönetmelikte yedi yaşına gelen her çocuğun sıbyan mektebinde eğitim görme zorunluluğuna, kötü davranış ve tembellik karşısında verilecek disiplin cezalarına dair açıklayıcı maddeler bulunmaktadır. Yine yönetmeliğe göre sıbyan mekteplerinin öğrenim süresinin dört yıl olduğu belirtilerek dört yıllık eğitimin sonunda başarı durumuna göre öğrencinin bir üst kademeye geçirileceği vurgulanmaktadır. Yönetmelikte sadece çocukların eğitimine yönelik değil, sıbyan okullarında ders verecek hocalara dair de ibareler bulunmaktadır. Hasan Ali Koçer sıbyan okullarının ıslahı için hazırlanan yönetmelikle II. Mahmud zamanında yayımlanan fermandaki sıbyan mekteplerine ilişkin maddeleri karşılaştırarak Tanzimat döneminde sıbyan mektepleri ile ilgili kayda değer bir ilerleme ve gelişmenin olmadığı sonucuna ulaşır. (Koçer, 1992: 60)

Yükseköğretim düzeyinde eğitim vermesi planlanan *darülfünun*un kurulması görüşüyle de Meclis-i Maarif-i Umûmiye ilgilenir. Darülfünunda fen, ilim ve teknikle ilgili bilgileri öğretmek, devlet kademelerine üst düzey eğitimli bireyler yetiştirmek amaçlanır. Burada okutulacak ders kitaplarını hazırlatmak ve Batı'da bu konuyla ilgili yazılmış kaynaklardan da faydalanmak amacıyla bir bilim kurulu kurulması kararlaştırılır. Tüm bu işlerle ilgilenmesi için 1851 yılında Mustafa Reşit Paşa görevlendirilir. Mustafa Reşit Paşa elçilik yaptığı dönemlerde Fransa'daki bilim kurullarını incelediği için o kurumlara benzer olarak *Encüme-i Dâniş'*i kurar. Encüme-i Dâniş'in amacı, halkın eğitimine yönelik önemli telif ve tercüme eserler yayımlayarak, darülfünunda okutulacak ders kitaplarının içeriğini belirleyecek bir bilim akademisi

---

[8] Maarif Meclisi tarafından "Sıbyan okulu hocaları talimatnâmesi" olarak hazırlanan bu yönetmeliğin maddelerine dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Hasan Ali Koçer, a.g.e., s. 58-60

olmaktır. Encüme-i Dâniş *"bir anlamda bizde bilim ve fikir hayatını düzenleyecek bir akademinin ilk örneğiydi."* (Parlatır, 1994:553) Dil ve tarih konularında çalışmalara başlayan Encümen-i Dâniş çok uzun ömürlü olamadan 1862 yılında kapanır. Bu bilim kurulundan dil ve edebiyat alanında ve bilimsel konularda pek çok faydalı çalışmalara imza atması beklenmiştir. Encümen-i Dâniş'in en önemli katkısı, Osmanlı tarihi yazması konusunda görevlendirilen Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı "Tarih-i Cevdet"[9] adlı eserdir.

Encümen-i Dâniş'in ardından *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* kurulur. Bu cemiyetin başına Münif Paşa getirilir. Fen, felsefe, hukuk konularında yazıların yer aldığı ilk bilim dergisi olan "Mecmua-i Fünun"u çıkarırlar. Bu kurumun ardından 1865 yılında *Tercüme Cemiyeti* kurulur. Eğitim ve kültür alanında devletin gelişmesine destek sağlayacak önemli eserlerin tercümelerinin yapılacağı bir kurum olan Tercüme Cemiyeti de diğer kurumlar gibi çok ciddi anlamda katkı sağlamadan kapanır.

O zamanlar kurulması planlanan darülfünundan tam anlamıyla bir yüksek öğretim kurumunun işaret edilmesi net olmamakla birlikte ilim ve fen konularında gerekli eğitimi alıp devlet kademelerinde, önemli makamlarda devlet işlerine hakim olacak öğrenciler yetiştirmek bu kurumun ilk hedefleri arasındadır. Devletin eğitim reformu için ayırdığı bütçenin bir kısmı darülfünuna aktarılarak 1846 yılında uygun görülen arsaya darülfünun binasının temelleri atılır. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı bu binanın yapımı aksaklıklara uğrar. Böyle bir kurumda vasıflı öğrenciler yetiştirebilmek için darülfünuna öğrenci yetiştirecek diğer kurumların yani sıbyan ve rüştiye mekteplerinin de yeniden düzenlenmesi gerekir. Bu konu devletin darülfünun kurulması sırasındaki eğitim ıslahatına dair en önemli meselesidir. Bu nedenle Avrupalı devletlerin eğitim sistemleri incelenerek mahalle mekteplerinin hangi eğitim modeline göre düzenleneceği çalışmaları başlar. Bu çalışmalar sonucunda Fransız eğitim sistemi modeline daha yakın olan Osmanlı Devleti 1869 yılında çıkardığı Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde de görüleceği gibi Fransız kaynaklı bir eğitim modelini benimser.

Tanzimat dönemi eğitim faaliyetlerinde önemli bir yeri olan ve bu dönemde açılan okullardan birisi de *Mekteb-i Mülkiye*'dir. Devlet kademelerinde yer alacak

---

[9] Tarih-i Cevdet, on iki ciltten oluşan Osmanlı tarihi kitabıdır.

yetenekli ve zeki öğrencilerin eğitiminin yapıldığı bu kurumun dışında, durumu olmayan Müslüman çocuklara eğitim veren *Darüşşafaka* da Tanzimat döneminde açılan diğer okullardandır. Tanzimat döneminde meslek okullarına da önem verilir. 1847'de açılan *Ziraat Okulu* tarımla ilgili eğitim vermeyi amaçlayarak kurulur. Yine bu dönemde askerî eğitimin de gelişmesine yönelik okullar açılır. 1842 yılında Ebe Mektebi, 1845 yılında Askerî İdadî Mektebi ve Askerî Tıp Mektebi, askerî eğitimin gelişmesi çerçevesinde yapılan reformların kurumlaşarak uygulamaya geçmiş hâlidir.

Tanzimat döneminde eğitim alanındaki ıslahatların karşısında *medrese* ve yenileşmeye kapalı olan ulema sınıfı en büyük engeli oluşturmaktadır. Bu dönemde Batılı eğitim sistemi modelleri incelenerek eğitimde yapılacak değişikliklerin kökten olmaması Tanzimat döneminde çok etkin bir değişmeye engel olur. Çünkü Osmanlı Devleti eski kurumları yıkıp yeni kurumlar oluşturmak yerine eskiyi yeniye göre düzenleme gibi bir politika izlediği için yapılan ıslahatlar da sağlam bir zemin üzerine oturmaz. Ayrıca *"tanzîmât'ın getirmek istediği yenilikleri halka anlatmak için henüz zemin hazırlanmış da değildi. Müslim teb'a arasında, Tanzîmât bir Frenk icadı olarak telâkki edildi."* (Eren, 2007:47) Batılı tarzda oluşturulan kurumlarda eski hocalar, ıslahatların kökleşmesi yerine yenilere karşı bir duruş sergilediler. Bu tutum da yeni kurumları faaliyete geçirmekle ıslahat yapılamayacağını; böylesi kurumlarda yetişmiş, yetenekli, reformist görüşlü elemanlara ihtiyaç olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Tanzimat döneminde yeniliği benimseyen bu elamanlarla kurulacak Batılı tarzdaki mekteplerle, eskinin devamı niteliğinde olan medrese arasında hep bir mücadele yaşanır. Bayram Kodaman, mektep-medrese ikiliğinin oluşmasının nedenini her iki kurumun da ilmî ve kültürel temellerden uzak oluşuna bağlayarak mektep ve medresenin eksikliklerini şöyle sıralamaktadır: *"Medrese kendi kabuğuna çekilmiş; mektep ise 'taklitçilikten' bir adım öteye gidememiştir. Dolayısıyla, yeni ve gerçek eğitim sistemi vücuda getirilememiştir. Yani medrese-mektep sentezine gidilmemiştir. Bu dönemde, medrese dejeneredir; mektep şuursuz ve hedefsizdir."* (Kodaman, 1991:XIII) Aynı şekilde Yahya Akyüz de medresenin modern eğitim anlayışının yerleşmesinde engel olduğunu ve bu mücadelenin Cumhuriyet yıllarına kadar devam ettiğini şu şekilde açıklar: *"Modern anlamda eğitim bilimi bize Tanzimat döneminde girmeye başlamış, öğretim yöntemlerinde, ders araç gereçlerinde yenileşmeler görülmüştür. Ancak, bugün bize pek doğal gelen bu yeniliklerin bazıları-özellikle*

toplumun geleneksel eğitim anlayışı ve medrese zihniyetinin etkisi ile- hemen yaygınlaşamamış, Cumhuriyet yıllarına kadar süren uzun bir zaman içinde, eğitimcilerimizin çabaları ve mücadeleleri sonucu gerçekleşmiştir." (Akyüz, 1994:512)

Tanzimat dönemindeki eğitim kurumları Müslümanlara ve gayrimüslimlere eğitim veren mekteplerden oluşmaktadır. Bu mektepler de işleyiş ve anlayış bakımından birbirinden farklı oldukları için eğitimde ikiliği meydana getirir ve bu durum modern eğitim girişimleri önünde en büyük engeli oluşturur. İki farklı koldan ilerleyen bu eğitim sistemi Osmanlı Devleti'nin toplumsal birliği sağlayıp, merkezi otoritesini güçlendirmesi adına da önemli bir tehlike oluşturmaktadır. Yani eğitim sisteminde bir bütünlükten ziyade ayrılıkçı, parçalayıcı bir durum öne çıkar. Bu durum 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilân edilmesinden sonra fermanda eğitime dair tek bir maddede yer alan kararla daha belirginleşir. Çünkü *"1839 bildirisini Müslümanlar için çıkarılmış olarak nitelersek, 1856 bildirisini de Hristiyanlar için yayımlamış bir belge sayabiliriz. İkincisi, birincide kapalı kalan bazı yanları açığa çıkardığı ve daha çatallı sorunları işaretlediği için birincisi gibi sessizlikle karşılanmadı. Çeşitli yönlerden eleştirilere uğradı."* (Berkes, 2008:217)

Batılı devletler Tanzimat Fermanı'nda yer alan maddelerin somut bir şekilde gerçekleştirilmediğinden şikâyette bulunarak Osmanlı Devleti'nden Tanzimat Fermanı'ndaki kanunların tam uygulanacağı hatta genişletileceği bir ferman yayımlanmasını isterler. Bu baskılar sonucunda Osmanlı Devleti Batılı ülkelerin desteğini kaybetmemek için 1856 yılında *Islahat Fermanı*'nı ilan eder. Islahat Fermanın'da, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak eğitime dair bir madde bulunmaktadır.[10] Fakat eğitimle ilgili hususları içeren madde sadece gayrimüslim kesimin haklarını korumaya yöneliktir. Islahat Fermanı'ndaki bu maddeye göre

[10] Islahat ferman-ı hümâyunu suretinde eğitimle ilgili konu ferman içerisinde şöyle geçmektedir: "(...) tebea-i Devlet-i aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyy-ül-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamat-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i aliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat-i maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup, fakat bu makule mekâtib-i umumiyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerinin intihabı, âzası taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması (...)" Enver Ziya Karal, a.g.e., s.269

gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nin askerî ve mülki okullarında herhangi bir ayrım olmadan eğitim görme imkânına sahip olurlar. *"Bu ifadenin bir diğer anlamı, gayrimüslim tebaanın bundan böyle subay ve memur yetiştirmeye yönelik olarak açılmış olan devlet okullarına girme hakkına sahip olmalarıydı. Bu durumda devlet okullarındaki mevcut müfredatın ve hatta mevcut öğretim eleman kadrosunun olduğu gibi kalması mümkün değildi."* (Somel, 2014: 694) Ayrıca burada gayrimüslimlerin kendi okullarını açmaya hak kazandıkları da bildirilir. Bu okulların denetimi de gayrimüslim ve Müslüman üyelerin oluşturduğu Meclis-i Muhtelit-i Maârif'e bırakılır. Belirtilen bu haklar neticesinde, gayrimüslimler yabancı devletlerin de desteğini alarak Osmanlı Devleti bünyesinde başta İstanbul olmak üzere pek çok yerde kendilerine ait okullar açarlar. *"Yabancıların desteğiyle Osmanlı topraklarında kurulan Fransız, İngiliz, Amerikan, Alman, İtalyan ve Avusturya okullarıyla, Amerikalı Mr. Robert'in bağışlarıyla kurulan Robert Koleji, eğitim alanında etkili olur."* (Karabulut, 2008:63) Açılan bu okulların sayı ve nitelik yönünden Müslüman okullarının önüne geçecek boyutta olması da hem eğitim sisteminin bozulmasına hem de gayrimüslimlerin okullaşma sonucu devletin çeşitli yerlerine dağılarak devlet kademelerinde yetişmiş elemanlarla yer almasına neden olur.

Gayrimüslimlerin eğitimi ve yabancı okullara yönelik tanınan ayrıcalıklar ilerleyen zamanlarda yabancı devletlerin müdahalelerini getirir. Ayrıca azınlıkların bu fırsatı değerlendirmesi devletin birliğini tehlikeye atar. Devletin otoritesini sarsan bu hareketlerden sonra azınlık okullarının açılacağı bölgeler kontrollü seçilir ve daha önce denetim yapılmazken bu süreçten sonra azınlık okulları da denetime tabi tutulur. Fakat Batılı devletler bu okulların denetiminin sağlıklı yürümesini engellemeye çalışarak okulların daha çok güçlenmesi için maddi yardım yapmayı da ihmal etmezler. Bu desteklerle güçlenen azınlık okullarında kendi dilleriyle eğitim alan öğrenciler yetişir. Dış devletlerin baskısı ve desteğiyle azınlık okullarının sayıca çoğalması Osmanlı Devleti'ni yabancı okullar meselesi[11] ile mücadele etmek zorunda bırakır. Sonuç olarak, Islahat Fermanı'nda eğitim ile ilgili bir maddenin yer almış olması bunun eğitim

[11] Islahat Fermanı ile yabancı ve azınlıklara tanınan haklar sonucu Osmanlı Devleti için tehlike hâline gelen yabancı okullar meselesine 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile bir düzen getirilir. Nizamnâme'de izinsiz ve ruhsatsız açılan yabancı okulların devletten ruhsat almaları gerektiği aksi takdirde bu okulların kapatılacağı yer almaktadır.

açısından önemli bir girişim olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine Osmanlı Devleti'nin eğitim, kültür ve sosyal açıdan parçalanmasını hızlandırmaya sebep olur.

Islahat Fermanı'nda Müslümanlardan çok gayrimüslimlerin eğitimi ve konumlarına yönelik çıkar sağlayan kanunlar Osmanlıcılık fikrine işaret etmektedir. Bu fikrin eğitim boyutu Müslüman ve gayrimüslimleri aynı çatı altında ortak ve karma bir eğitim sistemine tabi tutmaktır. Nitekim 1869 yılında çıkarılan "Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi" ile de Müslüman-gayrimüslim ayrımı kaldırılarak eğitimdeki bu değişim hukuki alana taşınır. Osmanlı Devleti uygulayacağı eğitim politikasının temeline "Osmanlıcılık" fikrini yerleştirir. Bu bilinç etrafında Müslüman ve gayrimüslimlere eğitim eşitliği ve fırsatı sağlanır. Osmanlıcılık düşüncesinin 1869'da Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın oluşturduğu Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde etkileri bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti kaybettiği eski gücüne tekrar sahip olmak, yabancı devletlerin karşısında yeniden dirilmek için Tanzimat'la başlattığı reform sürecinde Batılı devletlerin düzeninden, sistemlerinden faydalanmayı uygun görür. Pek çok alanda olduğu gibi özellikle eğitim alanında da Fransızların eğitim sistemi beğenilmektedir. Osmanlı Devleti'ne yabancı devletler tarafından Islahat Fermanı'nın ilanından sonra fermanda yer alan reformların gerçekleştirilmesi için değişik projeler sunulur. *"Islahat fermanından on yıl sonra, gayri Müslimlere tanınan imtiyazların tam olarak uygulanmadığını bahane eden bazı Avrupa devletleri 1867 yılında Osmanlı Devleti'ne bir eğitim planı vermişlerdir. Siyasî yakınlıktan dolayı Osmanlı devlet adamları Fransız eğitim planını benimsemiş ve uygulamada bu plan etkili olmuştur."* (İhsanoğlu, 1992: 387) Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi, çağdaşlaştırılması için Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy bu projeyi hazırlar. Tanzimat aydınlarından, özellikle de devlet adamlarından Ali ve Fuat Paşalar Fransız sistemini beğendikleri için bu projeye ve Fransız tezine olumlu bakarlar. Osmanlı eğitiminde *"Fransız tezi şu idi: Osmanlı tebaası Müslüman ve Hristiyan tefriki gözetilmeyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır ve idarede birlik, siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Ortak haklar ve ortak menfaatler, imparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırmaya yarayacaktır. Bu suretle de kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana gelebilecektir. ...İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek tek unsur Türklerdir..."* (Kodaman-Alkan, 1992/a: 20-21)

Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihli eğitimle ilgili sunduğu proje[12] yukarıda açıklanan Fransız tezine de paralel olarak gayrimüslimlerin eğitim hakkıyla ilgili önemli maddeler içermektedir. Gayrimüslimlerin ilk ve ortaöğretimi için kurumlaşmanın artması ve eğitim şartlarının geliştirilmesi istenirken Müslüman ve gayrimüslim çocukların üniversite öğretimlerine değinerek yeni üniversite, darülfünun kurulmasına dair kararlar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti de 1867 tarihli bu projeyi eğitim sistemine uyarlamaya çalışır ve bunun uygulandığı yer de *Galatasary Sultanisi*'dir. 1868 yılında açılan Galatasaray Sultanisi Batılı tarzda açılan ilk lisedir. Galatasaray Lisesi, diğer bir adıyla Mekteb-i Sultanî, farklı din ve mezheplere ait öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü bir kurum olarak açılır. Osmanlılık fikrine temel oluşturacak "eğitimde birlik" anlayışının uygulandığı bir yerdir. Bu mektebin amacı *"öğrencileri, Osmanlı vatandaşı olarak yetiştirmek; 'Osmanlılık ideolojisi' etrafında, 'birlik ve bütünlük' içinde kaynaşmalarını kolaylaştıracak ortamı yaratmaktır."* (Alkan, 2004:380) Bu proje sonucunda darülfünun kurma girişimleri yapılır fakat bu girişimler olumsuz sonuçlanır. *"Galatasaray Lisesi'nin açılışı, eğitim yoluyla Osmanlılık ideolojisinin uygulama alanına sürülmesi olmakla birlikte, Dârü'l-fünûn'un başarısızlığı karşısında da daha ileriye giderek batılılaşma akımının da belli bir biçimde ileri sürülmesini işaretler."* (Berkes, 2008:243)

Islahat Fermanı'ndan sonra azınlıkların okul açmaları, yabancı devletlerin eğitim işlerine karışmaları nedeniyle eğitim konusunu tamamıyla ele alıp düzenleyecek bir kurum ihtiyacı doğar. Bu nedenle 1857 yılında Maârif-i Umumiye Nezareti kurulur. Bu kurum Milli Eğitim Bakanlığı'nın temelini oluşturmaktadır. Bu nezaret, medreseye karşı olan sert tavrı açıkça gösterir. Eğitim işlerinin artık bu nezaret bünyesinde Batılı devletlerde olduğu gibi sistemleştirilmeye ve yenileştirilmeye başlandığı görülmektedir. Maârif-i Umumiye Nezareti'nin ilim ve fen konusundaki Batılı yaklaşımı, medrese taraftarları açısından oldukça eleştirilir. Medresenin eğitime dair geleneksel tutumu Maârif-i Umumiye Nezareti'nin reformcu hareketine karşılık şiddetlendiği için medrese ve mektep arasındaki çatışma daha da alevlenir.

---

[12] Fransa'nın Islahat Fermanı'ndaki maddeye dayanarak Osmanlı Devleti'ne sunduğu projede yer alan maddelerin ayrıntılı bilgisi için bkz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s.371

Maârif-i Umumiye Nezareti, eğitim ve kademelerine dair düzenlemelerde bulunur. Fakat ilköğretime yenilik ve değişiklik getiren bir çalışmaları olmaz. Rüştiyelerin ve rüştiyelerden sonraki öğretim kademelerine dair işleyişin ele alınması Tanzimat dönemi eğitim sisteminde ilköğretim kademesine önem verilmediğini göstermektedir. Niyazi Berkes de *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde Tanzimat döneminde eğitimin çağdaşlaştırılması konusunda en az başarılı olan alanın ilköğretim olduğunu belirterek bunun sebebini ilköğretimin din eğitimi alanında kalıp modernleşmeye karşı çıkması ve Tanzimat'ın eğitim alanında yüzeysel yenilikler yapması olarak açıklar. (Berkes, 2008:230) Fakat bu dönemde ilköğretime dair yapılan en önemli yeniliği 1869 yılında hazırlanan Nizamnâme'de görmekteyiz. Burada devlet ilköğretimi dinsel kademeden uzaklaştırmayı amaçlar. Bu yaklaşım ilköğretime büyük bir önem verildiğini gösterir. (Somel, 2014 :705)

Tanzimat döneminde eğitim kademelerindeki düzenlemelerin ve değişikliklerin bir bütün hâlinde olmaması, belirli bir plan gözetilmeden yapılması hem eğitim sisteminde karmaşıklığa hem de yapılanların kalıcı olmamasına neden olur. Fransa'nın 22 Şubat 1867 tarihinde sunduğu planın da etkisiyle eğitim alanındaki bu karışıklığı ve sistemsizliği dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa, 1869 yılında hazırladığı *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* ile bir düzene sokar. Saffet Paşa ve Nizamname'nin oluşturulmasına katkı sağlayan heyet, Fransız eğitim sistemine ve Batı'daki eğitim düzenine göre hazırladığı nizamname ile Tanzimat döneminde eğitim konusunu bir bütün hâlinde ele alıp kanunlaştırır.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâme'si içerdiği 198 maddeyle Türk eğitim tarihinde eğitimin sistemleştirilmesi, kanunlaştırılması adına atılmış ilk girişimdir. *"Islahat Fermanı'nın eğitim reformu sürecinde başlattığı ivmenin nihai safhası olarak 1 Eylül 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'ni görebiliriz. 18. yüzyıl sonlarından başlayan ve eklektik, bölük pörçük gelişen Osmanlı eğitim modernleşme sürecinin ilk kez bu nizamname ile birlikte tutarlı ve genel bir mahiyet kazandığını söyleyebiliriz."* (Somel, 2014:701)

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde[13] eğitim tek bir boyutuyla ele alınmaz. Nizamnâmedeki maddeler eğitim teşkilatlanmasından idari görevlere, eğitim kademelerinin derecelendirilmesinden öğretmenlerin maddi durumlarına kadar çok geniş bir çerçeveyi içine alır. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'ni oluşturan maddelere göre eğitim- öğretime mecburilik getirilir, okullar ilk, orta, lise ve üniversite olmak üzere kademelendirilir, Maarif-i Umumiye teşkilatı düzenlenir, eğitim usulleri gündeme alınarak okulların sınav ve diploma kuralları belirlenir, eğitim imkânları iyileştirilmeye çalışılır, öğretmenlerin nitelikli yetişmeleri için yapılması gerekenler planlanır ve sıkıntılarını gidermek için maddi tedbirler alınarak beş bölüm hâlinde dönemin şartlarına göre eğitime yeni kanunlar getirilir. (Koçer, 1992:86, İhsanoğlu, 1992:372) Bu esasları içeren nizamname Tanzimat döneminde eğitimin çağdaşlaştırılması için gerçekten çaba sarf edildiğini göstermektedir. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, Osmanlı devlet adamlarının Tanzimat'la başlayan değişim sürecinde çağa ayak uydurmanın Batılı devletlerin gelişmelerini takip etmekle olacağına inanmalarının ve uygulamaya geçmelerinin de kanıtıdır. Yani *"Tanzimat döneminde, devlet adamlarının Batı bilimini kavrayışları ve ele alışları konusunda daha ileri bir noktaya geldikleri görülür. Bu dönem devlet adamlarının Avrupa'nın ileri gitmesinin ve Osmanlıların gerilemesinin sebepleri arasında 'ulûm ve maarif'e gösterilen ilginin farkındalığının doğduğunu kabul ettikleri görülür."* (İhsanoğlu, 1992:388)

Maarif Nizamnamesi Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında çağdaşlaşması bakımından en önemli kanunlaşma girişimi olmasına rağmen bazı eksikliklere sahiptir. Nizamnamede, Müslüman ve gayrimüslimlerin okullarının ayrı olmasına dair bir maddenin yer alması Osmanlılık politikasına ters düşmektedir. (Bilim, 202:171) Ayrıca nizamnamede bir diğer önemli husus da Osmanlı eğitim tarihinin temelini oluşturan ve eğitimin çağdaşlaşması sürecinde sıkıntılara neden olan medreselere dair herhangi bir maddenin yer almamasıdır. *"Bu da Osmanlı hayatında doğan ikiliğin kökleşmeye başladığını, yeni-eski arasında köprü kurma, bir sentez oluşturma veya eskiyi islah etme ve yeni şartlara uygun hale getirme hususunda siyasî iradenin mevcut olmadığını*

[13] 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin esas hükümlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", Tanzimat I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s.451-454

gösterir." (İhsanoğlu, 1992:373) Böylece Osmanlı'nın siyasi hayatında geçmişten beri yer alan kutuplaşmanın ve çekişmenin devam ettiği görülür.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti Tanzimat'ın ilanıyla siyasi, idari, adli, iktisadi vb. manada değişime gittiğini resmîleştirir. Tabiî ki bu değişim sadece siyasi ve idari konularla sınırlı kalmayarak fikrî yapıyı da etkiler. Batı karşısında güç kaybettiğini; ilim, fen ve teknolojik gelişmelerin gerisinde kaldığını kabul eden Osmanlı, Tanzimat Fermanı'nda bir maddeyle bile değinmemiş olsa da zaman içerisinde istenilen bu köklü değişimin temelinde "eğitim"in yattığını fark eder. Bu farkındalık Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonrasında olmaz, belirli bir süre içerisinde gerçekleşir. Osmanlı Devleti her alanda çağdaşlaşmanın ve dünya devletleri arasında kalıcı olmanın ancak "iyi bir eğitim, kaliteli eğitim kurumları ve bilinçli insan" formülüyle olacağı idrakinden sonra pek çok girişimlerde bulunur. Başlarda yapılan eğitimle ilgili bu çalışmalarda plansızlık, parçalılık, temelsizlik olduğu için başarı sağlanamaz. Fakat Tanzimat'ın ilanından sonra öncelikle askerî alandaki eksiklikleri tamamlayabilmek için ıslahat hareketleri bu yönde ilerler. Nitekim açılan ilk modern eğitim kurumları da askerî kurumlar olur. Sultan Abdülmecid Meclis-i Vâlâ'da yaptığı bir konuşmada, askerî ve orduya yönelik ıslahatlara önem verildiği için eğitimin geri planda kalmasını eleştirerek derhal eğitime yönelik faaliyetlere başlanması gerektiğine dikkat çeker. Ardından Sultan Abdülmecid'in yayınladığı Hatt-ı Hümayun ile Tanzimat döneminde ilk eğitim hareketi başlamış olur. Bu hareketin hemen ardından eğitimin sistemleşmesi ve kurumlaşması için pek çok adım atılır. Eğitim işleriyle ilgilenecek meclisler kurulur. Bu meclisler mekteplerin durumu ve işleyişi hakkında kanunlar çıkararak uygulamalarda bulunur. II. Mahmud, III. Selim zamanında Batılı tarzda okulların açılmasıyla başlayan eğitimde reform süreci Tanzimat'ın ilanıyla hız kazanır.

Tanzimat döneminde en çok üzerinde durulan ve gelişme gösteren eğitim kurumu rüştiyeler olur. Ülkenin pek çok yerinde rüştiyeler açılarak sayıca çoğaltılır. Sıbyan mekteplerine dair bazı düzenlemeler ve uygulamalar yapılsa da bunlar çok yenilik getiren durumlar olmaz. Bu dönemde eğitim alanında yapılan en önemli girişimlerden birisi de darülfünun açmaktır. Ayrıca pek çok meslek ve sanat okulu da açılır.

Tanzimat dönemi Osmanlı eğitim sistemi içerisindeki en büyük gelişme 1869 yılında hazırlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi olur. Bu nizamname ile Cumhuriyet'e kadar Osmanlı eğitim sistemi tarihi belirlenir. Tanzimat Fermanı'yla başlayan, Islahat Fermanı ile hız kazanan eğitim reformunun sonucu olan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, devletin eğitimi teşkilatlandırıp bir düzene soktuğunun belgesidir. Kısaca *"Tanzimat maarifi ve okulları Türk eğitiminde bir başlangıçtır. Bugün bile hangi önemli eğitim kurumumuzun tarihini incelesek Tanzimat'ın izlerini ya da temelini buluruz."* (Sakaoğlu, 1991:97) Tanzimat döneminde eğitime dair her konuda başarı sağlanmasa da önemli atılımlar gerçekleştirilir. Tanzimat'tan sonraki süreçte de eğitimin modernleşmesi için bir zemin hazırlanır.

1.3. Tanzimat Dönemi Romancılarının Eğitime Ait Düşünceleri

1.3.1. Namık Kemal

Namık Kemal, Tanzimat döneminde Osmanlı modernleşmesi için fikrî anlamda mücadele eden en önemli aydınlardan biridir. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketiyle birlikte yeni bir düzen sağlaması için neler yapması gerektiği konusunda Tanzimat döneminin diğer sanatçıları gibi Namık Kemal de çok önemli katkılarda bulunur. Ahmet Hamdi Tanpınar "*Namık Kemal'e Dair Düşünceler*"inde onun siyasi, edebî ve sosyal alandaki değerini anlamak için çok iyi okunması gerektiğini söyler. Tanzimatla birlikte başlayan yenileşme hareketine millî bir şuurla yaklaşan Namık Kemal'in bu büyük değişimde en önemli rolü oynadığını ve başı çektiğini belirten Tanpınar, Namık Kemal'in modernleşme anlayışının *"garpçılığı devlet binasının dışına vurulmuş bir badanadan, gayesi cemiyetin bünyesini değiştirmek olan şuurlu bir memleket hâline getir[mekten]"* (Tanpınar 2005, 217) ibaret olduğunu ifade eder. Kültür değişmesi karmaşasıyla doğru algılanamayan Batılılaşmanın Namık Kemal'le edebî ve fikrî zeminde sosyal hayata işlenmeye çalışılması ve insanlara aktarılışı onu Tanzimat döneminin aydınları ve sanatçıları içerisinde önemli bir konuma taşır.

Yazılarında gözlemlere ve sosyolojik tahlillere yer vererek olaylara geniş bir perspektiften bakan Namık Kemal'in modernleşme için ilk önce "medeniyet" kavramının tahlili üzerinde önemle durduğu görülür. Çünkü Namık Kemal medeniyet sahibi insanların oluşturduğu toplumların sağlam bir şekilde ilerleyebileceğine inanır. Ona göre medeni bir toplum oluşturmak, medeni bir insan olmak için ilk şart

"maarif"tir. Ancak maarifle aydınlanmanın ve ilerlemenin mümkün olacağını savunan Namık Kemal bu düşüncelerini edebî eserlerinde ve yazılarında her fırsatta dile getirir. Bu fikirleri halka duyurmanın en iyi yolunun yazmaktan geçtiğine inanarak gazetelerde yayımladığı makalelerinde, kaleme aldığı eserlerinde terakkiye ışık olmaya çalışır.

Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir adlı makalesinde, *"Âsâr-ı beşeriyyede ise sözden payidâr bir bergüzâr yoktur."* (Kolcu, 2010:56) diyerek edebiyatın gücünü ortaya koyan Namık Kemal bu güçle insanlığa faydalı olmayı amaçlar. *"Ona göre sanat, insana ve insanlığa, bu insanlığın mensup olduğumuz dalına ve muayyen ideallere hizmet etmelidir. Ve bunu mümkün olduğu kadar güzel bir zarf içinde yapmalıdır."* (Tanpınar, 2005:424) Namık Kemal'in bu şekilde edebiyata sosyal ve eğitici bir işlev yüklemesinden dolayı edebî eserlerinin de eğitim amaçlı olduğunu söyleyen İnci Enginün, Namık Kemal'in eğitim hakkında yalnızca eserlerinin değil mektuplarının ve makalelerinin de incelenmesi gerektiğini belirtir. (Enginün, 2007:398) Bu açıdan Namık Kemal'in eserlerine, makalelerine, mektuplarına bakıldığında yazarın maarifin önemi başta olmak üzere maarif hakkında pek çok başlığa değindiğini görmekteyiz.

Namık Kemal *Maarif*[14] adlı yazısında eğitimden *"güneşin vasfında kaside söylemek"* (Özön, 1938:86) olarak bahseder. Ona göre eğitimli olmak sadece okuma yazma öğrenmekten ibaret değildir. Maarifin sadece okuma yazma bilme olarak tanımlanmasını 1878 yılında Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı mektubunda eleştirir. Bu eleştirisinin sebeplerini açıklayan Namık Kemal maariften ne anlamamız gerektiğini ve bizde maarifin neden yabancı ülkelerdeki gibi faydalı ve yeterli olmadığının sebeplerini anlatır. Almanya'daki, Amerika'daki eğitim örneğini vererek buradaki insanların en cahil olanın bile bizdeki Harbiye'de okutulan derslerin çoğunu gören ayrıca birkaç lisan bilen bir donanımda olduğunu belirtir. Maarifin yalnız "okumak-yazmak" bilmek olmadığı; insanların hayatını idame ettirmede, bir savaşta veya hayati bir durumda insanlığın işine yarayacak bilgilere sahip olup çözüm üretmek olduğunu şu örnekle açıklar: *"Fıransa muhârebesinde Almanyalılar, bir onbaşıya sekiz suvârî verir, ordudan yirmi saat öteye gönderirlerdi. Herifin koynunda topografya haritaları, yanında iktizâ*

[14] Namık Kemal'in İbret gazetesinde 1872 tarihinde çıkan yazısı. İbret, No: 16, 4 Temmuz 1872

eden rasad âletleri mevcut olduğundan, gider keşfiyâtını icrâ eder idi. Maârif böyle taammüm eder. Herkesin biraz yazı okuması, iki kelime yazması ma'rifet kazanmak değil, ufacık bir gözlük, kısacık bir kalem satun almak kabilindendir." (Tansel, 2013/b:192) Namık Kemal'in eğitime dair görüşü ve beklentisi genel bir ifadeyle bireylerin hayatlarını kimseye bağlı olmadan refah ve huzur içinde geçirmelerini sağlarken aynı zamanda çağın gerisinde kalmadan milletini medeniyet çizgisinde ilerletmeye yardımcı olması yönündedir.

1.3.1.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu

Namık Kemal, bir bireyin eğitiminin ailede başladığına ve anne-babanın çocuklukta aldığı eğitimin yetiştireceği çocukları etkilediğine inanır. Bu konudaki fikirlerini *Aile*[15] adlı yazısında açıkça ifade eder. Bireylerin çocukluk döneminde kötü bir eğitimden geçtikleri takdirde ilerde kuracakları aile hayatını da olumsuz etkilemesini kaçınılmaz görür. Ayrıca Namık Kemal, anne babanın çocuk eğitimindeki rolünün ne kadar önemli olduğunu örneklerle izah ederek konunun hassasiyetini ortaya çıkarır. Baba olan bireylerin çocukluğunda bir kedi beslerken evlenince onun yerine bir-iki çocuk yetiştirdiği ve bunu yaparken kendi istek ve arzularını onlar üzerinden yaşamaya çalışması örneğiyle otoriter baba profilinin eleştirisini yapar. Tanzimat romanlarında da karşılaştığımız evladı üzerinde söz sahibi olan baba modelinin tutumu *Aile* adlı yazıda *"evvelleri kendisine yaptığı gibi, şimdi de terbiye namiyle kendinin ne kadar hevesatı var ise çocuklarının fikir ve vicdanına intiba ettirmiye çalışıyor"* (Özön, 1938:199) şeklinde açıklanır. Annelerin de aynı tavrı kız çocuklarının eğitiminde takındıklarını söyler. Baba örneğinde olduğu gibi bu durumu da örneklendirerek açıklamaya çalışan Namık Kemal, annelerin çocukluğunda oynadıkları bebeklerin yerine evlenince kendi kızlarını istedikleri gibi terbiye edip, evlendirdiklerini düşünür. Fakat Namık Kemal anne-babanın bu davranışlarının yanlışlığını "Ey bineva peder!" ve "Ey bahtsız valide!" söylemiyle aile bireylerine ayrı ayrı seslenerek anlatır. Namık Kemal'e göre böyle anne babaların çocukları ileride hayat mücadelesini bilmeden ailenin servetiyle birlikte kendi hayatlarını da heba edecek şekilde yetişmiş olur. Ayrıca Kemal, aile fertlerinin çocuk eğitimindeki bu yanlış tutumlarının aile bağları güçlü olmayan ve kişilik kazanamayan

---

[15] Namık Kemal'in İbret gazetesinde 1872 tarihinde çıkan yazısı. İbret, No:56, 19 Teşrinisani 1872.

bireyler yetişmesine neden olduğunu açıklarken yabancı ülkelerdeki çocuk eğitiminin bunlardan farklı olduğuna da dikkat çeker. Oradaki babalar *"sini tahsil hitama erişipte zihni sükûnet ve inhisara mecbur olduğu zaman tariki terakkide kendine rehber bulmak için büyütür. İstikbalini bilir; halefinin her suretle kemaline çalışır."* (Özön, 1938:202) Anneler ise evlâdı için hayatını feda ederken *"evlâdını insan etmek için kendi bin türlü mücahedat ile melek haslâtında bulunmıya çalışır."* (Özön, 1938:202) Bu açıdan bakıldığında Batı'daki ebeveynler gibi çocuğunun yetişmesinde sorumluluklarının bilincinde olan anne babaların çocukları da aile kavramının değerini anlayan, kişilik sahibi, iftihar edilecek bir birey olurlar. Namık Kemal ancak böyle bir düşünceye sahip olan ailelerin bahtiyar olabileceğini söyler.

İyi eğitim görmüş bir ailede yetişen çocukların sağlıklı aileler kuracağı ve vatanına hayırlı nesillerin böyle ailelerde yetişeceğine inanan Namık Kemal için aynı zamanda bu durum toplumun medeni olduğunun da işaretidir. Ona göre güçlü aile bağları ve eğitimli çocuklarla gelişen bir toplum oluşturmak için çabalamak bir vatan borcu gibidir. Bu sebeple çocukların eğitiminde ve terbiyesinde anne- baba, istikbali düşünerek sağlam karakterli çocuklar yetiştirmelidir. Bunun aksi olursa kötülük, kavga, sıkıntı hiç eksik olmaz ve saadet, bahtiyarlık hanelerden başlamak üzere yok olur. Bu da bir toplumun içten içe çöküşünü hazırlar. Namık Kemal, bütün bunları yaşamamak için *Aile* yazısının sonunda okurunu "İntibah, intibah…" diyerek uyanışa çağırır. *"İntibah, intibah ki içinde bulunduğumuz sefineyi ardı arkası kesilmez intizamsız hareketlerle biz mehlikei iğtiraka düşüyoruz, sonra ruzigâra kabahat buluyoruz."* (Özön, 1938:205) diyerek okurunu özeleştiriye davet eder.

Hayatta, edebiyatta, eğitimde kısacası insana dair olan her şeyde ahlaki gelişime fayda sağlayan bir amaç olması gerektiğini savunan Namık Kemal, ahlak eğitiminin de önemine ve gereğine değinir. *Bizde Ahlakın Hâli*[16] başlıklı yazısında tarihimize bir dönüş yapan Namık Kemal, içinde bulunduğu durumun kıyaslamasını yaparak ahlaken yaşanan çöküşe ve değişime hayıflanmaktadır. *"Mizacımız niçin bu kadar değişmiş, tabiatımız neden bu kadar tebeddül etmiş?"* (Özön, 1938:488) diye bir iç hesaplaşmayla bunların cevabını maddeler hâlinde verir. Toplumda ahlaken yaşanan bu olumsuz

[16] Namık Kemal'in İbret gazetesinde 1289 yılında yayımlanan yazısı. İbret, No: 124, 27 Muharrem 1290/ 14 Mart 1289

değişimin önünü kesmenin tek çaresinin "maarif" olduğunu söyleyerek maarifin bir toplum için olan önemini "âb-ı hayat" benzetmesiyle açıklar: *"Mamafih maarif bir kavim için aynıyla âb-ı hayattır. Dünyada bir derd yoktur ki onun tesiriyle mahvolmasın."* (Özön, 1938:489) Maarifin bütün dertlerin çözümündeki gücünü bilen ve buna inanan Namık Kemal, ailelerin çocuk eğitimindeki eksikliklerini, yanlış davranışlarını yine eleştirir. Kötü ahlakın en büyük kaynağını anne babaların çocuklarını düzgün terbiye edememesine bağlar. Anne babanın çocuk terbiyesinde yaptıkları iki önemli hatayı da açıklamadan geçmez. Bu hatalardan ilki şiddet diğeri ise fazla müsamahadır. Aileler şiddete başvurarak sindirilmiş, pasif çocukların yetişmesine veyahut çocukların her isteğini yerine getirip şımarık büyümelerine neden olmaktadır. Her iki durum da çocuğun ahlaki gelişimi açısından sakıncalıdır. Bu nedenle anne babalara çocukların ahlaki gelişiminde de hayati sorumluluklar düşmektedir. Namık Kemal, evlenip yuva kuran eşlerin anne baba olarak en önemli görevlerinin vatanına, milletine faydalı, hayırlı evlatlar yetiştirmek, onları vatan için terbiye ve tahsil ettirmek olduğunu sıklıkla hatırlatır. Anne ve babaların terbiye edemedikleri çocuklar asırlar boyu kendilerini yetiştirmek için çalışsalar da hep bir yönden eksik kalacaklardır.

1.3.1.2. Anne/Kadın Eğitimi

Birey ve toplum için maarifin uygulanmasında kadının yeri oldukça önemlidir. Bir toplumun refahı ve geleceği için maarifin gerekliliğini savunan Namık Kemal, kadın eğitiminin önemini de dile getirir. Medeni toplumlarda kadınların da erkekler gibi eğitim gördüğünün ve bu sayede kadınların ileride çok başarılı olarak sosyal hayatta kendilerine yer edinebileceğinin altını çizer. Aynı şekilde modernleşen bir Osmanlı'da, Türk eğitim sisteminde kadınların eğitiminin yaygınlaştırılması ve önemsenmesi fikrine her zaman destek verir. Mektuplarında da kadının eğitilmesi gerektiğini açıklayan Namık Kemal iyi bir çocuk eğitimi için ilk önce kadın eğitiminin önemini anlatarak çocukların çok küçüklükten itibaren dini ve aklî bilgileri öğrenmeye başladığını belirtir. Beşikten itibaren çocukların mizaçlarının şekillenmesinde ve terbiyelerinde annelerinin etkin bir rolü olduğunu vurgular. Bir anne ancak iyi bir terbiye aldığı zaman çocuğunu güzel yetiştirebileceği için *"çocuk, en evvel vâlide elinde kaldığından, kadın terbiyesiz olur ise, ânı nasıl terbiye edebilir?"* şeklinde bir sorgulama da yapmaktadır. (Tansel,

2013/a:21) Bu nedenle çocuğun iyi bir terbiye ve etkili bir eğitim alması adına annenin dolayısıyla kadınların eğitim görmesi Namık Kemal'e göre oldukça önemli bir husustur.

Anneyi çocuk eğitiminde "en birinci üstâd" olarak nitelendiren Namık Kemal okuma yazma bilen bir anneyi çocuk eğitiminde daha bilinçli bulur. Eğitimli bir anne okuma yazma konusunda daha duyarlı olacağı için çocuğunu mektebe göndermeden önce ona bazı şeyler öğretebilme şansına sahiptir. Böylece çocuk mektebe daha donanımlı bir şekilde başlayacaktır ve bu da onların mektepteki eğitimlerini olumlu yönde etkileyecektir. Namık Kemal, eğitimli kadınların çocuk yetiştirmedeki başarısını şu şekilde açıklar: *"okumak bilen kadın, okumanın meziyyetini dahi bileceğinden, elbette evlâdının ta'limine ziyâde himmet gösterir."* (Tansel, 2013/a:21) Böyle bir durumun zıddını da düşünen yazar, çocuk eğitimi için bilgi sahibi olmayan ve bunu önemsemeyen annelerin çocuklarının *"câhil üstaddan yanlış ders okumuş öğrenciler"* (Tansel, 2013/a:21) gibi olacağını öngörür. İlk eğitimini eksik ve yanlış alan bir çocuk için daha sonra yapılacakların da boşa harcanan emek olduğunu düşünür. Mektuplarında çocukların ilk eğitimlerindeki kalitenin kadın eğitimine bağlı olduğunu açıklar.

1.3.1.3. Eğitimde /Okulda Yenileşme

Namık Kemal terakkinin maarifle olacağı inancını taşırken maarifi yaygınlaştırmak, maarifin önemini halka kavratabilmek için yeniliklere ve düzenlemelere destek verir. Fakat eğitim adına yapılan yeniliklerin köklü ve uygulanabilir olmamasını makalelerinde, mektuplarında sıkça eleştirir. Bunlardan en dikkat çekeni Namık Kemal'in Maarif Nizamnamesi'ne yönelik yaptığı eleştirilerdir.

1.3.1.4. Namık Kemal'in Maarif Nizamnamesi'ne Yönelik Eleştirileri

Namık Kemal Osmanlı'da eğitim sisteminin yenileştirilmesi ve değiştirilmesi için çıkarılan Maarif Nizamnamesi'ndeki eksiklikler ve yanlış uygulamaları sıkça gündemine alır. İlk olarak nizamnamedeki maddelerin teorikte kalıp uygulanmadığından başlayarak nizamnamenin birinci ve ikinci eğitim derecesindeki tahsil için yetersiz kalmasını eleştirir. Ayrıca toplumun gelişmesine hizmet edecek darülfünun ve darülmuallimin gibi kurumlarla ilgilenilmesinin, tahsilin yalnızca çocuklar için değil yediden yetmişe herkesi kapsayacak şekilde planlanmasının altını çizer. Bunlara nizamnamede yer verilmesi gerektiğini belirtir. Nizamnamenin eğitim

sistemini iyileştirmesi için gerçekçi ve uygulanabilir çözümler getirmesini ısrarla vurgulayan Namık Kemal maarifin başarılı bir şekilde yürütülmesi ve yaygınlaştırılması için *Maarif* adlı yazısında bazı önerilerde bulunur.

"İşte biz bu mülâhazata mebni fetaneti fevkalâdesine itimat ettiğimiz bir zatın fikrine iştirak eder de deriz ki: burada sahihan maarifin terakkisi matlup ise, devlet tarafından olsun halk canibinden olsun öyle büyük büyük darülfünunlar, büyük büyük darülmuallimînler yapmak veya her köyde bir mektep bulundurmak veya herkesi okutmak gibi suubeti, icraatını istihaleye düşürecek teşebbüsatı azimeyi zamanına talik ederek şimdilik bir cüz'î fedakârlıkla velev yalnız İstanbulda olsun birkaç tane muntazam sıbyan ve rüştiye mektepleri hâsıl etmeye çalışmaktır." (Özön, 1938:90) Buna göre Namık Kemal eğitimin yaygınlaşması ve kaliteli olabilmesi için ilk önce İstanbul'da bu uygulamaları yerine getirecek mekteplerin açılmasına değinir. Ona göre buralardaki eğitimin düzgün bir şekilde ilerleyip sistemleşmesinden sonra pek çok yere mektepler hatta daha üst seviyede eğitim veren kurumlar açılmalıdır. Ancak bu düzende ve planda ilerleyen eğitim gelişir ve yaygınlaşır.

Bizde Ahlakın Hâli'nde, devrin eğitim kurumlarının ve işleyişinin de eleştirisini yapan Namık Kemal, eğitim ıslahı için hazırlanan Maarif Nizamnamesi'ndeki eksiklikleri yine işler. Maarif Meclisi'nin kitap basımlarına ambargo koymakla uğraşmasından dolayı asli görevleri olan Maarif Nizamnamesi'ni uygulamada eksik kaldıklarını vurgular. Hiç olmazsa nizamnamede sıbyan mektepleriyle ilgili maddelerin İstanbul'da olsun uygulanmaya geçirilmesi için çalışılmasının bile maarif adına önemli bir girişim olacağını söyler. Fakat meclisin icraatta bulunmayışından yakınır.

1.3.1.5. Sıbyan Mektepleri, Rüştiyeler ve Darülfünun

Namık Kemal maarifle ilgili düşüncelerini açıklarken sıbyan mektepleri ve rüştiyelerdeki eğitim üzerinde de durur. Maarif Nizamnamesi'ne yönelttiği eleştirilerinde sıbyan mektepleri ve rüştiyelerin ıslahına dair görüşlerini anlatır ve *Maarif* adlı makalesinde bunun için bazı öneriler sunar. Bu önerinin ilki İstanbul'da birkaç tane muntazam sıbyan ve rüştiye mektebi açmaktır. Bu mekteplere çocuğunu gönderen ailelerin; çocuklarının okuyup-yazabildiklerini, kendilerine yardımcı olduklarını gördüklerinde maarifin önemini daha iyi anlayacaklarına inanır. Böylece insanlar maarif için her türlü fedakârlığı yapabilecek duruma kendiliğinden

geleceklerdir. İşte o zaman Maarif Nizamnamesi de gereken değeri görüp uygulamaya geçmiş olacaktır. *"Namık Kemal'in bu makalede son derecede pratik davrandığı görülmektedir. Önce halkı, eğitimin yararına inandırmak gerekir. Halk buna inanıp güven sağladıktan sonra gerekli mevzuat değişiklikleri de yapılabilir."* (Enginün, 2007:398) İnci Enginün, Namık Kemal'in bu öneriyle uygulamayı pratikleştirmeye çalıştığının altını çizer.

Usûl-i Tahsîlin Islâhına Dair[17] başlıklı yazıda, sıbyan mekteplerinin tahsil usulünde yenilik yapılmasının gerekliliğinden ve bunun için yapılan bazı girişimlerden bahsedilir. Yazısına eğitim usulünde yapılan bu değişikliklerden yeterince fayda sağlanamamasının nedenlerini açıklayarak devam eden Namık Kemal ayrıca "hurufun ıslâhı"na dair düşüncelerini de ortaya koyar. Sıbyan mekteplerindeki eğitimin kalitesini ve sistemini kötü bulur. Bu mektepler öğrencilere okuma-yazma öğretme adına hiçbir katkı sağlamayarak onları sadece ezbere yönlendirir. Namık Kemal, daha ilk kademede başvurulan ezberci eğitim sisteminin yanlışlığını ortaya çıkarır. Ayrıca sıbyan ve rüştiye tahsillerinin sürelerine de bir eleştiri getirmektedir. Çocukların on beş-on altı yaşına kadar sıbyan mektebinde ve rüştiyede eğitim alıp tahsil hayatlarının öğrenme çağının en parlak döneminde sonlanmasını vatan için büyük bir kayıp ve yanlış olarak görür. *"Zaman-ı tahsilin vakt-i kemâle karib olan mevsimlerin seyir yerlerinin rezâleti içinde geçiren bîçâreler hüsn-i ahlakı ne dereceye kadar muhafaza edebilirler?"* (Özön, 1938:489) diyerek gençlerin tahsille geçirmeleri gereken yaşlarını boşa harcamalarının onların ahlaki yönden de kötüye gitmelerine neden olacağını ifade eder.

Namık Kemal'in makalelerinden, edebî eserlerinden sonra mektuplarının da maarife dair önemli düşünceler içerdiğini görmekteyiz. Mektuplaşmalarında yazılarındaki düşüncelerine uygun bir şekilde maarifin o günkü durumuna, yaygınlaşması ve gelişmesi için yapılması gerekenlere yer verir.

Namık Kemal'in 1881 yılında İstanbul'dan Tuna vilayetinde bulunan Leskofçalı Gâlib Bey'e yazdığı mektupta Maarif Nizamnamesi, sıbyan, rüştiye mektepleri, darülfünunla ilgili yapılması gerekenler ve kadın eğitimine dair önemli açıklamaları

---

[17] Namık Kemal'in Tasvîr-i Efkâr gazetesinde 1866 yılında yayımlanan yazısı. Tasvîr-i Efkâr, nr. 403, 26 Safer 1283 (=10 Temmuz 1866).

bulunur. Namık Kemal bu mektubuna Fransız mekteplerine ait nizamnameyi okuyup incelediğini belirterek başlar. Kendi maarifimiz için yararlı olabilecek bazı noktalar bulunsa da nizamnamenin çok masraflı olduğundan uygulanmasının zor oluşuna dikkat çekerek düşüncelerini açıklamaya devam eder. Tuna vilayetinde maarif alanında yapılacak ıslahatlar için bu nizamnamenin yetkili kişilerce yeniden düzenlenip kabul edilmesiyle uygulamada pek çok aksaklıklar çıkacağını özellikle belirterek bu eksiklerin neler olacağını detaylı bir şekilde açıklar.

Namık Kemal maariften üç türlü fayda beklenildiğini söyler. Bunlar "fikir gelişmesi", "ahlakî inkişaf" ve "servet istihsâli"dir. Bu faydaları sağlamak için Tuna vilayetindeki halkın Müslüman ve Hristiyan olmasından dolayı maarifte yapılması gereken düzenlemelerin nasıl olacağını açıklar. Namık Kemal'e göre maarifin bu yararları gösterebilmesi adına yapılması gereken ilk iş sıbyan mekteplerinin, rüştiyelerin ve darülfünunların açılmasıdır. Sıbyan mekteplerinin sayıca genişletilerek bu mekteplerde yetiştirilecek çocukların elifba öğrenip, Kur'ân bilgisi ve ahlaki eğitim alarak gördüğü şeyleri okuyup anlayacak bir seviyeye getirilmesi için çalışılmalıdır. Mekteplerde eğitim öğretimin nasıl bir programla aktarılacağına dair düşüncelerini detaylıca anlatan Namık Kemal, rüştiyelerin durumuna da değinerek bu okulların her kasabada bir tane bulunması gerektiğini söyler. Rüştiyede okuyan bir çocuğun meramını anlatacak ve durumları anlayacak aşamaya gelmesi için nasıl bir ta'lim metodundan geçmeleri gerektiğinin izahı ayrıntılı bir şekilde sunulur. Darülfünunların da şehir merkezlerinde bulunması gereken büyük mektepler olduğunu açıklayarak bu kurumlarda da devlet dairelerinde hizmet etmek isteyenlerin tarih, kanun, kitabet gibi konularda birkaç yabancı lisanla detaylı bilgilerin öğretildiğini belirtir. Bu mektepte çeşitli meslek gruplarına göre nasıl bir eğitim verilmesi gerektiği hakkında da bilgi verir.

1.3.1.6. Yatılı Okul (Leylî Mektep)

Namık Kemal yatılı okullardaki eğitimi çocuk eğitimi açısından oldukça faydalı bulur. Mektuplarındaki düşüncelerine göre yatılı okullar çocukların derslerine daha düzenli çalışmalarını sağlaması bakımından faydalıdır. Ayrıca çocukların, anne babaların terbiye etmek adına uyguladıkları katı tutumdan ve şiddetten bu sayede uzak kalması sağlanırken boşa vakit kaybetmeleri de yatılı okul –leylî mektep- aracılığıyla

engellenmiş olur. Namık Kemal'e göre bu yararlarından dolayı yatılı okullar çocuk eğitimi ve terbiyesi için önemli kurumlardır.

1.3.1.7. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi

Milletlerin gelişmesi ve ayakta kalabilmesi için okuma yazmanın yaygınlaşmasını kayıtsız şartsız savunan Namık Kemal'e göre dil eğitimi çok önemli bir konudur. Milleti oluşturan, toplumsal birliği, sürekliliği sağlayan dilin eğitimi ve öğretimine dair düşüncelerini de yazılarında dile getirir. *"Namık Kemal, dilin millet hayatı bakımından önemini bildiği için onun işlenmesini, geliştirilmesini, düzgün kullanılmasını, hem yazı hem de söz dizimi açısından güzel yazılmasını"* (Tarakçı, 1989:233) savunarak dil meselesine bakışının altındaki temel düşünceyi de açıklamış olur. Türkçeye oldukça önem veren Namık Kemal dil ile ilgili çalışmaların başlaması için çaba harcar. Özellikle Türkçenin kurallarının belirlenmesini ister. *"Midilli'deyken yazdığı mektubunda, Türkçenin kurallarının hâlâ belli olmadığını düşündüğünden dil öğreniminin de buna bağlı olarak çok zor olacağını ileri sürer."* (Üstünova, 2005: 65)

Namık Kemal Midilli mektuplarında harflerin ıslahına dair fikirlerini de kısaca açıklar. "Hurûfun ıslahı"ndan yana olduğunu fakat bunun için kendi düşündüğü bir yol olan gazeteler aracılığıyla bu ıslahın gerçekleşebileceğini belirtir. Bu konuya daha detaylı olarak yine Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı 1878 tarihli mektubunda değinmektedir. Namık Kemal'in harflerin ıslahından kastettiği durum Arap harflerinin tamamen değiştirilmesinden ziyade bu harflerde yapılacak iyileştirmelerdir. Ona göre maarifte geri kalmamızın nedeni okuma yazma bilenlerin az olması veya harflerin ya da imlanın zor oluşu değil; bunların öğretilmesindeki yanlış usuldür. Diğer yabancı lisanların Arapçadan çok daha zor olduğunu fakat o dillerde çok sayıda eserler bulunduğunu söylerken insanların da zorlanmadan bu eserleri okuyup yazdığı üzerinde durur. Bu şekilde okuma yazmanın kolay öğrenilmesinde harflere olan aşinalığın yani tekrarın önemli katkısına dikkat çeker. Arap harflerinin kaldırılıp yerine Latin harflerinin kabul edilmesiyle çok büyük sorunlar çıkacağını söyleyen Namık Kemal yukarıda bahsi geçen mektupta *"biz, Müslümanlığı kaldırmadıkça Arab harflerini kaldırmanın ihtimali yoktur"* (Tansel, 2013/b: 235) diyerek bir açıklamada bulunur. Kısacası harflerin ıslahı konusunda *"Namık Kemal, Arap harflerinin değiştirilmesine, Lâtin harflerinin kabulüne taraftar görünmüyor. Ancak Türkçe'nin özelliklerine uygun*

olarak Arap harflerinde ıslahı savunuyor. Eski edebiyatın hayal dünyasına, Acem edebiyatı etkisine karşı çıkıyor. Batıdan yararlanmak gerektiğine inanıyor. Lâkin şarklı olduğunu da unutmuyor." (Tarakçı, 1989:257)

Namık Kemal'in Arap ve Fars dillerinin öğretimine dair düşüncelerine de mektuplarında ulaşırız. Namık Kemal'e 1881 yılında Selanik'ten mekteplerde Arapça ve Farsçanın esaslı bir şekilde nasıl öğretilebileceğini soran bir mektup gelir. Kemal'in Arapça ve Farsçanın öğretimi hakkındaki düşüncelerinin yer aldığı mektupta dikkati çeken önerisi iyi bir lisan tahsili için yapılması gerekenin Avrupa'daki hocaların örnek alınması yönündedir. Ona göre Avrupa'da lisan tahsilinin kolay olmasının sebebi ders programlarının aksine oradaki yetkin hocaların hiçbir usulü benimsemeden kendi öğretim metodlarını uygulamalarıdır. Lisan öğretimindeki başarı için çare aramanın yersiz olduğunu vurgulayan Namık Kemal tek çözümü şöyle açıklar: *"Avrupalılar lisân tahsilini ne ile teshil etmişler ise, biz de ânınla teshil ederiz. Ânların, lisânı sür'atle etmelerine sebeb, ders tertiblerinin intizâmıdır zannolunmasın. Ekser hocalar ta'limde hiçbir tertibe riâyet etmez, kendi kendine tertib icâd eder. İşte tahsili teshil eden, hocaların bu kudretidir."* (Tansel, 2013/c:114) Bu açıklamalar doğrultusunda lisan tahsilindeki başarının temelinde öncelikle alanında bilgili hocaların varlığı ardından bu hocaların uygulayacakları etkin programların bulunduğu söylenebilir.

1.3.1.8. Batı'da Eğitim Anlayışı

Namık Kemal Avrupa'da maarifin hayatın her alanında görüldüğünü belirtir. Kıyafetten ulaşım araçlarına kadar hayatı kolaylaştıran ve insan için gerekli olan her şeyde maarifin katkısının hissedildiğini vurgular. Namık Kemal Batı'da maarife verilen değeri ve maarifin gelişmişliğini anlatırken çok önemli bir konuya dikkat çeker. Avrupa'da insanların okuma-yazma bilmeleri sadece bir yazıyı okumak ve yazmak olarak basitçe algılanmaz. İnsanlar çok bilimsel konular dışında pek çok şeyi hakkıyla anlayıp, düşündükleri her şeyi de imlasıyla düzgün bir şekilde aktaracak seviyededir. Ayrıca bu insanlar bir veya birden fazla yabancı dil bilerek coğrafya, tarih, matematik, kimya gibi pek çok alanda da bilgi sahibidirler. Namık Kemal'in *Maarif* yazısında eğitimin insanlık için gerekliliğine değinirken Avrupa'daki gözlemlerinden de sıkça yararlandığını görmekteyiz. Makalesinde Avrupa'da maarifin algılanışı ile Osmanlı'daki maarife bakışın farklarını açıklayarak zaman zaman kıyaslamalar yapar

ve bizdeki aksaklıkları eleştirir. Yurt dışında çeşitli ülkelerdeki vatandaşların gündelik hayattaki davranışlarından nasıl bir eğitime vakıf olduklarını göstermek için örnekler veren Namık Kemal maarifin, okuma yazmanın tanımını şöyle yapar : *"İşte 'okuma-yazma' tabiri memaliki mütemeddinede o malûmata, o iktidara, o istidada ıtlak olunur."* (Özön, 1938:87) Yani Kemal'e göre bir memleketin medenileşmesi, şehirleşmesi için sahip olunması gereken bilgilerin, uygulamaların öğrenilmesi şarttır. Bu da orada yaşayan insanların okuma-yazma bildiğini göstermektedir.

Namık Kemal ayrıca Avrupa'daki çocukların bizdeki uygulamadan çok farklı bir şekilde ilkokula başladıklarına değinir. Avrupa'daki eğitim programı ile bizdekinin kıyaslamasını yaparak Avrupa'da yaşayan çocukların beş-altı yaşına kadar elif-ba, hat, imla, coğrafyayı vatan, tarih, vatan, amali arbaayı gibi pek çok konuda yetişmiş olduklarını söyler. Öğrenciler bu bilgilerle donanmış bir şekilde geldikleri için okul programlarında bu derslere yer verilmez. Bizde ise çocuklar bu konularla mektebe gidince karşılaşır. Aslında burada Avrupa'daki çocukların ilk eğitimlerini evde aldıkları vurgulanır. Bu çocukların okula gitmeden önce yemek, içmek, gezmek masrafları kadar gazete, kitap masrafları da vardır. Yani okula başlamadan önce bazı konuları öğrenerek daha donanımlı hâle gelirler. Ayrıca evde anne babanın yanında alınan bu ilk eğitim onların okula daha kolay alışmasını sağlar.

Namık Kemal *Terakki*[18] adlı yazısında Osmanlı Devleti'nin medenileşmesinde ve modernleşme yolunda yapması gerekenleri Avrupa örneği üzerinden anlatır. Türk modernleşmesi adına düşünceleri ve uygulamalarıyla önemli bir fikir adamı olan Namık Kemal çok yönlü düşünmeye çalışan bir aydındır. Bu nedenle Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ederek medenileşmenin ve ilerlemenin temelinin "maarif" olduğuna inandığı için bizde bu yolda atılması gereken adımları Avrupa'daki örneklerle açıklamaktadır. *Terakki* yazısında da Londra'daki gözlemlerinden yola çıkarak bizlere Avrupa medeniyetini tanıtır. Ticaret, hukuk, sanayi, siyaset, bilim ve teknikte Londra'nın ne kadar gelişmiş bir yer olduğunu örneklerle sıralar ve Lonra'daki eğitim sisteminden bahseder. Buradaki mekteplerin kalitesine dair genel bir gözlemde bulunur ve hangi mektepte olursa olsun bütün öğrencilerin otuz yaşındaki bir yetişkin düzeyinde

---

[18] Namık Kemal'in İbret gazetesinde 1872 tarihinde çıkan yazısı. İbret, No 49, 9 Teşrinisani 1872.

terbiye edildiği kanaatine varır. Lonra'da *"hangi mektebe gidilirse gidilsin, içinde bulunan on iki yaşında etfali gûya ki büyümüş te sonra gene küçülmüş gibi adeta yirmi, otuz yaşına girmiş adamlar kadar her türlü intizam ve terbiyeye melûf bulunur."* (Özön, 1938:178)

Avrupa'da rüştiyelerde eğitim gören öğrenciler üç-dört dil bilir ve yüksek ilimlerden altı-yedi esaslı bilimi öğrenirler. Sıbyan mekteplerinde ise 7-8 yaşlarına kadar olan çocuklar bizdeki gibi elifba, yazı, amali erbaa, mebadii itikat gibi dersleri görmezler. Çünkü bu konuları çocuklar daha okula gelmeden öğrenmiş olurlar. Bu nedenle tekrar bu derslerin müfredata alınması abes karşılanır. Çocukların yaşadıkları dünyaya yabancı kalmayıp gazete okudukları, gelişmeleri takip ettikleri vurgulanır. Namık Kemal Avrupa'daki eğitime dair bu gelişmeleri sıralarken Osmanlı'nın da bir zamanlar bu şekilde örnek bir ülke olduğunu hatırlatır.

Terakkinin maarifle birlikte olacağına inanan Namık Kemal'in, Avrupa'daki bu gelişmelerin bizde de en kısa sürede uygulandığı zaman değişimin yaşanacağına inancı tamdır. Birkaç sene içerisinde İstanbul'u Londra, Rumeli'yi Fransa seviyesine getirmenin mümkün olmadığını bilse de iki asır içerisinde ülkesinin kısa sürede en medeni ülkelerden biri olacağını böylece eski gücüne kavuşacağını söyler. Bu amaca giden yoldaki tek çözüm de ancak eksik tarafların düzeltilmesidir ve bunu şöyle dile getirir: *"Bu maksada vusul ise bir çok mevaniin def'ine, bir çok halâtın tağyirine, bir çok esbabın ihzarına tevakkuf ederse de esasen marifet ve saiyde olan noksanımızın ıslahına bir çare bulmak her işe mukaddemdir."* (Özön, 1938:187)

Namık Kemal, *Maarife Dair Bir Makale*[19] yazısında da Avrupa ülkelerinde bu alanlarda yaşanan gelişmelerden örnek verir. Bunların ancak maarifle ortaya çıktığını açıklarken bizdeki eğitimin sınırlılığına değinir. Mekteb-i Askeriyye'nin dışında üst düzey bir eğitim kurumunun eksikliğine dikkat çeken Namık Kemal, *"havâssın tahsili ise avâmdan ziyade şâyân-ı teessüf görünür. Mekâtib-i askeriyeden başka tesisât-ı ilmiyemizin hangisinden bir âdem yetiştiyse her türlü müşkülâta galebe şanından olan fetânet ve gayret-i fevkalâde sayesindedir. Bununla beraber onlar da mühendis ve*

[19] Namık Kemal'in Hadîka'da 1289 yılında yayımlanan yazısı. Hadîka, No:2, 11 Teşrin-i sâni 1288/10 Ramazan 1289.

müderris ve kâtib ve zabit gibi birkaç sınıf memurdan ibaret görünür." (Özön, 1938:519) diyerek iyi eğitim gören kişilerin ancak memuriyetten başka yüksek bir mevkide olamayışını eleştirir.

Namık Kemal, Batı'daki gelişmelerin ve medeni hayatın temelinde büyük mekteplerin ve maarifin olduğunu ısrarla vurgular. Avrupa'yla bir kıyas yapan Namık Kemal, Osmanlı'daki maarifin yaygınlaşmasındaki eksikliği sorgular. Bunların başında taassuba saplanan dindar görünümlü ve cahil insanları sorumlu tutar. Devletin maddi imkanları da buna sebep oluyorsa yine bu şartları iyileştirmek ancak maarifle mümkündür. *"Zaten cevher-i servetin madeni maarif, sermaye-i saadetin mahzeni yine maarifdir."* (Özön, 1938:520) Okumanın, ilmin, maarifin önemini anlatırken ayet ve hadislere de sıkça yer veren Namık Kemal, insanın varoluşu için beyni nasıl önemliyse bir toplumun varlığı için de maarifin önemli oluşunu şu şekilde izah eder: *"Maarife iktiza eden sermayeyi satvet-i askeriyenin tezyîdine sarf etmek insana kendi beynini yedirmekle kuvvet vermeğe çalışmak kabîlinden olmaz mı? Hâsılı bu bahanelere i'tizârlara hiç mahal yoktur."* (Özön, 1938:521) Ona göre maarif için harcanması gereken servetin savaşa harcanması bir toplumun kendi sonunu kendi isteğiyle hazırlamasıdır.

1.3.2. Ahmet Mithat Efendi

Tanzimat'ın ilanından sonra yaşanan medeniyet değişiminde aydınların, sanatçıların üzerinde durdukları öncelikli konu maariftir. Çünkü bu dönemde köklü bir değişimle karşı karşıya gelen toplumun farklı bir kültürle tanışması ve bu değişimi sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi yönden sağlıklı atlatabilmesi için bazı noktalarda bilinçli olması gerekir. Bu bilinç de ancak eğitimle aydınlanan, medeniyetin eğitimle sağlanacağını idrak eden bireylerle mümkündür. Bu görüşe inanan Tanzimat dönemi sanatçılarından Ahmet Mithat Efendi de medeniyet yolunda ilerleyen bir toplumu aydınlatacak ışığın eğitim olduğunu her daim dile getirir. Onun için eğitim, milleti refaha ulaştırmanın en önemli yollarından birisidir. Bu nedenle Ahmet Mithat'ın sanat hayatı ve faaliyetleri hep bu fikrine hizmet edecek şekilde ilerlemiştir. *"Çünkü o, bir değişimin yaşanabilmesi için öncelikle toplumu bu değişime hazırlamak gerektiği düşüncesini savunmuş ve kalemini bu amaca hizmet etmek için kullanmıştır."* (Şentürk, 2015:219) Tıpkı dünyaya gözlerini yeni açan bir bireyin sağlıklı bir şekilde

yetişebilmesinde anne babalara ne kadar önemli sorumluluklar düşüyorsa Ahmet Mihat Efendi de bir toplumun bilinçli bir şekilde canlanması için aynı sorumluluğu kendinde hisseder. Bu nedenle bir sanatçı olarak üzerine düşen görevi yerine getirmeye çabalar. Bu çabanın temelinde eğitim Ahmet Mithat Efendi'ye göre olmazsa olmazdır.

Ahmet Mithat Efendi de Namık Kemal gibi maarif ve medeniyeti birlikte ele alır. Namık Kemal'de maarif olmadan terakki olmayacağı düşüncesi Ahmet Mithat Efendi'de de maarif olmadan medeniyet olmayacağı şeklindedir. Batılı ülkelerin yeniliklerde öncü konumu ve çağdaşlarından ileride olmasının temel nedeni eğitimdir. Eğitimi medeniyetin haricinde "hürriyet"in de şartı olarak gören *"Ahmet Mithat Efendi'ye göre bir memleketin eğitim ve kültür seviyesini yükseltmeden o millete hürriyet getirmenin hiçbir anlamı yoktur."* (Çonoğlu, 2015:81-82) Çünkü bir toplum için bu kavramların önemini anlayacak açık fikirli bireylerin olması gerekir. Bu yüzden öncelik de eğitimli insanlar yetiştirmek olmalıdır. Siyasi ve politik kaygılardan önce milletin bilgi ve kültür seviyesini sağlamlaştırarak adım adım ilerlemeyi uygun gören Ahmet Mithat, bunun için eğitimden sonra çalışkanlığın da çok önemli bir husus olduğunu savunur. Eğitimle bilinçlenen ve bu şekilde güçlenen toplumun çalışkan, üretken, her daim öğrenen bireylerle gelişeceğini, medenileşeceğini söyler. Bu aynı zamanda medeniyet değişirken ortaya çıkan "yeni insan" modelinin de nasıl olduğunun izahıdır. Değişime açık, öğrenme azmi ve çalışkan kişiliğiyle beliren modern birey, Tanzimat'ın medeniyet yolundaki en önemli uygulayıcısıdır. Ahmet Mithat Efendi de bu özelliklere sahip kişiliğiyle hayatı boyunca her işte çalışıp çabalayan ve her an yeni bir şeyler öğrenen bir Tanzimat aydını olarak bunu sadece yaşamakla kalmayıp nasıl olacağını da eserleri aracılığıyla insanlara aktarır. Halkı bilgilendirme ve eğitme gayesinden uzaklaşmayan Ahmet Mithat Efendi maarifin temel olduğu bu yolda kimi zaman kendini anlattığı kahramanlarıyla kimi zaman da idealindeki yeni insanla fikirlerini okurlarına duyurur.

Yazmakla âlemde mevcudiyetinin anlam kazandığını söyleyen Ahmet Mithat'ın yazılarında eğitimin bir milletin gelişmesi ve birliğinin muhafazası için ne kadar önem taşıdığı açıktır. Ahmet Mithat'ın Tanzimat Dönemi Edebiyatı içerisinde incelendiğinde pek çok türde kaleme alınmış eseri olmakla birlikte yazar kimliğinin dışında eğitimci kimliğinin de yazdığı pedegojik nitelikli eserlerde ortaya çıktığı görülür. Bunlara ek olarak yazarın hatıralarını anlattığı *Menfa* adlı eserinde de belirttiği gibi Rodos'ta

sürgündeyken oradaki çocuklara öğretmenlik yapması ve Medrese-i Süleymaniye'yi kurması eğitimin yaygınlaşması adına düşüncelerini uygulamaya koyduğunu da ispatlar.

1.3.2.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu

Eserlerini bireysel haz ve yararın aksine sosyal fayda için kaleme alan Ahmet Mithat romanlarının haricinde de çocuk eğitimi, çocuk eğitiminde anne-babanın görevleri, kadın eğitimi, sanat eğitimi, lisan eğitimi gibi konular hakkında müstakil eserler vererek halkı bilinçlendirme amacını yerine getirir. *"Hikmet-i Peder"* (1898) , *"Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi"* (1899), *"Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi"* (1899) *"Peder Olmak Sanatı"* (1899) özellikle pedagojik açıdan kaleme alınmış eserler olup çocuk gelişimi ve aile eğitimi hakkında önemli bilgiler sunar.

Ahmet Mithat çocuk eğitiminde öncelikle çocuğun fizyolojik ve psikolojik özelliklerinin birlikte ele alınması gerektiğini belirtir. Bu görüşten hareketle Gabriel Compayre'nin *Çocuğun Ahlak ve Zekâca İnbisatı* adlı eserinden esinlenerek yazdığı *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi* adlı kitabında çocuk eğitiminde psikolojinin fizyolojik gelişimle eş yürüdüğünü unutmadan eğitim yapılmasının gerekli olduğunu anlatır. *"Validesinin vücudundan koparak bademe yalnız yaşamak âlemine girmiş olmakla beraber hayatının ilk günlerinde çocukta zatî ve şahsî henüz hiçbir şey"* (Ahmet Mithat, 2016/b:43) olmadığı için anne babalar çocuklarının gelişimini ve terbiyesini istedikleri şekilde yönlendirebilirler. Çocuklara küçük yaşta verilecek eğitim hayat boyu kalıcı olacaktır ve bu nedenle titiz bir şekilde davranılması gerekir. *"Terbiye-i etfal ile iştigal etmiş olanların tecrübelerine göre çocuğa bir şeyi ilk öğretmek o kadar güç değildir. Fakat evvelden öğrendiği şeyi unutturup yerine onun muhalifini öğretmek en güç ve en ziyade müşkil bir keyfiyettir"* (Ahmet Mithat, 2013/a:57) diyen Ahmet Mithat çocuk eğitiminde yapılacak yanlışlıkların telafisinin olmadığına dikkat çeker.

Ahmet Mithat Efendi çocuk eğitimi ve terbiyesinde aileye çok önemli sorumluluklar yükler. Ebeveynlerin bu sorumlulukların üstesinden başarıyla gelebilmeleri için okurlarına dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında uyarılarda bulunur. *Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı eserde iyi eğitim almış çocukların toplumsal reformu sağlayacağı inancı belirtilerek çocuk eğitiminde ve terbiyesinde anne babaya düşen görevler anlatılır. Ayrıca Ahmet Mithat Efendi anne

babaların çocukları üzerinde sahip oldukları haklara da değinir. Ona göre aileyi aile yapan ve bu kudsiyeti sağlayan güç çocuk olduğu için çocuk merkezli bir eğitim yaklaşımı kabul edilmelidir. Bunu sağlamak için de ebeveynlerin çocuklarını dünyaya getirmeden önce onların psikolojik ve fizyolojik durumları hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini özellikle belirtir.

Ahmet Mithat'a göre çocuk eğitiminde annelerin ilk zamanlar sorumlulukları oldukça fazladır. Fakat Ahmet Mithat bu süreçte en önemli görevin babaya ait olduğunu belirtmeden geçmez. Çünkü annelerde de bir çocukluk hâli bulunduğunu ve onların da kocaları tarafından terbiye edildiğini söyler. Bu nedenle Ahmet Mithat Efendi annelerin çocuk eğitimi konusunda bir noktadan sonra yetersiz kalabileceklerini düşünerek bu süreçte babaya çok önemli sorumluluklar yükler. Böylece aile içerisinde kadın ve erkeğin rol dağılımını da vurgulamış olur.

Ahmet Mithat için bir çocuğun ilk mektebi "aguş-ı mader" (ana kucağı)dir. Erkek çocuklar yedi, kız çocuklar dokuz yaşına gelene kadar onların terbiyelerinden anneleri sorumludur. Fakat annenin çocuk eğitimindeki bilinci ve başarısında da annenin eğitimi konusu gündeme gelir. Çünkü *"valide kendisi ne kadar talim ve terbiye görmüşse evladına dahi ancak o kadarını öğretebilir. Pedagoglardan yani terbiye-i etfal hikmetini arayan müdekkiklerden pek çoğu dahi bu hakikati nazar-ı dikkate alarak 'iyi evlat yetiştirmek için iyi valideler yetiştirmelidir.'"* demektedir. (Ahmet Mithat, 2013/a:29) Bu şekilde çocuk eğitiminde zincirleme bir süreçten bahsedilir ve Ahmet Mithat annelerin de zamanında birer evlat olduğunu, onları da yetiştiren bir anne bulunduğunu hatırlatır. Böylece annenin nesiller üzerindeki eğitiminin bir toplumun eğitimini nasıl etkilediği ortaya çıkmış olur.

Ahmet Mithat Efendi, eğitim ve evlilik konuları hakkındaki düşüncelerini *Hikmet-i Peder* adlı kitabında anlatır. Kitabının isminden dolayı yanlış anlaşılmasını istemeyerek eserin yalnızca babaları değil pek çok kişiyi ilgilendirecek bir kitap olduğunu girişte belirtir. *Peder Olmak Sanatı* kitabında da baba olmak sanatının bir başka deyişle evlilik olduğunu söyler. (Ahmet Mithat, 2013/c:16) Ona göre babalık ailenin şan ve şerefine yakışır evlatlar yetiştirmek olduğu için çok yücedir. Hatta baba olmak sanatını anne olmaktan daha önemli görür. Çocuk eğitiminde analık vazifelerinin yanında babanın vazifesi ve etkisi daha fazladır. Ahmet Mithat Efendi bu görüşünü

"evladın terbiye-i maneviyesine analar kadar hatta nisvanında henüz bu kabiliyet olmayan halk ve familyalara göre analardan evvel ve onlardan ziyade babalar borçludurlar." (Ahmet Mithat, 2013/a:31) sözüyle destekler. Bu bağlamda Ahmet Mithat için çocuk eğitiminde babanın yeri tartışılmaz derecede önemlidir.

Ahmet Mithat, babanın çocuğu doğmadan evvel onun bahtiyarlığını düşünmesini babalık görevinin ilki olarak görür. (Ahmet Mithat, 2013/c:27) Çocuğunun bahtiyarlığını maddi(cismani) ve manevi(ruhani) olmak üzere iki açıdan değerlendirerek babanın çocuk doğmadan önce maddi ihtiyaçlarını unutmaması gerektiğini; manevi mutluluğunu çocuk dünyaya geldikten sonra da düşünebileceğini söyler. Babanın para kazanıp, evi geçindirmek gibi maddi gereksinimleri karşılamasının yanında en büyük görevi çocuğunun manevi yönden eksiksiz bir şekilde yetişmesini sağlamaktır. Bunun için de bir babanın yapması gereken ilk iş çocuklarına yeterli zaman ayırarak onlarla ilgilenmesidir. Bu konuda hassas olan Ahmet Mithat, hatıralarında da kendi çocuklarına özel vakit ayırıp onlarla sohbet ettiğini belirtir.

Ahmet Mithat Efendi çocuk eğitimi ve terbiyesinde anne babanın iki önemli sorumluluğunu şöyle ifade eder: *"Peder ve validenin evlat hakkındaki vezaifi iki nev'e münkasım olur. Birincisi vezaif-i maddiye ve ikincisi vezaif-i maneviyedir. Vezaif-i maddiye evladın cismine ve vezaif-i maneviye ruhuna ait hizmetleri camidir."* (Ahmet Mithat, 2013/a:22) Fakat Ahmet Mithat'a göre bu iki sorumluluğun en önemlisi manevi sorumluluktur. Çünkü *"vezaif-i maneviye! Vazifenin bu kısmı hakikatte vezaif-i maddiyeye asla kıyas kabul edemeyecek kadar büyük ve mühimdir."* (Ahmet Mithat, 2013/a:27) Böylece manevi sorumlulukların eksik bırakılıp maddi görevlerin yerine getirildiği bir çocuk eğitimi anlayışı Ahmet Mihat için çok büyük eksiklik ve hatadır.

1.3.2.2. Anne/Kadın Eğitimi

Ahmet Mithat Efendi bir toplumun ancak kadınlarına değer verilip onların eğitilmesiyle yükselebileceğini savunanlardandır. Batı'nın yenilikleriyle tanışmaya başlayan bir toplumda kadınların da erkekler kadar aktif olmasını ve iyi bir sosyal konumda bulunmalarını ister. Bu nedenle kadınlar kendilerini her açıdan geliştirmelidir. Kız çocuklarının sadece iyi bir eğitim görmesi Ahmet Mithat'a göre yeterli değildir. Ona göre kızlar yabancı dil bilerek, sanatla ilgilenerek, sosyal ortamlara katılarak eğitimlerini daha da yükseğe taşıyıp çeşitlendirmelidir. Bu durum hem ilerde onların iş

hayatına atılmalarına, toplum içerisinde çok iyi bir statü kazanmalarına hem de iyi bir evlilik yapmalarına katkı sağlar. Eğitimin kadının gelişimi ve statüsü için gereğini her fırsatta dile getiren Ahmet Mithat bunu *Peder Olmak Sanatı* adlı kitabında da iyi bir evliliğin temeli olarak gördüğünden bahseder. Kız çocuklarının erkek çocuklar gibi aynı derecede eğitim ve terbiye görmesini isteyen Ahmet Mithat, bu eğitimin kızların evlilik ve eş seçimi sürecinde de kendileri için faydalı olacağına inanır. Ona göre bilgili, kültürlü, eğitimli kızların daha kısa sürede iyi bir eş adayı ile evlenme ihtimali yükselir. Bu nedenle kız çocuklarının geleceklerini düşünen babalar onların eğitimlerine erkeklerden daha çok önem vermelidir. Ahmet Mithat Efendi *"kız çocukları dahi erkek çocuklar kadar talim ve terbiye etmek o talim ve terbiyeden muntazır olan neticeye göre müsavaten lazımdır. Kız evlat yüzünden nail-i saadet olmaktaki sürat dahi düşünülecek olursa kızların terbiyesine daha fazla ehemmiyet veren bir peder daha ziyade akıllılık etmiş olur."* (Ahmet Mithat, 2013/c:17) diyerek kadınların eğitiminin en baştan itibaren babaların sorumluluğunda bulunduğunu ve önemsenmesi gereken bir konu olduğunu özellikle açıklar.

1.3.2.3. Eğitimde /Okulda Yenileşme

Ahmet Mithat Efendi Tanzimat'la pek çok alanda gerçekleşecek değişimin ve yenileşmenin ilk önce eğitim konusunda yaşanmasını arzu eder. Milletlerin geleceğe emin adımlarla ilerleyebilmesi için çocukların eğitimine önem verilmesi gerektiği fikrini savunurken bu konuda eğitim sistemine ve bunu sağlayacak kurumların yani mekteplerin ıslahına dikkat çeker. Bu nedenle eğitimin modernleşmesi çalışmalarına bizzat kendisi de destek olarak eğitim öğretimin nasıl daha kalıcı olacağına dair görüş bildirir. Rodos'a sürgüne gönderilen Ahmet Mithat hatıralarında zamanın bol oluşundan istifade ederek eğitim öğretimi geliştirmek ve kolaylaştırmak adına neler yapabileceğini düşünme fırsatı yakaladığını ve bunları uygulamaya geçirdiğini anlatır. *"Daha Bağdat'ta bulunduğum zamandan beri bende bir emel doğmuştu ki o da bizim memlekette eğitim ve öğretim yöntemlerini ıslah etmek"* (Ahmet Midhat, 2013/b:282) olduğunu söyleyen Ahmet Mithat, Bağdat'taki Mekteb-i Sanâyi öğrencileri için düşündüğü bazı eğitim yöntemlerini Rodos'ta uygular. Ahmet Mithat muhafazasına atanan Ahmet Ağa'dan aldığı izin üzerine Rodos'ta ilk olarak on yaşlarında Mustafa

isminde bir çocuğa ders vermeye başlar.[20] Çocuğa belirli bir plan çerçevesinde uyguladığı derslerin sonuçlarının başarılı olduğunu gören Ahmet Mithat eğitimle ilgili çalışmalarını bundan sonra daha da yaygınlaştırır. Sürgünde hayatının en zor zamanlarını geçirirken bu eğitim faaliyetleri onun için âdeta *"zehri şekerle içmeye başlam[ak]"* (Ahmet Midhat, 2013/b:283) gibidir. Daha sonra sürgündeki odasını bir mektebe dönüştürerek çevredeki herkes çocuğunu eğitim alması için Ahmet Mithat'ın yanına gönderir ve Ahmet Mithat burada yaklaşık yirmi öğrenciye ders verir. Ayrıca Ahmet Mithat'ın oğlu Kamil Yazgıç da babasını anlattığı kitabında mahkumların, çocukların okuma yazma öğrenmesiyle Rodos zindanının bir ıslahaneye dönüştüğünü söyler. (Yazgıç, 1940:43) Ahmet Mithat daha sonra açtığı Medrese-i Süleymaniye[21]'nin temelinin de burada atıldığını belirtir. Ahmet Mithat Efendi zindan hayatı bitince Rodos halkının topladığı paralar ve yardımlarla Mekteb-i Süleymaniye'yi açar ve başmuallim olarak orada ders verir.

Ahmet Mithat Efendi eğitimde yenileşme çalışmalarına her zaman olumlu bakar ve bu konuda girişimlerini esirgemez. Eski mekteplerin yeni usuldeki mektepler kadar fayda sağlamadığını söyleyerek mekteplerdeki ıslah çalışmalarının katkısını şöyle yorumlar: *"Tahakkuk ediyor ki mekâtibin tanzimi demek bunlarda talim ve terbiye-i etfale bihakkın muktedir olabilecek muallimler ve orada bu vazifeyi ifaya salih vasıtalar bulunmak demektir."* (Ahmet Mithat, 2013/a:34) Ahmet Mithat eğitimde

---

[20] Ahmet Mithat Efendi sürgün hatıralarını yazdığı *Menfa* adlı eserinde Rodos'ta Mustafa adında eğitim görmemiş bir çocuğa ders verme aşamalarını ve ders vermesinden duyduğu memnuniyeti dile getirir. Bu memnuniyet Ahmet Mithat'ın öğretici kimliğinin nasıl öne çıktığını ve eğitime verdiği önemi de gösterir. "Çocuk on, on bir yaşında olduğu halde henüz hiçbir harf öğrenmemişti. Zekâsı ise orta düzeydeydi. Alfabenin ilk harfinden başlayarak çocuğa ders vermeye koyulduk. Tecrübelerimin gelişme şeklini daima yazardım. Her gün gördüğüm ilerleme işaretleri, tecrübelerimde başarılı olacağımı gösterdiğinden memnuniyetim göklere çıkardı. Dersimiz daha alfabeden ibaret bulunduğu halde bu çocuğa neler okutacağımı düşündükçe ve planladıklarımın hepsini başarırsam vatanım ve milletim için ne faydalı bir iş görmüş olacağımı hatıra getirdikçe dünyalar benim olurdu." Ahmet Midhat Efendi, Menfa-Sürgün Hatıraları- (Haz.: Handan İnci), Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 282

[21] Kamil Yazgıç, Medrese-i Süleymaniye'nin Rodos tarihi açısından çok değer taşıdığını söyler ve oradaki insanlara olan faydasını şöyle anlatır: "O tarihten beri: (Medrese-i Süleymaniye) adını taşıyan mektep, Rodos halkının hafızasında, ve Rodos'un irfan tarihinde çok sıcak, çok kıymetli bir hatıra olarak kalmıştır. O mektebin duvarları arasında ilmin besmelesini çeken nice gençler, sonraları, İstanbulun büyük mekteplerine geçmişler tahsillerini ilerletmişler ve vatanlarına büyük hizmetlerde bulunmuşladır." Kamil Yazgıç, Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları, Tan Matbaası, 1940, s.44

modernleşmenin bu konuda bilgi sahibi olan öğretmenler ve buna hizmet edecek etkenlerle olacağına inanır.

1.3.2.4. Yatılı Okul (Leylî Mektep)

Ahmet Mithat, yatılı okulların çocuk eğitimi için gündüz eğitim veren okullardan daha faydalı olduğunu savunur. *"Mektepleri millet teşkil edecek familyalar hükmüne koymuş olduğumuz için onların leylilerine de lüzum görmüşüz ki, bir aileden hiçbir farkları yoktur."* (Ahmet Mithat, 2014/b:93) diyerek yatılı okulların çocuk eğitimi için olan önemini aile benzetmesiyle açıklar. Çocukların gündüzlü okullarda eğitim aldıktan sonra akşam eve gittikleri zaman aileleriyle vakit geçirdiklerinden bütün gün öğrendiklerini unutacağını söyleyerek yatılı okulların bu açıdan daha faydalı olduğunu belirtir. Yatılı okulda okuyan çocuğun haftada bir gün evine gittiği zaman bu kayıptan kurtulacağı ve hatta evine misafir gibi gideceği için aile üyelerinin kendilerini ona göre düzelteceğini fikri de Ahmet Mithat'ın yatılı okullara karşı olan olumlu bakışını yansıtır.

1.3.2.5. Anaokulu

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'da günümüzdeki anaokullarının karşılığı olan "validelik mekteplerinin" bulunduğundan bahseder. Okuma yazma eğitiminin verilmediği bu okullarda *"ilm-i eşya" dersleriyle çocuklar resimler, modeller ve oyuncaklar ile ilk eğitimlerini alırlar. Bu eğitimi alan çocukların "okumak bilmez ama kendisine okunan şeyleri bizden iyi anlar, yazmak dahi bilmez ama yazılacak şeyleri pek doğru tarif eder."* (Ahmet Mithat, 2013/a:51) duruma gelmesiyle bir çocuğun meramını anlatması ve söylenenleri algılamasının okuma yazmadan daha öncelikli olduğu vurgusu yapılır. Bu okulların bizde olmayışının sebeplerini de açıklayan Ahmet Mithat bazı okulların yatılı kısımlarındaki eğitimin faydasına değinir. Ailelerin çocuklarını daha küçük olduğu gerekçesiyle açılan bazı Mekâtib-i Âliye ve hususiyenin leyli (yatılı) kısımlarına göndermemelerini hata olarak görür. Çünkü *"mekteplerin bu türlüsü o kadar nafi ve mühimdir ki halkın terbiye-i umumiyesini suret-i matlube-i cedideye tahvil için bundan başka çare yoktur denilse mübalağaya hükmolunamaz."* (Ahmet Mithat, 2013/a:37) Büyük şehirlerde bazı aileler buna izin vermektedir. Ahmet Mithat'a göre çocukların ömrünün ilk yıllarında başarılı ve zeki bir öğretmenin yanında talim ve terbiye görmesi anne kucağında aldıkları eğitimden daha faydalıdır. İlk üç seneye kadar

çocuklarını kendi şefkat ve ilgileriyle terbiye etmenin bir annelik görevi olduğunu hatırlatan Ahmet Mithat üç yaşından sonra da bu çocukların daha iyi eğitim almaları için mektebe gönderilmesini ısrarla vurgular.

1.3.2.6. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi

Ahmet Mithat Efendi'ye göre bir çocuk kendi dilini konuşmadan önce o dille söylenenleri anlar ve hareketleriyle bunu ortaya koyar. Daha sonra yavaş yavaş tek kelimelik konuşmalarla dilini öğrenmeye başlar. Ahmet Mithat, çocukların lisanları kendi çabalarıyla öğrendiklerini bunun kanıtının da iki lisanı birbirine karıştırmadan konuşabilmeleri olduğunu da belirtir. Dört buçuk yaşındaki çocuk kendisinden beklenmeyecek derecede çok şey öğrenebilir. Bunda yetiştikleri ortamın önemli bir rolü vardır. *Ana Bananın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi* adlı kitabında bunu bir kayıkçı ve balıkçı ailesi örneğiyle açıklayarak dört buçuk yaşındaki çocuğun kanca, kürek, yelken, olta, ağ gibi eşyaları görüp tanıdığı için kendiliğinden bunları öğrendiğini söyler.

Ahmet Mithat, eğitimde pedagogların da belirttiği gibi "yaparak yaşayarak öğrenme" metodunun çocuk üzerinde en etkili yol olduğunu dile getirir. Fakat Ahmet Mithat'ın karşı çıktığı bir durum vardır ki o da dört buçuk yaşındaki çocuklara okuma yazma öğretme isteğidir. Bu görüşünü pedagogların ve alanında uzman kişilerin görüşleriyle destekleyen yazar, sekiz yaşından önce çocukların harfleri tanıyamayacağını belirtir. Bu nedenle sekiz yaşına kadar çocuklara okuma yazma öğretmek fayda sağlamaz. Ayrıca harflerin çocuklara daha kolay öğretilmesi adına alfabe şeklinde yapılan kurabiye, şekerleme gibi ilgi çekici materyallerin de öğrenmeyi kolaylaştırmadığını açıklar. Ahmet Mithat'a göre dokuz yaşından ve özellikle yedi yaşından önce çocuklara okuma yazma öğretmek onları boş yere oyalamak ve yormak demektir.

Ahmet Mithat Efendi yabancı dil eğitimi konusunda özellikle kız çocuklarının eğitilmesi üzerinde durur. Batılılaşmayla birlikte kız çocuklarının lisan eğitiminin hız kazanmasından ve bu konuya babaların daha çok önem vermesinden de ayrıca memnuniyet duyar. Özellikle kızların yabancı lisan öğrenmelerini istemesinin sebebi onlara okur yazarlık ve eğitime ek olarak daha çok şey kazandıracağı düşüncesidir. Kız çocuklarının Fransızca öğrenmekle maddi manevi kazançlı çıkacaklarını belirten Ahmet

Mithat lisan bilgisini kızların evlilikte tercih edilme sebebi olarak da gösterir ve düşüncelerini şöyle ifade eder: *"Velev ki ecnebiler ile münasebeti olmasın, şimdi delikanlılarımızın pek çokları lisan-âşinadırlar. Zevcelerinin dahi lisan-âşina olmasını bittabi tercihen arzu ederler."* (Ahmet Mithat, 2013/c:28) Ahmet Mithat kız çocuklarının eğitiminin evlilik hayatı üzerindeki katkısını vurgularken aynı düşünceleri kız çocuklarının yabancı dil eğitimi için de taşır.

1.3.2.7. Okullardaki Disiplin

Ahmet Mithat'a göre *"mektep görmemiş olan, yani mektepten alınacak füyuzat-ı ilmiye ve hikemiyeden mahrum kalan insanların behaim-i saireden pek de farkları"* (Ahmet Mithat, 2014/b:92) yoktur. Ahmet Mithat Efendi mektepleri, ailelerin yerine çocukların terbiyelerini verecek makamlar olarak gördüğü için bu kurumların ıslahı ve eksik kalan yanlarının tamamlanmasının son derece önemli olduğunu belirtir. Her şeyden önce mekteplerin tek amacı çocuklara ilim öğretmek değildir. Okulları babanın çocuğuna karşı olan sorumluluğunun disiplin altına alındığı ve daha kaliteli, düzenli eğitimin verildiği kurumlar olarak nitelendirerek bu kurumları çocuk eğitimi açısından çok işlevsel görür. Ahmet Mithat için *"babaların, anaların çocuklarına karşı olan vezaif-i maneviyelerini ifa emrinde mektepler anaların babaların vekilleridirler."* (Ahmet Mithat 2013/a:36) Mekteplerde çocukların iyi bir aile ortamındaymış gibi düzgün ahlaklı yetişmeleri de oldukça önemlidir. Bunu sağlamak için mekteplerin her şeyden önce "disiplin" denilen sıkı kontrol içerisinde eğitim vermeleri gerekir. Aksi hâlde aynı sonun bizim çocuklarımızın da başına gelebileceğini hatırlatarak Avrupa'da yaşanan ahlaki düşüklüğün sebeplerini bu duruma örnek olarak gösterir.

1.3.2.8. Batı'da Eğitim Anlayışı

Ahmet Mithat Efendi Tanzimat'ın ardından eğitim sisteminde yeni düzenlemelerin yapılmasını arzu eden ve destekleyen biridir. Fakat bu uygulamanın kendi kültürel kimliğimizi, değerlerimizi zedeleyecek boyutta olmaması gerektiğini özellikle ifade eder. Batı'daki yeniliklerin ve gelişmelerin yanlış bir algıyla kültürümüze aktarılmasını eleştiren Ahmet Mithat bir nevi eksiklik olarak gördüğü Batı insanı ile kendi toplumu arasındaki durumun kıyaslamasını şöyle yapar: *"Yapmak, satmak, kazanmak cihetinde Avrupalılara benzemeyi müşkül görerek fakat yapılmış almak ve kullanmak ve safasını sürmek cihetinde Avrupalıları da geçmeye çalışıyoruz."* (Ahmet

Mithat, 2013/c:19) Ahmet Mithat *Peder Olmak Sanatı* adlı kitabında Batılılaşma anlayışımızın çalışmaya önem vermeyip sadece yaşamak olmasını tenkit eder. Bu şekildeki bir yenileşmeyle eğitim boyutunda istenilen verimin elde edilemeyeceğini düşünür. Batı'daki eğitim sisteminin benimsenmesinin sözde kalmasından endişe duyduğunu dile getirir.

Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal gibi Avrupa'daki eğitim çalışmalarının güncel ve faydalı oluşuna dikkat çeker. Avrupa'daki eğitim sisteminin yeni programlarla daha kolay ve etkili hâle getirilmesini, bunun için düzenlemelerin yapılmasını örnek verir. Ayrıca dershanelerde hazırlanan eğitim programlarının içeriklerine uygun pek çok kitabın da yer alması Avrupa'nın eğitime ne kadar önem verdiğini gösterir. Ahmet Mithat Efendi aynı özenin ve yeniliğin Osmanlı eğitim sisteminde de olmasının fayda sağlayacağını düşünerek eğitimde yeni usüllerin uygulanması için destek verir.

1.3.3. Şemsettin Sami

Edebiyatı toplum yararına kullanmayı amaç edinmiş sanatçılardan birisi olan Şemsettin Sami kaleme aldığı roman ve tiyatro eserleriyle yeni edebiyatın gelişmesine katkı sağlarken Tanzimat aydını çizgisine uygun bir şekilde halkı bilgilendiren bilimsel çalışmaları ve yazılarını da yayımlar. Yeniliği destekleyen Şemsettin Sami edebiyat ve dil konularındaki yazılarının yanında sözlük çalışmaları, gramer kitapları, ansiklopedi çalışmalarıyla halkını dil ve edebiyat konusunda eğitmek için yoğun faaliyet gösterir.

1.3.3.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu

Toplumun modernleşmesinde kadınların hakları ve toplumsal statülerini iyileştirerek eğitimlerine erkekler kadar önem verilmesi gerektiğini söyleyen Şemsettin Sami'ye göre kadınlar, çocukları yetiştirdikleri ve böylece insanlığın terbiyesini sağladıkları için cemiyet hayatında çok mühim bir role sahiptir.

Şemsettin Sami insanlığın huzurunu sadece kadınların eğitimine bağlarken annelik sorumluluğundan dolayı annelerin, kadınların eğitimlerinin önemini bir kez daha ortaya çıkarır. Çünkü evlatlarının geleceği için annenin eğitimi çok önemlidir. Anne olmayı büyük bir nimet ve şeref olarak nitelendiren Şemsettin Sami *"çocuklar, annenin bedeninin birer uzvu gibi"* (Şemsettin Sami, 1996:20) olduğundan anne ile

çocuk arasındaki bu bağın eğitimle faydalı bir hâle dönüşeceğini bildirir. *"Kadınların eğitimi evlatlarına geçeceğinden, kadınların eğitilmesiyle, gelecek için bütün insan türünün eğitilmiş olacağı"* (Şemsettin Sami, 1996:26) fikri anne olarak kadının eğitimindeki önemini ve aile içerisindeki birleştirici gücünü belirginleştirir.

1.3.3.2. Anne/Kadın Eğitimi

Şemsettin Sami "insan türünün yarısı" dediği kadınlara ait düşüncelerini 1879 yılında yazdığı *Kadınlar* adlı eserinde özellikle de Müslüman kadınların durumu hakkındaki görüşleriyle ele alır. Otuz üç bölümden oluşan kitapta yazar, devletin çağdaşlaşmasında kadınların önemsenmesi gerektiğini söyler. Osmanlı Devleti'nin ve İslam milletlerinin ilerlemesinin kaynağının Müslüman kadınların eğitilmesi olduğunu belirtir. Kadınların eğitimlerinin bir millet için neden önemli olduğu *Kadınlar*'da şöyle açıklanır: *"Bir millet kadınları eğitmedikçe ilerleyemez ve kadınların güzel ahlakına dikkat etmedikçe, milletleri harabedeb sefahat ve kötü ahlaktan kurtulamayıp, beka bulamaz. Bundan dolayı ilerleme ve uygarlıkla durumlarını ıslah etmek isteyen milletler en önce kadınların eğitiminden başlamalı, kadınların haklarını onaylamalı ve görevlerini belirlemelidirler. Hakları gasbolunan kadın mağdur bir esir halinde olup, görevlerini de yerine getiremez; görevlerini yerine getiremeyen kadın ise mensup bulunduğu cemiyete büyük bir hiyanet etmiş, mahvolmasına ve harabolmasına çalışmış olur."* (Şemsettin Sami, 1996:82) Şemsettin Sami'ye göre yaratılış itibarıyla kadın ve erkek doğası farklıdır. Kadınların zekası erkeklerden daha keskin ve hızlı olduğu için hak ve ödevler bakımından onların erkeklerden ayrı tutulmaması gerekir.

Şemsettin Sami *"kadın insan topluluğunun esası, genel ahlakın temel direği, -aile denilen ve insanı canavarlıktan çıkarıp uygar bir duruma sokan- kutsal bağın düğümü, insanlığın bir bahçesidir."* (Şemsettin Sami, 1996:13) diyerek kadının sosyal yaşamdaki değerini öne çıkarır. Yani kadın her şeyden önce bireye insanî özelliklerini hatırlatan, onu sosyalleştirerek toplumsal bilincin oluşmasını sağlayan ve bu nedenle kutsiyeti olan bir varlıktır. Şemsettin Sami eğitimin kadın-erkek her ikisinde de cehaleti gidereceğini vurgularken kadınların eğitilmesini yanlış gören zihniyetin eleştirisini de yapar. Kabahatlerin, kötülüklerin temelinde eğitim eksikliği bulunduğu için kadınlarda görülen yanlışlıkların altında eğitimlerindeki noksanlığın unutulmaması fikrini savunur. Bu nedendenle kadınları başka açılardan suçlamamak gerekir. Şemsettin Sami'nin

vurguladığı en önemli noktalardan birisi de eğitimin kadınlardaki huyları dizginlediğidir. (Şemsettin Sami, 1996:17) Kadın eğitimini bu noktayı vurgulayarak da gerekli gören Şemsettin Sami kadınların yapısındaki duygusallığın durumuna göre davranış sergiledikleri için eğitimli ve eğitimsiz olanların toplumsal refahı etkileyeceğini ima eder. Eğitim görerek bilinçlenmiş kadınların toplumu düzeltebileceği gibi eğitimsiz ve ahlaken düşük olanların da toplumu bozacağı bu görüşe dayandırılarak hatırlatılır.

Şemsettin Sami'ye göre kadınlar, annelik ve eş olma görevlerinin haricinde düşünceleriyle insanlığa hizmet etmelidir. Yani kadın toplumun kendisinden beklediği geleneksel rollerin dışında birey olarak varlığıyla yaşadığı çevreye katkı sağlamalıdır. Bunun için kadınların okuma yazma, aritmetik, ekonomi, tıp, kimya, fizik, edebiyat, coğrafya, tarih gibi bilimlerden haberdar olmaları gerekir. Şemsettin Sami bu bilgilerle donatılan kadınların insanlığa hizmeti rahatlıkla başarabileceğini söyler. Bu konudaki bilgiler kadınların hem milletlerine hizmet edebilecek seviyeye gelmelerine yardımcı olurken hem de kocasına karşı bilgi ve kültür konusunda eksik kalmamasını sağlar. Böylece eğitim gören kadınlar toplumsal hayatta aktif rol alabilecekleri gibi pek çok mesleği yapabilme şansına da erişirler. Ayrıca Şemsettin Sami'nin meslek becerisi kazanan kadınların değişik dallar içerisinde öğretmenlik mesleğini başarıyla yapabileceğini hatırlatması Tanzimat döneminde kadınların öğretmenlik mesleğiyle özdeşleştirilmesi fikrinin yaygın olduğunu göstermiş olur.

1.3.3.3. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi

Şemsettin Sami bir toplumu ayakta tutan başat değerler içerisinde dilin önemini savunarak bunu her fırsatta dile getirmeye çalışmış bir sanatçıdır. Dilin bireyler arasındaki birliği sağlayan gücüne inandığı için halkını dil ve edebiyat konusunda aydınlatacak bilimsel çalışmalarını, kitaplarını ve makalelerini yayımlar. 1901 yılında ilk Türkçe sözlük olan *Kâmus-ı Türkî*'yi kısa bir sürede yayımlayarak Türkçeden Arapça ve Farsça sözcükleri çıkarır. Halkı eğitmek için çabalayan Şemsettin Sami ansiklopedik bilgiler içeren eserler de sunar. Özellikle gramer konusunda yazdığı kitapların sayıca fazlalığı yazarın dil konusundaki hassasiyetini ve halkı bilgilendirme isteğini gösterir. Okuma yazma oranının düşük olması nedeniyle insanların daha kısa sürede okumayı kolay bir şekilde öğrenmeleri için çok çeşitli gramer kitapları yayımlar.

Kavaid-i Farisiyye Bir Tarz-ı Nevin (1873), *Tasrîfât-ı Arabiyye* (1897), *Usûl-i Cedîd-i Kavâid-i Arabiyye* (1901), *Tatbikât-ı Arabiyye* (1901) Arapça, Farsça öğrenmek için dil meselelerini ele aldığı kitaplardandır. *Küçük Elifbâ* (1883), *Yeni Usûl Elifbâ* (1891), *Nev-Usûl Sarf-ı Türkî* (1891) ise çocukların Türkçeyi daha kolay öğrenebilmeleri için yazdığı gramer kitaplarındandır. Şemsettin Sami'nin okuma, yazma ve dil öğrenme konusundaki bu çalışmaları onun yazarlık haricinde eğitimci bir rol üstlenerek halkın bilinçlenmesi için çaba sarfeden Tanzimat sanatçılarından olduğunu gösterir.

1.3.4. Recaizade Mahmut Ekrem

1.3.4.1. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi

Recaizade Mahmut Ekrem, Tanzimat dönemi içerisinde yeni edebiyatın gelişmesi adına önemli girişimlerde bulunmuş bir sanatçıdır. Özellikle dil ve edebiyata dair görüşlerini aktardığı *Ta'lîm-i Edebiy*at adlı eseri onun bu konulardaki eğitimi de önemsediğini ispatlar niteliktedir. Bu nedenle *Ta'lîm-i Edebiy*at, dil ve edebiyat hakkında kuramsal bilgiler içermesi ve bu tür çalışmalara öncülük eden fikirlere yer vermesi açısından oldukça önemlidir.

*Ta'lîm-i Edebiy*at, Mekteb-i Mülkiye'ye ders vermek için görevlendirilen Recaizade Mahmut Ekrem'in okutacağı "Edebiyat-ı Osmaniye" dersi için kaleme aldığı bir eserdir. Bu eser, Türk edebiyatına kuramsal açıdan yaklaştığı için edebiyatın yenileşmesi noktasında önemli katkılar sağlar. Ekrem'in ders notlarından oluşan bu kuramsal eser yani *"Talîm-i Edebiyat, Mekteb-i Mülkîye'nin 'Edebiyat-ı Osmaniye" dersi için iki kısım hâlinde düşünülmüş, fakat ancak birinci kısmı-o da noksan bir şekilde-neşredilebilmiş bir belâgat ve edebiyat nazariyâtı kitabıdır."* (Yetiş, 1996:91) Recaizade Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyat*'ta kitabın muhtevasından ve yazılış amacından şöyle bahseder: *"İki senede tedrîs olunmak için iki kısım üzerine müretteb olan Ta'lîm-i Edebiyyât'ın bu birinci kısmı dürüstçe ifâde-i merâma muktedir olacak kadar usûl-i kitâbete âşinâ bulunan talebeye bir sene zarfında esâib-i makbûle-i Osmâniyye'nin kavâ'id-i esâsiyye ve fevâid-i mühimmesini öğretmek-evzân-ı meşhûreye muvâfık her yolda eş'âr-ı Osmâniyye'yi mevzûn okumaya ülfet hâsıl ettirmek- mensûr ve âlel'husûs manzûm birçok müntehab parçalar ezberletmek-eserlerinden başlıca misâl alınmış olan meşâhîr-i üdebâyı, muhtasar tercüme-i hâlleriyle berâber yekdîğerine olan rüchân-ı fazîletlerini dahi bilmek şartıyla, tanıtmak vel-hâsıl edebiyyât ve üdebâ-yı Osmâniyye*

hakkında sûret-i umûmiyyede bir hayli ma'lûmât-ı müfîdeyi kazandırmak makâsıdına göre yazılmıştır." (Recaizade Mahmut Ekrem 2011:17) Ahmed Cevdet Paşa da bu eserin Osmanlıca hakkında çığır açacak nitelikte bir öneme sahip olduğuna şu şekilde değinir: *"İşbu asr-ı ma'ârif-hasr-ı hamîdi âsâr-ı hamîdesinden olmak üzere bu kere üdebâ-yı asrın mümtâz ü serbülendi Mahmûd Ekrem Beyefendi âsâr-ı eslâf ve ahlâfı tetebbu' ile istinbât eylediği kavâ'id ve zevâbıtı cem' ederek edebiyyât-ı Osmâniyye'nin ta'lîmi hakkında bu kitâb-ı müstetâbı te'lîf etmiş ve lisânımızın tertîb-ı usûl-i edebiyyâtına râgıb ve tarîk-i edeb-i Osmânî'ye sâlik olanlara şâh-râh-ı delâlet olacak kadar bir güzel çığır açmıştır."* (Recaizade Mahmut Ekrem, 2011:23)

Recaizade Mahmut Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyat*'ın mukaddimesinde son dönemlerde "Edebiyyât" tabirinin konuşulmaya başlandığını belirterek sıkça üzerinde durulan bu konunun daha derinlemesine öğrenilmesi gerektiğini söyler. Dört bölümden oluşan *Ta'lîm-i Edebiyat*'ta modern edebiyat ve klasik edebiyatla ilgili kısımlar yer alır. Bir dilin gramer ve estetik kurallarını belirlemek için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini eserinde tartışan Recaizade Mahmut Ekrem, Osmanlı Türkçesi üzerinden buna dair düşüncelerini paylaşır. *"Kendisinden önce yazılmış olan ve kuralları Arap diline ve edebiyatına dayandıran belâgat çalışmalarından çok farklı bir tutumla, Osmanlı Türkçesini esas alan Talim-i Edebiyat, bu anlayışını, örneklerinin pek çoğunu Türk edebiyatından, özellikle de 19. yüzyılın yenilikçi şiirinden örneklendirmek suretiyle somutlaştırır."* (Sazyek, 2013:2229)

Recaizade Mahmut Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyat*'ın "Hâtime" bölümünde halkın bir dili oluşturup konuştuğunu, ediplerin ise bu dilin kuralları ile eserlerini meydana getirdiğini söyler. Bundan dolayı Osmanlıcanın kendi gramer ve estetik kurallarının belirlenmesi gerekir. Osmanlıcayı bir lisan olarak kabul ettiğini bu kısımda açıkça ifade eden Recaizade Ekrem, bu dilde yazılmış eserleri millî edebiyat ürünleri olarak değerlendirir ve bu eserlerden yararlanılarak Osmanlıcanın prensiplerinin sıralanabileceğini vurgular. Hâtime bölümünde bu düşüncesini *"İşte müellif-i hakîr bu hakîkatı dâimâ der-hâtır eylemesinden dolayıdır ki, şu hâtime ile kısm-ı evveli rehîn-i tamâm olan eser-i nâçîzânesine derc ettiği kavâ'id-i edebiyyeyi, âsâr-ı kalemiyyeleri edebiyyât-ı milliyemize bi-hakkın şeref veren, e'âzım-ı üdebâmızın âsâr-ı bedî'asından ahz ve vaz' eder gibi yazmağa çalışmıştır."* (Recaizade Mahmut Ekrem, 2011:346) şeklinde açıklar. Recaizade Mahmut Ekrem eserin sonunda yedi maddelik soruyla

Osmanlıcanın kurallarına ve gelişmesine dair düşüncelerini sıralar. Bu maddeler; Osmanlıcadaki kelime haznesinin yeterli olup olmadığı, Osmanlıca sözlük hazırlanmasının gereği, Arapça ve Farsça olarak ifade edilen kelimelerin Osmanlıcada karşılıklarının olmaması, imlada birliğin sağlanması hususu ve bunun için neler yapılması gerektiği, Arapça ve Farsçanın Osmanlıcadaki etkisi gibi konuları içerir. Osmanlıcaya ait bu sorunlara çözüm arayan Recaizade Mahmut Ekrem, *Ta'lîm-i Edebiyat* ile ediplerin ve halkın dil konusunda dikkatini çekmeye çalışır. *"Bendenizin re'y-i mahsûsuna gelince lisânımız müfredatça hem nâkıs, hem zâiddir."* (Recaizade Mahmut Ekrem, 2011:349) sözüyle Osmanlıcanın eksik ve fazla olan yönlerini açıklayarak bu dilin gelişmesi ve kendi kurallarının belirlenmesi noktasında bilgilendirilmenin şart olduğunu dile getirir.

Ta'lîm-i Edebiyat, dil ve edebiyat konusundaki kuralların yanında modernleşme sürecinde millet için dilin öneminin de altını çizen bir eserdir. Recaizade Mahmut Ekrem'e göre dönemin diğer yazarlarında olduğu gibi dile önem vermek ve bu konuda halkı eğitmek gelişmenin ilk şartıdır. Ekrem burada, *"bir lisân diğer bir lisânın usûl-i fesâhat ve belagâtına tâbi' ve fermânber oldukça terakki edemez. Binâenaleyh lisân-ı Osmânî'nin terakkîsi dahi kendi istiklâl-ı ahrârânesine terk ile olur."* (Recaizade Mahmut Ekrem, 2011:350) diyerek Osmanlıcanın diğer dillerin etkisinden kurtularak kendi kurallarıyla gelişmesi konusundaki fikirlerini açıklar. Bir yandan da Arapça ve Farsçanın öğrenilerek bu dillerin Osmanlıca içerisindeki durumunun nasıl olduğunun bilinmesi gerektiğini ifade eder. Böylece *"Türkçe'ye ve Türk edebiyatına has bir edebiyat nazariyâtı arayışı içerisinde olan Recâizâde, Arapça'ya karşı müstakil bir şekilde lisanımızın edebiyat nazariyâtının sistemleşip gelişmesi[ni]"* (Yetiş, 1996:651) arzu eder. Bunun için Tanzimat döneminde dil ve edebiyatın kurallarının belirlenmesi konusunda sessiz kalmayarak bilgilendirici ve eğitici bir eser meydana getirir.

Recaizade Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat* çalışması ve edebiyata dair yenileşme düşünceleri onun okuma, yazma ve dil eğitimindeki katkılarını gösterirken Tanzimat döneminde edebî sahada unutulmayacak münakaşaların yaşanmasına da neden olur. Tanzimat edebiyatı içerisinde eski edebiyat taraftarlığıyla gündeme getirilen Muallim Naci ile Recaizade Mahmut Ekrem arasındaki eski-yeni tartışmaları edebiyatın dil ve yenileşme noktasında sorgulandığını gösterir. *"'Ekrem-Nâci Kavgası' olarak edebiyat tarihimizde yer alan mücadele, ortaya çıkışıyla olmasa bile, sonuçları itibariyle edebî*

yenileşmemizde etkili olmuştur." (Kavaz, 2002:243) Muallim Naci, Divan şiirine ait temaları sıkça kullandığı için yeni edebiyatın karşısında eski edebiyatı canlı tutmakla suçlanır. Onun çağdaşı Recaizde Mahmut Ekrem'le olan atışmaları dönemin dil ve edebiyat hayatı hakkındaki durumu yansıtması açısından önemlidir. *Ta'lîm-i Edebiyat*'ta Muallim Naci'nin iki şiirine yer verilmesine rağmen Naci'nin bu sayıyı az bularak kızması ve Recaizade Mahmut Ekrem'in yazdığı *Zemzeme II* kitabından Tercüman-ı Hakikat'te bahsetmesi iki sanatçı arasındaki gerilimi başlatır. *"Ekrem'le Naci arasındaki asıl gerginliğin tırmanışı, Ekrem'in Menemenlizâde Mehmet Tahir'in Elhan adlı şiir kitabını değerlendirdiği Takdir-i Elhan adlı eseriyle olur."* (Demir, 2010:180) Burada Recaizade Mahmut Ekrem'in Muallim Naci'nin şiirlerine yaptığı eleştirilere karşılık Muallim Naci de Saadet gazetesinde Demdeme başlıklı yazılarıyla cevap verir. Bu polemik zincirinde Muallim Naci eski şiirin ve eski edebiyatın öncüsü olarak gösterilirken Recaizade Mahmut Ekrem de edebiyatın yenileşmesi yolunda yeni şiirin en önemli savunucularından olur. Halbuki eski-yeni olmak üzere iki farklı grubun temsilcileri tarafından sembol isim hâline getirilen sanatçıların edebiyatın Batı etkisinde yenileşmesi adına yaptığı dikkate değer girişimler mevcuttur. Bu süreçte yeni edebiyatın temsilcisi Recaizade Ekrem'in faaliyetleri bilinmekle birlikte Muallim Naci'nin de edebiyatın yenileşmesi için çalışmaları bulunur. Fakat bunlar döneme damgasını vuran eski-yeni tartışmaları içinde sivrilemez. Örneğin; Muallim Naci'nin Batı ve Doğu edebiyatından aldığı örneklerle harmanlanmış *Istılahat-ı Edebiyye* adlı eseri edebiyatın şekil ve muhtevasına değinmesi açısından edebî bilgiler alanında döneme kaynaklık edecek önemli eserlerdendir. Ayrıca Muallim Naci bu eserin "İhtar" başlıklı kısmında eski edebiyatın savunucusu olmadığını da kendi cümleleriyle duyurur. *"Bu ıstılâhata dair verdiğim izahat (edebiyat-ı terakkiye)nin şimdiki hâline ve istikbaline göredir. Öteden beri Arap veya Fars tarz-ı edebiyyesini aynen kabul etmek fikrine iştirak edenlerden değilim. Bu mesleği beğenmeyenler edeceğim hataları affetmeye tenezzül buyurmazlar sanırım."* (Muallim Naci, 1357:5) der. Eserde dikkati çeken hususlardan birisi de Muallim Naci'nin eski edebiyatın önemli temsilcilerinin şiirlerine yönelik yaptığı tenkitlerdir. Bu eleştirilerle eski ve yeni edebiyatın bazı noktalarına açıklık getiren Muallim Naci *Istılahat-ı Edebiyye* eseri ile yenileşen Türk edebiyatının karşısında eski edebiyattan nasıl ve ne ölçüde faydalanılacağını izah eder. Aynı şekilde Naci'nin dil konusunda da önemli görüşler ve öneriler sunarak dilin yenileşmesi için

çabaladığı görülür. Hakkındaki pek çok yazıda *"Nâci Efendi'nin şâir olmadığı, edebiyatı anlamadığı ileri sürülmüş. Fakat lisan muallimi olduğu onu sevmeyenler tarafından bile kabûl edilmişdir. Bu konudaki eserleri incelenip fikirleri ortaya konulunca Türkçe'ye hizmeti açıkca görülür. O, 'şive-i lisân'ın nasıl olması gerekdiği, 'hürriyet-i lisân'ın ne olduğu, bu bakımdan Türkçe'nin durumu, 'muntazam bir lisâna malik' olabilmek için neler yapmak lazım geldiği hususlarında fikirler ileri sürmüştür."* (Tarakçı, 1994:311-312) Muallim Naci bunun gibi ilmî ve edebî konulara ek olarak terbiye ve ahlak eğitimini de önemsediğini *Mekteb-i Edeb* adlı eseriyle ortaya koyar. *Mekteb-i Edeb* insanın ancak edep ve ahlak sahibi olursa bir değer kazanacağının belirtildiği; tarihten önemli kişilerin düşüncelerinin, kıssalarının, ayet ve hadislerin ışığında ahlaka dair tespitlerin yapıldığı bir çalışmadır. Eserde ahlaklı ve erdemli olmanın insan için gereği izah edilir. Muallim Naci'ye göre *"insan hangi yaşta ve zamanda olursa olsun ve her ne sıfat ve halde bulunursa bulunsun, lazım gelen vasıtalara teşebbüs ederek, mizac ve huylarını yatıştırmaya, sükunet kazandırmaya ve düzeltmeye çalışmalıdır."* (Muallim Naci, 2016:223) Naci, insanın gençlikte faydalı birikimler yaparak olgunluk döneminde bundan istifade edebileceğini ve ömrünü bu şekilde hayırlı geçirebileceğini de söyler. Bunun için *Mekteb-i Edeb'te* ilim tahsil etmenin öneminden şöyle bahseder: *"Gençlik çağında ilimlerin, fenlerin ve sanatların tahsiline hevesli bulun ki seni saadetle dinleyeceğin yere irşad edecek ve ulaştıracak en yakın ve en doğru bir selâmet yolu var ise o da ancak ilimleri tahsil etme yoludur."* (Muallim Naci, 2016:87) Böylece Muallim Naci'nin de Tanzimat'ın diğer sanatçıları gibi dil ve edebiyat hakkındaki görüşlerinin yanı sıra Tanzimat'la birlikte başlayan yenileşmenin eğitime ve ilme önem verilerek devam edeceğine inandığı anlaşılır.

1.3.5. Nabizade Nazım

Nabizade Nazım iyi bir tahsil hayatı geçirerek kendisini yetiştirmiş bir Tanzimat sanatçısıdır. Çevresi tarafından da bilgisi ve kültürüyle takdir toplayan Nabizade Nazım'ın bu tahsilinin edebiyat haricinde diğer fennî ve askerî konulardaki hakimiyetinin de kaynağı olduğu görülür. Nabizade Nazım'ın hikâye, roman, şiir ve tiyatro türündeki eserlerinin dışında ilmî ve fennî konularda halkı eğitmek amacıyla yazdığı kitapları ve makaleleri bulunmaktadır. Askerî mektepteki disiplinli eğitim hayatının sonunda iyi bir asker olan Nabizade Nazım askeriyede öğrendiklerini de

öğretmek arzsundadır. Bu nedenle çeşitli gazete ve dergilerde askerî bilgiler içeren yazılar da yayımlar.

1.3.5.1. Anne/Kadın Eğitimi

Nabizade Nazım Tanzimat dönemindeki diğer isimler gibi kadınların eğitimi konusunda genel olarak aynı fikirleri paylaşır. Kadınların eğitim görmelerinden yana olan Nabizade Nazım onların erkeklerle eşit şekilde eğitim almaları gerektiğini savunur.

1.3.5.2. Okuma/ Yazma/ Dil Eğitimi

Nabizade Nazım'ın dille ilgili görüşleri, yazdığı makalelerinde farklı açılardan ele alınır. Dilde sadeliği tercih eden Nabizade Nazım, Mürüvvet gazetesinde imlanın ıslahına, yabancı lisanlardan alınan kelimelerin istenildiği gibi bir imlayla yazılmasına, dilimize yerleşmiş başka lisana ait kelimelerin atılmasına dair düşüncelerini dile getirir. Lisanın ıslahı konusunda Türkçenin kıymetini bilmeyip ihmal edildiğini vurgularken dilimizin gelişmesi adına çaba gösterilmesini söyler. Medeni bir şekilde ilerlemek için lisan konusu hakkında detaylı düşünen Nabizade Nazım Arapça ve Farsçanın tamamen dışarıda bırakılmasını uygun görmez. *Lisanımızda Şive* makalesinde Türkçenin haysiyetinin korunarak gelişmesinin sağlanması gerektiğini söyler ve böylece Türkçenin Osmanlıca özelliğini korumasını savunur. (Uç, 2007:170)

Nabizade Nazım'ın dil eğitimine yönelik çalışmaları mevcuttur. Çocukların okuma yazmayı kolay öğrenmeleri için içinde okuma parçaları bulunan *Mini Mini Mektepli* isimli kitabı ve *Hanım Kızlar* kitabı bulunur. Özellikle kimya olmak üzere fen konularında da bilgilerini paylaşan Nabizade Nazım'ın bu konulardaki ayrıntılı çalışmaları onun edebiyatın yanında halkın illim ve fen konularında da bilgilenmesini istediğini gösterir. Fennî bir lügat olan *Katre, Mesâil-i Riyaziyeden Cebir, Muhtasar Yeni Kimya, Esatir, Aynalar* fenle ilgili konuları genişçe ele aldığı kitaplarına örnektir.

1.3.6. Mizancı Mehmed Murad

Mehmed Murad 1886 yılında çıkarttığı Mizan gazetesi nedeniyle Mizancı Mehmed olarak anılır. İstanbul'da devlet adamlarının çevresinde bulunarak çeşitli devlet memurluklarında görev alan Mehmed Murad, Mekteb-i Mülkiye'de tarih hocalığı yapar. Mizancı Murad hatıralarında o an ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan insanların ancak eğitimle kurtulacağına inandığını ve buna katkı sağlamak için tarih hocalığı yaptığını açıklar. O dönemlerdeki cehaletin "kökleşmiş" olduğunu belirterek nasıl bir yol izlemek istediğini şöyle dile getirir: *"vatanda kökleşmiş olan umumi cahilliği gidermek üzere ciddi ve uzunca tedbirlere, çalışmalara, gayretlere, himmetlere ihtiyaç duyuyordum. Bu tedbirlerden başlıcası ise neşr-i maarif (maarifi bütün yurda yaymak) cümlesiyle hülâsa edilebilirdi. Mekteb-i Mülkiye'ye bunun için ehemmiyet vermiştim. Tarih dersini tercih etmeme sebep de devlet idaresi şekillerinden, çeşitli insanlık fiillerinden en ziyade bahse mesnet olduğu içindi."* (Saraçoğlu, 2005:37)

Hayatı boyunca mücadeleci kişiliği ile ön plana çıkan Mizancı Murad çağdaşları gibi "neşr-i maarif"i ülkenin gelişmesi için temel şart olarak görür ve bunu sağlamak adına üzerine düşen hiçbir görev ve sorumluluktan kaçmayarak çabalar. Bir milletin geçmişinden ders alarak ileriye sağlam adımlar atması gerektiğine inanan Mizancı Murad bir yandan maarifi yaygınlaştırmak için çabalarken bir yanda da halkın tarih bilincini kuvvetlendirmek ister. Mizancı Murad eğitimci yönü sayesinde devlet memurluklarında çalışan insanların ahlaken çökmüş olduğunu ve sorumluluk duygusuna sahip olmadıklarını fark ederek eleştirir. Bu nedenle insanları ahlaki yönden de eğitmenin gerekli olduğuna inanır. İnsanların bilgi yönünden gelişmesi için çalışılırken aynı zamanda onlara terbiye ve ahlak eğitiminin de verilmesini söyler. *"Çünkü Babıali'de amirlerle memurların ahlakını, hâllerini yakından görmüş, bu millet çocuklarında ülviyata istidat ve meyil kalmadığına hükmetmek derecelerine gelmiştim. Halbuki mektep o meyil ve istidadın, mesela Rus milletinde gördüğüm yüksek şeylere meyil ve istidattan daha engin olduğunu ispat etti."* (Saraçoğlu, 2005:37) diyerek okullardaki disiplinli eğitimin gerekliliğin sebeplerini izah eder.

Ülkenin bulunduğu karışık durumdan kurtulması için aydın bir tavırla yeniden güç kazanmak adına çareler arayan ve bu yolda görüşlerini savunan Mizancı Mehmed Murad'ın edebî kimliğinden ziyade siyasi kimliği daha ön plana çıkar. Fakat *"Mizancı*

Murad'ın romancı kimliği her ne kadar onun hususi hayatında önemli bir yer işgal etmemiş olsa da Turfanda mı Yoksa Turfa mı? romanı Tanzimat edebiyatı dediğimiz edebî devir içinde önemli bir yer işgal eder." (Karaburgu, 2008:11) Çünkü bu roman Mehmed Murad'ın siyasi ve coğrafi birlikteliği sağlayacak yeni hareketleri ve bunu başaracak bireylerden beklentisini içerdiği için rehber niteliğindedir. *"Murad Bey, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğunu kurtarmaya çalışan Osmanlı-Türk aydınının Tanzimat'tan beri azabını çektiği bütün sosyal ve psikolojik dramını yaşamış bir insandır."* (Emil, ?:94) Bu nedenle halkı aydınlatmak ve bilinçlendirmek adına pek çok alanda sesini duyurmaya çalışır.

1.3.6.1. Eğitimde /Okulda Yenileşme

Devlet-millet birlikteliği, ahlaklı ve ilkeli bir duruş, birliği ve gelişmeyi sağlayacak reform hareketleri Mehmed Murad'ın eski gücünü kaybeden Osmanlı Devleti'nin tekrar ayakları üzerinde durmasını sağlayacak formülleridir. Mizancı Murad'a göre bunları başarmanın ilk şartı da "eğitim"dir. Kaliteli ve faydalı bir eğitim reformundan şunlar beklenmektedir: *"Her tarafta, her derecede okullar açmak, bilhassa öğretmen okullarına önem vermek, kabiliyetli gençleri bu okullarda parasız okutmak, ehil öğretmenler yetiştirmek, ilk tahsili mecburî kılmak, kız çocuklarına da mutlaka tahsil ve terbiye vermek, liseye kadar parasız tahsil mecburiyeti devletçe kabul olunmak, yüksek tahsili parasız yapmak, fakat her yılki lise mezunlarının nisbetine göre her isteyenin istediği ilim dalına girebilmesini temin edecek yüksek okullar açmak, buralarda çağdaş ilimler öğrenerek yetişecek gençler arasından kabiliyetleri ihtisas için Avrupa'ya göndermek bu siyasetin esaslarıdır."* (Emil, ?:98) Bütün meselenin eğitime bağlı olduğu ve eğitimdeki iyileştirme çalışmaları sonucu pek çok aksaklıkların düzeleceğine inancı tam olan Mehmed Murad kaleme aldığı *Turfanda Mı Yoksa Turfa M*ı? adlı romanında da beklenilen eğitim ıslahatlarına değinir. Mizan gazetesindeki yazıları ve fikirleriyle hep bir öğretici konumunda olan Mizancı Murad edebiyatın da eğitici olması gerektiğini düşünür. *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanıyla bilinçli bir şekilde kuvvet kazanarak ilerlemenin ancak eğitimle mümkün olduğunu okuruna ispatlar. Roman adeta Mehmed Murad'ın eğitime ait düşüncelerini okura özetler niteliktedir. Mehmed Murad'ın edebiyatın eğitici olmasından kastettiği durum kitabi bilgilerle halkı bilinçlendirmekten ziyade ahlaklı, kültürlü ve inançlı insanlarla başarıya

kavuşmaktır. Bu başarıyı eğitim sağlayacaktır. *"Çünkü, ona göre, Türkiye'nin kurtuluşu için çare, ahlakı sağlam, dürüst seçkinler grubu yetiştirmekti. Turfanda mı Yoksa Turfa mı (1981) romanında idealist, dürüst ve vatansever Mansur Bey tipiyle, kafasındaki yönetici aydın örneğini sunar."* (Moran, 2015:20) Bu romanda okul açmanın gereği, devlet dairelerindeki yolsuzluğun eğitimle önleneceği, İslam birliğinin eğitimle kurulacağı gibi pek çok sorunun çözümü eğitim çerçevesinde ele alınır. Mizancı Murad'ın düşünceleri ve bu çizgide yazılmış romanı onun eğitime dair aydın görüşlere sahip olduğunun göstergesidir.

1.3.7. Fatma Aliye Hanım

Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı olan Fatma Aliye Hanım Türk Edebiyatı'nın ilk kadın romancısı olması nedeniyle oldukça önemli bir isimdir. Fatma Aliye Hanım Tanzimat döneminde kadın sorunlarını çok çeşitli başlıklarla açımlayarak dile getiren ilk kadın düşünür ve yazarlardandır. Ahmet Mithat Efendi, manevi kızı olarak gördüğü Fatma Aliye'yi *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* adlı kitabında tanıtır. Bu kitapta Fatma Aliye'nin bir kadın olarak çocukluğundan itibaren okumaya meraklı olması ve düzenli bir eğitim almasıyla kadınların ileride fikir ve edebiyat dünyasında kendini ispatlayabileceği mesajı verilir.

Eğitim gördüğü pek çok alanda kendisini yetiştiren Fatma Aliye, kadın sorunlarını açıklıkla eserlerinde dile getirmesi bakımından Türk Edebiyatı'nda bir ilke imza atar. Özellikle kadının eğitimi konusundaki fikirlerini sıkça yazan Fatma Aliye bütün eserlerinde kadınların eğitim görmesini savunur. Çünkü ona göre medeniyetin ilerlemesi için kadınlara çok büyük sorumluluklar düşer. Hem bir anne olarak hem de toplumdaki konumu için kadınların eğitimi önceliklidir. Fatma Aliye modernleşen toplumda kadın ve erkeğin eşit olduğunu düşünür. Kadınlar da erkekler gibi eğitim hakkına sahip olmalıdır. Bu nedenle her konuda olduğu gibi eğitim açısından da bu eşitliğin sağlanmasını ister.

1.3.7.1. Çocuk Eğitimi, Aile Terbiyesi ve Anne-Baba Sorumluluğu

Tanzimatla birlikte Batı'dan gelen bir tür olan romanla tanışan toplumun ona karşı önyargıları bulunur. Bazı görüşlere göre roman okura ders veren, eğitici bir yönü olduğu için faydalı bulunurken bazı görüşlere göre de gençlerin ahlakını bozacak

mesajlar içerdiği için sakıncalı olarak değerlendirilir. Fatma Aliye Hanım ise hocası Ahmet Mithat Efendi gibi romanın eğitici ve yol gösterici eserler olduğunu düşünür. Sadece aradaki ince çizginin okurun algısına bağlı olduğunu *Muhadarat*'ta *"hiçbir roman iyiliği fenalık ve fenalığı iyilik suretinde göstermez. Yalnız kusur onu telakkidedir."* (Fatma Aliye, 2014:106) şeklinde açıklar. *"Romanlar hep birdi. Fakat okuyan kafalar başkaydı."* (Fatma Aliye, 2014:104) diyerek romanların bir kişi için uyarıcı başka bir kişi içinse felaket olabileceğini yineler. Yazar, romanın okura aşıladığı bu iki farklı düşünceyi *Muhadarat* romanında açıklar. İki samimi arkadaş olan Fevkiye ve Fazıla arasında geçen diyaloglarda romanın okuyan kişinin yorumuna göre iyi veya kötü olduğuna karar verilip ardından asıl amacından bahsedilir. Bu kısım roman içerisinde romana dair adetâ bir ders niteliği taşır. *"Evet, Roman bir ahlak dersidir. Hem de nasıl ders! Mütaliîninin [okuyucularının] seve seve, eğlene eğlene tederrüs eyleyeceği bir ders. Hangi ders vardır ki çocuklara tokat, tekdir [azarlama] ve hatta büyüceklere de muallimden ve arkadaşlardan mahcubiyet korkusuyla taallüm olunmasın [öğretilmesin]. Kendi hevesiyle çalışan talebe yüzde bir nispetindedir. Fakat romanı çocukların okumaması için tokat atılsa bile men edilemez. Yine okurlar. Bulur buluşturur okurlar. Tekdir ve ta'zir [azarlama ve cezalandırma] bunu men edemiyor."* (Fatma Aliye, 2014:104-105) Bu düşüncelerle romanın ahlak dersi verdiğini savunan Fatma Aliye okurun keyifle öğrenebileceği bir ders oluşuna dikkati çeker ve ardından bir örnekle çocuk eğitiminde bu türün nasıl bir eğitim yöntemi olabileceğini açıklar. Çocuk eğitiminde ve terbiyesinde müspet bir yolla bilgilendirme sağladığı için romanların yasaklanamayacağını belirten Fatma Aliye romanı çocuğun zihninde bilgilerin kalıcılığını artırmasında da iyi bir metod olarak görür ve bu düşüncelerini şöyle ifade eder: *"En çok satılan kitap romanlar oluyor. Gençlerin, fennî ve hikemî [bilimsel ve felsefi] yazılanlarından öğrendikleri malumat o kadar güzel zihinlerinde kalıyor ki hocaları bunları kendi usullerinde binlerce kere ezberletseler bu kadar zihinlerine sokamıyorlar. Peki, elimizde böyle güzel bir usul-i tedris var iken bazı mutaasıpların keyfine uymak için bunu terk mi edelim."* (Fatma Aliye, 2014:104-105) Ezbere dayalı eğitimin de karşısında olan Fatma Aliye, romanın eğitimde kalıcı bir yöntem olacağını açıklarken aynı zamanda eğitimde çağdaşlaşmaya karşı olanların romanı faydasız olarak değerlendirmesini eleştirir. Fakat bilinçsiz okurun yanlışa düşebileceğini de söylemeyi ihmal etmez. Romanın ahlaki yönden katkısına karşılık

romanlardaki kahramanlarla kendilerini özdeşleştiren okurlar *"hayalâttan çıkıp aklını başına devşirirse de iş işten geçmiş bulun[acağı]"* (Fatma Aliye, 2014:105) için beyhude şeylere kanabilirler. Ancak Fatma Aliye Hanım gençlerin karşılaşacağı böyle bir durumdan ailenin sorumlu olduğunu belirtir. Bu nedenle romanın çocukların/gençlerin eğitiminde, terbiyesinde önemli bir eğitim aracı olmasında anne babaların romandan istifade yöntemini bilmesi gerekir. Çünkü romanı eğlence aracı olarak görmeyen bilinçli bir ebeveyn *"romanı okuyan nev-resîdegâna [gençlere] bitirdikten sonra onun hakkında fikrini, mütalaatını [düşüncelerini], hükmünü sormalı, imtihan etmeli. Muvaffak ise istihsan [başarı ise övme], değilse tashih etmeli [düzeltmeli]. Ondaki iyilikleri zihnine yerleştirmeli, fenalıklardan tenfir [nefret ettirmeli]."*dir. (Fatma Aliye, 2014:105) Çocuklarına karşı bunu yapmayan anne babalar roman okumayı yasaklayarak bu görevden kaçmış olur. Bu da romanların kötü ahlaka sebep olduğu yönündeki yanlış düşünceyi ortaya çıkarır.

Fatma Aliye Hanım gençlerin eğitiminde iyi ve güzel bir terbiye metodu olarak romandan yararlanılırken yalnızca iyiliği, merhameti, insanlığı anlatan romanların okunmasının da yanlışlığını belirtir. Çocuğun, kötülüğü okuyarak bu tür durumlardan haberdar olması, fenalığın gerçek hayatta karşısına çıkabileceğini idrak etmesi gerektiğini söyler. Bu nedenle yine anne babalara düşen sorumluluğun çocuklarına fenalığı anlatan romanları da okumalarını sağlamak olduğunu hatırlatır.

1.3.7.2. Anne/Kadın Eğitimi

Fatma Aliye Hanım romanlarının haricinde kadın sorunlarını dile getirdiği yazılarında da onların eğitim görmesinin gerekli olduğuna değinir. Ona göre kadının toplum içerisinde saygın bir konuma ulaşmasındaki ilk şart eğitimden geçmiş olmasıdır. Eğitimli bir kadın kendi ayakları üzerinde durabilecektir. Böylece erkekler gibi onlar da sosyal hayatta bir birey olarak nüfuz kazanacaktır. Bu fikirlerini makalelerinde detaylandıran Fatma Aliye romanlarında da kadın kahramanları olmasını istediği gibi kurgular. Romanlardaki bu kahramanlar okuma yazma bilen, meslek sahibi, ekonomik özgürlüğünü kazanan kadınlardır. Onların da erkekler kadar eğitim görme hakkı olduğunu ve fırsat verildiği takdirde modernleşme faaliyetleri içerisinde, toplumsal değişmede erkekler kadar etkin rol oynayabileceklerini söyler. Bu da Fatma Aliye'nin bir kadın olarak kadın eğitimine olan duyarlılığını ve inancını yansıtır.

Nisvan-ı İslam adlı eserinde *"bir milletin ahval-i hakikiyesine vâkıf olabilmek için zükûr ve inasıyla görüşüp konuşma[nın]"* (Fatma Aliye, 2012:33) gerekli olduğunu belirten Fatma Aliye, kadın eğitiminde alafrangalaşma adına yapılan yanlışlıklara da kayıtsız kalmaz. Fransızca bilen pek çok kadının Fransız mürebbiyeler tarafından yalnızca alafranga görünmek adına millî özelliklerinden taviz vererek yetiştirilmelerinin sakıncalı olduğunu belirtir. *"Suret-i terbiyedeki bu tenevvu ve karışık nisvan-ı Osmaniye için hoş görülemez. Bu suretle Türklük ve Osmanlılık terbiyesi nerede kalıyor?"* (Fatma Aliye, 1311: 2) diyerek bunu sorgular. Bu şekilde yetişen kadınların Türk-İslam kültürü ve terbiyesini taşımadıklarını düşünerek tasvip etmez. Avrupa'dan gelen ve bizim kültürümüz hakkında meraklı olan yabancılara, seyyahlara bu şekilde eğitilmiş kadınların İslamiyete ve kendi kimliklerine dair doğru bilgiler veremediğini söyler. Bu kadınları Osmanlı kadını ve yaşayışı hakkında yanlış intibalar uyandırdığı için eleştirir. *Nisvan-ı İslam*'da Osmanlı kadınını Batı dünyasına bütün yönleriyle tanıtan Fatma Aliye eğitimli bir kadının kendi dinine ve kültürüne vâkıf olmasını yabancı kadınlarla yaptığı konuşmalarda gösterir.

Fatma Aliye Hanım, Mahmud Esad'ın çok eşlilikle ilgili yazılarına karşılık verdiği *Taaddüd-i Zevcat Zeyl*[22] adlı eserinde de belirttiği gibi *"Terakkiyat-ı medeniye âleminde, şu muarızlarımızın bulunduğu âlemde, kadın nedir? Zevce nedir? İzdivaç nedir?"* (Fatma Aliye, 2007:70) sorularına tarih, felsefe ve din penceresinden yazdığı eserleriyle cevap verir. Bu açıdan Fatma Aliye Osmanlı kadınlarının rehberi olma yolundaki ilk isimlerdendir. Evlilik hayatı, aldatılma, kadınların cemiyet içerisindeki yeri, moda, çok eşlilik, cariyelik gibi kadına ait sorunları işleyen Fatma Aliye için kadın eğitimi çok önemli bir konudur. Bu sorunların içerisinde kadınların ekonomik özgürlüklerini sağlaması, sosyal hayatta ve evlilik hayatında huzuru yakalayabilmesi için eğitimli olması gerektiği eserlerinde verdiği en önemli mesajlar arasındadır. Fatma Aliye romanlarında kurguladığı kahramanlar aracılığıyla Osmanlı'da kadın eğitiminin

---

[22] Mahmud Esad Efendi'nin Malumat gazetesinde çok eşililikle ilgili yayımlanan makalelerinin ardından bu görüşlere katılmayan Fatma Aliye ile aralarında bir tartışma başlar. Bu tartışma sonucu Fatma Aliye Hanım, Mahmud Esad'ın *Taaddüd-i Zevcat*'ına karşılık *Taaddüd-i Zevcat Zeyl* adlı bir cevap yazar. Mahmud Esad Efendi'nin Taaddüd-i Zevcat ve Fatma Aliye'nin Taaddüd-i Zevcat Zeyl adlı yazıları *Çok Eşilik Taaddüd-i Zevcat* başlığıyla tek kitap hâlinde yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Fatma Aliye- Mahmud Esad, (Haz.: Firdevs Canbaz) Çok Eşlilik Taaddüd-i Zevcat, Hece Yayınları, 2007, Ankara,

nasıl olması gerektiğinin ipuçlarını verir. Fatma Aliye'nin bu tarzı edebiyatta toplumsal ve ahlakçı bir anlayış benimsemesinden kaynaklanır. Nitekim yazarın kendisi de bu düşüncede olduğunu *Muhadarat* romanında açıkça ifade eder.[23]

1.4. Bir Eğitmen Olarak Yazarın Görüntüleri

1.4.1. Romanlardaki Görüntüsü

1.4.1.1. "Önsöz"ler/ "Mukaddime"ler

Tanzimat döneminde Klâsik Edebiyatın karşısında canlanan Batı etkisindeki yeni edebiyat tüm gücüyle tanınmaya, tanıtılmaya başlanır. Bu anlayışın savunucuları Batı'dan gelen yeni edebî türlerin özelliklerinden ve faydalarından bahsederek halkı bu faaliyetlere alıştırmaya çalışır. Tanzimat yazarları da roman türünün ilk örneklerini verirken romanın faydalı olup olmadığına dair düşüncelerinden eserlerin girişinde "Mukaddime", "Kari'lerime" gibi çeşitli başlıklarla kaleme aldıkları önsözlerde bahsederler. Bu önsözler Tanzimat yazarlarının romanın okur üzerindeki eğiticiliğini açıklaması bakımından önemlidir. Çünkü yazarlar romanlarını ele alış sebeplerini okurla paylaşırken bu türün eğitici işlevi hakkında da düşüncelerini anlatırlar. Romanın birey için ders verici bir niteliği olduğu ve eğlendirirken fayda sağladığı yönündeki inanış Tanzimat yazarlarının genel görüşü olmakla birlikte Tanzimat dönemi romanlarının çoğunda bu doğrultudaki açıklamalar önsözlerde yer alır.

Namık Kemal *İntibah*'ın "Mukaddeme"sinde hikâyelerin/romanın ahlaka hizmet edip etmeyeceği sorusuna net bir cevap vererek insanların eğlenerek hikâyelerden/romanlardan istifade edebileceğini söyler. *"İnsan eğlencesinde de faide görecek birtakım nesâyih bulursa zarar mı etmiş olur?"* (Sazyek, 2008:43) diyerek romanın hayata dair öğütler vermesi gerektiğinin de altını çizmiş olur. Namık Kemal romanın/hikâyenin yazılışındaki önemli görevlerden birisinin de insan yaradılışının çözümlenmesine çalışmak olduğunu belirtir. Bu türün okuyana kendisini ve dünyayı anlamlandırması, farkındalığını ortaya çıkarması bakımından da fayda sağladığını

---

[23] Fatma Aliye Hanım bu düşüncesini *Muhadarat* romanında şöyle özetler: "Eğer romana o kadar ehemmiyetsiz bakılmayıp de bir ders olmak üzere tedris edilirse tehzib-i ahlaka [ahlakı güzelleştirmeye] hizmet eder." Fatma Aliye, Muhadarat, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.105

söyler. Romanın halkı bir yandan eğlendirirken bir yandan da ahlakçı bir anlayışa hizmet edecek bir görev üstlenmesini isteyen Namık Kemal'in kendisi de bu düşüncelerine uygun bir şekilde eserler kaleme alır.

Ahmet Mithat Efendi edebî değer kaygısı gütmeden ilk önce halkına okuma alışkanlığı kazandırmayı ardından okurken/eğlenirken eğitmeyi hedefler. Bunu sağlamak için de halkın anlayacağı sade bir dil kullanır. Bundan dolayı sanatsal yeterliliği açısından eleştirilere maruz kalan Ahmet Mithat'ın Tanzimat'la birlikte yeni insan tipini oluştururken sağladığı katkılar göz ardı edilmemelidir. Ahmet Mithat Efendi bu amacını kendi metotlarıyla gerçekleştirmiş bir yazardır. Tanpınar, büyük bir kitlenin okuması, hatta okumayanların okumaya alışmasını sağlaması bakımından da Ahmet Mithat Efendi'nin çok önemli bir görev yaptığını söyler. (Tanpınar, 2001:459) Ahmet Mithat Efendi bu görevini yerine getirirken okumanın insan için önemini, gereğini açıklar ve okurunu düşünceye sevk ederek iknaya çalışır. Yazar için buna yardımcı yollardan birisi de romanlarının önsözünde bu düşüncelerini açıkça okura bildirmektir. Roman sanatının faydasına, okumanın gerekliliğine dair bazen bir diyalog örneği gösteren bazen de bir manifesto niteliği taşıyan bu önsözler Ahmet Mithat'ın romana bakışını belgelendirmesi açısından oldukça önemlidir. *Yeryüzünde Bir Melek* romanında roman yazma amacını *"terbiye-i beşeriyyeye hizmet etmek"* (s. 344) olarak açıklayan Ahmet Mithat Efendi romanda Şefik ve Raziye'nin yer aldığı gayr-ı ahlaki durumu anlatmanın asıl maksadı olmadığını, *"ahlak-ı umûmiyye ve menâfi-i insâniyye ve medeniyyeyi muhafaza için"* (s. 200) okura adetâ bir ibret sunmak amacıyla bu eseri yazdığını söyler. Ahmet Mithat genel çerçevede bir edebî eserin, özelde ise bir romanın okur açısından yalnızca yazılan olayları okumak olmadığını düşünür. Bu durumda yazar da sadece olayları dile getiren bir aktarıcı görevi üstlenmez. Ona göre *"bir hikâyeyi okumaktan maksat, yalnız a'zâ-yı vak'anın sergüzeşt-i ahvâliyle kâh müteessiren kâh mütelezzizen vakit gerçirmekten ibaret olmayıp hikâye mütalâa olunarak bittikten sonra vak'aya alelumum atfolunacak bir nazar-ı icmâl, neticesinden bir de hüküm çıkarmak roman mütalâası zımnında dahil bulunan maksadın en başlıcalarından birisidir."* (s. 343)

Ahmet Mithat Efendi'nin temel inancı ve aktarmak istediği ilk fikirler arasında eğitim, eğitimin önemi gibi konular olduğu için fırsat buldukça bunu işlemeye çalışır. Romanın bireye fayda sağladığı yönünde bir inanca sahip olan Ahmet Mithat

Efendi'nin önsözleri incelendiğinde roman aracılığıyla okurun bilgilendirilip eğitilmesi fikrinin öne çıkarıldığı açıkça görülür. *Süleyman Muslî* romanının mukaddimesi niteliğinde geçen konuşma da yazarın bu inancını yansıtır. *"Hiç ben işten el çeker miyim? Benim bu cihanda ve sizin nazarınızda varlığımı isbat eden şey tahrir yolunda bin nekayısıyla beraber elden gelenden ibaret olmak üzere arz eylediğim hizmettir. Ben bu hizmetten feragat edecek olsam âlemde mevcudiyetimden feragat etmiş sayılırım."* (s. 8) diyerek hayata tutunma sebebinin muharrirlik olduğunu ve varoluşunun bu şekilde anlam kazandığını açıklar. Yazar aynı romanına başlamadan önce diyaloglardan oluşan "Muharririn Bir Muhâtab-ı Mefrûz ile Muhaveresi" başlıklı mukaddime ekler. "Muhatap" ve "Muharrir" adlı konuşmacıların diyaloğuyla eserin başında yer alan bu mukaddime yazarın bundan önceki eserleri ve kitap okuma konusundaki düşüncelerini içerir. Mukaddimede ismi zikredilmeyen, âlemden çeşitli yorgunluklarla zihni meşgul olan "muhatap"a, muharrir yani Ahmet Mithat bir çıkış yolu sunar. Maddi ve manevi zihin yorucu her türlü şeyden yine zihin yoracak işlerle sıyrılabileceğini söyler ve çeşitli örneklerle bunun yollarını açıklar. Yazar *"bir çok meşâgil-i uhrâ ile kendinizi eğlendirebilirsiniz."* (s. 6) diyerek zihin için rahatlatıcı bu "meşâgil-i uhrâ"nın "okumak" olduğunu konuşmanın ilerleyen kısımlarında açıklar. Gündüz ve gece zihin yorgunluğunu akşam "laklakiyât" ile atmaya çalışmanın da insana ayrı bir yorgunluk vereceği söylenerek akşam uyku zamanına kadar bir kitap okumanın çok iyi bir ilaç olduğu muharrir tarafından muhatabına anlatılır. Ahmet Mithat bunun zevkini *"mütalâyı itiyat etseniz sıhhat için bundan büyük hüsn-i tesir olamaz"* (s. 7) diyerek açıklar. Hatta uykuyu kaçıracak derecede okumanın, zihni meşgul etmenin daha faydalı olduğunu belirterek kederden, üzüntüden iz kalmayacağını muhatabına şu şekilde anlatır: *"Zira mütalâa edilen eserin zihne bu kadar tesiratı olursa insanı evvelce bulunduğu yorgunluk âleminden büsbütün ve bikülliye çıkarmış demek olacağından böyle âlem-i taab ve meşakkatten büsbütün tecerrüs sıhhat için elbette hüsn-i tesirden hâli kalmayacağı tahakkuk eylemiştir."* (s. 8) Muhatabını okuma konusunda ikna eden Ahmet Mithat Efendi aynı zamanda okuyarak bir fikir üzerinde düşünmenin insanı hem geliştirdiğine hem de rahatlattığına değinir. Ahmet Mithat'ın muhatabına mütalâa, okuma konularında söyledikleri aslında halkına da okumanın önemiyle ilgili söylemek istediklerini içerir. Bu fikirlerin temelinde de yazarın eğitimci yönünün yattığı söylenebilir. Ahmet Mithat insanlara

okuma alışkanlığı kazandırma konusunda farklı yollar dener. Bunlardan ilki; eserlerin orta sınıftaki halkın duygu ve düşüncelerine hitap etmesidir. Yazılanlarla gerçek hayattan kaçan okur Ahmet Mithat'ın eserlerinde kendi hayatından izler bularak yaşadıklarına benzer durumları okurken kimi zaman eğlenir kimi zaman da ders çıkarır. Bu hislerle kitaplara bağlanan okur Tanpınar'a göre bir okuma saati yaratır ve okuma alışkanlığı kazanır. İnsanların hayatındaki bu değişiklikle okumaya yönelmelerinin ve bunun için özel bir çaba sarf etmelerinin temelinde Ahmet Mithat Efendi'nin katkıları büyük olur. Bu nedenle onun eserleri sanatsal değer açısından tartışılsa da okur kitlesinin oluşmasında ve bu kitlenin bilinçlenmesinde oldukça kıymetlidir.

Ahmet Mithat Efendi, *Çengi* romanının başında romanın, hikâyenin yazılış amacını açıklayarak edebiyatın halkı bilgilendirmesi gerektiği düşüncesini yineler. *"Malûmdur ki, bir hikâye yalnız havas için yazılmaz. Avam için yazılır. Havas indinde pek meşhur ve maruf olan Don Kişot'un avam nezdinde pek meçhul kalması dahi âdetin haricinde bir şey değildir."* (s. 5) diyerek romanın geniş halk kitlelerine ulaşmasını arzular.

Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar romanında yeni matbuatın ufak tefek yazılmaya başlayan eserlerle ilerlediğini ve bu yolda kendisinin küçük de olsa bu romanıyla ilerisi için bir katkı sağladığını söyler. Romanın önsözünde "menzil-i maksada" varmak için bir yerde durmaktansa büyük görünmeyen çalışmaların bile amaca hizmet ettiğinin önemi açıklanır.

Zeyl-i Hasan Mellâh'ın önsözünde Ahmet Mithat'ın okuruna teşekkürü yer alır. "Muharririn Teşekkürü" başlıklı bu girişte yazar bundan bir önceki romanı olan Hasan Mellâh'a okurun gösterdiği ilgiden dolayı şükranlarını dile getirir. Hasan Mellâh'ın önsözünde bahsettiği gibi okumaya küçük bir katkı olarak düşündüğü romanının asıl amacına ulaşmasına sevinir. Romanın gördüğü rağbetten ve güzel teşviklerden memnun olan Ahmet Mithat "terekkiyât-ı edebiye ve ilmiyeye" büyük küçük demeden yapılan faaliyetlerin her zaman fayda sağlayacağını savunur. Ahmet Mithat Efendi romanın gelişmesini ve halk içinde geniş kesimlere ulaşmasını arzu ettiğini *Zeyl-i Hasan Mellâh*'ın önsözünde eseriyle ilgili eleştiri içeren bir mektuba verdiği cevaptan anlarız. Hasan Mellâh'ın mukaddimesinde eseriyle ilgili kusurlarının söylenmesini isteyen

Ahmet Mithat, *Zeyl-i Hasan Mellâh*'ın önsözünde bu kusurların neler olduğunu sebepleriyle birlikte okuruna açıklar. Halkın görüşünü önemseyen ve dikkate alan yazar bu noktada eleştiriye açık kişiliğini de yansıtmış olur.

Henüz On Yedi Yaşında romanının önsözünde bir romanın ait olduğu toplumu yansıtması gerektiğine vurgu yapılır. Roman aracılığıyla halkın genel durumunu öğrenmek isteyenler eserdeki gerçeklik sayesinde bunu en iyi şekilde bulabileceklerdir.

Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları adlı romanın "Mukaddime Makamında İki Söz" başlığı taşıyan girişinde Ahmet Mithat romanın fennîliğine dair düşüncelerini paylaşır. Fenne dair gelişmelerin daha çok başında olduğumuz için Avrupa edipleri gibi fennî bir edebiyat ürünü ortaya koymanın henüz mümkün olmayacağını belirtir. Yazar, Fransız bir yazarın çok beğendiği bir makalesinden esinlendiği için romana "Fennî Bir Roman" adını verdiğini açıklar ve romanın okura bir fen dersi vermediğini söyler. Onun önem verdiği durum sanayi ve fenle alakalı yerlerin bu konularla ilgili olmayan insanların anlayabileceği sadelikte aktarılarak her kesimden insanın bilgilendirilmesidir.

Haydut Montari romanının "İfade-i Maahsûsa"sında Ahmet Mithat iyi bir romanın özelliklerini anlatır. Garip olaylar ve acaip tesadüflerle yazılan bir romanı beğenmediğini ifade eden Ahmet Mithat Efendi *"roman her günkü müşâhedât-ı tabiye derecesinde sade olmalıdır. Fakat mevzuu âlî ve tafsilâtı karinin intifâ'-ı sahihlerini mucip olacak derecelerde müfid bulunmamalıdır."* (s. 5) der. Yazar için karmaşık bir romana karşılık sade bir dille okura hikmetli bilgiler veren romanlar en makbul olanlarıdır.

Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi romanının önsözünde yazar romanları sayesinde okurlarını fikir seyahatine çıkardığını söyler. Romanlarıyla kimi zaman okuru vatanın en mukaddes köşelerinde gezdirirken kimi zaman da dünyanın pek çok şehirleriyle, medeniyetleriyle tanıştıran Ahmet Mithat onların yeniliklerden haberdar olmalarını sağladığını belirtir. Bu şekilde romanın okur için faydasını üstü kapalı tekrar eder. Ahmet Mithat'ın bu eseri de "cihân-ı cedîd" dediği Amerika'nın vahşi yaşamı ve medeni yaşamını sunar. Ona göre roman, okura *"hayal ve hatıralarında bile geçirmemiş bulundukları birçok ahvâl-i acîbe gör[mesi]"* (s. 7) yönünde fayda sağlar.

Natüralist roman anlayışının eleştirisinin yapıldığı *Müşahedat* romanının önsözünde Ahmet Mithat bir romancının devamlı sefaleti ve fenalıkları anlatmak yerine olayların hüsniyyât taraflarının da işlenmesi gerektiğini belirtir. Güzel olayların, iyinin kaleme alınmasıyla romanın gerçeklikten bir şey kaybetmediğini düşünür. Yazar önsözde *"birçok cihetlerinde fazilet dahi bulunan bir âlemi tamamı tamamına dâr-ı maâyib tarzında tasvir etme[nin]"* (s. 5) asıl büsbütün bir hayal olduğunu açıklar.

Mesâil-i Muğlaka romanının önsözünde toplumun maddi ve manevi yükselişi için Avrupa'daki medeniyetin durumu hakkında bilgi sahibi olunması gerektiğini dile getirir. Avrupa'ya dair iyi ve kötü olan bütün durumların öğrenilmesini belirten Ahmet Mithat roman sayesinde okurun eğlenirken yeni bilgiler edindiğini bu önsözde de tekrar ifade eder.

Recaizâde Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası* romanının başına eklediği "Erbâb-ı Mütâlâaya" başlıklı girişte bu eseri yazmasının nedenini okura açıklar. İnsanın eğlencesiz yaşayamadığını ve insan için en iyi eğlencelerden birisinin okuma-yazma olduğunu söyleyen yazar bu ihtiyacı karşılamak için *Araba Sevdası*'nı yazdığını bildirir. Okumanın insanı yormadan eğlendirdiği için bu gibi meşguliyetlerin tercih edilmesinin doğruluğunu da anlatır. Bundan daha önce kaleme aldığı Muhsin Bey hikayesinin çok ilgi gördüğünü ve kendisinde de bu hikâyeden daha büyük parçalar yazma isteği oluştuğunu söyleyerek romanın yazılış amacını yineler.

Girişte *"hakikat veya imkân dâiresinde tasavvur ve tasvir olunmakta meşrût olan büyük, küçük hikâyeler ise vakâyi ve ahvâl-i beşeriyetin birer mir'at-ı ibretnümasıdır."* diyen Recaizâde Mahmut Ekrem romanın dünyayı ve insanlığı yansıtan bir ibret aynası olduğunu belirtir. Yanlış Batılılaşma, alafrangalık ve züppelik izleklerinin işlendiği tezli bir roman olan *Araba Sevdası* aynı zamanda o günkü toplumun, insanların bir yansımasıdır. Başta Bihruz olmak üzere diğer kahramanların şahsında Tanzimatla birlikte modernleşme yoluna giren bir toplumun bu değişimi nasıl karşıladığı ve insanların bu köklü yenileşmeyi nasıl algıladıkları gözler önüne serilerek bu anlayıştaki yanlışlıkların eleştirisi yapılır. Yazar, kurguladığı kahramanlar ve olaylarla okurun Batılılaşmayı, alafranga yaşamı yanlış anladığı takdirde yaşayacağı ibretlik sonuçları gözler önüne sererek mesajlar verir. Bu da yazarın okurunu eğitme noktasında çaba sarfettiğini gösterir.

Recaizâde Mahmut Ekrem insanlığa dair anlatılan olayların az çok hüzünlü, gözyaşlarıyla karşılanacak bir kederle aktarıldığını söylerken *Araba Sevdası*'nın bunlardan farklı oluşuna değinir. *Araba Sevdası*'nın *Muhsin Bey* hikâyesi gibi ağlanacak olaylardan ziyade eğlendirecek bir şekilde yazıldığını belirtir. Recaizâde Ekrem aslında bu tarzın eğlendirirken düşündürdüğü için çok daha etkili ve çok daha hüzünlü olduğunu ifade eder. Yazar ayrıca romanın gülünecek olayları işler gibi görünse de vermek istediği dersle dönemin hazin durumunu yansıttığını söyler. Recaizade Mahmut Ekrem'in romanı "ibret gösteren bir ayna" olarak değerlendirmesi bu türün eğlendirirken düşündüren, eğiten işlevine olan inancından kaynaklanır.

Samipaşazade Sezai *Sergüzeşt* romanının önsözünde *"edebiyatla baş başa kalmak için bütün vatanda bir kûşe-i ârâmî de yoktu"* (s. 1) diyerek o dönemde istibdatın etkilerini okura duyurur. Güzel düşüncelerle bir şeyler kaleme almayı isterken baskı nedeniyle *Sergüzeşt* gibi esareti anlatan bir roman yazdığını belirtir. Yazar romanında aslında zengin bir konakta cariye olan Dilber'in esaretini anlatırken Abdülhamid'in baskısı altında kalan insanların da esaretini dile getirir. Samipaşazade Sezai toplumların daha gelişmiş ve huzur içinde yaşaması için bilim, teknik gibi konularda atılım yapması gerektiğini söylerken Boğaziçi örneğinden yola çıkarak İstanbul'un dolayısıyla Osmanlı'nın bu yönlerden mahrum oluşuna hayıflanır. Bundan duyduğu memnuniyetsizliği mukaddimede işleyen yazar dönemin bu atmosferine uygun realist bir roman yazdığının ipuçlarını verir.

Nabizade Nazım *Karabibik*'in önsözünde realist bir roman kaleme aldığını ve romanın amacının insana ait olayları doğal sınırından uzaklaşmadan insanca anlatmak olduğunu söyler. Romanda insanın yaşadığı gerçeğin çarpıtılmadan, akla uygun bir şekilde aktarılması gerektiğini düşünen Nabizade Nazım, *Karabibik*'le köylülük ve çiftçiliği okuruna tanıtıp, o konular hakkında halka fikir vermek istediğini belirtir. Natüralist romancıların çizgisinde giden Nabizade Nazım, roman yazarının belirli bir kültür seviyesinde olmasını ve ilmî konularla romanlarını desteklemesini ister. Romanın bireysel ve sosyal açıdan fayda sağlaması inancında olan yazar, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayımladığı makalelerinde romanın sadece eğlence amaçlı olmadığını aynı zamanda okura ahlak dersi de vermesi gerektiğini açıkça belirtir. İnsanın terbiyesine

katkı sağlamak için roman içerisinde ibretlik olayların da işlenmesini faydalı bularak romanın eğitici işlevinin de altını çizmiş olur. [24]

Mizancı Murad *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanının önsözü niteliği taşıyan "İfade-i Mahsusa" başlıklı girişinde bu eseri yazma nedenini açıklar. Ayrıca "milli roman" yazdığını belirterek özensiz yazılmış ve okumaya değer olmayan eserlerin bu kategoride değerlendirilmesini ciddi bir şekilde eleştirir. Bu tarz eserleri yazanlara da "edip" denilmeyeceğini vurgulayan Mehmed Murad bu romanı yazmasına neden olan olayı açıklığa kavuşturur. Mizan gazetesinde "Üdebamızın Numune-i İmtisalleri" başlıklı yazısından dolayı eleştirilmesi üzerine karşı bir tenkit yazısı yazmaktansa bahsedilen bir şekilde eser meydana getirmenin asıl hüner olduğunu söyler. *"İşte bu gibi muterizlere bir hikâye tertip etmek için mutlaka Aleksandr Duma olmak lazım gelmeyeceğini göstermek üzere Mizan'ın tatil-i ahirinden bil-istifade şu romanı kaleme aldım."* (s. 58) diyerek ahlakçı bir tutumla milli romanın nasıl olabileceğinin örneğini verir. "İfade-i Mahsusa"nın son paragrafında romana neden bu isim verildiği üzerinde duran Mehmed Murad *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* başlığının özellikle seçildiğini açıklar. Okurun romandaki kahramanların hangisinin turfanda hangisinin turfa olduğunu yanıtladıkları zaman eserin yazılış amacına ulaşmış olacağını belirtir.

1.4.1.2. Yazarın Okura Müdahalesi

Tanzimat dönemi bir toplumun uyanışa geçip yeniliklere alıştırıldığı bir zamanın adıdır. Bu nedenle medeniyetin, modernleşmenin sağlanabilmesi için halkın pek çok noktada bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Tanzimat dönemi sanatçıları da halka bu konuyu eserlerindeki izlek seçimiyle, okurun zihninde yaratılan ideal kahramanlarla izah etmeye çabalarken bir yandan da anlatımdaki yazar konumunu ön plana çıkararak daha etkili hâle getirmeye çalışırlar. Yazarların, çocuğunu eğiten bir baba gibi kurgu içerisinde yanlış giden olaylara yaptıkları müdahaleleri, müspet davranışlar karşısındaki

---

[24] Himmet Uç, Nabizade Nazım'ın romandan beklediğinin Namık Kemal gibi romanın eğlenirken eğitmek amacı taşıması gerektiğini söyler ve "'romanın vukuatının zımnında terbiye-i vicdaniyeye hizmet edecek bazı ibretler bulunmasını şart'koş[tuğunu]" belirtir. Himmet Uç, Şair ve Romancı Nabizade Nazım, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 51

pekiştirici tutumları okurunu düşünmeye yönlendirmek istemelerinin sonucudur. *"Tanzimat romanında eğitici ve yorumlayıcı bir yazar sesi anlatıma sürekli müdahele eder. Bu müdahaleci anlatım bir taraftan meddah geleneğine dayanırken, diğer taraftan da Tanzimat yazarlarının nesnelliği amaçlayan öznel dünya görüşüyle beslenir."* (Parla 2014:60) Ramazan Korkmaz, Batılılaşma sürecinde roman türünde ilk yetkin eser olarak nitelendirdiği *Aşk-ı Memnu*'dan önceki romanlardaki anlatıcının meddah veya kıssahanlıktan uzaklaşamadığı tespitini yaparak Tanzimat dönemi romanlarındaki anlatıcı düzlemini şöyle açımlar: *"Aşk-ı Memnu'dan önceki roman ve öykülerde; modern anlatıcı ile geleneksel anlatıcı ve kıssahanların yan yana olduklarını görürüz. Bu romanlarda, modern anlatıcı; bastırılmış, ama susturulamamış bir meddah veya kıssahanı daima içinde taşır. Öncü romanlardaki anlatı kargaşası, sindirilemeyen geleneksel anlatıcının zaman zaman ortaya çıkarak; roman kişileri arasında taraf tutacak veya gerilimi kırabilecek şekilde müdahalelerde bulunmasından kaynaklanır."* (Korkmaz, 2015:243) Yenileşen dünya görüşünü insanlara anlatmak ve onları eğitmek gibi bir misyon üstlenen Tanzimat yazarları da romanlarında metin içerisinde yorumlayıcı yönlerini gizlemezler. Bu durum yazarların anlattıklarını yorumlayıp değerlendirerek okuru anlatılanların inandırıcılığına ikna etmeye çalışmaktan kaynaklanır. Bu tutum Tanzimat romanları içerisinde Ahmet Mithat Efendi'nin romanları başta olmak üzere dönemin tüm yazarlarında görülür.

"Bîçâre çocuk" diyerek *İntibah*'ın Ali Bey'inin dramatik durumunu okurun zihninde sık sık kuvvetlendirmek isteyen Namık Kemal *"o kadar tecrübesiz bir çocuk ismetli bir kadının böyle işaretlerden bittabi haberdar olamayacağını nereden idrâk eylesin?"* (s. 16) diyerek roman içerisinde buna benzer pek çok açıklamalarla varlığını daima hissettirir.

Ahmet Mithat Efendi'nin roman yazmaktaki ilk amacı okur kitlesi oluşturmaktır. Bunun için hitap ettiği kesimin anlayacağı ve ilgisini çekeceği bir şekilde eserlerini kurgular. Yazdıkları ne kadar çok kişi tarafından anlaşılırsa kendisinin o kadar fayda sağladığını düşünür. Bu nedenle romanlarında sanat kaygısı taşıyan bir yazar modelinin dışında yol gösteren bir hoca, öğüt veren bir baba profilinden taviz vermediği görülür. Ahmet Mithat'ın romanlarında yazar olarak eğitici, yol gösterici sesini aktarırken diğer yazarlardan farklı olan yönü *"bu yazar sesini benimserken soyut bir okur kitlesi hayal etmeyi reddetmiş; muhatabını somutlaştırmış, bu somutlaştırma sonucunda da son*

derece kendine özgü bir anlatı tekniği geliştirmiş" olmasıdır. (Esen-Köroğlu, 2006:26) Muhatabı somutlaştıran Ahmet Mithat anlattıklarının ve vermek istediği bilgilerin zihinde kalıcı olması için bu yazar sesini sık sık kullanmayı ihmal etmez. Bu özelliğinden dolayı roman içerisinde müdahaleleri çoktur. Bu müdahaleler metin içerisinde okura soru sorma, iddialarını ısrarla savunma, bazı alıntılarla fikirlerini destekleme şeklinde görülür. Ayrıca Ahmet Mithat Efendi romanlarında okurunu kıssadan hisseyle düşündürmeye ve okuduklarından ders çıkarmaya yönlendirdiği için akış içerisinde konuya uygun olacak anekdotlar da ekler. Bunlar yazarın bir kitap boyunca anlatmak istediği düşünceleri birkaç cümleyle okuruna özetleme imkânı sunar. Örneğin Ahmet Mithat Efendi *Hüseyin Fellah* romanına bir ailenin çocuğuna bırakacağı en iyi mirasın terbiye ve tahsil olduğu, bunun asla maddiyatla ölçülemeyecek bir değerinin bulunduğunu anlatan bir anekdot ekler ve der ki: *"Nakd-i mevcut tükenir kaybolur. Semere-i sa'y tükenmez kaybolmaz. İş odur ki insan sa'yinden semere alacak kadar terbiye ve talim görsün."* (s.58) *Demir Bey* romanında ise kahramanının davranışındaki olumlu hâli okura daha iyi hissettirebilmek için onlara soru sorar ve *"Nasıl? Demir Bey'i erbâb-ı dikkat ve hikmetten buluyorsunuz değil mi? Adamcağız bulduğunuzdan ziyadedir bile."* (s. 63) diyerek sorusunun ardından kendi fikrini de açıkça belirtir. Buna benzer örnekler Ahmet Mithat'ın neredeyse bütün romanlarında karşımıza çıkarken yazarın müdahil tutumunda *Taaffüf* romanının önsözünde söylediği gibi beğenilme konusunda rahat bir tavır takınması da etkilidir. *"Kimse kimsenin zevkine kahya olamaz. Beğenen beğenir, beğenmeyen dahi beğenebileceği şeyleri arar."* (s. 4) diyen Ahmet Mithat beğenilme kaygısı taşımadığı için metin içerisinde yazar kimliğini farklı şekillerde rahatlıkla ortaya koyar.

Şemsettin Sami romanında Ahmet Mithat Efendi kadar olmasa da okuruna sesini duyuran bir yazardır. Daha çok diyaloglarla ilerleyen kurgu içerisinde kahramanlar hakkında bilgiler sunarken yorumlarda bulunur. Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası*'yla yazarın yorumlayıcı ve müdahil tutumunun azaldığını görürüz. Anlatıcı olarak araya giren yazar, olayları aktarırken kahramanların kişiliğini daha belirginleştirmek için zaman zaman iç konuşmalara yer vererek kahramanı okurla baş başa bırakır. Tanzimat romanlarında olayı kesip yazarın kendi düşüncelerini aktarmasına Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanında da rastlarız. Karabibik'in önsözünde de belirtildiği gibi *"vukuata kendi hissiyat ve mütalaatını hiçbir veçhile*

katmamak, hakîkî romancının vezaif-i esasiyesinden" (s. 190) olduğunu düşünen Nabizade Nazım kurguya müdahalede bulunmayacağını baştan söyler. Fakat yazar bu tutumunu *Zehra* romanında sürdürmez. Romanda sıkça araya girerek varlığını okura hissettirir ve olaylar karşısında yorumda bulunur. Mizancı Mehmed Murad'ın *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında bundan önceki romanlar gibi yazarın bir öğretici edasıyla okura yönlendirmelerle yaptığı anlatımı görmeyiz. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında kurguya dahil olduğu kısımlar onun kadın sorunlarına daha gerçekçi ve samimi yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Fatma Aliye'nin hocası Ahmet Mithat Efendi gibi okurla konuşur tavrı veya kendini kurguya müdahil ettiği yerler okurda inandırıcılığı sağlamak adına yapılır.

1.4.1.3. Yazarın Ben'i ve Değerler Dünyası: İdeal Kahramanlar

Yazarın romanda vermek istediği mesaja uygun davranışlar sergileyen ve kurgu içerisinde her yönüyle idealize edilen kahramanlar bulunur. Bu kahramanlar romanın izleğine ve olayların ilerleyişine göre diğer kahramanlar arasından öne çıkar. Olayların seyrinde etkili olan ve yazarın mesajını taşıyan bu ideal kahramanlar eğitim, kültür, ahlak, terbiye yönünden de örnek teşkil ederler. *"Yenileşme sürecine girdiğimiz Tanzimat döneminde insan anlayışında değişim olması kaçınılmazdır. Bu gidişte en önemli rolü aydınlar oynamıştır. Batı karşısında geri kalan toplumumuzu ileri götürecek ideal insan tipini oluşturmak ve bu tipin özelliklerini belirlemek ise devrin edebiyatçılarının görevi olmuştur."* (Kanter, 2007:190) Bu görev bilinciyle *"kendilerini toplumsal değişimin hem motoru hem de denetleyicisi olarak gören Tanzimat yazarları, romanlarında özdeştikleri ideal tipler yarattılar ve toplum öncülüğü misyonunu bu karakterlere yüklediler."* (Parla, 2003:224) Tanzimat yazarları bu ideal kahramanları işlerken çatışma yaratacak başka bir kahraman daha kurgulayarak okura iyi, doğru olanı daha net gösterme çabasına girerler. Bu kahramanlar ideal özelliklere sahip kahramanların tezat görüntüleridir. Özellikle Tanzimat romanlarında yanlış batılılaşmış, yabancılaşmış, yozlaşmış tipler fazlaca belirirken bunlar cahil, kültürsüz ve ahlaki yönden de düşük kahramanlardır. Abartılı özelliklere sahip olan bu kahramanlar yazar tarafından okura yanlışı örneklendirmesi bakımından anlatılır.

Namık Kemal *Cezmi* ile vatanına ve milletine iyi bir asker olarak yetiştirilen örnek bir kahramanı anlatırken *İntibah*'ta birey oluşunun farkındalığına ulaşamamış Ali

Bey'in hayatın akışındaki savrulmasını işler. *Cezmi*'de örnekleriyle, *İntibah*'ta yaptığı hatalarla ders alınması gereken kahramanlar okurun dikkatine sunulur.

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında da ideali temsil eden ve bunun tam karşısında yer alan kahramanlar vardır. İdeal kahramanlar roman içerisinde özellikle eğitimli oluşlarıyla ön plana çıkarılırken bu kahramanlar ahlaklı, milletine bağlı, medeniyet yolunda çalışmaktan yılmayan kişilerdir. Bu kişiler aslında Ahmet Mithat'ın muhatabı olan okurdan olmalarını beklediği insan tipidir. Bunların karşısında yanlış batılılaşmış, ahlaki yönden çökmüş, yozlaşmış, cahil kişiler yer alır. Râkım Efendi, Mustafa Kemalettin, Nasuh, Şefik, Cuzella, Ceylan gibi yazarın idealize ettiği kahramanlar en az bir özellikleriyle de olsa okura örnek olacak kahramanlardır. Buna karşılık Felatun Bey, Behçet, Melek, Arife gibi kahramanlar da okura bir ders verirken aynı zamanda diğer kahramanların roman içerisindeki fonksiyonunu netleştirir.

Ahmet Mithat Efendi romanlarındaki ideal kahramanlarını kurgularken cinsiyet ayırımında bulunmadan her iki cinse ait iyi ve kötü örnekleri işler. Kadınların eğitimine destek veren ve kadınların toplum içerisinde daha iyi bir konumda olmaları için her yönden eğitilmeleri gerektiğine inanan yazar romanlarında iyi eğitim görmüş, başarılı kadınların hikâyelerini anlatır. Bunun yanında ahlaki açıdan bozuk, cahil, duygusal, düşmüş kadınlar da kötü sonlarıyla okura ibret olması için romanlarda yer alır. Erkek kahramanlardan ahlaklı, çalışkan, kültürlü, dürüst, Türk-İslâm geleneğini bilen bilinçli kahramanlar tüm olumlu özellikleriyle idealize edilirken bunun tezat özelliklere sahip olanlarının da acı sonu ele alınır. Böylece yazar, kahramanların konumları ve karşılaştıkları sonla okurun zihninde bir çıkarım yapmasını sağlayarak onları pek çok noktadan eğitmeye çalışır. Yani örnek olan ve olumsuz özelliklere sahip kahramanların kıyaslamasıyla okura ders verir. Eğitimli, kültürlü, geleneklerine bağlı fakat makul ölçülerde yeniliğe açık olan kahramanlar Ahmet Mithat Efendi'nin ideal tipleridir. Hatta bazı romanlarında bu kahramanlarla kendini özdeşleştirir. Bunların karşısında eğitimsiz, yanlış Batılılaşan, ahlaki değerlerini yitirmiş kahramanları bekleyen hazin sonlar da anlatılarak okura her iki durum yansıtılır.

Şemsettin Sami'nin romanda vermek istediği mesaja uygun bir şekilde kurguladığı kahramanlar bütün yönleriyle idealize edilmiş tipler değildir. Recaizade Ekrem ise romanındaki Bihruz Bey ile düzgün bir şekilde eğitim görmemiş, okulunu

yarım bırakmış bir gencin Batı özentisi sonucu düştüğü zor durumları anlatarak okuruna ibretlik bir örnek sunar. Yanlış Batılılaşmanın timsali olan genç adam arzularının peşinden giderek alafranga züppelerden olur. Cahilliği, alafranga tutkusu, Fransızca özentisi gibi bütün olumsuz özellikleriyle öne çıkan Bihruz eğitimsiz bir gencin gülünç budalaya dönüşmesinin kaçınılmaz sonucudur. Bu son, yazar tarafından okuruna en baştan itibaren bir ders niteliğinde Bihruz üzerinden bütün ayrıntılarıyla anlatılır.

Samipaşazade Sezai *Sergüzeşt*'le dönemin trajik durumunu yansıtmak ister. Esarete mahkum olan Dilber'in zengin bir konakta karşılaştığı kötü muamele o dönemde baskı altında yaşayan insanların temsilidir. Yazar okurlarına Dilber gibi güzel bir kızın namusu için verdiği mücadeleyle onurlu bir insanın özelliklerini göstermek ister. Eğitimsiz bir cariyenin namusundan ve dürüstlüğünden taviz vermeyişi bireyin aklını kullanarak doğru yolu bulacağını ispatlar.

Mizancı Mehmed Murad'ın *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanındaki "turfanda" kahramanları gibi eğitimsizlikten kaynaklanan çöküntünün yine eğitimle düzeltileceğine inancı tamdır. Mizancı Murad romanın önsözünde yeni ve eski fikirleri temsil eden kahramanlar olduğunu ve okurun bunların ayrımını doğru yaptığı zaman romanın asıl amacına ulaştığını belirtir. Mansur, Zehra, Fatma, Mehmet, Ahmet Şunudî gibi kahramanlar yazarın, geleceği çalışkanlığı ve inancıyla kuracak "yeni insan"larıdır. Bu turfanda kişilerin idealleri uğruna her şeyin üstesinden gelecek güçleri vardır. Bunlar vatanlarını uygarlık seviyesine çıkaracak "istikbal adamları"dır. Yazar kurguladığı bu ideal kahramanların ortak özelliklerini verirken onların eğitim bağlamı içerisindeki yerini de ortaya çıkarır. Eğitimli, kültürlü, çalışkan ideal kahramanlar ülkülerinin gerçekleşmesindeki ilk aşamanın eğitim olduğunu bilirler. Sosyal ve siyasal ilerlemenin ilk şartlarından biri olan eğitimin önemini savunan Mizancı Murad böylece roman kahramanlarına yüklediği özelliklerle okuruna yeni insan örneklerini gösterir.

Kadın gözüyle kadınları işleyen Fatma Aliye romanın ahlakçı ve faydacı yönüne tutanarak kahramanlarını bu çizgi dahilinde ilerletir. Modern bir toplumda kadının eğitim ve bilgisiyle yükselişi, bir eş olarak konumu, aile hayatındaki davranışları aktarılırken örnek kadın kahramanlar hep yer alır. Musiki eğitimi sayesinde ders vererek namuslu bir şekilde geçimini sağlayan Bedia, birey oluşunu etrafına hissettiren Sabahat, öğretmen olma hayalini gerçekleştiren Refet gibi güçlü kadınlar Fatma Aliye'nin

satırlarında gerçekçi bir sunumla idealize edilir. Okuru kadın uyanışı noktasında harekete geçirmesi ve kadın farkındalığını gündeme çıkarması açısından Fatma Aliye'nin kadın kahramanları kadınların eğitiminde rol model olacak şekilde kurgulanır.

1.4.1.4. Yazarın Sesi: Dil ve Üslup

Yeni bir dünya görüşünü halka aktarmaya çalışan Tanzimat yazarları bunu başarmak için farklı yollar dener. Sanatçıların eserlerinde dil ve üslup aracılığıyla da bunu sağlamaya çabaladıkları görülür. Eserleri okurun anlayacağı bir üslupla sunma kaygısı yazarların bakışına göre farklılık gösterir. Tanzimat dönemi yazarları arasında özellikle Ahmet Mithat Efendi halkı eğitmek ve bilinçlendirmek hedefinden dolayı dil ve üslubu en basit düzeyde tutar. Eserlerini halka ulaştırma noktasında Tanpınar'ın deyişiyle "aşağı yukarı deniz sathının seviyesi"nden seslenen Ahmet Mithat okurun eğitim düzeyini esas alır. Bu durum Ahmet Mithat'ı çağdaşlarından ayıran özelliklerinden birisidir. Ahmet Mithat'ı Namık Kemal'le bu konuda bir kıyaslamaya tabi tutan Tanpınar, Ahmet Mithat'ın kendi seviyesi olarak gördüğü okuyucu seviyesinden eserlerini kaleme almaya başladığını; Namık Kemal'in ise daha "münevver bir kalabalığa" hitap ettiğini vurgulayarak iki romancının eserlerindeki eğiticilik noktasında birbirinden ayrılan yönlerini belirtir. (Tanpınar, 2001:455) Bu tutum iki yazarın romandaki üslubunu da etkiler. Namık Kemal'de idealleri doğrultusunda yazmayı amaçlamış bir yazar tavrıyla gelecek için yapılması gerekenleri bilinçli bir kalabalığa aktarma hâli varken; Ahmet Mithat Efendi halkın içinde herkesle haşır neşir olmuş bir samimiyetin dilini kullanır. Bunun altında yine Ahmet Mithat Efendi'nin sanat kaygısı taşımadan halkı bilinçlendirme çabası yatar. Çünkü *"onun sanatı yoktur, daima halka yönelen iyi niyetleri vardır. Dil bu muharrirde sanki yazmaktan ziyade yârenlik içindir."* (Tanpınar, 2001:456) Bu tutuma yazdıklarında ömrü boyunca sadık kaldığını gösteren Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde halkı okumak mümkündür.

Ahmet Mithat'ın dil ve üslubundaki çekiciliği onun edebî açıdan yetkinliği değil okurun kendi günlük diline ve üslubuna olan yakınlığındandır. Samimi, babacan, yol gösterici tavrını üslubuna yansıtan Ahmet Mithat okurla sohbet eder bir havada kurgusunu ilerletir. Yeni bir türle, yeni bir alışkanlıkla tanışan okur bu üslupla sayfalarını ilerletirken yazarın verdiği mesajları daha kolay bir şekilde alır. Eser-okur

arasında üçüncü bir şahıs olarak kurguya dahil olan yazar zaman zaman okurla sohbet eder zaman zaman kahramanlarıyla muhabbet eder. Dostâne bir tavır ve üslupla eserini yazan Ahmet Mithat'ın kullandığı dil de buna uygun bir seviyededir.

Şemsettin Sami Divân edebiyatının süslü anlatımının karşısında sadelikten ve Türkçe'den yana bir tutumu savunduğu için romandaki dil ve üslubu buna uygundur. Halkın anlayabileceği günlük konuşma dilini kullanan yazar, kahramanların şive özelliklerine de yer vererek diyalogların inandırıcılığını pekiştirir. Şemsettin Sami'de dönemin diğer romanlarına göre belirgin bir yalınlığın görülmesi dilin halkı okumaya teşvik edecek bir amaçla kullanılmasındandır.

Recaizade Mahmut Ekrem *Araba Sevdası* romanının önsözünde de belirttiği gibi gülünecek hâlleri anlatarak okurunu gerçeklerle yüzleştirmek istediği için dil ve üslubunu da buna göre şekillendirir. Bihruz'un özenti sonucu düştüğü durumlar mizahi bir tarzda anlatılırken burada hem okuru eğlendirmek hem de düşündürmek amacı vardır. Eğlendirirken faydalı olmayı isteyen Recaizade bu mizahi tarzı yakalarken kişilerin eğitim düzeylerini de göz ardı etmez. Bihruz'un Batılı görünmek için Fransızca konuşma sevdası nedeniyle eserde sıkça Fransızca kelimelere yer verilir.

Samipaşazade Sezai'nin dili okurun anlayabileceği özelliklere sahiptir. Yazar, kahramanların ve olayların gerçekçiliğini belirginleştirmek için diyaloglarda oldukça sade bir dil kullanır.

Nabizade Nazım romanda olayın inandırıcılığını bozmamak için yazarın müdahale etmemesi gerektiğini söylerken bu hassasiyeti dil konusunda da uygulamaya dikkat çeker. *Karabibik*'te kahramanları kendi dil özellikleriyle konuşturduğunu ve bunu halkın tanıması için özellikle yaptığını belirtir. Okur, köy hayatıyla ilgili bilgiler öğrenirken dil özelliklerinin korunmasıyla kahramanların gerçekliğini daha iyi pekiştirmiş olur. Nabizade Nazım kahramanların bulunduğu ortamdaki dil ve üsluba göre konuşturulmasını edebiyata, dile hizmet olarak görür. Diğer romancılardan da aynı hassasiyeti bekleyen yazar dilimizin bu şekilde düzeltilebileceğini düşünür. *Zehra* romanında ise olayların aktarılışında ağır bir dil kullanır.

Mizancı Murad'ın gazeteci ve siyasi kimliği roman diline de yansır. Yazar belirli bir ideali okuruna aktarma amacında olduğu için bunu en anlaşılır bir şekilde sunmak ister. Bu isteğini de romanın önsözünde *"münşîlik ve edîblik iddasında değilim"* (s. 58)

diyerek baştan duyurur. Bu nedenle Mizancı Murad romanında okurun anlayacağı sadelikte bir dil kullanır. Yazar sanatlı bir söylemden ziyade gözlemlerini ve fikirlerini gerçekçi bir şekilde anlatmayı isterken kimi zaman adeta bir gazete yazısı üslubunda açık, süssüz bir tarzı benimser.

Kadını merkeze alan bir bakışla yazan Fatma Aliye, kadını ve kadına dair toplumu bilinçlendirme amacı olduğu için anlattıklarının açık, anlaşılır olmasına dikkat eder. Bu nedenle romanlarında hitap ettiği kesimin anlayacağı bir dil ve üslup kullanır. Döneminde bir kadın yazar olarak dikkat çeken Fatma Aliye'nin bu konudaki titizliği de eserleriyle bilgilendirmeyi, fayda sağlamayı amaçladığının göstergesidir.

1.4.2. Diğer Türlerdeki Görüntüsü

1.4.2.1. Gazete Yazıları

Tanzimat yazarları halka bir şeyler öğretmek misyonunu üstlendikleri için bu amaçlarını gerçekleştirirken edebiyatın yanında gazeteden de yararlanırlar. Roman yazarak halkı eğlendirirken bilinçlendirmek isteyen Tanzimat sanatçıları gazetenin de "halkı eğitmek" işlevinden faydalanırlar. *"Tanzimatın getirdiği yeniliklerin memlekette yerleşmesinde ve yayılmasında bu sırada henüz filizlenmekte olan gazetenin büyük rolü olmuştur. İlk zamanlarda gazete her ne kadar umumi hayatta etkin olabilecek güçte değilse de, dilin sadeleşmesi işinde olduğu kadar, okuyucunun dünyaya ve olaylara bakış açısının genişlemesinde büyük bir rolü olduğu kesindir."* (Koray, 1991:118) Gazetenin halkı bilgilendirme konusundaki faydasının yanında bir katkısı da yeni türlerin halk tarafından benimsenmesini sağlamasıdır. *"Gazetede, edebî mahsullerin, fayda açısından değerlendirilme ve fonksiyonel olma gibi özellikleri daha ön plana çıkmış; bununla birlikte gazeteyle, edebiyat sanatının popülist bir hüviyet kazanması gerçekleşmiştir."* (Önal, 2005:236) Berna Moran gazetelerin devrim öncesi dönemlerde bilim, edebiyat, tarih, coğrafya gibi konularda yayımlanan yazılarla okuru bilgilendirdiği için açık okul görevi gördüğünü söyler. (Moran, 205:18)

Namık Kemal, yeni edebiyatın şekillenmesinde rol oynaması ve pek çok konuda ilklere imza atması bakımından siyasi düşüncelerinin yanında edebî anlamda da öne çıkan isimlerdendir. Namık Kemal için gazete toplumun her kesiminden insana ulaşarak onları bilgilendiren bir bilgi deposudur. İnsanı bilgilendirirken aynı zamanda eğitici

işleviyle de öne çıkan gazetenin Namık Kemal'e göre taşıması gereken en önemli özelliği insana müspet yönde hizmet etmesidir. Gazetelerden sosyal ve ahlaki fayda bekleyen Namık Kemal halkı pek çok noktada bilgilendirirken yeni bir edebiyat anlayışına dair görüşlerini de gazeteler sayesinde ortaya atar ve duyurur. Varoluşunu vatanının ilerlemesi için çabalamakla anlamlandırdığını söyleyen Namık Kemal bu amacını yazarak gerçekleştireceğini bir yazısında şöyle itiraf eder: *"Kendimi vatan hizmetkârlığı için doğmuş bilenlerden olduğum gibi bu vazifeyi ifaya yazıdan başka kendimce bir vasıta bulamadığımdan elime kalem tutmağa kudret hissettiğim gündenberi gazeteciliği ihtiyar etmiş idim."* (Özön, 1938/e:226) Gazeteyi halkı eğitmek için çok önemli bir araç olarak gören Namık Kemal gazetelerin terakkide önemli bir rolü olduğunu başka bir yazısında şu şekilde anlatır: *"Vatanımca en büyük terakkiyi edebiyata ve edebiyatça en büyük terakkiyi gazetelerde gördüğüm için o yolda yaşamağı mevcut olan esbabı taayyüşün bir çoğuna tercih etmiş idi."* (Özön, 1938/e:229) Namık Kemal edebî eserlerinin, makalelerinin yanı sıra gazetedeki yazılarıyla da vatanın istikbali için yol gösterici bir kişilik olur.

Namık Kemal, Tanzimat'la birlikte Şinasi'den sonra gazetenin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında katkısı olan isimlerdendir. Tanzimat'tan önce pek önemsenmeyen gazetenin yenileşme faaliyetleriyle birlikte değer kazandığını ve gazete okunmasındaki oranın yükselmesinden duyduğu mutluluğu belirtirken Mukaaddîme-i Celâl'de gazetenin eğitici yönünü açıkça savunur. Gazetedeki neşirlerin halkı pek çok açıdan bilinçlendirdiğine olan inancı *"gazeteden, hikâyeden istifadeye muhtâc olmayacak kadar ma'ârif-mend olanlar da gazetelerin, hikâyelerin bir milletin terbiyesince olan te'sirini inkâr etmez."* diyerek açıklar. (Sazyek, 2008:155) Gazete Namık Kemal'e göre insanlara bilgi aktarmanın, eğitimlerini geliştirmenin yanında kültürlenmelerine de faydalı bir yayın organıdır. *"Bilgiyi, kültürü ve görgüyü artırmanın yollarından biri de gazete okumaktır. Namık Kemal, daha Tanzimat yıllarında gazetenin önemini kavramış her fırsatta onun vazgeçilmez bir kültür aracı olduğunu anlatmağa çalışmıştır."* (Üstünova, 2005:108)

Namık Kemal 1865 yılında zenci fıkrası yazısıyla Tasvir-i Efkâr'da gazete yazılarına başlar. Daha sonra Mir'at mecmuasında tercümelerle gazete yazılarına devam eder. Pek çok konudaki fikrini halka bu şekilde duyurur. *"Namık Kemal, mektuplarında birçok gazeteden bahseder. Bu gazetelerin birçoğunda çalışmış veya makale yazmıştır.*

Namık Kemal'in mektuplarında bahsettiği ve tenkitlerde bulunduğu gazeteler; 'Tasvîr-i Efkâr, İbret, Hayâl, Hürriyet, Muhbir, İnkılap, Tercüman-ı Hâkikat' gibi gazetelerdir." (Şahin, 2010:228) Tanpınar, Namık Kemal'in gazete yazılarında *"tefekkürünün bütün vüs'atini ver[diği]"* (Tanpınar, 2005:32) için onun gazeteciliğinin ve bütün gazete yazılarının dikkate değer olduğunu söyler. İbret ve Hadika gazetelerinde, Paris'teyken Hürriyet gazetesinde ele aldığı konular arasında sosyal hayata dair düşüncelerini aktaran yazıları oldukça önemlidir. Cemiyet hayatına dair giyim kuşam, iktisat, adab-ı muaşeret gibi konuları işleyen Namık Kemal için maarif en çok değindiği ve önemsediği bir konudur. Terakkinin maarifle olacağı fikrini aşılamaya çalışan Kemal, kadının eğitimi, genç kızların eğitimi gibi konularda da yazılar kaleme alır.

Ahmet Mithat Efendi de o dönemdeki cehaletin giderilebilmesinin ancak eğitim yoluyla olacağı görüşündedir ve eğitimin yaygınlaştırılması için her yolu dener. Devrinde maarif konusuna eserlerinde temas etse de farklı yollardan da katkı sağlamak ister ve gazeteyi, gazetecilik yönünü bu amaca yönelik kullanır. *"Gazete o devirde aydınlığın geldiği bir ocaktır. Yazar da, kalemiyle memleketi cehaletten kurtarmaya ne kadar hizmet edebilirse vatana karşı borçlarını da o derece ödemiş sayacaktır."* (Çonoğlu, 2015:119) Bu bilinç Ahmet Mithat'ta fazlasıyla mevcuttur ve gazeteyi *"halk için, anlaşılması zor şeyleri açıklayan bir öğretmen"* (Ahmet Midhat, 2013:207) olarak görür. Bu nedenle kendisi de Takvim-i Vekayi, Tercüman-ı Ahvâl, Tasvir-i Efkâr, Tuna ve Muhbir gazetelerini okuyarak bu rolü daha da verimli bir şekilde yerine getirmek ister. 1872'de Bedir ve Devir gazetelerini çıkaran Ahmet Mithat'ın ne yazık ki bu çabası uzun ömürlü olmaz. Dönemin kapatma sebebi olarak gösterdiği "şiddetli lisan" söylemi nedeniyle sansüre maruz kalır. 1876'da Ceride-i Askeriye gazetesinde başyazarlık yapar. Bu sırada maarifle ilgili düşüncelerini uygulamaya koymasını hatıralarında şöyle anlatır: *"Ceride-i Askeriyye'ye memur oluşum beni Bağdat'ta verdiğim kararları uygulamaktan asla alıkoymadı. Derhal Maarif Nezâretine başvurdum. Ancak ben, yeni tarz kitaplar yazmak için onları da kendim kadar hevesli hesap ederken bu işte ağırca davranıldığını görerek garipsemeye başladım."* (Ahmet Midhat, 2013:202-203) der. Devrin maarife olan yaklaşımından bu ifadelerle hoşnut olmadığını belirten Ahmet Mithat kendi çabasıyla bir matbaa kurar ve yazdıklarının düzenlemesini yaparak basar, ciltler. Takvim-i Ticaret adlı gazetenin Türkçe ve Fransızca bölümleriyle ilgilenerek bu gazetede de görev alır. 1878'de Tercüman-ı

Hakikat gazetesini kurar. Ayrıca Dağarcık adlı bir dergi yayımlar. Bu derginin amacı halkı fen konularında bilgilendirmektir. Ahmet Mithat hatıralarında bu girişiminin de engelle karşılaştığını belirtir.

Ahmet Mithat insanların bilgi yönünden eksikliklerini gördükçe bunu kendi çabasıyla düzeltmeye gayret eden bir sanatçıdır. Bunda gazetelerin de önemli bir katkısı olmuştur. Dönem içerisinde yazdıkları sansürle karşılaşsa bile Ahmet Mithat gazetelerin öğretici fonksiyonundan fırsat bulduğu her zaman yararlanmayı başarır. Gazeteyi toplumsal fayda için kullanan yazar düşüncelerini aktaran yazılarla halkın kültür seviyesini yükseltmeyi amaçlarken bir yanda da tefrika olarak yayımladığı romanlarıyla halka okuma alışkanlığı kazandırır. Tanzimat döneminde çıkan Tasvir-i Efkâr, Muhbir, Hürriyet, İbret, Bedir, Tercüman-ı Hakikat gazeteleri *"bilgiyi toplumsallaştırmak, halkın düşüncelerini yansıtmak, halka yararlı bilgiler vermek ve onları ülke sorunlarına karşı daha duyarlı kılabilmek için üstlendikleri rolle Osmanlı/Türk modernleşmesinin önemli araçları"* (Korkmaz, 2011:28) dır.

Şemsettin Sami de dönemindeki diğer sanatçılar gibi gazete faaliyetlerinde bulunmuş bir isimdir. 1873 yılında Hadîka gazetesiyle ilk defa Resmî gazete sahibi ve yöneticisi olur. Sirâc, Trablusgarp, Tercümân-ı Şark gazetelerinde yöneticilik yapar. 1876 yılında Sabah gazetesini kurar. Sosyal ve siyasi konularda yazılar yazan Şemsettin Sami Hadikâ gazetesinde de *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* romanını tefrika hâlinde yayımlar.

Nabizade Nazım roman, hikâye, şiir, okul kitapları ve fenle ilgili yazdığı kitaplarının haricinde bunlarla yetinmeyerek çeşitli gazete ve mecmualarda da yazılar yayımlar. Özellikle ilmî konularda halkı bilgilendirmeyi hedefler ve bu amaçla gazetelerden faydalanarak sesini daha geniş kitlelere duyurmak ister. Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i Havadis gazetesi; Servet-i Fünun, Mirat-ı Alem, Manazara, Maarif mecmuaları gibi yayın organlarında sosyal içerikli, edebî yazılarını kaleme alırken fennî ve askerlikle ilgili bilgiler içeren makalelerini de buralarda yayımlar.

Mizancı Mehmed Murad çıkardığı Mizan gazetesinden dolayı bu isimle anılır. Gazeteci kimliği edebiyatçı kimliğinden daha çok öne çıkmış olan Mizancı Murad ülkenin o dönemdeki siyasal durumu ve devlet rejimiyle ilgili ilk yazısını İttihad gazetesinde yazar. Daha sonra Vakit gazetesine giren Murad buradaki görevinin yabancı

haberleri düzenlemek olduğunu söyler. Mizancı Murad gazetedeki bu faaliyetlerini sürdürdüğü zaman memuriyet görevini de devam ettirir. Mizan gazetesini çıkarmak için yaptığı girişimler ilk başta geri çevrilir. Çünkü memuriyet hayatının daha önemli olduğu ve gazete çıkarmak sebebiyle işinden ayrılmaması gerektiği devlet tarafından Mizancı Murad'a hatırlatılır. Darülmuallimin müdürlüğü görevinde olan Mizancı Mehmed Murad bu işten vazgeçip Mizan gazetesini çıkarmak için çok çaba sarfeder. Kamil Paşa'nın sadrazamlığından sonra bu amacına ulaşır ve Mizan gazetesini çıkarır. Bu gazeteyi çıkarmaktaki maksadını da paylaşır. *"Gidişimiz bence bir 'beka' gidişi değildi, adeta 'zeval' gidişi idi. Bekadan ümidim olmasaydı, resmî bir memur sıfatıyla maaş almaya teeddüb ederdim!... Mizan yalnız haklı değil, gayri mes'ul ve etrafındaki rezillere kurban olmuş bildiğim Padişah'ı da aydınlatacak ışıklı bir fanus olacaktı."* diyerek Mizan'dan beklentisini cüretkâr bir dille ifade eder. (Saraçoğlu, 2005:52) Bir müddet sansürden etkilenmeden yazılarını Mizan'da yayımlamaya devam eden Mehmed Murad'ın siyasi ve sosyal içerikli konularda şiddetli tavrı bir süre sonra devlet tarafından tepkiyle karşılanır ve onun da sansürden etkilenmesine neden olur. Gazeteye üst üste getirilen tatillerden bunalan Mizancı Murad bu şekilde gazeteyi çıkaramayacağını bildiren bir yazı yayımlar. Yönetimle gün geçtikçe arası bozulmaya başlayınca Avrupa'ya kaçar. Bu kaçış sırasında Mizan'ı Avrupa'da çıkarmak ister. Avrupa'dan II. Abdülhamid'i eleştiren ciddi mektuplar yazan Mizancı Murad, Mizan gazetesini Mısır'da tekrar çıkarır. Bu süreçte Abdülhamid'e ve yönetimine yönelik ağır ithamlarla yayımladığı yazıları onun hayatını tehlikeye sokacak boyuta gelir. Gazetenin buradaki basımı da kapatılır ve Mizancı Murad Paris'e giderek Mizan'ı İttihad ve Terakki'nin resmî yayın organı olarak canlandırır. Tekrar kapanma ve açılma dönemleri geçiren Mizan gazetesi 31 Mart Vak'asında Mizancı Murad'ın gözaltına alınmasıyla kapatılır.

Mizan gazetesi Mizancı Mehmed Murad'ın özellikle ideolojik görüşlerini açık ve eleştirel bir dille kaleme aldığı yazılarıyla siyasi tarih açısından önemli bir gazetedir. Mizancı Murad'ın gazetesi ve gazeteciliği onun kendini ülkesine feda eden bir insan olduğunu söylediği şekilde ilerler. Devletin yönetiminde yaşanan sıkıntıları açıkça anlatan ve rejime yönelik ağır bir dille eleştirisinden kaçınmayan Mizancı Murad edebî tenkitlerde de bulunur. Ayrıca eğitim, öğretim, sosyal ve iktisadi hayat konularında da devletin ilerlemesi için yeni görüşler içeren yazılar yazar. Mizancı Murad'ın ahlakçı bir

edebiyat anlayışı vardır. Ona göre edebiyat halkın ahlaki gelişimine katkı sağlayacak bir yolda ilerlerse ancak o zaman amacına ulaşmış olur. Bu konudaki görüşlerini Mizan gazetesinde yayımladığı "Mebâhis-i edebiyye" başlıklı yazısında ele alır.[25] (Emil, 2009:385)

Fatma Aliye Hanım da Tanzimat'ın diğer aydınları gibi eserlerinin yanında çeşitli gazetelerde yazılar yayımlayarak kadınlar konusunda halkı bilgilendirmeye devam eder. Kadın ve kadına ait konuların yanında İslam medeniyeti, kadının toplumdaki yeri, evlilik, edebiyat hakkında da yazılar kaleme alır. Tercümân-ı Hakikat'te yazılarını yayımlamaya başlayan Fatma Aliye'nin kadınlara yönelik bir gazete olan Hanımlara Mahsus Gazetesi'ndeki yazıları onun gazete aracılığıyla kadınları bilgilendirme, eğitme adına yaptığı en önemli faaliyetlerdendir.

1.4.2.2. Tiyatro Eserleri

Tiyatro eğlendiren ve zevk veren bir sanat olmasının yanında eğlenirken düşünmeyi, gülerken öğrenmeyi sağladığı için de önemli bir sanat dalıdır. Hayatı yansıtan bir ayna olarak görülen tiyatro iyi-kötü, güzel-çirkin yaşanan pek çok konuyu izleyeni eğitecek şekilde işler. Bu nedenle Tanzimat sanatçıları da tiyatronun bu eğitici yönünden yararlanır. Kısa sürede daha çok insana ulaşan bu sanatın aracılığıyla halk eğlenceli bir şekilde bilgilendirilir.

Avrupa'daki izlenimlerinden sonra tiyatronun faydalı bir tür olduğuna inancı kuvvetlenen Namık Kemal bu sanatın halkı bilinçlendirmesindeki rolünün altını çizer. Ona göre *"bir milletin kuvve-i nâtıkası edebiyat ise, timsâl-i edebin nâtıka-i zî- hayatı*

---

[25] Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey* adlı kitabında Mizancı Murad'ın bahsedilen bu yazısında edebiyattan beklentisini şöyle alıntılar: "İstifade-i umumiye cihetiyle en mühim olan kısm-ı edebiyat, edebiyat-ı ahlakiyedir… Edebiyat-ı ahlakiye temâyülât-ı hayvaniyyenin teskini için bir tarîk irâe etmek, yahut cemiyetin ahvâl-ı hâzıra-i mâneviyyesini tasvir eylemek ile iktifa etmeyip âmâl-i milliyeye verdiği cazibeli eşkâl ve suver sayesinde ahvâl-i müstakbeleye icrâ-yı te'sir ve gayret-i milliyeyi bir takım makasıd-ı celîleye doğru sevk ve tahrîk etmekle mükelleftir." Birol Emil, Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s.384-385

da tiyatrodur. Tiyatro fikrin hayâlâtına vicdân, vicdânın ulviyetine can, canın hissiyâtına lisan verir." (Sazyek-Sazyek, 2008:163) Tiyatroyu her şeyden daha yararlı bulan Namık Kemal'in tiyatrosu Tanpınar'ın ifadesiyle "dâva tiyatrosu"dur. *"O bu eserlerde vatanperverlik, İslâm ittihadı, insan hakları gibi inandığı belli başlı şeylerle cemiyetimizin kalkınması için lüzumlu gördüğü fikirlerini veya geleneklere karşı tenkitlerini tek bir nutkun birkaç ağıza taksimi denebilecek tarzda söyler."* (Tanpınar, 2001:377) Namık Kemal'in parlak bir gelecek için yapılması gerekenleri tiyatro aracılığıyla halka anlatması onun tiyatronun eğitime katkısından yararlandığını gösterir. Vatan yahut Silistre (1873), Celâleddin Harzemşah (1875), Zavallı Çocuk (1873), Akif Bey (1874), Gülnihal (1875), Kara Belâ (1910) Namık Kemal'in yazdığı tiyatro eserleridir. Kaleme aldığı altı tiyatro eseriyle bu türün eğitici yönünü Mukaddime-i Celal'de değerlendiren Namık Kemal tiyatronun en faydalı eğlencelerden olduğunu söyler. *"Tiyatro eğlencedir, fakat eğlencilerin en faidelisidir. Çünkü teblîğ-i meramda havas-ı zâhirenin şiddet-i infiâl ve kuvvet-i intikâlde cümlesine faik olan nazarı samiaya teşrik ettiği için fikir ve vicdana iki vasıta ile tesirini icra eder."* (Sazyek 2008:163) der. Bu özelliklerinden dolayı tiyatronun eğlence yönüyle birlikte gelişmeye, ilerlemeye, inkılaplara hizmet eden en önemli eserlerden bile daha faydalı olduğunu belirtir. Tiyatronun insan ahlakına hizmetindeki önemine inanan Namık Kemal cihanın aynası olarak gördüğü tiyatronun halkı eğitmesini ister.

Tiyatro, Ahmet Mithat Efendi için halka ahlak, tarih ve toplumsal konularda eğitim veren bir okul gibidir. Tiyatroya dair düşüncelerini sürgün hatıralarını anlattığı *Menfa*'da ayrıntılı bir şekilde ele alan Ahmet Mithat tiyatronun önemine, sağladığı faydalara değinir. Ona göre tiyatro, medeniyet çizgisinin ilerisinde veya gerisinde olan bütün toplumlar için zorunlu bir ihtiyaçtır ve özellikle bizim gibi modernleşme sürecini tamamlamamış toplumlarda çok daha önemli bir gerekliliktir. (Ahmet Midhat, 2013/b:231) Ahmet Mithat okuma yazma bilmeyen bir halkın tiyatro aracılığı ile daha kolay ve kısa sürede bilinçlendirileceğini düşünür. Bu fikrin temelinde tiyatronun hem sözel hem görsel açıdan halka hitap edişinin etkili olması yatar. Tiyatro seyretmenin kitap okumaktan daha keyifli olduğunu söyleyen Ahmet Mithat bu iki sanat arasındaki farkı şöyle açıklar: *"Zira bir insanın kitap okurken aldığı lezzet çoğunlukla kitaptaki konuların belirlediği dairenin dışına çıkamaz. Çünkü kitapta harfler ve kelimeler birer birer insanın gözünden geçtiği ve insan harflerin ve kelimelerin bu devamlı akışına*

dikkat ederek içindekileri anladığı için, fikir, zaten güçlükle ortaya çıkardığı meziyetlerin dışına çıkmak isterse bundan zarar görür. Tiyatro ise böyle değildir. Tiyatroda seyircilerle meziyetleri göstermek için telaffuz edilen kelimeler, gözle kitap sayfası üzerinde okumaktan daha kolay olan kulakla işitildiği gibi, oyuncuların nice hal ve tavırları dahi aktarmak istedikleri mânâları daha ziyade anlamlandırmalarına yardım eder." (Ahmet Midhat, 2013/b:230-231) Ahmet Mithat jest ve mimiklerle desteklenen görsel anlatımın kelimelerin ardındaki anlamları bulmaktan daha etkili ve kolay olduğunu düşünür. Bu nedenle eğiticilikte tiyatroyu öne çıkaran yabancı bir lisan ile oynanmış oyunların dahi anlaşılabilir olduğunu vurgular. Ahmet Mithat Efendi tiyatronun eğitici yönünün kitaplardan daha baskın olmasının nedenlerinden birisi olarak da okuryazar insanların sayıca az oluşunu gösterir. Medeniyetin ilerlemesi için küçük bir okur kitlesini kitaplarla bilinçlendirmek tiyatroya göre çok daha uzun bir süreci kapsar. Ayrıca tiyatroya göre çok daha az bir kitleye ulaşılmasını da eksik bir yön olarak görür. Ahmet Mithat'a göre ahlaki, sosyal, tarihî açıdan önemli bilgiler ve mesajlar içeren bir tiyatro oyunu okuma yazma bilmeyen pek çok kişiye hitap ederek kısa sürede halkın terbiyesine ve eğitimine çok büyük katkı sağlar.

Ahmet Mithat, Eyvah (1871), Açıkbaş (1874), Ahz-i Sâr yahut Avrupa'nın Eski Medeniyeti (1874), Çengi yahut Dâniş Çelebi (1884), Fürs-i Kadim'de Bir Facia (1884), Çerkes Özdenler (1884) adlı tiyatro oyunlarını kaleme alır. Sanat hayatı boyunca altı tane tiyatro yazan Ahmet Mithat tiyatronun faydasını ön plana çıkarırken yanlış taraflarının da olduğunu söylemeyi ihmal etmez. "Rezilce ve muzır şeyleri[n]" (Ahmet Midhat, 2013/b:232) de sahneye konularak halkın ahlakını güzelleştirmek yerine daha kötüye gitmesine neden olan oyunların da bulunduğunu belirtir. Tiyatroyu halkın terbiyesini bozacak şekilde kullananları kınar. Ahmet Mithat'ın tiyatroya dair yücelttiği durum *"millet, memleket ve aile sevgisini genişletecek ve bizden önce yaşayanların yaptıkları iyi şeyleri ve güzel hareketleri gözler önüne serecek oyunlar hazırlayıp sahneleyerek halkın insaniyet ve milliyet hislerini geliştirmektir."* (Ahmet Midhat, 2013/b:232)

Şemsettin Sami üç tiyatro eseri yazar. Seydî Yahya (1873), Gâve (1875) ve Vatan yahut Silistre'nin etkisiyle Besa yahud Ahde Vefa'yı (1901) kaleme alır. Gâve tiyatrosunun "İfade-i Merâm" adlı önsözünde millî tragedyalarla ilgili düşüncelerini açıklar. Recizade Mahmut Ekrem'in ise tiyatronun eğitici işlevinden faydalandığı

söylenemez. Çünkü *"yazar, tiyatro denemeleri yaparken bu yeni tür üzerinde kendi görüşlerine pek yer vermemiş. O dönemde Namık Kemal'in ortaya attığı 'toplumsal fayda' ilkesinden ise söz etmemiştir."* (Parlatır, 2004:59) Afife Anjelik (1870), Vuslat yahut Süreksiz Sevinç (1873), Çok Bilen Çok Yanılır (1915), Atala yahut Amerika Vahşileri (1872) Recizade Mahmut Ekrem'in tiyatrolarıdır. Samipaşazade Sezai'nin Şîr (1878) adlı bir tane tiyatro eseri vardır. Namık Kemal'den etkilenen Sezai tiyatrodan eğitici bir tür olarak yararlanmaz. Şîr *"mukaddimesinde tiyatro nev'inin ehemmiyetinden bahsedilen"* (Tansel, 1958:5) bir trajedidir. Nabizade Nazım'ın Hoşnişin yahut Cihanda Safa Var mıdır? (1881) adlı basit bir aşk hikâyesini anlatan piyesi ise Tanzimat döneminde okunmak için yazılır. Hikâye ve roman yazarlığıyla öne çıkan Nabizade Nazım'ın tiyatro yazarlığı yönü sönük kalmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TANZİMAT ROMANINDA EĞİTİM SORUNU VE GÖRÜNTÜ DÜZEYLERİ

2.1. Ailelerin Eğitimi

Anne, baba ve çocukların oluşturduğu aile, kültürel ve toplumsal yapının temellerindendir. *"Aile, evlenme bağıyla birbirine bağlanmış, aynı mekanda yaşayan, aynı geliri paylaşan, oynadıkları çeşitli roller çerçevesinde birbirlerine etki eden, içinde yaşadıkları toplumun kültürel yapısına uygun bir kültür yaratıp kuşaktan kuşağa sürdüren toplumsal bir birimdir."* (Güler, Ulutak, 1992:53) Farklı toplumlarda gelenek-görenek, yaşayış ve inançlarda ayrılıklar olsa da toplumu oluşturan ve yaşatan bir kurum olarak aile her zaman aynı ortaklığı ifade eder. Toplumsal düzeni sağlayan aile kurumu birlik ve beraberliğin kurulduğu bir yapı olduğu için millet hayatının oluşmasında da önemlidir. Bir milleti oluşturan ve devamlılığını sağlayan bu kurumların sağlıklı olması güçlü bir toplumun ilk şartıdır. *"Aile içinde karşılıklı saygı, sevgi, dayanışma, bağlılık ve işbölümü esastır. Aile üyelerinin ailenin hayatiyeti için farklı fonksiyonlar yerine getirmeleri, işbölümü içinde olmaları ne kadar normal ise, ailenin devamı ve birliği için her birinin taşıdıkları sorumluluğu duyabilmesi de o derece önem taşır."* (Erkal, 2000:89) Bu nedenle anne babaların bu sorumluluğun bilincinde olacak bilgi ve kültüre sahip olmaları gerekir. Bunu sağlayabilmek için de eğitim olmazsa olmaz şartlardandır. Anne ve babanın kaliteli ve doğru bir eğitim görmesi onların bilinçli bir şekilde çocuk eğitimi vermesine yardımcı olur. Böylece kültürlü, bilgili ve eğitimli çocukların yetiştiği aileler sorunların kolaylıkla üstesinden gelecek bir toplumu oluşturur. Aile üyeleri aracılığıyla kendi kültürünü tanıyan, o kültüre ait örf ve adetlerle yetiştirilen bireyler toplumun bir parçası olarak kendisinden sonra gelecek kuşakların da temsilcisidir.

Toplum yapısında meydana gelen köklü değişiklikler bu düzenin bir parçası olan aile kurumunu da etkiler. Sanayi Devrimi'nden sonra teknolojik ve ekonomik alanda görülen ilerleme sosyal ve kültürel boyuta da yansır. Bu durum aile bireyleri arasındaki iletişimi ve aile üyelerinin rollerini faklılaştırır. Osmanlı Devleti'nin çağın gerisinde kalmamak için benimsediği Batılılaşma felsefesi toplumsal yapının dinamiğini oluşturan aile kurumunu ve aile bireylerini bir dönüşüme zorlar. Özellikle bu anlayışın kabulünün resmîleştiği bir tarih olan 1839 Tanzimat'ın ilanı, Türk toplumunda aile

sisteminin Batılılaşma düşüncesiyle yeni bir boyut kazandığını gösterir. Tanzimat'la birlikte Batı'ya doğru olan bu yönelim geleneksel Türk aile yapısında kırılmalara neden olur. Bu değişim rüzgarı ile Osmanlı kültüründe alafranga aile anlayışı yaygınlık kazanmaya başlar. "Alafranga aile modeli"nin yerleşmesi için farklı konularda yenileğe gidilir. Böylece modernleşmeyle birlikte yaşanan toplumsal değişme süreci içerisinde "Tanzimat ailesi" ortaya çıkar. *"Konum itibariyle üst tabakada yer alan Tanzimat ailesi, modernleşme sürecinde hızlı batılılaşmanın taraftarı ve gerçekleştiricisi olarak kendi toplumunun kültürel normlarıyla çatışma içine girmekten çekinmemiştir."* (Meriç, 2000:196) Bu çatışmada geleneksel normlar tamamen silinmese de yeni bir ailenin oluşumunda modern kültürün izleri oldukça derindir. Sosyo-kültürel değişim sürecinde Batı'ya ait değerlerin aile kurumuna girmesiyle bireylerin tutum ve davranışları gelenekselin dışına çıkar. Anne ve baba daha özgür, rahat, yeniliklere açık bir düşünceye sahip olurken özellikle çocuk eğitiminde de bu değişimin etkileri görülür. Edebî ortama da yansıyan bu durum Tanzimat dönemi romanlarında anne babaların eğitim sorununu ve bunun çocuk eğitimi üzerindeki etkisini ortaya çıkarır.

2.1.1. Ebeveyn Olarak Baba ve Babanın Çocuk Eğitimi Üzerindeki Etkisi

Bir çocuğun dünyaya gözlerini açtığı andaki ilk çevresini annesi ve babası oluşturur. Bu ortamda bir aileye ve topluma aidiyet duygusuyla büyüyen çocuk önce anne ve babasının davranışlarından etkilenir. Aile ortamında çocukların fiziksel ihtiyaçları karşılanırken bir yanda da psikolojik ve zihinsel gelişimleri zamanla şekillenir. Ailenin sosyo-kültürel yapısı ve anne-baba tutumları bu süreçte oldukça önem kazanır. Annenin çocuk üzerindeki etkisi onun doğmadan önceki sürecini kapsarken babanın etkisi ise çocuğun doğumundan sonraki döneminde daha yoğundur. *"Babanın varlığı, çocuğun babası ile kurduğu ilişkiler, annesi ile olan ilişkilerine yeni bir değişiklik, yeni bir çeşitlenme olarak girer."* (Dönmezer, 1999:34) Bununla birlikte çocuk annesinin dışındaki bir dünyayı keşfetmiş olur. Çocuğun ilk keşfindeki süreçte babanın rehberliği eğitim seviyesine bağlı olarak ilerler.

Aile-çocuk arasındaki ilişkiler anne ve babanın çocuk yetiştirmedeki bilincine ve aldığı eğitime bağlı olarak değişkenlik gösterir. Aile kurumunun mimarı sayılan ve gücü temsil eden baba, otoritesi ile aile birliğini muhafaza etmede anneyle bu rolü paylaşır. Babanın aile içerisindeki iletişimi ve çocuğuna yönelik tutumları sağlıklı ailenin

oluşmasında oldukça önemlidir. Aile içi ilişkideki uyumda ve babanın çocuk eğitimindeki başarısında babanın eğitimli, kültürlü, bilinçli bir birey olup olmadığı aynı zamanda çocuk eğitiminin kalitesini de etkiler.

Baba, aile için güven duygusunun kaynağıdır. İlk dönemler bu bağı annesiyle kuran çocuk, büyümeye başladıkça bu güveni baba ile pekiştirir. Babanın çocuğa verdiği bu duygu ve güç, çocuğun kişilik gelişiminde, sosyalleşmesinde önemli rol oynar. Çocuğun baba güvenini ve desteğini fazla veya eksik hissetmesi baba ve çocuk arasındaki ilişkiyi düzenlerken aynı zamanda onun toplumdaki varlığını nasıl konumlandıracağını da şekillendirir. Tanzimat romanlarında aile birliğini sağlayan babanın tutumunun ve eğitiminin çocukla ilişkilendirildiği görülür. Romanlarda özellikle baba otoritesinden ve güveninden mahrum kalan kahramanlar bu eksikliği hem eğitimleri açısından hem de bireyleşmeleri açısından fazlasıyla hissederler. Genellikle erken yaşta babasını kaybeden gençler, annenin eğitimine tabi olurken baba eğitimini yeterli şekilde almadıkları için sosyalleşmede ve bireyselleşmede sorunlar yaşarlar.

Namık Kemal, *İntibah* romanında Ali Bey'in babasının özelliklerinden bahsederken evladının maddi ve manevi yönden en iyi şekilde yetişmesini sağlayan bir baba profili yansıtır. Ali Bey'in babası oğluna düşkün, onu nazik ve terbiyeli yetiştirmeye çalışan fedakâr bir kişidir. Yazar, Ali Bey'in babası için daha romanın başında *"evlat kadrini gerçekten bilenlerden"* (s. 9) diyerek babalığı hakkında yorumda bulunurken okurun zihninde de olumlu bir baba izlenimi oluşturmak ister. Hâl ve tavırlarındaki naiflikten dolayı *"âdeta bir melek zannedilecek"* (s. 9) kadar güzel huylara sahip olan bir babanın evladını da aynı şekilde terbiye etmek istediği vurgulanırken babanın bu çabasına kısaca değinilmektedir. Ali Bey'in babasının terbiye ve eğitim konusundaki yetkinliğini aynı şekilde oğluna aktarmak istemesi ve bunun için çabalaması bir mesaj niteliği taşır. Çünkü eğitimli bir baba tarafından çocuk yetiştirme konusunda nasıl bir yol izleneceği okura gösterilir.

Namık Kemal, çocuk eğitiminde anne baba rollerinin önemine sıkça değinerek onların çocukluktaki yetişme tarzlarının çocuk eğitimi üzerinde etkili olduğunu söyler. Özellikle baskıcı, otoriter, yeniliğe kapalı bir babanın tutumuyla yetişen çocukların özgür iradesiyle hareket edemeyerek baba sözünden çıkmayan kişiler olacağını söylerken bu davranışları *"memleketimizde pederlerin, validelerin yüzde doksanı çocuk*

terbiye etmiyorlar, adeta kedi yavrusu alıştırıyorlar." (Namık Kemal 2005:489) benzetmesiyle eleştirir. Böylece çocuk eğitiminin kutsiyetini okura hatırlatır. Ali Bey'in babası oğlunun eğitimine büyük önem vermekle birlikte evladı için ciddi derecede endişelenen bir babadır. Toplumun eğitimle aydınlanacağına inanan ve eserleriyle bu aydınlanmaya katkı sağlayan Namık Kemal, *İntibah*'ta kötü huylara sahip olan evladının ancak eğitim ve terbiye ile ıslah edileceğine inanan babayla aynı sorumluluğu taşımaktadır. Bu inanca sahip olan baba, aslında ülkesinin modernleşmesi ve medenileşmesi yolunda tek anahtarın "maarif" olduğunu savunan Namık Kemal'dir.

Ali Bey'in merakı ve arzu ettiği şeylere ne pahasına olursa olsun ulaşma hırsı kişiliğinin yanlış şekillenmesine neden olur. Bu kötü huyun eğitimle düzeltilebileceği fikri romanda okura verilen en önemli mesajlardandır. Ali Bey'in *"pederi ise dünyada hem en büyük kemâlât hem de en büyük nekâsin sâiki olan bu meşreb-i mussırrâneyi çocuğun tabiatından çıkarmağa imkân göremediği için o meyelânı dâimâ tahsil ve terbiye cihetlerine sevkederek oğluna bir salâh istifade etmek isterdi."* (s. 10) Bireyin sahip olduğu yanlış davranışların eğitim ve terbiye ile düzeleceğine inanılması zamanında iyi bir tahsil ve terbiye ile bilinçlenmiş ideal bir insanın –Ali Bey'in babası- farkındalığını göstermektedir. Çocuğundaki bu kötü huyun farkında olan baba, eğitim ve terbiyenin en büyük destekçilerindendir.

Ali Bey'in babası, oğlu için "mürebbi, müsteşar, râzdaş, yâr-ı sâdık"dır. Dünyaya gözlerini açtığından beri yol gösterici olan babanın bir anda beklenmedik vefatı oğlu Ali Bey için çok büyük sarsıntıya sebep olur. Hayatının tadını kaybeden Ali Bey derin bir üzüntüye boğularak uzun süre babası için gözyaşı döker. Babasının hayatta olduğu dönemde onun desteği ve etkisiyle bütün ilgisini derslerine verir. Meşgalesi eğitimi olan Ali Bey'in, babasının kaybından sonra bütün hayatı olumsuz bir yönde değişir. Böylece okur Ali Bey için tahsil ve terbiyenin düzenleyicisi olan otoritenin yokluğunu idrak eder. Her daim eğitimi, ahlakı ve davranışları ile ilgilenen bir öğretmeni, yol göstericisini kaybeden Ali Bey yirmi yaşına girdiği dönemden sonra değişmeye başlar. Ali Bey'de gözlenen bu değişikliklerin olumsuzluğu romanda *"envâ-ı tagayyür, enva-ı belâ"* (s.10) diye nitelenerek özellikle vurgulanır. Ali Bey'in babasının ölümünden sonra baba otoritesinin kaybolmasıyla yaşadığı boşluk çevrenin daha etkili olmasına neden olur. Bireyin yaşadığı bu ikilem çevrenin mi yoksa alınan eğitimin mi baskın olacağı sorusunu hatırlatır. Adler çevreden gelen bu etkinin de bir

eğitim olduğunu belirtir. Adler *"anababalara ne kadar dikkatli olurlarsa olsunlar hakkında hiçbir şey bilmedikleri ya da fark etmedikleri, başka çevrelerden yayılan o eğitimin çocuğu kendi bilinçli üstün eğitimlerinden daha fazla etkilediği söylenmelidir."* (Adler, 2008:363) diyerek çevrenin eğitimdeki rolüne değinir. Anne babaların çocuk eğitiminde çevrenin etkisini göz ardı etmemeleri gerekir. Bu gerçeği *İntibah* romanında Ali Bey örneğinde görmekteyiz.

Oğlunun eğitimi ve terbiyesi için her açıdan faydalı olmaya çalışan Ali Bey'in babası, çocuğunun ahlaki gelişimini de önemser. Babanın ahlaki gelişimle ilgili tutumu Ali Bey'in annesine yalan söyleyip pişmanlık duyduğu kısımlarda hatırlatılır. Namık Kemal, oğlunu ikaz eden bir baba sertliğinde okuruna seslenmektedir. Yazar burada doğru söylemenin erdemine ve yalan konuşmanın sakıncalarına dair uyarı mahiyetindeki sözlerini Ali Bey'in babası üzerinden aktarır. *"Hemen söylediğine pişman oldu. Çünkü pederi kendine daima 'halka söylemekten utanacağın bir işi yapmaktan nasıl utanmazsın? Sen herkesten alçak mısın ki yaptığın bir işi ötekinin berikinin bilmesinden hicâb lâzım gelsin de yalnız senin bilmekliğinden hicâb lâzım gelmesin' der idi. Bir kerre de 'sevdiğini üzmemek için doğruyu ketmeyleme! Zira bir vakit gelir ki, sevdiğin o ketimden haber alır da korktuğundan ziyade üzülür' demiştir."* (s. 21) Gerek sözlü uyarılarıyla gerek oğlunun tahsil ve terbiyesi için yaptığı girişim ve gösterdiği destekle hayatta olduğu süre boyunca ilgilenmeye çalışan bilinçli bir baba *İntibah*'ta görülür. Böyle bir babanın evladı üzerindeki eğitimi kısa bir süreyi kapsamış olsa bile okura eğitimli bir baba profili yansıtılır. Bir gencin baba otoritesini kaybetmesiyle eğitimden uzaklaşması ve yanlışa yönelmesi *İntibah*'ta Ali Bey'le dile getirilir.

Cezmi romanında Cezmi'nin babası aracılığıyla baba-çocuk eğitimine dikkat çekilir. İyi bir baba ve anne tarafından yetiştirilen çocukların sağlıklı bir kişiliğe sahip olacaklarını savunan Namık Kemal, Cezmi'nin babasında görülen davranışlarla bu fikrini pekiştirmektedir. Romanda oğluna küçük yaşta kaybettiği annesinin sevgisini ve terbiyesini aktarmaya çalışan fedakâr bir baba modeli çizilir. Baba, oğlunun anne şefkatinden mahrum kalmaması için elinden gelen çabayı gösterir. Cezmi'nin babasının *"hareminden kendine yadigar olan çocuğu erkekçe büyüttü[ğü]"* (s. 39) romanın başında belirtilir. Oğlunun ilk eğitimini de kendisi verir. *"Çünkü mürebbiyesi pederiydi. Pederi ise asker olduğundan çocuğunu askerce terbiye ederdi."* (s.37) Cezmi'nin aldığı

eğitim babanın mesleğiyle ilişkilendirilir. Cezmi'nin disiplinli bir şekilde büyümesi ve eğitim alması babasının asker olmasından kaynaklanır. *"Aile, çocuk için belli sosyal statüyü temsil eder. Hatta çocuk babasının mesleğinden bile etkilenir. Öyle ki, bu onu belirli bir kültürel çevre içine yerleştirir."* (Aslan, 2002:27) Cezmi'nin hem asker bir babanın evladı olmasından hem de Türk aile yapısında erkek çocuklarının vatanına, milletine kendini adayan cesur bir kahraman olarak yetiştirilmesi geleneğinden dolayı yaşadığı çevrenin kültürel özelliklerini kişiliğinde taşıdığı görülür. Onun "*anadan asker doğmamış olsa bile baba ocağından olsun asker olarak ayrılması mukarrerdi[r].."* (s. 37)

Cezmi'nin güçlü bir vatan sevgisiyle yetişmesinde, korkusuz, yiğit bir asker olmasında babanın rolünün ne derece önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Cezmi'nin bu şekilde yetişmesinde babası gibi asker olan amcasının katkıları da göz ardı edilemez. Yeniçerilerin, askerlerin hepsinin tahsil görmesi için çabalayan Cezmi'nin amcası aynı desteği Cezmi'ye de gösterir. Derslerini amcasından dinleyen kahraman farklı alanlarda da eğitim görür, öğrenmesi gereken ilimleri ta'lim eder. Bunun yanında askerliğe ait konuları da öğrenir. Cezmi'nin ilerde kahraman bir asker olup vatanını savunması fikri amcası tarafından da sıklıkla aşılanır. Romanda askerlik eğitimi üzerinde özellikle durulur ve bu konudaki eğitimin temelinde şu fikir yatar: *"Askerliğin şanı gülerek ölmek ve hatta ölürken bile gülmektir. Asker gözyaşını, şahid olduğu vakit vücudunu tezyin eden yahut düşmanını öldürdüğü zaman kılıcından o mağlubun üzerine dökülen kandamlalarında görür. Asker sahihan asker ise mezarının en karanlık köşesinde cennette bir pencere bulur."* (s. 40) Askerlik eğitiminin anlatıldığı kısımlarda yazar, çocuk eğitiminde vatan sevgisinin ve bilincinin de küçük yaşlarda kazandırıldığını Cezmi'nin babası ve amcasının davranışları üzerinden duyurur. Romanda bir babanın çocuk eğitimine yön vermesi ve etkisi Cezmi ile dile getirilir.

Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat'ın girişinde Talat'ın babası Rif'at Bey'den çok kısaca bahsedilir. Talat altı- yedi yaşlarındayken babasını kaybeder. Hasta yatağında oğlunun yetişmesine, eğitimine yardımcı olamayacağı için oldukça üzülen Rif'at Bey oğlunu iyi bir şekilde terbiye etmesini eşine vasiyet edecek kadar düşünceli bir babadır.

Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat romanındaki Hacıbaba ise Fitnat'ın üvey babasıdır. Altmış yaşlarında, Hacı Mustafa adında bir tütüncüdür. Romanda geri kalmışlığı temsil

eden bir babadır. Hiçbir şekilde yeniliği kabul etmeyen aksi, kaba, tutucu bir kişiliktir. Hacıbaba, Fitnat'ın annesi öldükten sonra kızına gün yüzü göstermez, onun evden dışarı çıkmasına izin vermez. Dışarı çıktığı zaman kadınların nazarı değer diyerek kızının başına bir kötülük geleceğinden endişe duyar ve bu nedenle kızını eve kapatır. Fitnat'ın düşüncelerini önemsemeyen despot bir baba olduğu için kızını kandırarak zorla evlendirir. Çıkarları uğruna kendi isteklerinden vazgeçmeyen, eski zihniyetli bir baba olarak kızının kötü bir sona gitmesine sebep olur. Romanda baskıcı ve tutucu bir babanın çocuk eğitimini kişisel isteklerine göre gerçekleştirdiği görülür. Kızının duygu ve düşüncelerini önemsemeyen baba, otoritesini kötüye kullanarak baskıcı bir eğitim anlayışı benimser. Çocuk eğitiminde böyle bir anlayışın en çok çocuk açısından zararlı sonuçlar doğuracağı gerçeği Fitnat üzerinden duyurulur.

Asaf Paşa, *Sergüzeşt* romanındaki Celal'in babasıdır. Mısır'da pek çok memuriyette bulunarak İstanbul'a gelir ve ailesiyle orada yaşar. Çocuklarının eğitimi Asaf Paşa için çok önemlidir. Bir baba olarak onların eğitimi konusunda üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiğini düşünür. Asaf Paşa, Batılı bir hayat görüşüne yakındır. Çocuklarını iyi bir tahsil sürecinden geçirdikten sonra ailesine yakışır kişilerle evlendirmeyi arzular. Bu nedenle oğlu Celal'in bir cariyeye gönül verip evlenmesine oldukça karşı çıkar. Çünkü cariye olan bir kadını hem sosyal konumundan hem de eğitiminden dolayı oğluna yakıştıramaz. Eşinin de aynı görüşte olduğu Asaf Paşa aslında kendi istekleri doğrultusunda evladının hayatını kurmaya çalışan otoriter bir tavrı yansıtır. Çocuğuna iyi bir tahsil süreci yaşatarak babalık görevini yerine getirdiğini düşünür. Kendi hayatı hakkında oğlunun söz sahibi olmasını istemeyen katı tutuma sahip oluşu aslında oğlu Celal'i Dilber'den çok da farklı bir konuma getirmez. Nasıl ki evin cariyesi üzerinde evin hanımı ve pederinin sözü etkiliyse aynı durum kendi oğlu için de geçerlidir. Bir cariyenin kendi hayatı için söz hakkı yoksa Celal'in de geleceğini ailesinin istediği bir kişinin haricinde kurma hakkı yoktur. Asaf Paşa'nın oğlunun isteğini reddeden duruşu annenin tutumuyla da desteklenir. Anne babanın bu davranışı evladının sonunu kendi elleriyle hazırladıklarını gösterir. *Sergüzeşt* romanında babalığın kendi istediği bir hayatı çocuğuna yaşatma duygusu olmadığının eleştirisi yapılır.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş* romanında Osman adlı bir babanın çocuk eğitimindeki olumlu davranışları anlatılır. Osman'ın beş buçuk yaşına kadar mağarada yetişen ve gerçek hayata dair bilgisi

olmayan oğlu Güngörmez'e olan davranışları çocuk eğitiminde bir babanın örnek tutumunu yansıtır. Güngörmez, anne ve babasının dışında kimseyi tanımayan, kimseyle iletişime geçmeyen bir çocuktur. Bu nedenle çok kısıtlı kelime dağarcıyla büyür. Halkbuki *"doğduğu günden beri içinde yaşadığı toplumla gizli bir anlaşma imzalamış olan insanın arzu ve iştirak etmek istemesinin temelinde iletişimde bulunmak ihtiyacı yatar. Bu ilişkiler şebekesindeki tıkanıklık, niceliksel ve niteliksel bakımdan çatışmalara yol açar."* (Özcan, 2000:104) Güngörmez'in de bu iletişim ihtiyacı babası aracılığıyla giderilmeye çalışılır. Bu nedenle Güngörmez zihninin algılayamadığı ve bilmediği her şeyi babasına sorar. Osman Bey oğlunun cahil kalışına içten içe çok üzülse de büyük bir sabırla Güngörmez'in sorduğu her soruyu onun anlayacağı şekilde cevaplar. Ahmet Mithat Efendi, anne ve babanın davranışlarının çocuk eğitimi açısından ne kadar önemli olduğunu gerek bu konuyla ilgili yazdığı eserlerinde gerekse romanlarında işler. Baba Osman Bey *"her hâlin cahili olup hatta zarurî kelimelerden başka lisan bilme[yen]"* (s. 65) Güngörmez'in garip sorularına oğlunun yeni bir şeyler öğrenmesine katkı sağlayacağı için cevap verme zorunluluğu hisseder. Osman Bey'in bu sabrı çocuk eğitiminde faydalı bir davranışı kazandırmak adına izlenmesi gereken en önemli yollardan biri olduğu için romanda sıkça vurgulanır. Osman Bey'in sakin ve sabırlı bir baba oluşunun çocuk eğitimi üzerindeki etkisi okura hissettirilirken yeni bilgilerin öğretilmesinde çocukların seviyesine uygun bir şekilde anlatımın yapılmasına da değinilir. Uzun bir zamandan sonra ilk defa güneş ışığı gören ve mağaradan yeryüzüne çıkan Güngörmez, çok basit kavramları, nesneleri bile anlayamaz. Osman Bey oğlunun sorduğu her şeyi Güngörmez'in o zamana kadar gördüklerinden ve öğrendiklerinden örneklendirmeler yaparak izah eder. "Gök, deniz, sabah, yarın" gibi kelimelerin anlamlarına dair hiçbir fikri olmayan Güngörmez'e yaşadığı şeylerden yola çıkarak açıklamalar yapar. "Sabah" kelimesini *"güneşin deliğe geldiği zaman"* (s.97) benzetmesiyle anlamlandırır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre çocuğun merak duygusuyla sorduğu sorular onun öğrenme isteğine işaret eder. Burada anne babaya düşen en önemli görev çocuğun öğrenme hevesini kırmadan onu bilgilendirmektir. Bunu yaparken çocuğun seviyesine uygun bir şekilde anlatmak da dikkat edilmesi gereken diğer bir noktadır. Yazar, baba çocuk arasındaki bu eğitimin güzel bir örneğini *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş* romanında Osman Bey'in tutumuyla işler.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında Mustafa Merakî Efendi, Felatun Bey'in babasıdır. Çok erken yaşta evlendirilen Mustafa Bey'in Felatun ve Mihriban adında iki çocuğu olur. Alafranga bir meşrebe sahip olan Mustafa Merakî Efendi'nin hâli vakti oldukça yerindedir ve alafranga yaşamak için ne gerekirse yapar. Oturduğu ev, yaşam tarzı, evinde çalışanlar alafranga kültüre uygundur. Fakat Mustafa Merakî Efendi alaturka bir yaşamdan alafranga yaşama hızlı geçiş yapmış biridir. Bu hızlı geçiş kendisinde, ailesinde Batılılaşmanın yanlış anlaşılmasına ve uygulanmasına neden olur. Yazar, bu değişimin özellikle aile kurumunda ve çocuk eğitiminde yaşattığı tehlikeyi babanın tavrıyla da ele alır.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre çocuk eğitiminde babalara annelerden daha çok sorumluluk düşer. *"Evladın terbiye-i maneviyesine analar kadar hatta nisvanında henüz bu kabiliyet olmayan halk ve familyalara göre analardan evvel ve onlardan ziyade babalar borçludurlar."* (Ahmet Mithat, 2013:31) diyen yazar romanında da bu sorumluluğu babaya yükler. *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanıyla bir babanın çocuk eğitiminde yaptığı hataların nasıl sonuçlara yol açtığı Felatun'un kişiliğiyle aktarılır.

Mustafa Merakî Efendi'nin etkisiyle Batılılaşma adına ailesinde meydana gelen olumsuz değişim öncelikle Mustafa Bey'in çok iyi bir eğitim almamasından kaynaklanır. Bir hayat tarzı değişeceği zaman bunu mantıklı ve tutarlı bir şekilde gerçekleştirmeye çalışmak gerekir. Bu da eğitimli bireylerin üstesinden gelebileceği bir durumdur. Mustafa Merakî Efendi'deki bu yüzeysel alafranga hayranlığı ve buna bağlı olarak kendi kültüründen uzaklaşma onun sağlam bir eğitim ve terbiye almadığını gösterir. Yazar, babanın tutumundaki yanlışlığın kendi çocuğuna yansıyacağını çocuk eğitimiyle ilgili düşüncelerini açıklarken sıklıkla savunur. Nitekim Mustafa Merakî Efendi'nin çocuklarının eğitimi adına yaptığı birkaç girişimin içeriğini ve faydasını sorgulamadan yeterli görmesi onun cahilliğinden kaynaklanır. Ahmet Mithat Efendi, romanda babanın eğitimsizliğini ve çocuğunun eğitimine karşı duyarsızlığını şöyle aktarır: *"Lâkin Mustafa Merakî Efendi öyle tahsil görmüş bir adam olmadığı gibi çocuğunun tahsiline nezaret dahi vakti olmadığından oğlunun mektebe gidip gelmesini ve Fransız hocasının dahi eve gelip gitmesini bir çocuğun terbiyesi için kâfi görürdü."* (s. 5) Mustafa Merakî Efendi için gösterişe dayalı bu eğitim anlayışı aslında kendi eğitim seviyesini işaret etmektedir.

Alafranga ailelerde çocuklar okulun haricinde yabancı bir hoca ile eğitimine devam eder. Merakî Efendi de alafranga hayatın gereği olarak her gün okula gidip gelen oğluna bir de Fransız hoca tutar. Böylece Felatun'un eğitimi ile ilgili üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiğini düşünerek oğlunun eğitimiyle başka bir şekilde ilgilenmez. Çocuk eğitiminde maddiyata ve gösterişe dayalı bir eğitimi benimseyen baba, oğlunun psikolojik ve zihinsel gelişimini önemsemez. Mustafa Merakî için Beyoğlu'nda çocuk modası ne ise en güzellerinden alıp onu çocuklarına giydirmek onların tahsil ve terbiyesi için gerekli olan şeylerden daha önemlidir. Böyle bir babanın evladı olan Felatun'un da giyim kuşamına eğitiminden daha çok önem vermesi babanın çocuk üzerinde rol model olduğunu ortaya koyar. Mustafa Merakî Efendi'nin Felatun için iyi bir baba olamaması ve kaliteli bir çocuk eğitimi verememesi kızı Mihriban için de geçerlidir. Alafranga âşığı bir babanın himayesinde terbiye edilen Mihriban geleneksel ailelerde yetişen genç kızlardan oldukça farklıdır. Mihriban'daki bu farklılık ve alafrangalık romanda tamamen babanın verdiği hatalı eğitimle ilişkilendirilir.

Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk* adlı romanında Nasuh'un babasını ulemadan bir adamın oğlu olarak okura tanıtır. İran edebiyatını iyi bilen, İslâm eserlerinin hikmetlerine ve Arap ilmine vâkıf kültürlü bir insandır. Romanda oğlu tarafından meraklı bir kişiliğe sahip olduğu vurgulanan baba bu özelliğinden dolayı her şeyi öğrenmeye çalışır. Tek evladı olan Nasuh'un terbiyesi için hiçbir şeyi eksik etmeyen fedakâr bir babadır. Nasuh, babasının kendisini eksiksiz bir şekilde yetiştirmek için çok çabaladığını ve yaptıklarını şu şekilde dile getirir: *"Sûret-i terbiyesini size şu vechile tasvir edeyim ki, her birinde ikişer üçer ay kalmak üzere otuz…sanatı dolaştık. Ondan sonra bizi yanından ayırmayarak her nev'i adamların bezm-i mushâbesine soktu. Dindarâne sohbetler de işittik bî-dinâne sözler de. Feylesofâne mübahesede de bulunduk, zahidâne mükâlematta da?"* (s. 104). Nasuh'un çocuk yaşta iyi veya kötü her türlü ortamla tanışması onun kişiliğindeki merak duygusunun uyanmasına da neden olur. Babanın çocuğunu her koşuldan haberdâr ederek yetiştirmesi çocuğun ileriki yaşamında girişken ve merak duygusunun peşinde gidecek özgüvene sahip bir genç olmasına vesile olur. Böylece Nasuh, yurtdışına gider ve Paris'e gittikten sonra oradaki yabancı ortamlara rahatça uyum sağlayarak yabancı kültürü kısa sürede tanımayı başarır. Babası Nasuh'un tahsili için gerekenleri yaparken ona dört yabancı dil öğretmeyi ihmal etmez. Ölüm döşeğinde bile on üç yaşındaki oğlunun tahsil ve

terbiyesinin yarım kalmamasını arzu eder. Bunun için Doktor Hell'e vasiyette bulunur. Babanın son isteği bile oğlunun eğitimi ve terbiyesine yöneliktir. Doktor Hell, arkadaşının oğlu olan Nasuh'a babasının ölümünden sonra destek olur. Roman içerisinde de Nasuh'un yetişmesine sağladığı katkılar nedeniyle kendisine minnet duyduğu anlaşılır. Doktor Hell, Şark ilmini ve edebiyatını merak edip bütün hayatını buna adayan biridir. Bu merakını gidermek için İstanbul'a gelir. Ahmet Mithat Efendi, Doktor Hell ile iş peşinde koşan, her alanla ilgilenen, çalışkan bir kişilik yansıtır. Nasuh babasını erken yaşta kaybetse de onun yerine geçen Doktor Hell'in özelliklerini kendisine rol model alır. Böylece romanda babanın çocuk üzerindeki eğitimi eksik bırakılmaz.

Ahmet Mithat Efendi çocuk eğitimi konusunda görevlerinin bilincinde olan babanın önce ailesi için daha sonra da milleti için fayda sağlayacağını söyler. *Hikmet-i Peder* adlı kitabında *"milletleri familyalar teşkil ederler. Familyaları da babalar teşkil ederler. Ama babalar kendi familyasını teşkil etmek vazife-i dakika ve mühimmesiyle muvazzaftırlar."* (Ahmet Mithat, 2014:56) diyerek milletin geleceği için babaların taşıdığı sorumluluğun büyüklüğünü hatırlatır. Ailelerin temeli olan babaların iyi yetiştirdiği evlatlar tıpkı *Paris'te Bir Türk* romanındaki Nasuh gibi ileride ülkesini başarılı bir şekilde temsil edecek ve tanıtacak seviyeye ulaşırlar.

Ahmet Mithat Efendi, *Çengi* romanında Melek'in babası olan Canbert Bey ile *"bir babanın kızına duyduğu patolojik tutkunun öyküsü[nü]"* (Parla, 2010:85) anlatır. Otuz, otuz beş yaşlarında olan Canbert Bey bir kızı ile hizmetkârı Ak Arap karısıyla yaşar. Evinden dışarı çıkmadığı gibi evine misafir kabul etmeyen problemli bir kişidir. Genç yaşta bir evlilik yapar ve bu evliliğinden Melek isimli bir kızı dünyaya gelir. Eşi doğum yaparken vefat eden Canbert Bey kızının her şeyi ile ilgilenir. Kızı Melek'in ilk terbiyesini bizzat kendisi verir. Romanda Canbert Bey'in görmüş geçirmiş bir insan olduğuna vurgu yapılır. *"Okumakta okuması, yazmakta yazması dahi nakıs olmayıp âdeta olur olmaz okur yazarlara dahi ders verebilecek bir"* (s. 59) donanıma sahip oluşuyla eğitimi, kültürü ve bilgisinin derinliği özellikle vurgulanır. Fakat Canbert Bey'in bir baba olarak kızı Melek'e olan yaklaşımı sağlıklı değildir. *"Kapılarını tüm dünyaya kapamış bir mizantrop olan Canberd Bey, tek çocuğu Melek'i büyük bir kıskançlık içinde büyütmektedir."* (Parla, 2010:85) Melek'in yanından hiç ayrılmamasını arzu ettiği için kızını ona göre yönlendirir. Melek'e sevgi ve aşka dair

hiçbir şey öğretmediği gibi genç kızın bu konularla ilgilenmeye başlamasına da tepkili yaklaşır. Çünkü Canbert Bey'de kızının bir gün kendisini bırakıp gideceği endişesi vardır. Bu endişenin temelinde eşini kaybeden Canbert Bey'in sığınma arzu yatar. Bireyin kendisiyle ilgilenilmesine, sevilmesine ve önemsenmesine dair yaşanan paranoid kişilik bozukluğu Canbert Bey'de de görülür. Kızı tarafından sürekli terk edilme şüphesi ve kuşkusu yaşayan Canbert Bey gibi bu kişilik bozukluğunu yaşayanlar *"eşlerinin ya da çocuklarının davranışlarından bile onların kendisini aldattıkları ya da yalan söylediklerine dair sonuçlar çıkarabilirler."* (Şahin, 2009:47) Birgün bu korkularıyla yüzleşmek zorunda da kalabilirler. Canbert Bey de aynı durumla karşılaşır. Melek bir gence gönlünü kaptırıp evini ve onu çok seven babasını terk eder. Bunu kabullenemeyen Canbert Bey ise aklını kaybeder. Ahmet Mithat Efendi bu romanında sevgi ve terbiye konusundaki aşırılığın yanlışlığını ele alır. Fazla korumacı ve sahiplenici anne baba tutumu çocukların isteklerini radikal kararlarla uygulamaya yönelmesine neden olur ve bunun örneği Melek'le verilir. Çocuğun isteklerini görmezden gelen bu baskın ve bencil tutum, anne babaların çocuklarıyla çatışma yaşamalarını kaçınılmaz kılacaktır. Canbert Bey ve kızı Melek'le baba kız arasındaki yanlış iletişimi örneklerinden yazar çocuk eğitiminde dengeli ve mantıklı davranışın önemini vurgular.

Kafkas romanında Katerina'nın babası Gospodin dö Brano, Sohum'a yerleşmiş gözü açık bir tüccardır. Kızı Katerina'nın talim ve terbiyesine büyük özen gösteren bir babadır. Kızının kendisini yetiştirmesinden, kültürlü oluşundan son derece mutluluk duyar. Rusya'nın siyasi girişimlerine destek sağlarken Osmanlı'ya karşı olumsuz bir tutum sergiler. Kaplan Bey'le dostluğunu ilerletince Osmanlı Devleti'nin politikalarını yanlış bulduğunu açıkça söyler. Kaplan Bey'in bir Kafkas olduğunu unutmadan onları da kendi taraflarına çekmek için konuşmalar yapar. Kızı Katerina'ya millî bir görev vermeyi kendisi teklif edecek kadar devletinin çıkarlarını korumayı ister. Gospodin dö Brano, kızının eğitimiyle ilgilenen bir babadır. Devletinin çıkarları için çalışırken kızının da aynı şekilde davranmasını sağlar. Bu nedenle Rusya'nın siyasi planlarını uygulamak için kızını kullanmaktan çekinmez. Gospodin dö Brano babalık tutumundan ziyade ülkesinin geleceği için kızıyla giriştiği siyasi oyundaki rolüyle öne çıkar.

Hacı Hafız Mehmet Singapurî, *Yeryüzünde Bir Melek* romanında âlim ve bilgili kişiliğiyle örnek bir baba profilini yansıtır. Tanzimat-ı Hayriyye zamanında İstanbul'da

"beyne'l-ulemâ" (s. 22) diye tanınır. Ayrıca *"hazine-i muşahhasa-i maarif"* (s. 24) ve *"ayaklı kütüphane"* (s. 24) lakaplarıyla da şöhreti duyulur. Urdu ve Farisî lisanlarını ana dili gibi bilen Hacı Hafız Mehmet Singapurî, Arabî'yi de öğrenmeye başlayarak Hint'te bulunan İngilizlerin lisan ve maarifini hafızasına yerleştirmiş kültürlü bir insandır. Yazarın Hacı Hafız Mehmet Singapurî için "mükemmel nüsha" derecesindeki övgüsü onun dini hikmetlere son derece vâkıf olması ve bunları insanlarla paylaşmasındandır. Singapurî'nin örnek bir kişiliğe sahip olmasında *"felâket ve musibet veyahut bahtiyarî ve saadet gibi emrâz-ı nefâniyyeye taallûku olan asar ve vukuatta, ne kadar mekin ve metinse tahsîl-i ulûm ve bahs-i mücâdelede bilâkis ol kadar haris ve âteşin olmakla her bahse baş vurduğu sırada Mecusî ve Yehûd ve Nasarânın hulâsaten hikmet-i dîniyyelerini de meydân-ı vuzûha çıkarıncaya kadar bahislerde bulunmuş velhâsıl kendi zatını bir nüsha-i mükemmele mertebesine vardır[masıl]"* (s. 23) etkilidir.

Ahmet Mithat Efendi, ilim-irfan sahibi olan kişilerin bir ortamda kendisini sevdirerek bilgisiyle etrafındakilerin dikkatini çekebileceğine Singapurî'nin özellikleriyle değinir. Hikmet sahibi kişilerin otorite ve baskı uygulamadan fikirlerini, bilgilerini uygun bir şekilde insanlara aktarmalarının da onların en önemli özellikleri olduğunu vurgular. Singapurî, âlim kişiliği ile hayatı farklı bir açıdan yorumlar ve kendisi için dünya âleminin bir darı tanesi kadar olduğuna kanaat getirir. Onun için dünya bir toz zerresi üzerinde çok fazla gizli fikirlerin bulunduğu ve hayretle inceleneceği şeylerle doludur. Bu nedenle Singapurî, Hint'ten Çin'e, Moğolistan'dan Asya'ya, İran'dan Mısır'a, Tunus'a, Cezayir'e, Fas'a, Londra'ya kadar giderek dünyayı gezer. Avrupa seyahati sonrası misafirlik suretiyle İstanbul'a gelir ve Kazasker Mehmet Hulusi Efendi'nin konağına misafir olur. Hulusi Efendi kısa sürede kendisini çok sever ve Singapurî'yi iyi bir terbiye gören Safiye adlı bir cariyeyle evlendirir. Bu evlilikten Şefik adında bir oğlu olur.

Kendisini yetiştirmiş bir insan olan Hacı Hafız Mehmet Singapurî tahsilin ne kadar önemli olduğunu bildiği için küçük yaşlardan itibaren oğlu Şefik'in ve kızı gibi sevdiği Raziye'nin eğitimleriyle gece gündüz demeden bizzat ilgilenir. *"İki yaşındaki çocuğun bir lisanı öğrendiği için dört yaşındaki çocuğun her şeyi öğrenebileceğini"* (s. 32) düşünerek her şeyi ayrıntılarıyla öğretir. Singapurî "*artık zekâları dahi derece-i matlûbe'nin fevkinde bulunan bu gençlere öğretmedik ilim ve belletmedik bahis bırakmamak mertebesinde sa'y ve himmet, bunları gerçekten mükemmel bir terbiye ve*

tahsil derecesinde büyütmüştür." (s. 33) Vefat etmeden önce oğlunun Avrupa'da eğitim görmesini ve doktor olmasını vasiyet ederek ona miras bırakır. Bu konuyla ilgilenmesi için de dostu Mehmet Hulusi Efendi'yi görevlendirir.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre çocuk eğitiminde babaya düşen maddi manevi çok büyük sorumluluklar vardır. Ana kucağında bir müddet dünyaya alışan bebek daha sonra ciddi bir şekilde babanın terbiye ve eğitiminden geçmelidir. *Ana Bananın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi, Peder Olmak Sanatı* isimli kitaplarında bu görüşlerini ayrıntılı bir şekilde anlatan Ahmet Mithat, babaların çocuklarına yeteri kadar zaman ayırıp onlarla özel olarak ilgilenmeleri gerektiğini söyler. *Yeryüzünde Bir Melek* romanında da Hacı Hafız Mehmet Singapurî, Ahmet Mithat'ın belirttiği özelliklere sahip bir babadır. Gece gündüz çocukların eğitimiyle ilgilenen Singapurî oğlunun geleceğini hem maddi hem de manevi açıdan düşünerek ona göre hareket eder. Şefik'in Avrupa'da tahsil görmesi için vefatından önce ona belli bir miktar para bırakır. Ahmet Mithat'a göre *"vezaif-i maneviye! [olan] Vazifenin bu kısmı hakikatte vezaif-i maddiyeye asla kıyas kabul edemeyecek kadar büyük ve mühimdir."* (Ahmet Mithat, 2013:27) Hacı Hafız Mehmet Singapurî de çocuğunun geleceğini maddi yönden hazırladığı kadar manevi yönden de kurarak babalık görevini hakkıyla yerine getirir. Babasının vefatından sonra ilim yolundan ayrılmayan ve kendisini yetiştirmeyi amaç edinerek Avrupa'ya tıp tahsili görmeye giden Şefik, baba terbiyesinin ve eğitiminin güzel bir örneğini teşkil eder.

Karnaval romanında Uzletî Efendi oğlu Zekâyi'nin yetişmesine titizlikle yaklaşan bir babadır. Toplum tarafından oldukça saygı duyulan Uzletî Efendi dünyadaki birtanecik evladı Zekâyi'nin talim ve terbiyesini kendi hânesinde verir. Oğlunun eğitimine o kadar özen gösterir ki dışarıda ahlakı bozulur, yanlış şeyler öğrenir gerekçesiyle yirmi beş yaşına kadar oğlunu kimseyle görüştürmez. Bu nedenlerden dolayı Zekâyi'nin eğitimi için en iyi muallimleri kendi evine getirtir. Böylece oğlunun mektebe gitmeden evde özel hocalarla eğitim almasını sağlar. Bu şekilde insanlardan uzak yaşayan Zekâyi kimseye selam vermez, kimseyle görüşmez. Uzletî Efendi'nin oğlunun eğitimi adına yaptığı bu uygulama onun insanlarla iletişimsizliğine neden olur. Zekâyi bilgi olarak zenginleşirken hayata ve insanlara karşı duyarsızdır. Aile ortamına gözlerini açan *"çocuk, insanların birbirleri ile ilişkilerini ilk olarak aile içinde anlamaya başlar. Şunu bilmek gerekir ki, çocuğun insan ilişkilerini ilk kez ailede*

gözlediği için kıyaslamak için bir temeli yoktur." (Aslan, 2002:27) Bu nedenle dışarıdaki hayata kapalı ve meraklı büyüyen çocuk özgür olduğunu anladığı zaman içindeki bastırılmış duyguları ortaya çıkarır. Bu da o zamana kadar yapılan kısıtlamaların eğitim olmadığını ve kişinin yanlış davranışlara yönelmesine neden olacak birikimler olduğu gerçeğini gösterir. Nitekim Uzletî Efendi oğlunun iyi bir eğitim almasını sağlarken onun kişilik ve ahlak gelişimi noktasındaki eğitimini göz ardı eder. Bu durum romanın ilerleyen bölümlerinde daha net anlaşılır. Çünkü Zekâyi, babasının himâyesinden çıktıktan sonra kendi heveslerinin peşinden giderek ahlaksızlığın pençesinde boğulur. Zekâyi'nin gençliğe, güzelliğe, paraya, zenginliğe olan zaafı onun bütün hayatını mahvetmesine neden olur. Oğlunun ahlaki yönden çöküşüne tanık olan Uzletî Efendi kederinden ölür. Çocuğunu belirli bir yaşa gelene kadar kendi kurallarıyla iyi bir şekilde eğittiğini düşünen Uzletî Efendi'nin hatası Zekâyi'nin toplumun bir ferdi olduğunu unutmasıdır. Bu nedenle uzun bir süre insanlarla iletişime geçmeyen Zekâyi, babasının korumacılığından uzaklaşınca iyi ve kötü olanı idrak edemeden dilediği gibi yaşamaya başlar. Zekâyi toplum için, birey için doğru olanla yanlış olanın hangisi olduğunu düşünüp ayırt edecek yeterliliğe sahip değildir. Bunu geç de olsa içine karıştığı ortamda deneyimleyerek yaşar. Yani aile içerisinde *"her ne kadar çocuk kendi ferdiyetini geliştirebilirse de, bunu ancak toplumun bir üyesi olarak, doğru onun için yeterince geniş, fakat aynı zamanda başkaları için de geniş olacak bir dünyanın içinde geliştirecektir."* (Kant, 2016:83)

Kısıtlamalarla yapılan bir eğitimden sonra baskıdan uzaklaşan birey sosyal hayata karıştığı zaman isteklerini bilinçsizce gerçekleştirme eğilimine gider. Belirli bir süre denetimle, disiplinle yaşadıktan sonra bu *"sınırlama olmayınca, bizi çevreleyen ahlaksal güçler arzularımızı bastıracak ve ılımlılaştıracak güçte değilse, insanın etkinliğini hiçbir şey engellemeyince, insan boşlukta yiter gider."* (Durkheim, 2016: 55) Bu durum romanda da anlaşıldığı gibi baba sözünden bir süre dışarı çıkmayan Zekâyi'nin belirli bir yaştan sonra hayatı yanlış şekilde yaşamasına neden olur. Genç adam nefsini yenemeyerek hırslarına, heveslerine kapılır ve böylece hem kendi hayatını hem de etrafındaki insanların hayatını karartır. Zekâyi ile anne-babaların evlatlarını kendi doğrularıyla gerçek yaşamdan uzakta yetiştirmelerinin sakıncaları ve baskıcı bir eğitimin çocuk eğitimi ve terbiyesi olmadığı anlatılır. Çocuk eğitimine dair bu nokta Ahmet Mithat Efendi'nin önemle vurguladığı bir konudur. Hayatı tanımaya başlayan

bireylerin baba otoritesi olmak şartıyla insanlarla, dışarıdaki yaşamla tanışmalarına izin verilmesi onların ileriki dönemlerde yanlış adımlar atmasına engel olacaktır. *Hikmet-i Peder*'de *"babalar kendi familyasını teşkil etmek vazife-i dakika ve mühimmesiyle muvazzaftırlar."* (Ahmet Mithat, 2014:56) denildiğinde babanın sosyal hayatı hiçe sayarak çocuğunu kendi doğrularıyla yetiştirmesi kastedilmez. Bu sorumluluğun büyüklüğünü ve ciddiyetini hatırlatan Ahmet Mithat aşırı otoriter eğitimin insan hayatına mâl olacağını *Karnaval* romanında dile getirirken sorunun asıl kaynağının babanın eğitiminden kaynaklandığı mesajını verir.

Bahtiyar Paşa, *Karnaval* romanında Şehnaz'ın babasıdır. *"Cezayirli olmak ve orada Fransız lisan ve ahlakını hemen tamamıyla tahsil etmiş bulunmak hasebiyle Bahtiyar Paşa gayet alafranga bir adamdı[r]."* (s. 48) İstanbul'a gelip yerleşir ve İstanbul'un sayılı zengin ailelerinden olur. Alafranga yaşamı seven ve çocuklarını da bu şekilde yetiştiren Bahtiyar Paşa'nın konağında kadın- erkek bir aradadır. Batılılaşmanın aile içerisindeki iletişime getirdiği serbestlik romanda Bahtiyar Paşa'nın Şehnaz'a karşı olan tutumlarında yansıtılır. "*Zekâi veya Resmî, Şehnaz Hanım'la beraber bir sofrada, salonda bulunabilirler ve sohbet ederler. Zekâi'nin, kızıyla mektuplaşarak ilân-ı aşk etmesine babası memnun bile olur. Bu da alafranga evlenmenin icaplarındandır."* (Okay, 2008:431) Bahtiyar Paşa'nın bir baba olarak Şehnaz'a karşı bu rahatlığı kızının ve kendisinin ileride mutsuz olmasına neden olur.

Bahtiyar Paşa Batı kültürünü benimseyen eğitimli bir baba olarak tanıtılsa da onun bazı noktalarda eğitim yönünden eksik olduğu söylenebilir. Çünkü kendi kültürel değerlerini görmezden gelerek Batı tarzını kimliğine ve ailesine yerleştirmeye çalışması yanlış sonuçlar doğurur. Özellikle bu özenti onun çocuk eğitimindeki hatalarına neden olur. Batı'daki gibi aile içi ilişkilerde ve çocuk yetiştirmede serbest davranan Bahtiyar Paşa'nın çocuğu üzerinde yeterince disiplin sağlayamaması kızının eğitim ve terbiye yönünden eksik kalmasına neden olur. Bu tutum da Şehnaz'ı şımarık ve huysuz bir çocuk yapar. Bir babanın bilinçsizce bağlandığı alafranga tutkusu dolaylı bir şekilde kızının bütün hayatını mahvetmesine yol açar. Romanda ebeveynlerin sorumsuz davranışlarına maruz kalan, disiplinli bir eğitim ve terbiye görmeyen çocukların anne babaları tarafından kötü bir hayata yönlendirilmeleri anlatılır.

Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr* adlı romanında Mustafa'nın babası Demir Bey karakteriyle iyi bir babanın çocuk eğitimindeki katkısını belirginleştirir. Demir Bey oğlunun eğitimine ve tahsiline son derece önem veren bilgili bir babadır. Hatta *"Demir Bey oğlunun yalnız babası değil, nev'amâ hocası da olmuştur. İnsan ise füyûzât-ı terbiye ve talimi ile tefeyyüz eylediği hocasına en safî, en mukaddes bir muhabbetle muhib olur."* (s. 31) Oğlu Mustafa Kamerüddin'in aynı zamanda ilk hocası sayılan Demir Bey ona okuma yazmayı öğretir. Çocuğunun tahsilini en iyi şekilde tamamlaması için gerekli olan her şeyin yapılmasından yanadır. Bu nedenle oğluna Beşiktaş'ta oturan ihtiyar bir Mısırlı âlimden ders aldırır. Demir Bey oğlunu her gün birebir ders aldığı hocanın yanına götürüp ders bitimine kadar sabırla dışarıda bekler. Bunun sebebi de ders bitince oğlunun neler öğrendiğini kendine anlatmasını istemesidir. Bu şekilde oğlunun öğrendiklerini tekrar ederek bilgilerinin kalıcı olacağını düşünür.

Demir Bey, yurtdışı eğitimini tahsil hayatı için önemli bulan biridir. Bu nedenle Mustafa Kamerüddin'in daha iyi bir eğitim alması için Paris'e gitmesini destekler. Hatta *"adamcağızın elinden gelse ihtimal ki daha çocuk iken oğlunu Avrupa'ya gönderirdi."* (s. 65) Fakat eşi oğlundan ayrılmak istemediği için bu konuda kendisiyle aynı fikirde değildir. Demir Bey, eşinin olumsuz görüşünden dolayı ortaya çıkan çatışmayı mantıklı bir şekilde çözüme kavuşturur. *"Validesinin dizinin dibinden ayrılmasın diye herifi tahsilinden, taallümünden, terakkîsinden, tekemmülünden menedecek değiliz ya?"* (s. 33) diyerek oğlunun eğitimi önündeki engeli ortadan kaldırır. Yazar, Demir Bey'in oğlunun yurtdışı eğitimi ile ilgili eşine yaptığı uyarıda önemli bir ayrıntıyı da vurgular ve *"bundan sonra Mustafa bizim oğlumuz olmaktan ziyade başlı başına bir adamdır. Vazifesi bir çift anaya babaya medar-ı nüvâziş bir çocuk olmak değil bize ahfâd olacak çocuklara baba olmaktır."* (s. 33) der. Yazar eğitimli bireylerle bir milletin geleceğinin inşa edileceğini, eğitimli kişilerin gelecek nesilleri bilinçli bir şekilde yetiştireceğini bu sözlerle okura hatırlatır.

Ahmet Mithat Efendi,*"evladın terbiye-i maneviyesinde analar kadar hatta nisavanında henüz bu kabiliyet olmayan halk ve familyalara göre evvel ve onlardan ziyade babalar borçludurlar."* (Ahmet Mithat, 2013:31) diyerek çocuk eğitiminde babaya yüklediği sorumluluğu romanda Demir Bey'e verir. Demir Bey, çocuk eğitiminde babalık bilincini idrak eden ve buna uygun davranan bir babadır. Oğlu

Mustafa'nın bir birey olduğunu kabullenerek kişisel ve toplumsal sorumlulukların üstesinden gelebilmesi için de eğitimini en iyi şekilde devam ettirmesi gerektiğini bilir. Ahmet Mithat, Demir Bey'in hem babalığını hem de hocalığını överken ahlaki yönden de oğlunun terbiyesine örnek olmasını anlatır. Böylece yazar bir aile babasında bulunmasını istediği tüm özellikleri Demir Bey'e yükler. Ahmet Mithat Efendi, bir baba olarak Demir Bey'in oğlunun tahsili için yaptığı fedakârlıkları roman içerisinde okura sorgulatarak bu farkındalığı uyandırmak ister. *"Nasıl? Demir Bey'i erbâb-ı dikkat ve hikmetten buluyorsunuz değil mi? Adamcağız bulduğunuzdan ziyadedir bile"* (s. 63) diyerek kurguya müdahale eder. Aslında Ahmet Mithat da bu sorularla okurunu eğitmeye çalışır. Yazar, *Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr* adlı romanında okuruna çocuk eğitiminde neler yapılması gerektiği konusunda adeta ders verir.

Dâniş Bey, *Taaffüf* romanında Sâniha'nın babasıdır. Mısır'da memuriyet-i mülkiyede bulunmuş, bilgili, mağrur bir insandır. Romanda Dâniş Bey'in yazar tarafından aktarılmak istenilen en önemli özelliği çocuk eğitiminde başarılı bir baba olmasıdır. Dâniş Bey uzun yıllar evlat hasreti çektikten sonra kızı Sâniha'ya kavuşunca onun yetişmesine ayrı bir özen gösterir. Çocukluğundan itibaren kızını Fransız kibar ailelerinde olduğu gibi bir mürebbiye eşliğinde kusursuz bir tahsil ile yetiştirmeye çalışır. Kızı Sâniha'yla son derece ilgili bir baba olan Dâniş Bey'in vefatından sonra onunla Dr.Fratenberg bir baba gibi ilgilenir. Ahmet Mithat kız çocuklarının talim ve terbiyesinde babaların rolünü bu romanda örneklendirir.

*Jön Tür*k romanında alafranga tutkusuyla karşımıza çıkan Kâzım Bey, kızı Ceylan'ın Batılı tarzda eğitim alması için elinden geleni yapar. Kızının Çerkez cariyelerden Çerkezce öğrenmesini gereksiz bulur. Alafrangada olduğu gibi kızının iyi derecede Fransızca öğrenmesini ister ve bu eğitimi alması için çabalar. Ahmet Mithat Efendi genç kızlar için yabancı dil eğitiminin gerekliliğini anlatırken ana dile olan önemi de geri planda tutmaz. Ceylan'ın Fransızca bilgisinin Türkçeyi geçmesini eleştirir. Kâzım Bey kızının ana dildeki eksikliğini anlayınca Ceylan'a hanım hocalardan elifba dersleri aldırır. *"Hoca hanımlar yeni usûl-i tedrîsi bilmiyorlardı. Bunu Kâzım Bey kendisi tedrise başladı. Vakıa Kâzım Bey kızının Türkçedeki terakkisine pek memnun oluyordu."* (s. 65) Ahmet Mithat Efendi, Kâzım Bey aracılığıyla alafrangalığı benimsemiş ailelerin eğitimdeki yenilikleri bildiğini vurgular. Batı kültürünü tanıyan bir babanın eğitimde eski ve yeni usulden haberdar olduğunu

sezdirir. Kâzım Bey kızına yalnızca Türkçe öğretmekle kalmaz. *"Babası hüsn-i hatta pek mahir olduğu için kızının bu sanat-ı nefîsede temeşşukunu kendisi deruhte etmiştir."* (s. 69) Böylece Kâzım Bey'in kızını farklı konularda eğittiği bu sayede onunla ilgilendiği hissettirilir. Bilinçli bir babanın çocuk eğitimindeki titizliği ve ilgisi Kâzım Bey'in tutumuyla anlatılır.

Jön Türk romanında Ahdiye'nin babası olan Gazanfer Bey savaş meydanlarında çatışır. Mekteb-i Harbiyye mezunu olan Gazanfer Bey Arap, Fars lisanına hâkimdir. Riyaziye hakkında da mükemmel derecede bilgi sahibidir. Ruslara esir olduktan sonra eşiyle mektuplaşmalarında sıkıntılar yaşayan Gazanfer Bey bu durumdan dolayı kız çocuklarının eğitimine ayrıca önem vermeye başlar. Gazanfer Bey eşine esaret halindeyken mektuplar gönderir. Fakat eşinin okuma yazma bilmemesinden dolayı arzuhâlcilere birkaç lira karşılığında yazdırdığı mektuplarla cevap göndermesi Gazanfer Bey için üzüntü verici bir durum olur. Çünkü o mektupta eşinin kendi el yazısı ve duyguları yoktur. Gazanfer Bey'in yaşadığı bu sıkıntı sonrasında kız çocuklarının eğitimine karşı olumsuz düşünceleri değişir. Kızların okuma yazma öğrendikten sonra namusuna, terbiyesine zarar geleceği düşüncesini taşırken yaşadığı olumsuzlukla yaptığı yanlışı fark eder. Romanda bu konudaki pişmanlık Gazanfer Bey'in eşiyle dilediği gibi mektuplaşamadığı yerlerde vurgulanır.

Jön Türk romanında Gazanfer Bey'in *"dinlerini, mezheplerini âdâb-ı İslâmiyye ve insaniyyelerini öğretmek lüzumuna kanaatle beraber öyle eline kalemi aldığı gibi karşısındaki erkekleri durduracak mertebelerde tâlim-i nisvânı bir türlü zihnine sığdırama[masıl]"* (s. 9) o dönemde kadınlara yönelik taassubu temsil eder. Bu düşünce Tanzimat döneminde yeniye, yenileşmeye karşı olan insanların ortak bakışıdır. Gazanfer Bey *"Allah ile ahdim olsun ki kız evlâdım olursa mükemmelen okutturup yazdırayım!"* (s. 9) diyerek bir uyanışa geçer ve kendi kendisine söz verir. Bu sözünü yaşatmak ve tutmak için kızına "Ahdiye" adını koyar. *"Her defasında da Gazanfer îzâhât-ı cedîde ile kızını Ahdiye tesmiye etmesini, mükemmelen tedris ve talimi için Allah ile etmiş olduğu ahdi ihtar eylesin maksadına mebni olduğu"* (s. 10) şeklinde açıklar. Fakat bu ismin anlam bakımından büyüklüğünü idrak edemeyen eşi Dilşinas Hanım yazar tarafından cahillikle suçlanır. Aslında bu durumla kadınların eğitimsizliğine işaret edilir. Çünkü *"o zamanlar evlâd-ı inâsın talim ve terbiyesi için vesait bugünkü kadar ne çok, ne mükemmel[dir]!"* (s. 11) Ahmet Mithat da bu

eleştiriyle kız çocuklarının tahsilinin o dönemde yaygın olmadığını bir kez daha hatırlatmış olur. Yazar, Gazanfer Bey'in çocuk eğitimine dair düşüncelerindeki değişimle eğitimin insan hayatı için gerekliliğine işaret eder. Tanzimat'la birlikte Batı'ya yönelmenin toplum içerisinde yarattığı ikilem eğitimde de yaşanır. Eskinin modernleştirilmesini sakıncalı bulanlar eğitimde yeniliğe gidilmenin gereksiz olduğunu düşünür. Fakat *Jön Türk* romanında bu inancı taşıyan insanlar eğitimin gerekli olduğunu tecrübe ederek savunurlar.

Ahmet Metin ve Şirzat romanında İslam Dragoz, Ahmet Metin'in babasıdır. *"İslam Dragoz kendisi kara cahil ise de aklıyla ilmin kadrini iyi öğrenmiş"* (s.29) bir insan olarak okura tanıtılır. Oğlunun lisan tahsiline oldukça önem veren bir babadır. Bu nedenle *"en iyi lisanın İtalyanca olduğunu"* (s.29) duyduğu için oğluna İtalyanca öğretir. Ahmet Metin on dört, on beş yaşlarındayken oğlunun başarısını göremeden vefat eder. İslam Dragoz kısa süre de olsa babalık görevlerini yerine getirmeye çalışan bir kişidir.

Recaizâde Mahmut Ekrem *Araba Sevdası* romanında babanın rehberliğinden ve eğitiminden yoksun kahramanların çıkmaza düşüşünü Bihruz üzerinden gösterir. Tanzimat döneminde özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında sıkça üzerinde durduğu baba eğitiminin eksikliği Recaizâde Mahmut Ekrem'in romanında da işlenir. Babanın ideal eğitiminden geçmeyen çocukların karşılaştıkları felaket *Araba Sevdası* romanında Bihruz'da görülür. Bihruz'un vezir olan babası oğlunun eğitimi için gereken özeni gösteren bir baba değildir. İşi nedeniyle İstanbul dışına çıkmak zorunda kalınca oğlunu ve eşini Bihruz'un tahsili yarım kalmasın diye İstanbul'da bırakır. Fakat romanın ilerleyen sayfalarında babanın eğitime dair bu duyarlılığının aynı seyirde gitmediği görülür. Birkaç sene sonra İstanbul'a dönen baba, oğlunu imlâdan, kıraatten sınav yapar. Bu sınava göre kendince oğlunun eğitimini yeterli bulur. Bihruz'un bir şehâdetnâme alıncaya kadar devam etmesi gereken tahsilini gerekli görmeyerek kendi isteği ile okul eğitimini sonlandırır. Oğlunun eğitim hayatının yarım kalmasını önemsemeyen baba, Bihruz'u Bâbıâli'de bir yere çırak olarak verir. Bihruz'un kendi isteği dışında eğitimine yapılan bu müdahale babanın çocuk eğitimindeki bilinçsizliğini ve kendi eğitimsizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Romanın sonlarına doğru "alafranga züppe" kimliğine bürünen Bihruz'un o aşamaya gelmesinin temelinde babasının tutumu

yatar. Bihruz, babasının eğitimine yaptığı yanlış müdahalenin sonuçlarını hayatı boyunca çeker.

Oğlunun eğitimini yarım bıraktıran baba için öncelikli olan Bihruz'un yabancı lisanları layıkıyla öğrenmesidir. Yanlış Batılılaşmanın izlerini ilk önce babada görmeye başlayan okur Bihruz'un bu yoldaki tavırlarının nedenini çözümler. Bazı temel bilgileri kazandıktan sonra oğlunun yeterli bir eğitim aldığını düşünerek sadece Fransızcayı öğrenmesini isteyen baba, Batılılaşmayı yüzeysel algılayanlardandır. Bihruz babasından gelen bu özentinin kurbanı olur. Bihruz'un yanlış Batılılaşması ve züppe bir kişilik olarak yetişmesinin altındaki bu eğitim eksikliği tıpkı Bihruz'un babası gibi modernleşmeyi kendi toplumuna uyarlamayan, her şeyi olduğu gibi kabullenmeye çalışan bilinçsiz yöneticileri ve Batı hayranı insanları temsil eder. Bu da modern görünme adına kendi kültürel değerlerini, sosyal kimliğini hiçe sayarak alafrangalığı kopya etmeye çalışan zihinlerle aynıdır. Kendi isteklerini ön planda tutan ve bunun için oğlunun eğitimine müdahale eden Bihruz'un babası aynı zamanda bencil bir kişiliğe sahip olduğunu da gösterir. İşi nedeniyle oğlunun ilk eğitimini on yaşından sonra almaya başlamasına, ardından yarım bırakmasına sebep olması onun için önemli değildir. Kendi isteğini oğlunun eğitiminden ve terbiyesinden daha öncelikli tutarak babalık bilincini taşımadığını ispatlar.

Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? romanında babasını üç yaşındayken kaybeden Mansur ilk eğitimini babası yerine geçen amcası Ahmetü'n-Nasır'dan alır. Fransızlara yaranmaya çalışan amcası Cezayir şehrine nakledilir ve orada güzel bir konağa yerleştirilir. İki kardeşinin emanetleri olan Mansur ve -Mansur'un diğer amcasının kızı- Zehra'yı kendi üç çocuğuyla birlikte yetiştirir. Ahmetü'n-Nasır Fransızlara itimatı nedeniyle yaşayışını da ona göre düzenler. Kızı Zehra'yı da bu yaşama uygun bir şekilde terbiye eder. Bu nedenle Mansur ve Zehra için Arapça hocası, bir matmazel ve bir de mösyö tutar. *"Bu suretle konağın bir köşesinde sanki beş kişilik bir mektep sınıfı açılmış bulunu[r]."* (s. 80) Ahmetü'n-Nasır, zamanın alafranga hayranı olan babaları gibi çocuk eğitiminde Batı tarzını taklit eden bir yol izler.

Fatma Aliye'nin eseri olan *Muhadarat* romanında çocuklarına düşkün olan fakat ikinci evliliğinde aile içi dengeleri düzenleyemeyen bir baba olarak Sai Efendi yer alır. Romanın başlarında eşini kaybeden Sai Efendi çocuklarıyla ve onların eğitimiyle

yakından ilgilenen bir babadır. Fakat Calibe adlı kötü mizaçlı bir kadınla yaptığı ikinci evliliği onun hem aile saadetini bozar hem de çocuklarıyla olan diyaloğunu koparır. Zaman içerisinde eşi Calibe'nin fesat planlarına kurban olan Sai Efendi gerçekleri göremeyerek çocuklarıyla iletişimsizlik yaşar. Babalarının günden güne Calibe'nin etkisi altında kaldığını gören çocuklar ondan uzaklaşmaya başlar. Çünkü Sai Efendi çocuklarına karşı baba otoritesini kötü bir tutumla kullanır. Çocukların sağlıklı birey olarak yetişmesinde babanın tutarlı davranışları oldukça önemlidir. Fakat *Muhadarat*'ta Sai Efendi bunu başaramaz. Romanda bir babanın çocukları üzerindeki ilgi eksikliğinin ve iletişimsizliğinin ailenin parçalanmasına sebep olduğu anlatılır.

Nazmi Bey *Udi* romanında Bedia'nın babasıdır. İyi derecede eğitim görmüş, musikiye meraklı, hem şair hem de bestekâr bir beydir. Musiki talimi yapan Nazmi Bey şarkı söyleyip beste yaparken bir yandan da keman çalacak kadar yeteneklidir. Kızı Bedia'nın musikiye olan ilgisi ve başarısını gördükçe mutlu olur ve kızını musikiye dair bilgili bir şekilde yetiştirmeye başlar. Bedia sekiz yaşına geldiği zaman ona bir keman yaptırır. Nazmi Bey kızı saz çalmaya başladıktan sonra Bedia'nın müzik eğitimiyle daha ciddi bir şekilde ilgilenir. *"Bedia pederiyle beraber çalmaya başladığında on yaşındaydı. Çocuğun sanatı ilerlediği için kucağına perdeleri dörder telli bir de koca kanun ve[rince]"* (s. 37-38) Nazmi Bey müzik konusunda kızının başarısından emin olur. Böylece Bedia'nın yaşına göre daha iyi bir musiki eğitimi alması için gerekeni yapar. Kızına sanatında çok başarılı olan Obua namında bir müzik hocasından ders aldırır. Nazmi Bey, çocuğunun yeteneklerinin farkına varan ve onu geliştirmek için çabalayan örnek bir baba modelidir.

Nazmi Bey müzik eğitiminde kızının isteklerini önemseyen bir baba aynı zamanda kızı için çok iyi bir hocadır. Romanda Nazmi Bey aracılığıyla makamlara, usullere ve müzik tarihine dair ayrıntılı bilgiler verilir. Bu da yazarın derin bir musiki bilgisine sahip olduğunu gösterir. Nazmi Bey kızındaki müzik yeteneğini keşfeden ve onun bu yönde ilerlemesini sağlayan bilinçli bir babadır. *"Bedia'nın musikide gösterdiği maharetin en büyük ciheti pederinin himmetiyle husule gelmiştir."* (s. 39) Nazmi Bey, Bedia'nın enstrüman çalmadaki yeteneğini ve musiki bilgisini geliştirerek onun geleceği için olumlu bir girişim yapmış olur. Fatma Aliye öngörüşlü ve bilinçli babaların çocukların ileriki hayatları için önemli bir kazanç olduğunu vurgular. *Udi* romanında çocuk eğitiminde başarılı olan bir babanın kızına yaklaşamı işlenir.

Enîn romanında baba otoritesiyle beliren kahraman Ekrem Efendi'dir. Ekrem Efendi, Sabahat'in dayısıdır. Sabahat'in annesi ve babası vefat edince Ekrem Efendi onu koruyup kollamak için eşi ve iki oğluyla birlikte Sabahat'in evine yerleşir. Sabahat'a bir baba şefkatiyle yaklaşan Ekrem Efendi oğullarıyla birlikte kızı gibi gördüğü yeğeninin eğitimini tamamlamasını sağlar. Ayrıca Sabahat'in hocalığını da yapar. Fatma Aliye Hanım ideal babanın davranışlarını *Enîn* romanında Ekrem Bey ile örneklendirir. Ekrem Efendi çocuk eğitiminde bilinçli bir babadır. Sabahat'in eğitimi için yurt dışından özel hocalar tutarken aynı titizliği erkek çocuklarının eğitimi için de gösterir. *"Ekrem Efendi, Sabahat'ın hanesinde oturduğu için bütün kazancını oğullarının en birinci mekteplerde tahsiline hasredebiliyordu."* (s. 47) Fatma Aliye'nin eğitime dair düşüncelerini yansıtan Ekrem Bey, kız ve erkek çocuklarının tahsilinin aynı derecede önemli olduğuna inanan biridir. Romanda cinsiyet ayırımı gözetilmeden kız ve erkek çocukların eşit şartlarda eğitim alması gerektiği vurgulanır.

Oğullarını on bir yaşından itibaren Avrupa mekteplerine ardından İsviçre ve Paris'e gönderip Mekâtib-i Âliye'ye yerleştiren Ekrem Efendi emeklerinin karşılığını onlar bir meslek sahibi olunca alır. Çünkü onun için her şeyden önce diploma almak önemlidir. Servete, paraya önem vermeyen ve bunların geçici olduğuna inanan Ekrem Bey oğulları için en iyi servetin diploma olduğunu söyler. Ekrem Bey'e göre *"bir gencin servetini kaybetmesi onu idare edememesi ihtimali vardır. Lakin diploması onun tükenmez servetidir. Yahut serveti kazanacak bir şeydir."* (s. 83) İnsan hayatı için öncekli olan şey servet değil eğitimdir. Çünkü maddiyat gelip geçici bir durumdur. Kazanç sağlayacak bilgiye sahip olmak esasken Ekrem Bey bunun da ancak eğitimle mümkün olduğunu vurgular. Eğitimli kişi her koşulda kazançlı çıkacaktır. Ekrem Bey'in çocuk eğitiminde izlediği yol da bu düşüncelere koşuttur.

Ekrem Bey çocuklarının eğitimlerini her yönden tamamlamasını isteyen bir babadır. Bilgi kaynaklı eğitimin yanında sanat eğitiminin de gerekli olduğunu düşünür ve çocuklarının sanat eğitimlerini ihmal etmez. Onları çok yönlü yetiştirmek ister. Bunun için çocuklarına Avrupa'nın en iyi hocalarından resim dersleri aldırır. Fatma Aliye, Ekrem Bey'in bu tutumuyla anne babaların çocukların sanat yönünün de geliştirilmesine destek olmaları gerektiği mesajını verir. Çocuk eğitimindeki bu yaklaşım aynı zamanda modernleşen toplumda bilim ve sanatın aynı ölçüde ilerlemesi

fikrinin de bir yansımasıdır. Ekrem Bey *Enîn* romanında çağdaş eğitimin gereklerini bilen ve bunu yerine getiren bilinçli babaların temsili olur.

Safi Efendi *Enîn* romanında Fehame'nin babasıdır. Bir baba olarak çocuk eğitiminde Ekrem Bey'in gerçekçiliğinden ve gayesinden uzaktır. Batılılaşmayı yanlış algılayan, gösteriş meraklısı bir baba olan Safi Efendi kızının eğitimiyle de bu arzusunu gerçekleştirmek için ilgilenir. Ona göre önemli olan kızının en iyi hocalardan ders aldığının çevresi tarafından bilinmesidir. Oğullarına iyi bir eğitim imkanı sağlamayan Safi Efendi aynı durumu kızına yaşatmaz. Bu nedenle onu en iyi hocalarla görüştürür. Fatma Aliye, Safi Efendi aracılığıyla modernleşmeyi görünüşte benimseyen ve çocuk eğitimi konusundaki hassasiyeti anlayamayan bilinçsiz ebeveynlerin çocuk eğitimindeki yanlışlığını aktarır.

2.1.2. Ebeveyn Olarak Anne ve Annenin Çocuk Eğitimi Üzerindeki Etkisi

Bir çocuğun anne ile olan ilişkisi doğumdan önce başlar. Doğumdan sonra anne ile iletişime geçen çocuk için bundan sonraki süreçte anne çok büyük önem taşır. *"Anne, çocuk için, içinde yaşanılan dünyanın yorumlanmasında ve toplumun temsil edilmesinde ilk örnektir."* (Dönmezer, 1999:30) Çocuğun ilk dönemlerde fiziksel ihtiyaçlarını annesi aracılığıyla gidermesinin yanında aralarında oluşan bağ ile de psikolojik yönden gelişimi sağlanır. Bu ve bundan sonraki süreçlerde bu bağ ne kadar sağlam ve düzgün olursa çocuk da o kadar sağlıklı bir birey olarak yetişir. Bu şekilde yetişen bireyler de güçlü bir toplum oluşmasında ve topluma fayda sağlama konusunda temel olurlar. Bu nedenle *"kadın anne olarak aile ve toplum arasındaki en sağlam köprüdür. İyi yetişmiş ve eğitilmiş kadın hem toplum hayatında daha tesirli olabildiği gibi, aynı zamanda eğitimci rolü oynar. Şu halde, ilk eğitim ana kucağındaki ve daha sonra aile ocağındaki eğitimdir."* (Erkal, 2000:354)

Sevgi, şefkat, merhamet gibi duygular annenin çocukla arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirir. Bunlar ne kadar tutarlı ve ölçülü olursa anne çocuk arasındaki iletişim de o kadar nitelikli olacaktır. Bu iletişimin çocuk üzerindeki etkisi bir ömür boyu sürer. Anne çocuk arasındaki bağın kalitesini sağlamanın ilk yolu da annenin eğitimli ve bilinçli olmasıdır. Bir kadın, ne kadar annelik güdüleriyle hareket etse de eğer eğitimli değilse belirli bir süre sonra çocuğuyla iletişiminde sorunlar yaşar. Sıkıntılar karşısında tutarlı, mantıklı düşünemeyen annenin bu durumu çocuğuyla olan ilişkisini olumsuz

etkiler. Annenin kendini yetiştirmesi ve eğitimli olması aynı zamanda çocuğun eğitiminin ve terbiyesinin verilmesinde de önemli bir husustur. Bilgili ve kültürlü bir anne, çocuğuna iyi bir terbiye verirken onun eğitimini de önemser. Bu farkındalığa sahip bir anne, ana kucağında başlayan ilk eğitimin ardından çocuğunun her yönden gelişimi için çaba sarfeder.

Geleneksel aile yapısında çocuğun doğumdan itibaren anne ile başlayan yakın ilişkisi ata erkil bir aile düzeninde değişime uğrar. Çocuğun anneye olan muhtaçlığının bitmesiyle babanın etkisi ve otoritesi daha hissedilir boyuta gelir. Bu da aile içerisinde annenin çocuk üzerindeki hakimiyetini biraz daha azaltır. Fakat babanın yokluğu durumunda annenin konumu farklılaşır. Tanzimat romanlarında da annenin eğitiminin ve tutumunun çocuk üzerindeki yansımaları genelde üç yönlüdür. Bunlardan ilk grupta yer alan anneler çocuğunun eğitimine hiçbir katkıda bulunmazken; diğer gruptaki anneler babanın yokluğundan dolayı çocuklarının eğitimini üstlenir. Son gruptaki anneler ise çocuğun eğitiminde eşlerine destek olurlar.

İntibah romanında Ali Bey'in annesi Fatma Hanım, eşinin anlattıkları ve uyarılarıyla hayatını idame ettirir. *"Beyin validesi behredâr-ı maarif olan milletler kadınları gibi dânişli bir şey değilse de zaten zekâsı galip olduktan başka yirmi beş sene kadar beyinin terbiyesi altında kalarak gördüğü, işittiği hadiselerden onun irşâd-ı hakimânesiyle pek çok hakikatler isticrah etmiş bir kadındı[r]."* (s. 11-12) Fatma Hanım dönemin romanlarında sıkça karşılaşılan geleneksel kadın profilini yansıtır. Çünkü o, eşinin sözünden çıkmayan hatta evliliği süresince eşinin eğitiminden geçen bir kadındır. Babasının ölümüyle hayatı altüst olan oğlunun davranışlarını görünce eşinin üzüntüsünü unutup Ali Bey'i düşünmeye başlar. Eşine göre pasif bir ebevyn olan Fatma Hanım onun ölümünden sonra evladı için çok kaygılanır ve bir arayış içerisine girer. *"Böylelikle babanın başlattığı nazlandırma eğitimini anne sürdürür ve zamanından önce gelişen okullu Ali'yi şımartır."* (Finn, 2013:45) Fatma Hanım'ın babasızlığı yaşayan oğluna bu yokluğu hissettirmemek için sessiz kalışı aslında oğlunun gelişimi için sağlıklı bir davranış değildir. Çünkü Ali Bey, annesinin kendisine karşı olan bu yumuşak tavrını fırsat bilerek sorumsuz bir şekilde hareket eder. Bir zaman sonra annesine yalan söylemeye bile başlar. Fatma Hanım, oğlunun kendisine söylediği yalanı ilk başta fark etmez ve gece mesaiye kalmasını işinde ilerleyeceği inancıyla bağdaştırır. Hatta bu konuda oğluna destek olur. Fakat daha sonra durumun gerçekte böyle

olmadığını, kötüye giden bir şeylerin olduğunu sezer. Oğlunun düşmüş bir kadına tutulduğunu öğrenen Fatma Hanım, Ali Bey'i bu aşktan vazgeçirmek için çareler aramaya başlar ve sonunda bir cariye bulmaya karar verir. Tanzimat dönemi romanlarında babasız kalan çocuklara otorite kurma konusunda çaba gösteren anne profili genelde başarısızdır. Babalık görevini ve sorumluluğunu anneliği ile birleştirmeye çalışan pasif ama fedakâr anne, evladının başı derde girince onu kurtarmak için ilerisini tahmin edemeyeceği planlar kurar ve uygular. *İntibah*'ın Dilaşub adındaki cariyesi de çaresiz bir annenin, tutkularına esir olan oğlunu kötü bir hayattan kurtarmak için kendince bulduğu bir çözümdür. Fatma Hanım, oğlu üzerinde eşi kadar etkin bir yönlendirmeye sahip olamayıp Ali Bey'in terbiye ve ahlaki yönden çözülüşüne karşı koyamadığı için dışarıdan bir desteğe ihtiyaç duyar ve bu yardımla oğlunu kötülükten kurtarmaya çalışır. Bunun için umudu olan cariyenin Fatma Hanım'a göre eğitimli olması önemli değildir. Dilaşub'un eğitimliymiş gibi görünmesi cariye olması için yeterlidir. Biraz okuma yazma bilmesi, piyano çalması, dikiş nakış işlerinde becerisinin olması Fatma Hanım için oğluna cariye olmaya layık bir seviyeyi gösterir. Dilaşub'un çok iyi eğitim almaması Ali Bey'in annesi için öncelik teşkil etmez. Çünkü oğlu bundan sonrası için Dilaşub'u istediği şekilde eğitebilecektir. Fatma Hanım'a göre Dilaşub, oğlunun kurtarıcısıdır ve onun en önemli görevi Ali Bey'i içine düştüğü aşktan kurtarmaktır. Bunun için bulunan cariyenin çok iyi bir eğitim ve terbiye görmesinden ziyade bir erkeğin hoşuna gidecek güzelliğe, tavırlara sahip olması gerekir. Bütün bunlar Fatma Hanım'ın bir cariyede aradığı özelliklerdir. Bu tutum aslında kadınların tahsil ve terbiyesinden önce dişiliği ile toplum içerisinde değerlendirildiğine işaret eder. Fatma Hanım'ın da bir kadın olarak böyle bir düşünceyi benimsemesi kadınların toplum içerisindeki bu konumu içten içe kabullendiklerini gösterir. Eğitimsiz olan ve eğitimin gereğini tam olarak anlamayan bir annenin himayesinde yetişen Ali Bey gibi erkekler karşısına çıkan kadınların eğitim düzeyini önemsemezler. Bu durum bir zincirin halkaları gibidir. Anne tarafından zincire atılan ilk halkanın yanlışlığı çocuğunun da yanlışlarına yol açar. *İntibah* romanında Fatma Hanım'ın yaptığı hata evladı Ali Bey'in mahvına sebep olur.

Cezmi romanında annesini küçük yaşta kaybeden Cezmi, babasının ilgisiyle bu eksikliği telafi etmeye çalışır. Romanda annesi olmayan çocukların eğitiminde babanın yüklendiği rol öne çıkarılır. Anneliğin Allah tarafından sunulan en büyük ihsanlardan

biri olduğu vurgulanır. *"Cezmi'nin validesi yerine kâim olan vücud ise şefkatte valideden pek de dûn olmayan pederiydi."* (s.38) denilerek bu ilahi hikmetten uzak kalan Cezmi'nin anne şefkatini aratmayacak bir babaya sahip olduğu belirtilir. Annesinin eksikliğini çocuğuna hissettirmeyen bir babanın merhametiyle yetişen Cezmi'de babanın sorumlulukları daha da artar. Namık Kemal'e göre anne merhameti baba da cüreti temsil eder ve çocuk da bunları anne babasından öğrenir. *"Bu cihetle cennet validelerin ayağı altında bulunduğu gibi pederlerin koltuğu veya kılı sayesinde bulunur. Bir valide çocuğunu ifrât-i şefkatle şımartabilir. Fakat elbette maksadı şımartmak değil, terbiye etmektir. Bir peder evlâdını şiddetle yıldırabilir. Fakat elbette maksadı yıldırmak değil, terbiye etmektir."* (s. 38) Namık Kemal *Cezmi* romanında anne babanın çocuk eğitiminde nasıl bir tavır takınması gerektiğine dair okura bilgi verir.

Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat romanında Talat'ın annesi Saliha Hanım oğluyla ilgilinen bir annedir. Talat için endişelenen, çabalayan elli-elli beş yaşlarında bir kadındır. Eşini genç yaşta kaybeder ve eşinin kendisine vasiyet ettiği gibi oğlunu iyi yetiştirmeye özen gösterir. Yazar ideal bir annenin nasıl olması gerektiğini Saliha Hanım'la kurgular. Saliha Hanım diğer romanlardaki gibi evladı üzerinde söz sahibi olmayan, erkeğin sözünden çıkmayan pasif bir anne değildir. Saliha Hanım'ın olaylara verdiği tepkiler ve bazı düşünceleri kendisinin küçüklükten itibaren iyi bir eğitim aldığını gösterir. Yazar romanda Saliha Hanım'ın annelik becerisini oğluyla alakalı kararlarında ve yönlendirmelerindeki olumlu tutumuyla değerlendirir. Adler'e göre annelik becerisi anneye öğretilecek bir durum değildir. Çocuğun bulunduğu şartlar ve karşılaştığı duruma göre annenin tavrı ve yönlendirmesi sırasında anne bu beceriyi öğrenir. "*Çocuğu şefkatle izleyen, çocuğunun sevgisini kazanmak ve esenliğini sağlamak için uğraşıp didinen bir anne, söz konusu beceriyi gösterebilir."* (Adler, 2009:124) Saliha Hanım da bu becerilere sahip bir anne profili çizer ve çocuğuna bu şekilde yaklaşır.

Saliha Hanım'ın akıl ve mantığı öne çıkarıp batıl inançlara ve hurafelere karşı duruşu onun eğitimli olduğunu gösterir. Bir anne olarak o döneme göre oldukça modern düşünür. Talat'ın hastalığı için hocaya başvurma fikrini öneren Ayşe Dadı'yı mantıklı düşünmesi konusunda uyarır. Akılcı bir kadın olan Saliha Hanım oğlunun bir hocaya değil bir hekime görünmesi gerektiğini söyler.

Saliha Hanım romanda *"çocuklarının geleceği için özveride bulunmak, sevgiyi ve hoşgörüyü öncelemek ve deneyimleriyle yol gösterici olmak gibi bir takım yüksek değerleri temsil ede[n]"* (Deveci, 2014:87) bir annedir. Talat'ın istikbali için endişelenirken kendi duyguları üzerinden oğlunun hayatını şekillendirmeye kalkmaz. Bu tavrını özellikle oğlunu görücü usulü ile evlendirmeye karşı olmasında daha da netleştirir. Bir defa görmekle gelin seçilemeyeceğini söyler. Kendi bulduğu kızla Talat'ın uyuşamayacağını düşünecek kadar mantıklı ve adaletlidir. *"Ben bir kızı bir kere görmekle ne tanıyacağım? Çehresini bile anlayamam. Sonra, gelin yalnız güzel mi olmak lazım? Ben, bir kız, akıllı olmadıkça, afife olmadıkça, tabiatı iyi olmadıkça, ben hiç onu kendime gelin yapar mıyım? Sonra, benim beğendiğimi, senin beğendiğini oğlum beğenir mi bakalım?"* (s. 8) diyerek çocuk eğitiminde demoktarik ve modern anne davranışının nasıl olacağını gösterir. Evladının geleceğini kurmasında onun kararlarını önemseyecek bir saygıya ve hoşgörüye sahiptir. Ayrıca maddiyata, dış güzelliğe önem vermeyip maneviyatı öne çıkaran bir kadındır. Saliha Hanım iyi bir evliliğin bireylerin kendi kararları sonucunda olacağını düşünür. Çocuk yetiştirmenin temelinde ise anne-babanın uyumlu olması gerektiğini belirtirken aslında romanda evliliğe dair öğütler verilir. *"Koca karısıyla, karı kocasiyle ömür geçirecekler, ev idare edecekler. Evlâtları olacak, büyütecekler, terbiye verecekler. Birbirleriyle sevişmedikçe, imtizâc etmedikçe nasıl olur?"* (s.9) ikazında bulunan Saliha Hanım eşler arasındaki uyuma dikkat çeker. Yazar böylece iyi bir aile kurup güzel bir evlat yetiştirmede nelere dikkat edileceğini Saliha Hanım üzerinden okuruna anlatır. Saliha Hanım *Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat* romanında kadın eğitiminin önce kişilik sonra da annelik üzerindeki olumlu etkisini yansıtır. Eğitimle bilinçlendirilen kadınların iyi bir anne olacağı ve bunun çocuk eğitimine fayda sağlayacağı Talat'ın annesiyle ispatlanır.

Sergüzeşt romanında iki farklı anne yer alır. Dilber'in satıldığı her iki evin hanımı/ annesi de Dilber'e esir muamelesi yaparak onu küçük görür. Yazar bu hanımların Dilber'e olan kötü davranışlarını anlatırken aslında kendilerinin bir kadın olarak "terbiye-i medeniyeden mahrum" olduklarını vurgular. Atiye'nin annesi, Dilber'i kendi kızından çok aşağıda bulurken öz kızı Atiye'nin terbiyesindeki noksanlığını görmez. Celal'in annesi Zehra Hanım ise Dilber'e kötü muamelede bulunmasa da onun evin cariyesi olduğunu hiçbir zaman unutmaz. Yani her iki anne de insanları bulunuğu konuma göre değerlendiren, gösterişe meraklı tiplerdir. Bu durum Zehra Hanım'ın

kızının asil bir aileye gelin gitme safhasında oluşundan mutluluk duyduğu kısımlardaki anlatımlarda yer alır. Aynı duyguları oğlu için de yaşamak isteyen Zehra Hanım zengin, iyi eğitim görmüş bir gelin adayını oğluna layık bulur. Zehra Hanım'ın zihninde de eşinde olduğu gibi insanlara karşı bir sınıf ayırımı mevcuttur. Bu nedenle oğlu Celal'in Dilber'e ilgi duymasını kabullenemez. *"Hele insaniyete mensubiyetinde şüphe ettiği bir mahlûku, heyet-i içtimaiyenin hiçbir hukukuna lâyık görmediği bir esiri, mahdumunun böyle kendisinden geçecek bir hâlde sezâvar-ı perestiş ve muhabbet addetmesi bir yıldırım gibi zihnine nüzul edince"* (s.63) kendini kaybeden Zehra Hanım için bir esiri gelin olarak hayal etmek mümkün değildir. Ona göre Dilber sosyal hayatın hiçbir sınıfında yer alamayacak kadar değersizdir. Zehra Hanım'ın bu tavrı Dilber'i insani boyutundan şüphe duyduğu bir esir noktasına getirir. Bu düşünceler o dönemde esirlerin algılanışını da yansıtır. Dilber'in insanlığı ve kadınlığı değil esir oluşu en büyük sorundur. Mutlu bir evlilik için gerekli olan şartlar konusunda oğluyla aynı fikirde olmayan Zehra Hanım oğlunun geleceğinden ziyade sosyal konumunu düşünen bir annedir. Kızını şımarık yetiştirmesi, oğlunun isteklerine karşılık kişisel tutkularını öncelemesi kendisini hiçbir konuda geliştiremediğini ve cahil kaldığını gösterir. Bu özelliklere sahip Zehra Hanım'ın çocuk eğitiminde başarız olması kaçınılmazdır.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında Felatun Bey'in annesinden gördüğü eğitime dair bilgi bulunmaz. Annesi kız kardeşi Mihriban'ı dünyaya getirdikten sonra loğusayken vefat eder. Felatun'un annesinin bu sürece kadar oğluna nasıl bir annelik yaptığı belli değildir.

Çengi romanında Dâniş Çelebi'nin annesi Saliha Molla çocuk eğitiminde hatalı davranışlarda bulunan bir annedir. Efsun, tılsım, sihir, büyü ile ilgilendiği için çocuğunu bu konuların içerisinde yetiştirir. Geçimini de bu yolla sağlayan Saliha Molla oğlunu peri ve cin masallarıyla büyütür. Bu masallarla gerçek hayatı karıştıran ve korkak bir hâle bürünen Dâniş Çelebi hatalı eğitimin kurbanı olan bir evlattır. Oğluna korkusunu alması ve rahat dolaşabilmesi için Sultan Süleyman mührü adında bir tılsım yapan Saliha Molla bu şekilde oğlunu daha çok tehlikenin içine atar. Bu mühürle kendini güçlü ve güvende hisseden Dâniş Çelebi hayalle gerçeği ayırtedemeden kendisini pek çok olayın içerisinde bulur. *"Anne-babaların en önemli görevlerinden biri, çocuklarını dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korumak ve kontrol etmektir. Ancak koruma, çocuğun sağlıklı büyüyüp gelişmesine engel olacak düzeyde olmamalıdır."* (Çağdaş-

Seçer, 2011:145) Saliha Molla ise bu tehlikelere akılcı bir çözümle yaklaşmaz. Bir anne olarak çocuğunu gerçek hayata alıştırmak yerine gizemli bir dünya içerisinde yetiştirerek oğlunun psikolojisini bozar. *Çengi* romanında Canbert Bey'in kızına karşı olan yanlış tutumunun anne rolündeki temsilcisi de Saliha Molla'dır. Melek gerçeklerden soyutlanmış bir hayata mahkûm edilmeye çalışılırken Dâniş Çelebi de doğaüstü varlıklara sahip bir hayal âleminin içerisinde uyutulur. Her iki kahraman da anne-babanın yanlış eğitiminin kurbanı olur.

Peri Hanım, Daniş Çelebi'nin eşidir. Daniş Çelebi bir davette kendisine gösterilen cariyenin peri kızı olduğunu öğrenmesi üzerine kendisindeki Süleyman mührüne de güvenerek âşık olur. Peri kızın kendisini görünmez yaptığına inanan Dâniş Çelebi onunla evlenir. Romanda hânenin içerisindeki kötü kadını Peri Hanım temsil eder. Çünkü Saliha Molla'nın kazandığı paraları eğlence âlemlerinde, çalgı sefalarında gönlünce harcayan Peri Hanım kocasını da istediği zaman esrar vererek uyutur. Dadı Kalfa, Peri Hanım'ın gerçekten peri olmadığını ve paralarını da eğlence için harcadığını söyleyince Daniş Çelebi ile bir plan yapar. Planı öğrenen Peri Hanım, Daniş Çelebi'nin kendisinin yerine Dadı Kalfa'yı öldürmesine neden olur. Böylece Peri Hanım'ın kötü karakterinin yanında zeki bir kişilik olduğu da ortaya çıkar. Peri Hanım daha sonra oğlu Cemal'i babasına terk ederek evden kaçar. Romanın ilerleyen bölümlerinde Peri Hanım eğlencelerde dans eden Sünbül Hanım olduğunu açıklar. Aslında kendisi terk edip gittiği öz oğlu Cemal Bey'e bir oyun oynayarak ona bir hayat dersi vermek ister. Çünkü yüklü bir servete sahip olan Cemal Bey'in, babası Daniş Çelebi'den iyi bir terbiye almadığını, kötü âlemlere dalıp ömrünü ve servetini mahvedeceğini düşünür. Sünbül Hanım, Cemal Bey'den Melek'i görmek karşılığında sürekli para koparır. Aslında Sünbül Hanım aldığı bu paraları ileride oğluna geri vermek için biriktirir. Bir süre sonra oğlunun terbiye olduğuna ikna olan Sünbül Hanım, oğlunu Melek'le birlikte eski konaklarına gönderir ve onları babadan kalma servetle mutlu bir hayatın içine bırakır.

Sünbül Hanım, kurnaz ve güçlü bir annedir. Çok az okuyup yazmasına ve kötü ortamlarda bulunan bir kadın olmasına rağmen kuvvetli bir zekâya sahiptir. Cemal'in bazı şeyleri yaşayıp tecrübe ederek öğreneceğine inanır ve bu yolda oğlunun çektiği acılara göz yumacak cesarettedir. Sünbül Hanım'ın romanda oğluna bu şekilde bir ders vermesinin sebebi Cemal'in babasından iyi bir eğitim alamayışına bağlanır. Sünbül Hanım'ın Cemal'i geçirdiği bu terbiye yolu yazarın tecrübî eğitimi desteklediğini

gösterir. *"Oğlum, evlâdım, çocuğuna külliyetli mal bırakan babalar, ekseriya çocuğuna insaniyet âleminde ömrünü şan ile geçirebilmesine medar olacak terbiyeyi vermeyenlerdir."* (s. 148) Babaların çocuklarına bırakacağı en büyük mirasın terbiye ve eğitim olduğu vurgulanırken babalığın asli görevinin çocuğuna maddiyat değil terbiye ile manevi zenginlik sağlamak olduğu ifade edilir.

Kafkas romanında Kaplan Bey'in annesi Şirinşah Hanım cesaretli, geçmişine bağlı bir Kafkas kadınıdır. Kafkas halkının birliği için elinden gelen her türlü fedakârlığı yapar. Eşinden miras kalan ülkülerini gerçekleştirmek için oğlu Kaplan Bey'e ve arkadaşlarına güvenir. Fakat Kaplan Bey'in Rus kızı Katerina'ya olan aşkını öğrenince ayrıca Rusların isteklerine karşı sadakat sözü verdiğini duyunca bütün ümitleri kırılır. Şirinşah, babası gibi yiğit bir asker olan oğlunun Moskoflu bir kıza âşık olmasına çok üzülür. Esma Can gibi huyunu, terbiyesini, ahlakını her yönden beğendiği örnek bir Kafkas kızını oğluna almak ister. Şirinşah, Kaplan Bey'i Katerina'dan vazgeçirmeye çalışarak oğluna bu aşkın yanlışlığını anlatır. Ama oğlunun Katerina'yla siyasi bir çıkar için görüştüğünü öğrenince onu affeder.

Şirinşah oğlunu tarih ve vatan bilinciyle yetiştirir. Atalarının toprakları için verdiği savaşları anlatarak Ruslara karşı mücadeleden sakınmayan bir evlat olmasını ister. Kaplan Bey de annesinin istediği gibi bir evlat olur. *"Hele vatan muhabbetine gelince onun kudsiyetine nispetle Esma Can bile hiç kalır. Anacığım. Doğru özden çıkan doğru söze darılmazsın ya. Sen benim anamsın. Başımın tacısın. Veliü'n-nimetim, sebeb-i hayatımsın. Ama vatan benim için senden daha pek çok büyük bir şeydir."* (s. 122) Annesine bu şekilde seslenen Kaplan Bey kişiliği ve terbiyesiyle vatanı için örnek bir Kafkas genci olduğunu ispatlar. Şirinşah *"lâzım olan şey vatanperverlik hissini kaybetmemek"* (s.120) diyerek başta oğlu olmak üzere etrafındaki herkesin düşmana karşı savunmada üzerine düşeni yapması gerektiğini hatırlatır. Geleneklerine ve geçmişine bağlı bir Kafkas kadını olan Şirinşah yabancıların her açıdan tehlikeli olduklarını bildiği için onlardan gelen her hareketten şüphelenir. Bu nedenle oğlunu ve Kafkas halkını korumak adına milli duyguları perçinleyici sözleri ve teşvikiyle romanda cesur bir asker eşini ve annesini simgeler. Şirinşah milletine bağlı, cesaretli bir Kafkas kadınını temsil etmenin yanında misafirperverlik özelliğiyle de Kafkas kadınlarının nasıl olduklarını gösterir. Eve gelen misafire düşman bile olsa kendi hanelerinde kötü davranılmaması gerektiğini oğluna öğütleyecek bir annedir. Eric Fromm anneyi

"doğduğumuz yurttur, doğadır, topraktır, denizdir." (Fromm, 2011:54) diye tanımlamaktadır. Bu tanıma göre çocuk da bu toprak içerisinde yeşeren bir tohumdur. Şirinşah gibi millî duygularına sahip çıkan bir annenin evladını da aynı duyarlılıkta yetiştirdiği *Kafkas* romanında görülür. Annenin millî ve kültürel değerleri çocuğuna aktarmasındaki rolünü Şirinşah en güzel şekilde yerine getirir. Tarih bilincine ve millî duygulara sahip bir annenin terbiyesinde büyüyen çocukların vatanı ve milleti için faydalı bir şekilde yetişeceği Şirinşah ananın mücadelesiyle işlenir.

Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr romanında Mustafa Kemerüddin'in annesi Feride Hanım hakkında detaylı bilgi bulunmaz. Yazar roman içerisinde çocuk eğitiminde babanın daha büyük bir rol üstlendiğini annenin yurt dışı eğitimine itiraz ettiği yerlerde daha çok vurgular. Feride Hanım bir tanecik evladından ayrı kalmak istemeyen hatta *"oğlunu Frenk diyarına değil, Bursa'ya göndermeye razı olam[ayan]"* (s. 65) bir annedir. Bu nedenle eğitim için bile çocuğunu yurt dışına göndermeye istekli değildir. Çocuk eğitiminde annenin takındığı bu korumacı tutuma karşılık babanın duyarlı ve oğlunun eğitimini önemseyen tavrı galip gelir.

Ahmet Mithat Efendi, çocuk eğitiminin ilk önce ana kucağında başladığını ardından babayla devam ettiğini belirtir. Ona göre annelerin eğitimi çocuk açısından mühimken iyi bir evlat yetiştirmek için asıl sorumluluk babadadır. Annelerin de birer evlat olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle *"nisvanında henüz bu kabiliyet olmayan halk ve familyalara göre analardan evvel ve onlardan ziyade"* (Ahmet Mithat, 2013:31) çocuk eğitiminde babalara daha çok görev düşer. *Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr* romanında da yazar bu sorumluluğu Demir Bey'e verir. Oğlunun yanından ayrılmasını istemeyen annenin karşısında geleceğini daha iyi bir eğitimle şekillendirecek şartların yolunu açan modern düşünceli bir baba yer alır. Bu anlaşmazlık yazarın okuruna vermek istediği mesajdaki gibi sonuçlanır. Demir Bey oğlunun çocukluktan çıktığı için *"şan ve şerefle geçireceği bir hayatı"* (s. 33) temellendirmek üzere yurt dışına gitmesinin uygun olduğuna karar verir. Feride Hanım'ın oğlunun yurt dışına gitme isteğindeki olumsuz fikrine bir de yabancı lisan öğrenmenin gereksizliği eklenince çocuk eğitiminde annenin yanlış tutumları sıralanır. Yine bu fikrin karşısında da çocuğun eğitimindeki sorumluluk bilincini baba taşır. Ahmet Mithat, *Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr* romanıyla çocuk eğitiminde annelerin daha bilinçsiz davrandığına vurgu

yapar. Bu durumun duygusallıkla birleşince çocuğun geleceği için tehlike ve engel olacağı görüşünü savunur.

Seniha Hanım, *Taaffüf* romanında Sâniha'nın annesidir. Eşi Dâniş Bey kadar kızının talim ve terbiyesinde fazla bir etkisi yoktur. Doktor Fratenberg isimli Fransız bir doktorun kızıyla ilgilenmesi sonucu Sâniha'nın ilk konuştuğu kelimelerin Fransızca olmasından endişelenir. Kızının ana dilini öğrenemeyeceğini düşünerek bir taraftan da kızına kendi lisanını öğretmeye çalışır. Ahmet Mithat Efendi, Seniha Hanım'ın bu çabasıyla çocuk eğitiminde ana dili öğretiminin hassasiyetini işler.

Gönüllü romanında Çelebi Molla, Recep Köso'nun annesidir. Okuması ile meşhur bir kadın olan Çelebi Molla yazmayı da öğrenmeye çalışır. Yazar, Çelebi Molla'yı romanda okura tanıtırken kadınların okumuşluk durumuna, eğitim seviyelerine göre anıldığı/isimlendirildiği bilgisini verir. Bunun toplum içerisinde okumuş ve okumamış kadınlara dair bir tür sınıflandırma olduğu belirtilirken okurun zihnini daha da aydınlatmak için *"Yenişehir'de kadınların 'hanım' ve 'molla' ve 'dudu'dan ibaret üç nev elkabı "* (s. 40) olduğu açıklanır. "Hanım"; şehrin önemli ailelerinin haremlerinin hizmetine tahsis edilir. "Molla"; Huda Rabbim, Muhammediye, Ahmediye, Mevlid-i Şerif, İlmihâl bilen ve okuyan kadınlara verilen isimdir. Okuma bilmeyen ve kibar bir aileye mensup olmayan kadınlara da "Dudu" denilir. (s. 40-41) *Gönüllü* romanında Çelebi Molla'nın okumuş, bilgili yönünün yanında vatani duygularının güçlü oluşuna ve oğlu Recep Köso'yu bu konuda destekleyişine de değinilir. Gönüllü olarak harbe gitmek isteyen oğlunun bu arzusunu *"Vazifendir oğlum! Git"* (s.141) diyerek ona cesaret verir. Yazar, eğitimli kadınların millî duygularının daha güçlü olduğuna *Kafkas* romanından sonra *Gönüllü* romanında da değinir.

Jön Türk romanında Dilşinas Hanım eşinin vefatından sonra vasiyetini yerine getirir. Vasiyete göre kızı Ahdiye'nin eğitiminin yarım kalmaması için çabalar. Fakat Dilşinas Hanım tutucu bir düşünceye sahip olduğu için kızı Ahdiye'nin eğitiminde de geleneksel görüşün dışına çıkmamaya çalışır. Darülmuallimat'ta genç kızlara kötü huyların aşılanacağına inanır. Bu nedenle kızını o okula göndermeyi istemez. Dilşinas Hanım, Ahdiye'nin kütüphanesinde bulunan kitapları bile kontrol altına alır. *"Ahdiye'nin kütüphanesini hemen tamamıyla Muhammediyeler, Ahmediyeler, Battal Gaziler filânlar teşkil ediyor. Yeni romanlar oraya girmek şöyle dursun Âşık Garipler,*

Şah İsmailler, Keremler bile girmiyor." (s. 13) Dilşinas Hanım'a göre on bir, on iki yaşına gelen kızlar çocukluktan çıkıp kadınlığa geçer. Bu dönemde de romanların, kitapların aşk, sevgi gibi duyguları harekete geçireceğini düşündüğünden bu tarz kitapları tehlikeli bulur ve kızını onlardan uzak tutmaya çalışır. *Jön Türk* romanındaki anne Dilşinas Hanım, Ahmet Mithat Efendi'nin Tanzimat'la birlikte yeniyle karşılaşan bireyin endişesini, geleneksel düşüncenin dışına çıkamayışını ve bunun çocuk eğitimi üzerindeki etkisini yansıtır.

Araba Sevdası romanında Bihruz'un annesi oğlunu küçük yaşlarından itibaren şımartan, her isteğini yerine getiren bir annedir. Bu özelliğinden dolayı ilerleyen zamanlarda oğlu üzerinde otorite kuramaz. Oğlunun yetişmesinde söz sahibi ve bilinçli bir anne değildir. Eşinin ölümünden sonra oğlunun babasından kalan servetle istediği gibi yaşamasına karışmaz. *"Çünkü vâlide hanım efendinin mahdum bey hakkında eskiden beri hiçbir hükmü, hiçbir tehdidi nâfiz ü müessir olamaz."* (s. 11) Anne desteğinden ve ilgisinden uzak büyüyen Bihruz aynı çatı altında annesiyle vakit geçirmez. Bihruz'un annesi oğlunun olumsuz davranışlarına karşı hiçbir uyarıda, müdahalede bulunmayan pasif bir annedir. Bihruz'un ruhsal sıkıntılarını anlayıp ona yardımcı olacak düşünceye de sahip değildir. Yalnızca Bihruz maddi sıkıntıya düştüğünde onu rahatlatmaya gayret edip hastalandığı zaman iyileştirmeye çalışmakla annelik görevini yerine getirir. Oğluna manevi yönden destek olamaz. Bihruz'un hayatında babanın kaybından sonra oluşan boşluk anne ile telafi edilemez. Bihruz'un annesi, eşinin vefatından önceki gibi aile ve çocuk üzerinde geri planda kalır. Annenin bu güçsüzlüğü Bihruz'un babasından sonra eğitim hayatındaki eksikliğinin de en önemli nedenidir. Yaşadığı bunalımlar karşısında annenin yetersiz kalışı onun hayatında anne figürünü silikleştirir. Bu da anne desteği ve eğitimi almayan çocukların hayatta Bihruz gibi bocalamasına yol açar. Çocuk eğitiminde bilinçli ve aktif olan bir anne çocuğun gelişimini pek çok açıdan değiştirebilir. Yazar *Araba Sevdası* romanıyla hayatın gerçeklerine hazırlanmış çocukları ancak kültür seviyesi yüksek, eğitimli annelerin yetiştirebileceğinin altını çizer.

Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? romanında çocuğa ana dilinin öğretilmesi hususunda annenin eğitimine değinilir. Mansur'un annesi iyi derecede Türkçe bilir. Bu nedenle Mansur da beşikten itibaren annesiyle Türkçe konuştuğu için büyüdüğü zaman Türkçeye çok hakim olur. Bu sayede altı yaşına gelince Türkçe okumayı başarır.

Mizancı Mehmed Murad ana dili eğitiminin beşikte başladığını ve bu süreçte annenin dil öğretiminde etkin rolü olduğunu vurgular. Romanda çocuk eğitiminde annenin dil öğretimine katkısının yanında çocuğun ahlaki gelişiminde annenin verdiği eğitimin önemine de değinilir. *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında Mansur güzel bir aile eğitiminin örneği olarak gösterilir. Mansur'un dürüst, ahlaklı, çalışkan bir çocuk olması annenin çocuk eğitimindeki aktif ve başarılı oluşuyla ilişkilendirilir. Romanda Mansur'un annesi çocuk eğitiminde bilinçli anneleri temsil ederken Şeyh Salih Efendi'nin ilk hanımı ve ikinci eşi Müzeyyen Hanım da çocuk eğitiminde yanlış uygulamalar yapan anneleri anlatır. İki kadın eğitim bakımından eksiktir. Bu durum onların annelik sürecini olumsuz bir şekilde etkiler. Her iki anne de çocukları üzerinde hakimiyet sağlayamayan cahil annelerdir. Mizancı Mehmed Murad da Namık Kemal, Ahmet Mithat gibi eğitimsiz kadınların anne oldukları zaman çocuk terbiyesi ve eğitiminde yanlışa neden olacağını bu iki kahraman üzerinden okura gösterir.

Muhadarat romanında Münevver Hanım annelik vasıflarını lâyıkıyla taşıyan ve öz annesi olmadığı hâlde öksüz kaldıktan sonra Fazıla'ya annelik yapan şefkatli bir kadındır. Fazıla'ya kendi kızı gibi kol kanat gerer ve genç kızın oğluyla evlenmesini arzu eder. Münevver Hanım annelik bilincini taşıyan merhametli bir kadın olarak tanıtılırken aynı zamanda oğlu Mukaddem'in tahsilini her şeyden önde tutan ve bu konuda oğlunu destekleyen bir annedir. Erkek çocukların geleceklerini garanti altına almak için iyi bir meslek sahibi olmaları gerektiğine inanan Münevver Hanım bu nedenle oğlunun tahsilini bitirmeden evlenmesini istemez. *"Münevver Hanım hakikaten Sai Efendi'nin dediği gibi mert ve gayır[gayretli] bir kadın olup mahdumu [oğlu] Mukaddem Bey'in tahsil ve terbiyesine bir suret-i fevkaladede [olağanüstü bir şekilde] çalışı[r]."* (s. 53) Münevver Hanım'ın bu tutumu onun geleneksel anne profilinden farklı olduğunu gösterir. *"Batıda büyük yatırımlar çocukları yarına (istikbale) yönelik olmak üzere eğitime ve eğitim harcamalarına yapılırken, Osmanlı'da anne-babalar en büyük harcamaları çocukların evlenmelerine hasretmektedirler. Binaenaleyh çocuklar erken yaşlarda evlendirilmekte olduğundan eğitim olarak yalnızca dinî ve ahlakî bilgilerin verilmesi ile yetinilmektedir."* (Doğan, 2009:124) Münevver Hanım bunun tam tersi bir yaklaşımla oğlunun eğitimini tamamlamasını ve iyi bir meslek sahibi olmasını evlilikten daha çok önemser. Bu nedenle Münevver Hanım, Mukaddem Bey'in eğitiminin yarım kalmaması için pek çok muallim tutar ve bunun için hiçbir masraftan

kaçınmaz. *"Fatma Âliye Hanım, bu vesileyle, kadının hayat karşısında daha kuvvetli, anne olarak daha fedakâr, insan olarak daha diğergâm bir varlık olduğunu vurgulamıştır."* (Has-Er, 2000:382) Aynı zamanda Münevver Hanım oğluna terbiye hocalığı da yapar. Mukaddem Bey'le diyaloglarında iyilikten, hüsn-i ahlaktan bahsederek oğlunu hep güzelliğe teşvik eder. Akıllı, fedakâr, bilinçli bir kadın olarak çocuk eğitiminde ideal bir anneye düşen görevleri başarıyla yerine getirir.

Muhadarat romanında eğitimsiz annenin temsili Calibe, Fazıla'nın üvey annesidir. Okumamış, gösteriş düşkünü olan Calibe aynı zamanda ahlaksızlığı, fesatlığı ve kötü karakteriyle romanda belirir. Calibe, annelikten uzak cahil bir kadındır. Aynı tutumu Fazıla'nın kayınvalidesi, Remzi'nin annesi de gösterir. Yazar bu kahramanlarla annelik gibi kutsal bir sorumluluğun her kadın tarafından yerine getirilemeyeceğini ve bilinçsiz, cahil annelerin çocuk eğitiminde her zaman başarısız olacağını anlatır.

Binnaz Hanım, *Refet* romanında Refet'in annesidir. Eşi iş için İstanbul'a geldiğinde onu taşradaki zevcelerinin arasına odalık olarak götürür. İstanbul usulü terbiye gören Binnaz giyimiyle, tavırlarıyla Hayati Bey'in zevceleri ve çocukları arasında farklı olduğu için dışlanır. Eşinin vefatıyla diğer zevceler ve çocuklar Binnaz'a ve kızı Refet'e eziyet eder. Kızına yapılan zulme dayanamayan Binnaz İstanbul'daki akrabalarının yanına gider. Her şeye tahammül gösteren Binnaz, kızı Refet'in maruz kaldığı kötü muameleleri kaldıramaz ve hayatına başka bir yol çizer. Kızıyla yeni bir yaşam kurmaya çalışan mücadeleci annenin sembolü Binnaz, haftada bir gün çamaşırcılığa giderek para kazanmaya başlar. Bunun yanında biçki dikiş işleri de yapar. Binnaz okumuş bir kadın olmasa da kendi ayakları üzerinde duracak güce sahiptir. Fedakâr ve güçlü bir annedir. Çamaşırcılık yaparak, dikiş dikerek helal yoldan para kazanan namuslu bir kadındır. Yazar zor durumda kalan kadınların kötü yollara düşmeden çalışarak hayatlarını devam ettirebileceğini gösterir. Toplumsal değişimin başladığı Tanzimat döneminin bir yansıması olarak kadın artık birey olduğunu fark eder ve bunu topluma da hissettirir. Tek başına hayat mücadelesi verecek cesareti kazanır.

Romanda cahil bir kadın olan Binnaz'ın eğitimde modenleşmeye bakışıyla o dönemde eskiyi savunan halkın yeni eğitim kurumlarını nasıl yorumladıkları ortaya çıkarılır. Refet'in annesiyle geçen bir diyaloğunda eğitim süresinin uzaması Binnaz tarafından hayata atılmak için engel olarak görülür.

"Bu yorgunluklar Binnaz'ın canına geçiyordu. Bir gün 'Artık Refet bu mektep meselesinden ne zaman kurtulacağız? Kaç sene kaldı?' dedi. Bu söz üzerine Refet tebessüm etti. 'Anneciğim! Daha Darülmuallimat var!' dedi.

Binnaz, 'Darülmuallimat mı? O da ne demek?'

Refet, 'Hani ya bizim hoca hanımlar yok mu? İşte onların çıktığı mektep.'

'Ee onlar çıkmış ise sana ne?'

'Nasıl bana ne? Oradan çıkmayınca hoca olunur mu?'

'Tamam, hocalık sana kalmış!.. Hiç bizim gibi fukaralara öyle şey verirler mi?'

'Nineciğim kim çalışıyorsa ona verirler.'

Binnaz bu sözlerden şaşırdı.

Refet nim tebessümle, 'Hem de ancak bizim gibi fakirler muallime olurlar. Zenginler muallime olmak için okumazlar. Malumat öğrenmek için oraya gelirler." (s. 57-58) Kızının fakir oluşundan dolayı iyi bir konuma gelemeyeceğini düşünen Binnaz'ın cahilliği karşısında Refet'in düşünceleri eğitim gören bir kadının aydınlanmasını yansıtır. Hayatın zorluklarını daha fazla hissetmeye başlayan Binnaz bu düşüncesini unutup kızının okuması için en büyük desteği verenlerden biri olur. Refet'in kendisi gibi çamaşırcılık yapıp yıpranmasını ve zor şartlarda yaşamasını istemediği için onun öğretmen olma hayaline yardımcı olur. Yazar, kadının toplumda statü kazanmaya başladığı bir dönemde azim ve çalışkanlıkla her zorluğun üstesinden geleceğine olan inancını Binnaz'da ve Refet'te gerçekleştirir.

Mürüvvet Hanım, *Refe*t romanında Binnaz'a ve kızına evini açarak onlara yardımcı olan merhametli, iyi kalpli bir insandır. Refet ve annesine kol kanat gerer, annelik yapar ayrıca Refet'in eski sağlığına kavuşmasına yardımcı olur. Mürüvvet Hanım'ın roman içerisindeki en önemli fonksiyonu eğitimi desteklemesi ve Refet'in okuması için çabalamasıdır. Binnaz'a göre bilinçli bir kadın olan Mürüvvet Hanım, Refet'in mahalle mektebinden sonra rüştiyeye verilmesi gerektiğini Binnaz'a hatırlatır. Okumuş bir insan olmasa da çocukların eğitim görmesini ister ve bu konuda girişim yapmaktan çekinmez. Mürüvvet Hanım eğitimi ve yenileşmeyi desteklemesi bakımından Fatma Aliye'nin Tanzimat döneminde uyanışa geçen kadınlarının özelliğini yansıtır.

2.2. Modern Yaşamın Gerekliliği: Çocukların ve Gençlerin Eğitimi

Eğitim, bireyin kendini tanımasını ve toplumsallaşmasını sağlayarak hayatını idame ettirmesinde etkili olan önemli bir süreçtir. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği aklıyla hareket etmesidir. Doğumdan itibaren bakım ve ilgiyle yetiştirilen bireyin hayata uyum sağlayabilmesi ve tutunabilmesi için eğitime ihtiyacı vardır. Kant *"insan ancak eğitimle insan olabilir."* (Kant, 2016:35) diyerek insanın eğitime muhtaçlığının altını çizer. Eğitim sürecinde bireyin zihin, ahlak ve beden olmak üzere üç farklı gelişimi göz önüne alınmalıdır. Böylece eğitim, bireyi bütünüyle hayata hazırlamalıdır. (Sepencer, 2013:4) Bunu sağlamak için de eğitime çok erken yaşlarda başlanmalıdır. Çünkü erken dönemlerde *"insan talim-terbiye ile insanlığın kanunlarına tabi kılınır ve sınırlamayı [haddi-hududu] hissedecek bir konuma getirilir."* (Kant, 2016: 33) Erken yaşlarda başlayan eğitim bireyin yaşamı boyunca devam etmelidir.

İnsan için en büyük gereklilik olan eğitim, Tanzimat'tan sonra modernleşme düşünceleriyle farklı bir boyut kazanır. Dönemin düşünürleri ve sanatçıları çağdaş eğitim sistemi arayışları ve uygulamaları için eğitim yönteminde akılcı metotları öne çıkaran girişimlerde bulunurlar. Böylece Tanzimat aydınlarının da eğitim konusunda modern fikirleri oluşmaya ve etkili olmaya başlar. Çeşitli çalışmalarla eğitime modern anlayışı getirmeye çabalarlar. Bunlar arasında beden, zihin, ahlak eğitimini birlikte ele alan ve Batılı görüşün de etkisiyle eğitime bu birliktelikle yaklaşan Ayşe Sıdıka Hanım'ın *"Usul-ı Tâlim ve Terbiye Dersleri"* başlıklı eseri dikkat çeker. Bu eserde "terbiye-i fikriye, terbiye-i cismâniye ve terbiye-i ahlakiye" olmak üzere bireyin fikren, zihnen ve bedenen eğitilmesinin modernleşme ve ilerleme için şart olduğu düşüncesi açıklanır. Ayrıca Ayşe Sıdıka Hanım'ın eseri *"Türkiye'nin hem ilk pedagojik eserlerinden biri olması hem de bir kadın tarafından yazılması nedeniyle özgün bir konuma sahiptir.* (Akagündüz, 2015:89) Ayşe Sıdıka Hanım, *"Usul-ı Tâlim ve Terbiye Dersleri"n*de eğitimi bir sanat olarak görür. Bu ilimle uğraşanların tıpkı bir mimar gibi ince bir işçiliğe sahip olması gerektiğini söyler. Eserde *"bir ilmin ehemmiyeti mevzusunun ehemmiyetiyle mütenasiptir."* (Ayşe Sıdıka Hanım, 1313:10) denilerek talim ve terbiyenin mevzusunun da insan olduğu bu nedenle eğitimin titizlikle üzerinde durulması gereken bir konu olduğu anlatılır.

Çocuğun aile kurumunu oluşturmasının yanında sosyal açıdan en büyük önemi toplumun sürekliliğini sağlamasıdır. *"Geleceğin yapıcısı durumundaki çocuklar, sağlıklı birey ve toplum oluşturmada başat değerdir."* (Deveci, 2014:192) Dünyaya gelen her bireyle o topluma ait bir fert yetişmeye başlarken aynı zamanda toplumsal birliğin zemini de kurulur. Bu birliğin kuvvetli ve sürekli olması ise bireylerin eğitimlerinin niteliğine bağlıdır. Bu nedenle çocukların doğduğu andan itibaren aldıkları terbiye ve eğitim kişisel açıdan olduğu kadar toplumsal açıdan da önem arz etmektedir. Tanzimat dönemi romanlarında da çocukların ve gençlerin eğitimine değinilirken bir yandan dönemin modernleşme anlayışının eğitim üzerindeki etkileri gözlenir. Tanzimat yazarları geleneksel tutumun yanında Batı kültürünün çocuk ve gençlerin eğitimindeki tesirini de romanları aracılığıyla işler.

2.2.1. Kız Çocukların/Kadınların Sosyal Konumu, Ahlaki Tutumları ve Eğitimi

Modernleşmenin göstergelerinden birisi toplum içerisinde kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olmasıdır. Tanzimat'tan sonra sosyo-kültürel değişimle birlikte kadın toplum içerisinde değer kazanmaya başlar. Toplumsal yeniliklerde kadının da dahil olduğu bir değişim esas alınır. Buna kız çocuklarının eğitimine destek verilerek başlanır. Böylece kız çocukları aile içerisindeki ilk eğitimlerini tamamlayıp daha sonraki eğitim aşamalarında da aktif olurlar. Pek çok açıdan bilgiyle donatılmaya çalışılan kız çocukları bu eğitim süreci sonunda sosyal hayatta değer kazanmaya başlayarak bireysel güçlerini topluma hissettiren modern kadınları oluşturur.

Kadının öneminin artmasıyla toplumun modernleşme çabaları birlikte düşünüldüğünde kadınların eğitimi ve terbiyesi meselesi ortaya çıkar. *"Bir memlekette her türlü terakkiyatın ayarı kemalat-ı medeniyedir. Fakat derece-i temeddinin en doğru ayarı kadınların derece-i terbiyesi"* (Ayşe Sıdıka Hanım, 1313:3) olduğu için kadınların eğitimi çağdaşlaşmanın ilk şartıdır. Kadınların aile eğitimindeki ve okul eğitimindeki yeterlilikleri ya da eksiklikleri onların modernleşen yaşamdaki konumunu etkilerken ahlaki tutumlarının da seyrini belirler. Kız çocuklarının/kadınların eğitimindeki gerekliliker ve sorunlar Tanzimat aydınlarının gündeminde yer alırken dönemin yazarları kayıtsız kalmayarak bu konuyu romanlarına taşırlar.

Namık Kemal'in *Cezmi* romanında Cezmi, Mirza Ömer'in on iki yaşındaki kızı Ayşe'ye Şahmani'de kaldığı süre boyunca okuma yazma öğretir. Ayşe kısa zamanda okuma yazmayı başarılı bir şekilde öğrenir. Ayşe'nin babası Mirza Ömer kızının eğitimini Cezmi'nin devam ettirmesi için bir teklifte bulunur:

"Akraba tarifiyle görmediğiniz bir kadını tezvîç etmek veyahut soyu, mezhebi nâ-ma'lum esirciler hanesinde büyümüş, bin erkek karşısında dolaşmış bir cariye almaktan ise bildiğiniz, okuttuğunuz şu çocuğu alsanız, terbiyesini kendi istediğiniz gibi ikmâl etseniz hanenizde kadınlardan çok şefkatli, cariyelerden çok itaatli bir refika bulundurmuş olursunuz." (s.208)

Mirza Ömer, kızını Cezmi'yle nikâhlamak istediğini açıklar. Yaşlandığı için kızının geleceğinden endişe duyan Mirza Ömer kızındaki iyi terbiyeyi, güzel huyları da anlatarak Cezmi'yi ikna etmek ister. Mirza Ömer'in Cezmi'ye kızını istediği gibi terbiye edeceğini söylemesiyle kız çocuklarının babadan sonra eş olacak erkeğin himayesinde eğitim görmesinin uygun olduğuna dikkat çekilir. Bu durumun benzer örneği *İntibah*'ta Fatma Hanım'ın oğluna cariye olarak Dilaşub'u aldığı zaman kendi gönlünce terbiye edebileceği müjdesini vermesinde de görülür.

Cezmi romanındaki Şehriyar, *İntibah*'taki Mehpeyker'i hatırlatır. Şehriyar, İran şahının karısıdır. Adil Giray'a âşık olur. Tutkularının, isteklerinin peşinden giderken her şey onun için mübahtır. İran saltanatının devamını sağlamak için de yapamayacağı şey yoktur. Yazar, Şehriyar'ı okura tanıtırken "yılan" benzetmesini yaparak kişiliği hakkında ipucu vermektedir. Eserde *"yılan gibi veche-i maksuduna vüsul için izini setrederek eğri büğrü yollara salik olmuş bir garibe-i rüzgardı"* (s.18) şeklinde tanımlanan Şehriyar eğitimsiz, terbiye görmemiş cahil bir insandır. Şehvetin, arzunun, hırslarının kurbanı olan kadınların temsilidir. Adil Giray'a olan aşkı da çıkarları içindir. Ahlak düşkünü olan Şehriyar olayları kendi istediği gibi yönlendirmeye çalışır.

Cezmi'de Şehriyar'ın zıttı bir kişilik olan ve *İntibah*'taki Dilaşub'la benzerlik gösteren Perihan, şahın kız kardeşidir. Perihan, cesaretsiz ve korkak olan Şehriyar'ın tam tersi bir kişiliğe sahip olup büyük kahramanlarda görülebilecek bir cesarete sahiptir. Adil Giray'a âşıktır. Onunla aynı mücadeleyi verir. Zeki ve hırslı olduğu kadar askerlik konusunda iyi bir eğitim gördüğü anlaşılır. Şehriyar'ın ahlaken düşmüşlüğüne karşılık Perihan, kadınlık gururunu koruyan, eğitimi ve terbiyesiyle erkeğine yakışır bir şekilde

davranan örnek bir kadındır. Adil Giray'a olan duygularında oldukça samimidir. Onun mektuplarına ve şiirlerine aynı şekilde karşılık verir. Perihan, Şehriyar gibi şehvetli oluşundan değil Adil Giray'ın kişiliğindeki güzelliği gördüğü için ona âşıktır. Aşkı için de mücadele eder. Sevdiği adamla birlikte savaşarak can verir.

Perihan on sekiz- on dokuz yaşlarında güzel bir genç kız olmanın yanında asil bir ruha sahiptir. Yaşından beklenmeyen olgunluktadır. Namık Kemal'in ideal kadın tipine uygun özellikler gösteren Perihan, "olan" ve "olması gereken" arasındaki değerler dizgesinin temsilcisidir. Romanda Adil Giray gibi olumlu özellikler taşıyan ideal bir kahramanın sevdiği kadının da görgüsü, bilgisi ve eğitimiyle ona yakışır bir seviyede olması gerektiği mesajı verilir. Bu açıdan romanda, erkeğin Şehriyar gibi dişiliği ve kurnazlığıyla ön plana çıkanı değil; Perihan gibi asilliği, terbiyesi ve zekâsıyla güçlü olanı eş olarak görebileceği, sevebileceği vurgulanır. Böylece iki kadın kahraman üzerinden eğitim ve terbiyenin kişilik gelişimindeki etkisi ortaya konur.

İntibah romanında iki farklı yapıya sahip genç kız karşımıza çıkar. Bunlardan birisi romanın genç kahramanı Ali Bey'in hayatını altüst eden ve kötülüğün sembolü olan Mehpeyker diğeri ise Ali Bey'e cariye olarak alınan ve güzel huyları nedeniyle iyiliği temsil eden Dilaşub'dur.

Mehpeyker, romanda ahlaksız, düşmüş bir kadındır. Ali Bey'in yetiştiği aile ortamının aksine namus telakkisi olmayan bir ailede yetişir. Yazar, Mehpeyker'in kötü bir kişilikte olmasının nedenini *"alçak bir ailede perveriş bulmuş"* (s. 28) olmasına bağlayarak aile ortamının çürüklüğünü ve eğitimsizliğini gözler önüne sermek ister. Böyle bir ailede yetişen genç kız ergenlik çağına geldiği zaman bütün rezillikleri yapabilecek hâle gelir. Aile içerisinde iyi bir terbiye ve eğitim görmeyen bireyler ahlakî yönden bir yasaklamayla karşılaşmadıkları için yaşamları boyunca istekleri doğrultusunda davranmaya çalışırlar. İnsan ahlak kurallarına dair bir kısıtlamayla karşılaşsa hareket alanının sınırını bilir ve ona göre davranır. *"Ama herhangi bir noktada bu engel zayıflar ve açılan bu gedikten hemen insani güçler gürültülü bir şekilde akarsa, bir kere güçler boşalmaya başlarsa, nerede duracağını bilmez, her zaman bu engellere karşı çıkmış bir amacın peşinde acı duyarak gider."* (Durkheim, 2016:49) Romanda Mehpeyker'in tutkularına kapılıp gitmesi de bu ahlaki sınırı aşan bireyin zaaflarına yenildiğini gösterir. Mehpeyker, meşhur kadınların eğlence

ortamlarında zamanını geçirmiştir. Yazar, kötü çevrelerde yetişen, şehvetiyle erkekleri elinde tutan ve bunu yapmak için hileci bir zekâya sahip olan Mehpeyker'in daha da kurnazlaştığına dikkat çekerken ahlak seviyesindeki düşüklüğün boyutunu netleştirir. "*Biraz okuyup yazmakla uğraştığı ve ekser-i evkâtını meşhûr aşuftelerin meclis-i ülfetinde geçirdiği cihetlerle tabiî bir kat daha kuvvet bulan zekâvet-i deddâsânesi ise bir derece idi ki ziynette peri güzelliğinde, Haccâc dirâyetinde bir İblis yaratılmış olsaydı istediği adama tahakkümünde bu nazenin kadar ya maharet gösterir ya göstermezdi."* (s.28) Yazar Mehpeyker'i tanıtırken tahsiliyle ilgili çok az çaba harcadığını *"biraz okuyup yazmakla uğraştığı[nı]"* (s. 28) belirtir. Biraz okuma-yazma bilmesinin dışında eğitimine dair detay verilmeyen Mehpeyker'in eğitimi kişilik özelliklerinin de yansıttığı gibi eksik ve yüzeyseldir.

Bir gün Çamlıca'da Ali Bey'i görür görmez âşık olan Mehpeyker hemen genç adamla tanışır ve kısa süre içerisinde Ali Bey'i kendisine bağlar. Fakat ilerleyen zamanlarda Ali Bey, Mehpeyker'in tutumundan dolayı ondan uzaklaşır ve annesinin kendisine aldığı cariye Dilaşub'a yönelir. Dilaşub'la sakin bir hayat yaşamak isteyen Ali Bey'den inatla vazgeçmeyen Mehpeyker kurnaz zekâsıyla plan hazırlamaya başlar. Suriyeli dostu ihtiyar Abdullah'la anlaşarak Dilaşub'a komplo kurmaya çalışırlar. Tek amaçları Dilaşub'u Ali Bey'in gözünden, gönlünden düşürmektir. İntikam planları doğrultusunda Mehpeyker işkenceler, cefalarla Dilaşub'un hayatını mahvettiği gibi Ali Bey'in hayatını da mahveder. Ali Bey'i yeniden elde etmek isteyen Mehpeyker arzusuna ulaşamayınca bu sefer genç adamı öldürmek için plan yapar. Planı öğrenen Dilâşub, Ali Bey'in yerine kendi canını feda eder. Bunun üzerine Ali Bey de hem Dilaşub'un hem de kendisinin intikamını Mehpeyker'in kalbine bıçak saplayarak alır. Hırslarının kurbanı olan Mehpeyker inatçı kişiliğiyle etrafındaki insanların da hayatlarını karartır. Ahlaki yönden kaygısı olmayan Mehpeyker'in hain planlarını uygulaması için hiçbir engeli yoktur. Hayatını tahsil ve terbiye ile geliştirmeyen Mehpeyker, Ali Bey'in aldığı eğitimi, terbiyeyi de unutmasına neden olur. Kitaplarıyla meşgul olan, derslerinden başını kaldıramayan Ali Bey'in ahlakça düşmüş bir kadın için tüm bu yapılanları bir tarafa atacak duruma gelmesi Mehpeyker'in cahilliğinin kurbanı olduğunu gösterir.

Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat romanında üvey babasının engelleri yüzünden evden dışarı çıkamayan Fitnat'ın yegane uğraşı dikiş-nakıştır. Şerife kadın Fitnat'a:

"Ah…İnsan okumak-yazmak bildiği gibi, her şeyi kolay öğrenir. Ah!... Ben böyle kör kaldım!... Hiç okumak bilmez misin kızım?" (s. 58) diye sorduğunda genç kızın içinde kalan okuma yazma sevdasını alevlendirir. Ragıbe ismiyle kadın kılığına giren Talat, Fitnat'a ders verecektir. Fitnat ise ders görme karşılığında Ragıbe'ye dikiş nakış öğretecektir. Fitnat'ın babası Hacıbaba da bu işe onay verir. Yeniden okuma yazma öğreneceği için çok mutlu olan Fitnat'ın heyecanı romanda ayrıntılı bir şekilde anlatılır. *"Ah… Ben okumak yazmak öğreneceğim… Sonra kitaplar, gazeteler alıp okuyacağım… İstediğim şeyi yazabileceğim… Oh… Ne güzel… Ne güzel!.. Ragıbe Hanımla görüşeceğiz. Gâh konuşacağız… Gâh beraber gergefte işleyeceğiz… Gâh bana ders verecek… Ah… Şükür yarabbi! Yine ders okumaya başlayacağım! Ah, ders ne kadar tatlıdır! Ne vakit, ufaktım da mektebe giderdim, ders okurdum… Ne güzeldi o vakitler!... Hele yine derse başlayacağız."* (s. 59) Fitnat okuma yazmayı küçüklüğünde öğrenmeye başlar. Fakat bu konudaki isteği zamanın şartlarından, babasının baskısından dolayı yarım kalır. Talat, Ragıbe Hanım kılığında Fitnat'ın evine giderek derse başlar. Elifba cüzüyle derse başlayan Talat, Fitnat'ın cüzleri gayet iyi okuyabildiğini görür. Fitnat elifbayı rahatlıkla okuyabilen Kelâm-ı Kadim'i bile iki-üç defa hatmetmiş bir donanımdadır. Bu durum Fitnat'ın bundan önceki eğitiminin faydalı olduğunu gösterir. Fitnat belli bir seviyede eğitimi, okuması olan bir kızdır. Ayrıca hangi konularda eksik olduğunu bilecek kadar da bilinçlidir. Bu açıdan Fitnat okumaya hevesi hiç bitmeyen ve aynı zamanda kendini geliştirmek isteyen, yeniliğe açık genç kızların örneğidir.

Mihriban, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanında Felatun'un kız kardeşidir. Romanın başında Felatun'un eğitimi ve terbiyesi ile ilgili babasının duyarsızlığından bahsedilirken Mihriban'ın da aynı şekilde yetiştiği belirtilir. Mihriban'ın eğitimine dair çok az bilgi bulunur. Mihriban'ın eğitim alması sağlanır fakat okuma yazmada başarılı olamadığından bahsedilir. *"Alafrangada kızlar için okumak yazmak tahsili lâzım idiyse de biçare kızcağız öksüz büyüdüğünden muvaffak olama[z]."* (s. 9) Romanda bu başarısızlığın nedeni Mihriban'ın annesinin hayatta olmamasına bağlanır. Mihriban, babasının alafranga yaşam tarzına uygun bir şekilde yetiştirilir. Alaturka geleneklerden uzak büyür. Bu nedenle Mihriban'ın diğer kızlardan ayrılan özellikleri geleneksel genç kız tipini sembolleştiren bilgilere sahip olmamasıyla da açıklanır. *"Sair kızlar gibi Mihriban Hanım oya yapmasını bilmez. Zira alafrangalarda oya yoktur. Kese, çorap vesaire örmesini dahi bilmez."* (s. 9) diyen anlatıcı geleneklere göre yetiştirilen genç

kızların dikiş-nakış bildiğini, oya işleyip çiçek yaptığını hatta ev işlerinden anladığını söyleyerek aslında yeni-eski anlayış arasında bir kıyaslama yapar. Yazar, Mihriban'ın ev işlerinden habersiz olmasının yanında kişisel bakımını bile kendisinin yapmadığını anlatırken yanlış Batılılaşmanın bir genç kızın eğitiminde, yetişmesinde nasıl bir değişime sebep olduğunu vurgulamak ister.

Tanzimat dönemi romanlarında kadın terbiyesinin önce baba ocağında ardından da koca evinde devam ettiği sıklıkla vurgulanır. Erkeklerin bir baba veya bir eş olarak her zaman kadınlarını terbiye etme sorumluluklarının olduğu Tanzimat romanlarında kadın eğitimine dair altı çizilen önemli bir husustur. Kadınların sorumluluklarını eksik veya yanlış yerine getirdiklerinde onlara müdahale etme görevi erkeklerindir. Aynı durum *Felatun Bey ve Râkım Efendi* romanında Mihriban için de geçerlidir. Mihriban, bir evin hanımı gibi yetiştirildiğinden serbest bir kişiliğe sahiptir. Aklı başında, tahsilli bir asker ile evlenir. Fakat kocası, Mihriban'ı çok hoppa ve şımarık bulur. Babasını da kaybeden Mihriban'ı bu huylarından vazgeçirme görevi kocasına düşer. Bu nedenle Mihriban eşinden bazen bir baba bazen bir abi, kardeş gibi nasihatler işiterek koca terbiyesi alır. Burada kadın ve erkeğin evlilik içindeki konumları da ortaya çıkar. Ahmet Mithat Efendi kadın eğitiminde bunu normal bir durum olarak görür. Mihriban'ın kocasının himayesinde aldığı terbiye ile şımarıklığından kurtulup evin hanımına yakışır bir tavır kazandığını söyler ve bu davranışı şu cümlelerle onaylar: *"Evet, kızların, karıların hâli daima başkadır. Hoppa karılar ekseriya âkil kocalarının verdikleri terbiyeyi kabul ederek akıllarını başlarına alabilirler."* (s. 100)

Tanzimat romanlarında erken yaşta babasını kaybederek bilinçsiz bir anne ile hayatına devam eden ve eğitim noktasında eksikleri bulunan genç erkekler genellikle kendilerine uygun olmayan, terbiyeden yoksun kadınlara yönelirler. Polini de *Felatun Bey ve Râkım Efendi* romanı için böyle bir kadın kahramandır. Romanda rahat kişiliğiyle dikkat çeken Polini, Felatun'un tiyatrocu sevgilisidir. Felatun tarafından çok etkileyici bulunan Polini aşk oyunları yapmaktan çekinmeyen, hafifmeşrep bir kadındır. Felatun'a karşı saygılı olmadığı da anlaşılan Polini'nin bütün bu olumsuzlukları roman içerisinde hissettirilir.

Ahmet Mithat'ın bir diğer romanı *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*'da nutuk ve hitabeti çok başarılı olmasa da fikirleriyle karşıdaki insanı etkileyecek bir güce

sahip olan Cuzella karşımıza çıkar. Cuzella, *"taallüm ve tefennün ile fikrine vüs'at vermiş"* (s. 9) bir genç kızdır. İlim ve fen konularında bilgi sahibi olmasında onu yetiştiren Rahibe Sipras ve Rahibe Marie'nin önemli katkıları vardır. Beş-altı yaşlarında annesini kaybenden Cuzella'nın talim ve terbiyesiyle bu iki rahibe ilgilenir. Romanda babasının tek evladı olduğu bildirilen, özenle yetiştirilen Cuzella'nın bilgili ve kültürlü kişiliği anlatılırken kitaplara olan düşkünlüğü üzerinde de durulur. Cuzella'nın kütüphanesinde büyük filozofların kitaplarından pek çok konuya dair bin beş yüz kitabın yer aldığı belirtilerek genç kızın kültür seviyesi hakkında ipucu verilir. Öğrenmeye açık bir kişiliği olan Cuzella kitapları kendini yetiştirmesinin haricinde can yoldaşı olarak görür. Genç kız *"iç sıkıntısını paylaşabileceği varlık olarak kitaplarını seçer ve onlarla vakit geçirmeye çalışır. Dolayısıyla kitap [romanda] hem bir eğitim hem de vakit geçirme aracı olarak sunulur."* (Yeşilyurt, 2014:327)

Ahmet Mithat'ın *Zeyl-i Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar* romanının eğitim sorunu ile ilgili bir özelliği sosyal konumlarından dolayı iki farklı aile yapısındaki çocuk eğitimine değinmesidir. Köyde büyüyen Julia ile şehirde yetişen Alonzo arasında geçen diyalogda şehirli ve köylü ailelerin çocuk eğitimine farklı yaklaştıkları belirtilir. Şehirli aile çocuklarının her zaman iyi bir eğitim ve terbiye almadığı Alonzo'nun düşünceleriyle aktarılır. Julia, bahçıvan kızı olarak aldığı eğitimin yeterli olmadığını düşünür. Fakat, Alonzo ise Julia'nın tavır ve davranışlarından çok iyi bir aile terbiyesi aldığını anlar. Böylece eğitim ve terbiyenin sadece şehirli/zengin ailelere mahsus olmadığı vurgulanır.

Virginie, *Paris'te Bir Türk* romanında anne ve babasını kaybetmiş, iki kardeşiyle fakir bir hayat süren Hristiyan bir kızdır. Namuslu, inançlı bir kişiliğe sahiptir. Nasuh'un getirdiği kitapları okur. Paraya, mala, mülke tamah etmeyen gururlu bir kadındır. Bunlar Nasuh'un bir kadında aradığı kriterlerdir. Bu nedenle Nasuh'un da sevgisini kazanır. Yazar, Nasuh gibi eğitimli ve terbiyeli bir erkeğin gururlu, namuslu, inançlı bir kadından hoşlanacağını Virginie üzerinden okura anlatır. Fakat burada ortaya farklı bir durum çıkar. Ahmet Mithat'ın romanlarında kültürlü, eğitimli erkek kahramanların hoşlanacağı veya evleneceği kızlar kendileri gibi Müslüman olmalıdır. Virginie ise gayrimüslim bir kadındır ve bu durum genç kızın Nasuh'la evlenmesi için engeldir. Virginie, Nasuh'un kendi dininden bir kadınla evlenmek istediğini öğrenince romanın sonunda Müslüman olur ve genç adamla evlenir.

Çocuk eğitimindeki yanlışların işlendiği *Çengi* romanında Melek karakteri üzerinden kız çocuklarının yetiştirilmesinde babaların yaptığı hatalar anlatılır. Melek'in tahsilini kızı için deli divane olan babası verir. Babasının aşırı korumacı tutumu Melek'in eğitimini olumsuz anlamda etkiler. Kızının âşık olup evleneceği fikrini bir türlü kabullenemeyen Canbert Bey kızına sevgi, aşk konuları dışında her şeyi öğretir. Melek tahsili boyunca *" okudu, yazdı ama hiçbir kitap görmedi. Zira Canbert Bey kıza vermek istediği iffet ve ismet-i melekâneyi mîn-vechin ve hatta bilvücuh ihlâl etmeyecek hiçbir kitap bulamazdı."* (s. 60) Babasının kızından sakladığı aşk, evlilik, anne, çocuk gibi sosyal yaşama ait konuları Melek, genç kız olmaya başladığında Ak Arap kadının anlatımlarıyla öğrenir. Bir gün camdan kendisini izleyen bir erkek olduğunu fark eder. Bu bakışmalar ile sağlanan iletişim genç kızda bilmediği duygular uyandırır. Gençler arasındaki bakışmaların bir süre sonra konuşmalara oradan bir sevgi/aşk akışına evrilmesi Canbert Bey'in dikkatini çeker. Bu duruma sinirlenen baba Canbert Bey bir takım yasaklamalarla kızını tahakküm altına alır. Kendisini ölünceye kadar bırakıp gitmemesi için kızından yeminler duysa da teselli bulamaz. Melek, babasının bu baskıcı tutumuna Cemal'den aldığı bir mektup sonucunda evden kaçarak son verir. Cemal'in bazı vaatlerle Melek'i kandırmasıyla genç kız babasını, evini terk ederek Cemal'e gider. Aslında Canbert Bey'in kızına karşı bu yanlış davranışı babanın bilinçdışı etkisinin davranışlarına yansımasıdır. Bu açıdan *"ana-babanın bilinçdışı etkisi çocuğa yük olabilir ve onun gelişmesini engelleyebilir."* (Fordham, 1999:140-141) Romanda bilinçdışı bir etki ile yansıtılan davranış bozuklukları yanlış eğitimin bir sonucu olarak görülür. Babanın yaşadığı psikolojik sorunlar çocuğunun yanlış bir eğitim görmesine neden olur. Nitekim *Çengi* romanında da bir babanın kızına karşı bilinçdışı etkiyle baskıcı tutumu dile getirilir.

Ahmet Mithat Efendi, *Çengi* romanında Melek'in yaşadığı duygusal uyanışa karşı babasının yaklaşımını ve terbiye anlayışını eleştirir. *"Her şeyin aşırısına karşı olan Ahmet Mithat Efendi, terbiyede de aşırılığa karşı olduğunu belirtir. Doğada eğer 'aşk ve muhabbet oyunları' varsa Melek Hanım olsun, Şeytan Hanım olsun bunları fark etmekten alıkonamayacaktır."* (Parla, 2010:86) Bu eleştiri roman içerisinde yazarın okuruna karşı hiçbir zaman unutmadığı öğretici üslubuyla birleşir. Melek'in bu davranışıyla vermek istediği mesajı tekrar açıkça ifade etmek isteyen Ahmet Mithat, kız çocuğunun eğitiminde babanın yaptığı hataları anlatarak okura şöyle bir kıssadan hisse

çıkarır: *"Taht-ı terbiyenizde bir genç kız var m? Gözüne bir siyah perde çekerek, cihanı göstermemek suretiyle terbiyesini tecviz etmeyiniz. Zira o perdeyi birazcık delmeye muktedir olur ise cihanın şa'şa'a-i sevdâsı gözlerini kör etmek derecesinde kamaştırır. Onu gıda-yı ruhânî olan husûsât-ı sevdavîyeden mahrum bırakmayınız. Şu suretle gürisne-dil yaşayan bir kız hân-ı sevdâya fırsat-yâb-ı vusûl olunca birdenbire ol kadar tehalük gösterir ki hazmedemeyerek patlar."* (s. 70-71) Kız çocukları dünyadan, gerçek ortamdan soyutlanarak terbiye edilemez. Bu şekildeki bir eğitim ilerde kızların düşünmeden kendilerini tehlikeye atmasına sebep olur. Ayrıca *Çengi* romanında Ahmet Mithat Efendi, kız çocuklarının eğitimi için anne-babalara örneklerle bilgiler sunan bir hoca gibidir. Fransız ve İngiliz ailelerinde iki farklı eğitimle yetiştirilen kızların sonlarını açıklayarak okuru olumsuz örnekler üzerinden çocuk eğitiminde olması gereken tutuma yönlendirir. Fransız ailelerinin kızlarını dünyayı tanımamaları için manastırlarda büyütmelerini eleştirirken; İngiliz ailelerinin de kız çocuklarını erkeklerle çok serbest ilişkiler kuracak şekilde yetiştirmelerini yanlış bulur.

Kafkas halkının Rus esaretine karşı birlik olup mücadelesinin anlatıldığı *Kafkas* adlı romanda, Kafkas kızlarının ve kadınlarının ahlakından, eğitiminden ve terbiyesinden bahsedilir. Kafkas kızlarının gelenek ve göreneklerine olan bağlılığı, tutumları Ahmet Mithat'ın o dönemde Kafkasya hakkında halkını bilgilendirmeye çalıştığını da göstermektedir. Yazar *Kafkas* romanında terbiyesi ve eğitimiyle örnek bir Kafkas kızı olarak Esma Can'ı gösterir. Kafkas savunmasında yiğitliğiyle öne çıkan Kaplan Bey'in âşık olduğu Esma Can, kişilik ve terbiye yönünden çok iyi yetiştirilmiş bir Kafkas kızıdır. Kız erkek ilişkilerinde kızların erkeklere yönelik katı tutumlarını geleneksel çizgide irdeleyen Ahmet Mithat Efendi, bu romanı ile Kafkas kızlarının diğer kızlar gibi serbest olmadığı vurgusunu yapar. Erkeklere karşı oldukça kibirli ve katı görünmelerinin onların en önemli özelliği olduğunu belirtir. Bu özellik romanda Kafkas kızları için bir ayrıcalık olarak anlatılır. *"İşte sair memâlik kızlarıyla Kafkas kızlarının arasında bir fark vardır. Yani memâlik-i sâire kızlarının biraz yüzlerine gülünecek olsa, bu tebessümle kendilerine ifham edilmek istenilen manadan ziyadesini kız anlayıp yılışıverdiği hâlde Kafkas kızları bilâkis o zaman kendilerini toplayıp kendisinin öyle yılışık değil, bilâkis vakar ve ismetle muamele eylemek şanından olan bir vücut olduğunu ispat eder."* (s. 136) Kafkas kızlarının karşı cinse olan bu sert tutumu romanda Esma Can ile Kaplan Bey arasında netleşir. Esma Can, savaş sırasında

yaralanarak ölüm döşeğinde yatan âşığı Yunus'a kimseyle evlenmeyeceğine dair söz verir. Bu nedenle Kaplan Bey'i bir kardeş gözüyle gören Esma Can, Kafkas kızlarından beklenen hareketi yerine getirir. Kaplan Bey'in sevdasına karşılık veremeyeceğini söyler ve romanın sonuna kadar bu sözüne sadık kalır. Esma Can'ın Kaplan Bey'e gösterdiği bu tavır kibir gibi algılansa da aslında o bir Kafkas kızının ahlakının ve iradesinin yansımasıdır. Terbiyesi ve bilgisiyle Kaplan Bey gibi bir yiğidin sevebileceği nitelikte örnek bir kız olarak gösterilen Esma Can ideal kişiliğiyle Kafkas coğrafyasının anne/kadın temsilcisidir. Millî duyguları bakımından da kuvvetli olan Esma Can, Şirinşah'ın isteği üzerine savaşa gitmeden önce Kaplan Bey'e kılıç kuşatır. Yaşam tarzına ait varoluşsal seçimlerini gelenek ve göreneklerine göre konumlandıran Esma Can, ahlakına ait değerleri de yaşadığı coğrafyanın sevgisi ile donatır.

Kafkas romanında ilk başlardan itibaren Esma Can'ın karşısında yer alan bir kadın kahraman olarak Katerina Dö Branoviç bulunur. Gospodin dö Brano'nun kızıdır. Anne ve babasının ilk çocuğu olan Katerina'yla ilgili detaylı bilgiler anlatılırken *"talim ve terbiyesine de ziyade ihtimam edildiği[ni]"* (s. 15) öğreniriz. Zeki, güzel ahlaklı ve irfan sahibi olarak tanıtılan Katerina'nın her isteği yerine getirilir. Kütüphanesinde İslav lisanına dair her çeşit kitabın yer aldığı genç kız eğitimli, kültürlü bir insan olarak yetiştirilir. Katerina çok yönlü bir kızdır. Farklı alanlara dair hobileri bulunur. Kitaplarla sürekli meşgul olmanın dışında, resim sanatına da ilgisi vardır. Müzik yönü de kuvvetli olan Katerina piyano çalar. Çeşitli hayvan ve manzara resimleriyle ilgilenir. Siyasi ve sosyal konularla alakalıdır. Gazeteleri takip ederek günlük olaylardan haberdar olan biridir. Rus halkının siyasi faaliyetlerini gazetelerden okuyarak takip eder. Kaplan Bey'e karşı hisleri olan Katerina aralarındaki inanç farklılığı nedeniyle hiçbir zaman evlenemeyeceklerini bilir ve buna çok üzülür. Kaplan Bey'in de kendisine karşı yakın tavırlarından memnun olan Katerina romanın ilerleyen bölümlerinde Kaplan Bey'e olan aşkını ve onun ilgisini farklı bir konu için kullanır. Katerina, Kafkas halkının birleşip kendilerine karşı tehdit oluşturmalarını engellemek için Kaplan Bey'i ikna etmekle görevlendirilir. Bunu millî bir görev olarak düşünen Katerine babasının isteği üzerine Rusların Kafkas Bey'ine isteklerini iletmesi için Kaplan Bey'in yanına gitmeyi kabul eder. *"Eğer beni vatanıma, devletime, dinime bir büyük hizmet görmekten men edecek şey Kaplan Beyin vahşet hâlinden münbais olacak tehlike ise ben bu tehlikeden korkmam."* (s. 42) diyerek Kaplan Bey'in yanına giden Katerina aslında götüreceği

teklifle sevdiğine kavuşacağını düşünür. Kaplan Bey, Katerina'nın sözleriyle ikna olup Kafkasları engellerse Rus askeriyesi tarafından iyi bir mevkiyle ödüllendirilecektir. Katerina böylece Ruslara karşı bağlılığı da ispatlanan ve iyi bir makama gelen Kaplan Bey'in kendisiyle evlenmesi için hiçbir engelin kalmayacağına inanır. Kaplan Bey'e giderek sadakat sözü alan Katerina, işin gerçek yüzünü bilmez ve aşkının gücüyle hiçbir şekilde Kaplan Bey'den şüphelenmez. Katerina millî duygularla aşkı arasında kalmış bir kadındır. Fakat mantığıyla çıktığı yolculukta duyguları galip gelir.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Yeryüzünde Bir Melek* isimli romanında melek gibi bir güzelliğe sahip olan ve ona göre ismi konulan Raziye, Mehmet Hulusi Efendi'nin kızıdır. Şefik'in babası Hacı Hafız Mehmet Singapurî'den Şefik'le birlikte ilk tahsilini sağlam bir şekilde alır. Aynı evde birlikte büyüdüğü ahbaplarının oğlu Şefik'e âşıktır. Şefik'in Avrupa'ya tıp tahsili almak için gitmek istemesi karşısında onun bu isteğini destekler. Eğitim ile ilgili farkındalığını *"bir büyük familyadan doğup da babasının şanını muhafaza edecek kadar terbiye ve tahsil görmeyerek o hâlde yürekleri yakacak bir küçüklük içinde kalmaktansa bir küçük familyadan doğup da familyasına dahi şeref verecek surette terbiye ve tahsil görerek kazanılan büyüklüğün lezzeti elbette daha tatlı ve müraccahtır"* (s. 41) sözleriyle dile getiren Raziye, Avrupa'ya tahsil için giden Şefik'le bir müddet mektuplaşır. Mektupların azalması ve Şefik'in dönememesi üzerine ondan ümidini keser. Babasının isteğiyle İskender Bey adında olgun, bilgili bir adamla evlenir. Kalbi hâlâ Şefik'e ait olan Raziye, bu evliliğiyle sevdiği adamdan sadece resmîyette ayrılır. Tıp tahsilini bitirip geri dönen Şefik, Raziye'nin evlendiğini öğrenir. Raziye, Şefik ile ara sıra İskender Bey'in evinin altındaki cumbada görüşür. Bu durumdan İskender Bey'in haberi yoktur. Raziye'nin evli bir kadın olduğu hâlde eski aşkı Şefik'le görüşmesi aslında görücü usulü evliliğin yanlışlığını ortaya çıkarır. Terbiye ve ahlak bakımından oldukça iyi yetişen Raziye, Şefik'e karşı olan hislerinden vazgeçemez. Bu durum ise Raziye'nin kötü olaylar yaşamasına neden olur.

Yeryüzünde Bir Melek'te huyları ve güzelliği ile tematik gücü temsil eden Raziye bir melek gibi gösterilirken onun karşısında bütün kötü huylara sahip, intikam duyguları ve şeytansı planlarıyla Arife yer alır. Karşıt güç grubunda yer alan Arife'deki bu olumsuz davranış kıskançlığın farklı yüzlerinden birisini yansıtır. Çünkü Arife'deki bu *"güvensizlik ve kişinin başkalarına pusu kurma gayreti, diğer insanları sürekli eleştirmesi, hiç durmadan dışlanacakmış korkusunu yaşaması kıskançlığın*

belirtilerindendir. Bu belirtilerden hangisinin daha öne çıkacağı tamamen kişinin toplumsal yaşama kendisini nasıl hazırladığına bağlıdır." (Adler, 2011:233-234) *Yeryüzünde Bir Melek* romanında da toplum içerisinde sözü geçen ve istediğini elde etmeye çalışan Arife'nin Şefik'e olan karşılıksız aşkı, hırsları ve kıskançlığı onun başkalarının canını yakma isteğini gün yüzüne çıkarır. *"Yaratılış gereği, ferdin iç kuvvetleri vardır. Bunlar zaman zaman ayaklanarak zorbalaşabilir. İnsanın kendisinden kaçamaması, bu tehdidin boyunu büyütmektedir. İnsanoğlunun, cinsellik, iktidar olma isteği, sahiplenme gibi içdüşüşüne yol açan içtepilerinin ayaklanması karşısında dürüst kalmak adına verdiği tutunabilme mücadelesi, bu savaşın güçlülüğünü göstermesi bakımından önemlidir."* (Özcan, 2007:165) Romanda da iki kadın kahramanın eğitimi ve hayata bakışıyla bu mücadeledeyi nasıl sonuçlandırdıkları açıkça belirtilir. Arife cahilliğinin ve düşüşüne neden olan hırslarının kurbanı olurken Raziye de sabrının ve terbiyesinin sayesinde bu savaştan güçlü çıkan kişi olur.

Arife, aşk acısı çekerken kendisini iyileştirmek için yardım istedikleri bir doktor olan Şefik'e tutulur. Saf ve temiz duygularla Şefik'e âşık olmaktan ziyade kadınlık özellikleriyle erkekleri kendisine bağlamayı seven Arife, Şefik'in kendisine yüz vermemesini kabullenemez. Genç adamı kendisine âşık etmek ister. Evlenme teklif ettiği Şefik'in kendisini reddetmesi ve Raziye'yi sevdiğini öğrenmesi üzerine ikisi için bir oyun düzenler. Şefik ve Raziye'nin görüştüğü evi mahalle sakinlerine fuhuş yapıldığı gerekçesiyle baskına gönderir. Mahallelinin gözünde ve nazarında ahlaksız olan Şefik, Vidin'e hapishaneye gönderilirken Raziye sefalet içinde yaşamaya başlar. Raziye'yi Şefik'in gözünde değersizleştirmek için onun kötü yola düştüğü haberini gönderir. Cevriye adında kötü yola düşmüş bir kadını etrafına Raziye olarak tanıttıran Arife, hem Şefik'ten hem de Raziye'den intikamını almaya çalışır. Hapisten dönen Şefik, Raziye'nin kötü yola düşmediğini, her şeyi Arife'nin planladığını Cevriye'den tüm gerçekleriyle öğrenir ve sevdiği kadınla evlenir. Yaptıklarından pişman olmayan, sonunda sefalete ve kötü yola kendisi düşen Arife, Şefik ve Raziye'nin düğün günü intihar eder. Eğitimsiz ve terbiyeden yoksun olan Arife, şehvetinin ve heveslerinin kurbanı olan bir kadındır. Bu nedenle amacına ulaşır gibi olsa da en sonda kaybeden kendisi olur. Ahlaken çökmüş bir kadının her koşulda en kötü sonu hak ettiğini yazar romanın bitiminde okura gösterir. Raziye gibi terbiyeli ve ahlaklı bir kız fenalıklara

karşı sabrederek mutlu bir hayata kavuşmayı hak eder. Bu da güzel huyun mükâfatı olarak sunulur.

Kadın eğitimine ve kadınların konumuna sıkça değinen Ahmet Mithat, eserlerinde kadınların maruz kaldığı olumsuz durumları işleyerek toplumun kadına bakışını ve yapılan hataları anlatmaya çalışır. *Yeryüzünde Bir Melek* romanında Arife başta olmak üzere Cevriye gibi düşmüş kadınları bu yola sevk eden nedenlerden bahsederek kadınların çıkmazlaşan yaşamlarına ayna tutar. Hırslarının esiri olan Arife ile namus timsali olan Raziye'nin karakterleriyle kendi sonlarını kendilerinin hazırladığı görülür. Aklını kullanmayarak duygularına esir olan Arife hazin bir şekilde kaybeden taraf olurken Raziye küçüklükten iyi bir terbiye ve eğitimle yetiştirilmenin kararları üzerindeki olumlu etkisiyle romanın sonunda isteğine kavuşur. Kötülüklere, iftiralara, sefil bir yaşama maruz kalsa da Şefik'e olan aşkı ve güveni hiç azalmaz. Yaşadıklarına rağmen mantığını kullanarak kendisi için iyi olan kararları verir.

Yazar, Arife'nin kurduğu plan sonucunda mahallelinin iki aşığın bulunduğu evi basmasını toplumsal ahlak düzeni açısından sakıncalı bulur. Çünkü gençlerin ahlakını bozacak davranışlar gizlenerek düzeltilmelidir: *"Cehâlet-i taassub, terbiyesizlik bir yerde içtima eder de onun içine bir de fesat ve fikr-i intikam girerse artık âdâb-ı insâniyye ve levâzım-ı dîniyyeye dair söylenen sözler tesir mi eder?"* (s. 199) Kıskançlığının vermiş olduğu öç duygusuyla hareket eden Arife, çevrenin de dini-ahlaki duygularını sömürerek amacına ulaşır. Bu açıdan bir iftiranın arkasına düşen bilinçsiz halk yığının da eleştirisi yapılır. Eserleriyle büyükten küçüğe kadın erkek toplumdan her kesim insanı bilgilendirmeyi hedefleyen Ahmet Mithat'ın *Yeryüzünde Bir Melek*'i yazmaktaki amacı da bu düşüncelerle örtüşür: *"Bahsimiz pek nazik bir bahistir. Şefik gibi Raziye gibi müttehemleri himaye için bu bahiste bulunmuyoruz. Ahlak-ı umûmiyye ve menâfi-i insâniyye ve medeniyeyi muhafaza için bu bahsi bast ve temhit etmek istiyoruz."* (s. 200) Toplumsal ve bireysel ahlakı önceleyen yazar, okuruna iyilik-kötülük kıyaslamasının sonuçlarını Raziye ve Arife adlı iki kadın kahraman üzerinden yaptırır. Bu kıyaslamada da kadınların eğitim ve terbiyeleri doğrultusundaki davranışlarına göre bir hayat yaşadıkları sonucuna ulaşılır.

Şehnaz, *Karnaval* romanında Bahtiyar Paşa'nın çirkin ve hoppa kızıdır. Romanda genç kızın fiziksel çirkinliğini detaylı bir şekilde anlatan yazar aslında onun

görüntüsünün kötülüğü kadar mizacının da fenalığını vurgulamak ister. Şehnaz, eve getirilen Hasna adlı yardımcıyı kıskanacak kadar şımarıktır. On yedi yaşında olan Şehnaz, alafranga genç kız tipinin örneğidir. Alafranga bir hayat yaşayan Bahtiyar Paşa kızını da bu tarza uygun yetiştirmeye çalışır. Fransız mürebbiyesi tarafından talim ve terbiyesine oldukça özen gösterilir. Fransızcanın yanında dans ve müzik dersi aldığı özel hocaları da vardır. Fakat genç kızın bu kadar talim ve terbiye görmesine rağmen kötü huyları hiç değişmez. Çirkinliği nedeniyle daha da kıskanç bir kişiliğe sahip olan Şehnaz bir düzen sonucu Zekâi Bey ile evlenir. Fakat gün geçtikçe Zekâi'nin mirasyediliğinin artması ve bir metres ile yaşaması sonucu zorla olsa da kendisinden boşanır.

Ahmet Mithat *Karnaval*'da roman okumanın yasaklanmasının yanlışlığına değinir. *"Bu memnuiyyetin hükmünü kızlara hevâ ü heves ne olduğuna dair misaller göstermemek kaziyesi olacak ise de memnûiyyet-i mezkûreden hiçbir memleketce fevâid-i muntazıra istihsal olunmamaktadır."* (s.55) diyerek roman içerisinde bu yasağın sebebini açıklar. Fakat bu kısıtlamaya rağmen genç kızlar kötü huyları teşvik eden yasaklı romanlara gizlice ulaşıp okuyabilirler. Bu kitapların gençlerin ahlakını, terbiyesini bozacağına inanıldığı için eğitim çağındaki gençleri bu eserlerden uzak tutmak onların ahlak eğitiminin bir parçası hâline getirilir. Özellikle mürebbiyeler, muallimler daha sonra da anne-babalar çocuklarını bu kitap ve romanlardan uzaklaştırmak için özel çaba sarfederler. *"Vakıa Şehnaz Hanımın muallimesi Madame Mirsak dahi terbiye-kerdesine roman ve tiyatro misillû asarı asla göstermezdi. Ancak kütüphanesinde türlü türlü romanlar ve tiyatrolar mevcut olduğundan Şehnaz habersizce onları bunları çalıp gece odasında okurdu."* (s. 55) *Karnaval* romanında okuma yasağının gençlerde merak duygusunun artmasına neden olduğu belirtilir. Madame Mirsak'ın yasakladığı kitapları Şehnaz'ın elinde görmesi ve bunlara bakmaması için tekrar yaptığı uyarı genç kızın bu kitaplara olan merakını daha da artırır. Mirsak'ın meşguliyetini fırsat bilen Şehnaz, muallimesinin odasına giderek kütüphanesinde yasaklı olan kitapları araştırmaya başlarken bu yasağın başka bir gizemi ortaya çıkardığı anlatılır. Aradığı kitabı bulamayarak sinirlenen Şehnaz kitapları tararken kütüphanenin arka taraflarında kırmızı bir bohça görür. Bohçanın içerisinde balo elbiseleri olduğunu anlayınca eğlenceye gitmek için büyük bir fırsat yakaladığını düşünür ve bu amacına ulaşmaya çalışır. Bu kaçamak okumaların sonunda Şehnaz,

muallimesi ve daire müdürünün kendisini baloya götürmesini ısrarla ve kötü bir yolla ister. Alafrangalaşma adına Batı'daki karnaval, balo gibi eğlencelerin kişilik ve aile hayatı için tehdit oluşturmasının işlendiği *Karnaval*'da bu tehdidin merkezine "roman" okuma yerleştirilir.

Ahmet Mithat romanların gençler üzerindeki olumsuz etkisini anlatırken onlara sağladığı faydayı da anlatmadan geçmez. Okunan roman ve kitaplardaki kişilerle kendini özdeşleştirmeye çalışan genç kızlar aşk, sevda, hoşlanma gibi duyguları yaşamadıkları hâlde okudukları üzerinden tecrübe ederler. Daha sonra bunları gerçek yaşamlarında uygulayabilirler. İşte bu noktada Ahmet Mithat romanların genç kızlar üzerindeki öğreticiliğine değinir. *Karnaval* romanında da Şehnaz'ın okuduklarını Hasna'nın okuduklarından farklı değerlendirmesi bir romanın okurun yorumlayışına göre kişi üzerinde olumlu ya da olumsuz tesir bırakabileceğini gösterir. Zıt karakterlerde olan Şehnaz ve Hasna aynı satırları okurken farklı çıkarımlarda bulunurlar. Şehnaz gibi kurguyu, hayali gerçekten ayırmayan bir genç kız yazılanlara kapılıp giderken; iyi huylu ve ahlaklı Hasna ise aynı satırlardan kendisine ders çıkararak doğruyu ve yanlışı ayırt edebilmektedir. Bu durumu yazar *"işte bu hikmete mebni idi ki Şehnaz, Zekâyi'nin temelluklarına kapılmakta idi. İşte bu hikmete mebni idi ki Hasna Zekâyi'nin temelluklarını nazar-ı nefretle görmekte idi."* (s. 56) şeklinde dile getirir.

Henüz 17 Yaşında romanında genç bir kızın ailenin ve çevrenin baskısıyla fuhuş batağına sürüklenmesi anlatılır. Ahmet Mithat Efendi, Kalyopi adlı bir genç kızın başından geçenlerle psikolojik ve sosyolojik çıkarımlarda bulunur. Romanda kadınlara dair görmezden gelinen ve aslında toplumsal bir sorun olan düşmüş kadının durumu realist bir şekilde yansıtılır. Yazarın, kadersiz kadınların hayatını eserine konu olarak almasının ve merhametli bir yaklaşımla düşmüş kadınlara sahip çıkmasının nedenlerinden biri de ikinci eşi Vasiliki'nin de böyle bir hayattan gelmesidir. *"Gerçek hayatta Hafîza Melek adıyla ihtidâ edip Ahmed Midhat'ın ikinci karısı olacak kadın bu fuhuş yuvalarına hasbe'l-kader düşmüş Vasiliki'dir. Ahmed Midhat, bu bizzat yaşadığı vak'a dolayısıyla diğer romanlarında da düşen kadınlara merhametle yaklaşır, asıl müsebbipleri suçlar."* (Okay, 2008:222)

Genç yaşında fuhuşa sürüklenen ve bir kerhanede çalışan Rum kızı Kalyopi'nin Ahmet adlı bir müşteriyle karşılaşıp kötü hayattan kurtarılmasının anlatıldığı romanda

Kalyopi zor şartların kurbanı olur. Hristiyan olan Kalyopi henüz on yedi yaşındayken bir Müslümanla evlenince Hristiyan çevrelerince lanetlenir ve dışlanır. Çevresinin bir Müslümanla birlikte olduğu için aşağıladığı Kalyopi'yi kimse istemez. Maddi sıkıntılar nedeniyle akrabası tarafından fuhuş batağına düşürülen Kalyopi'nin bu durumuna annesi babası da göz yumar.

Yazar, Kalyopi'nin ve kötü yola düşmüş diğer yabancı kızların bu batağa saplanmasındaki nedenlerden biri olarak Hristiyanlıktaki drahoma âdetini gösterir. *"Başlık parasının erkek tarafına ödendiği toplumlarda bu terim yerini 'drahoma'ya bırakmaktadır. Drahoma kız tarafının evlenecek erkeğe yani damada verdiği para ya da mal olarak karşımıza çıkmaktadır."* (Özcan-Dalyan, 2011:320) Genç kızların evlenebilmesi için sahip olması gereken bu çeyizden mahrum olanlar kötü yollara başvurarak para kazanmak zorunda kalır. Böylece bu âdet Batı toplumlarında fuhuşun yayılmasına zemin hazırlar. Ahmet Mithat Efendi de Kalyopi'nin düştüğü bu durum üzerinden aslında medeniyet anlayışının yorumunu yapar. Yazar şapkayla sembolleştirdiği sözde medeniyetin merkezi olan Avrupa'da böyle uygulamaların medenileşmekten ziyade yozlaşmaya neden olduğunu söyler. Hristiyan toplumlarda kadının değerini düşürücü bu tarz yaklaşımların daha çok olduğunu belirten Ahmet Mithat, İslâmiyet'in bu duruma hoş bakmadığını, Müslümanların bulunduğu yerlerde böylesi olumsuzlukların gizli tutulduğunu belirtir.

Ahlaki eğitimin aktarıldığı romanlardan birisi olan *Henüz 17 Yaşında*'da, kötü yola düşmüş kadınlara el uzatılarak onları tekrar topluma kazandırmak gerektiği mesajı verilir. Bu açıdan çevresindeki insanların kötü niyetleri sonucu batağa sürüklenen bir genç kızın dramı işlenir. *"Başkalarının yönlendirmesi ile yaşamlarını belirleyen bireyler, kendilik yaşamlarını sürdüremez; başkalarının seçimleri ile hareket ederler. Böyle olunca da yaşam kendilerinin olmaktan çıkar."* (Deveci, 2012:119) Romanın kahramanı Kalyopi de başkalarının çizdiği bir hayatı yaşamak zorunda kalır. Genç kadın başından geçen felaketler neticesinde kerhane ortamına düşse de bulunduğu durumdan hiç hoşnut değildir. Hayattan ümidini kesmiş bir kadının çaresizliğiyle kendisini şartların içerisine teslim eder. Romanda Ahmet isimli bir müşteriyle tanışması onun hayatının tamamen değişmesine neden olur. Kalyopi'deki masumiyeti ve saflığı gören Ahmet Efendi, gençliği sömürülen Kalyopi için bir dönüm noktası olur. Ahmet Efendi, Kalyopi'den eski hayatından vazgeçme ve tekrar bu yola düşmeme sözünü alır.

Genç kızın verdiği güvenceyle borçlarını ödeyerek onu bu bataklıktan kurtarır. Ahmet Efendi, Kalyopi'ye Beyoğlu'nda güzel bir ev tutar. Bu eve Kalyopi'nin ailesini de yerleştirir ve bir Rum delikanlısı ile Kalyopi'yi evlendirir. Talihsizlik sonucu düştüğü bataktan kurtarılmak için kendisine uzatılan yardım elini geri çevirmeyen Kalyopi bu seçimiyle geleceğini kurtarır. Kaderin kötülüğü karşısında boyuneğmekten başka çaresi olmadığını düşünen Kalyopi, Ahmet Efendi aracılığıyla kendinin, insanlığının farkına varır. Ahmet Efendi'nin teklifiyle varoluşunu yeniden sorgulayan genç kız kendi iradesiyle bir seçim yaparak kaybettiği özgür hayatını geri kazanır. Ahmet Efendi, Kalyopi'nin batağa saplandıktan sonra bıraktığı kendiliğini ve bilincini tekrar fark etmesini sağlar.

Agavni, *Henüz 17 Yaşında* romanında ahlaksızlığı ve yozlaşmış kişiliğiyle karşımıza çıkar. Ahmet Bey'in arkadaşı Hulusi Bey'le birlikte olan Agavni, kötü yola düşmüş ve bu durumdan kazanç sağlamaya çalışan bir hayat kadınıdır. Kadınlık özelliklerini kullanarak gelen müşterileri etkilemeye çalışan ve bununla övünen ahlakı düşük bir kadındır. Ahmet Mithat Efendi, Kalyopi gibi desteğe ve yardım eline muhtaç çaresiz kadınların sesini duyururken toplumun ahlaki çöküşüne sebep olan kadınları da anlatır. Batakhanenin sahibi ihtiyar ermeni karısı Maryonko, Kalyopi'nin kötü yola düşmesine sebep olan ablası Maryola ve Agavni gibi yozlaşmış kadınlar terbiyeden ve eğitimden yoksunluğun bedelini hayatlarıyla öderler.

Dürdane Hanım romanında Dürdane adlı on yedi, on sekiz yaşlarında tecrübesiz bir genç kızın trajik sonu anlatılır. Dürdane küçük yaşta annesiz kalır. Üvey anne elinde ilgi ve şefkatten mahrum bir şekilde büyür. Memduh adlı bir gençle nişanlanır. Memduh'u sevmeyen ve onunla evlenmek istemeyen Dürdane, Mergub adlı bir gence meyleder. Mergub'dan karşılık gören genç kız ona deli divane âşık olur. Dadısı Gülbeyaz Kalfa'nın da yardımıyla Mergup'la gizli gizli görüşen Dürdane hamile kalır. Mergub, Dürdane'ye çocuğu istemediğini ve kendisiyle evlenmeyeceğini söyler. Yaşadığı evlilik dışı ilişkiyle hayatı kötüye giden genç kıza, komşusu yardımda bulunur. Dürdane'nin yan komşusu olan Ulviye Hanım, Avrupa'da yeni bir icat olan "telefon"un varlığını öğrenir. Bu aleti satın alarak komşusunun evindeki olayları dinlemeye başlar. Ulviye Hanım, Dürdane'yi gizlice dinleyerek genç kızın düştüğü zor durumu anlar ve onu kurtarmaya çalışmak ister. Fakat romanın sonunda Dürdane evlilik dışı bir ilişki yaşadığı için hem kendisini cezanlandırır hem de Mergub'a vicdan azabı yaşatmak

adına çocuğunun yanında intihar eder. Hislerine kapılarak mantıklı bir şekilde davranmayan Dürdane, kendisini kötü bir konuma düşürür. Cehaletinin bedelini canıyla öder. Dürdane'nin tahsil durumuyla ilgili bilgi bulunmaz. Ahmet Mithat Efendi, Dürdane'nin yaptığı yanlışları hayatı tanımayışına bağlar. Anne merhametinden ve eğitiminden uzak kalan Dürdane'nin hayata karşı tecrübesizliği onu mantıklı düşünmekten alıkoyar. Yazar, Dürdane'nin tecrübesizliğine başka bir noktadan da değinir. Ahmet Mithat Efendi'ye göre roman okuyan kızlar kadın-erkek ilişkilerine dair ne tür kötülüklerle karşılaşabileceği hakkında biraz bilgi sahibi olacağından hatalara düşmeyecektir. Bu görüş doğrultusunda yazar, Dürdane'nin roman okuyarak hayatı deneyimleme konusundaki eksikliğini Ulviye'nin düşünceleriyle eleştirir. *"Eğer sen romanları okumuş, hem de kemâl-i dikkat ve itina ile okuyarak erkeklerin ve kadınların ahvâlini lâyıkı vechile öğrenmiş olsaydın kendini bu vartaya duçar etmezdin."* (s. 124) der. Ahmet Mithat'ın bu sözleri genç kızlara ve kadınlara bir uyarı niteliğindedir. Yazar evden, konaktan dışarı çıkmayan genç kızların hayatı öğrenemediklerini bu nedenle insanları tanıyamadıkları için cahil kaldıklarını söyler. Ahmet Mithat'a göre bu şekilde yetişen genç kızlar roman okuyarak kendilerini eğitmeli, tecrübesizliklerini gidermelidir. Bu romanla yazar, Dürdane'nin yanlış seçimler yapıp gayr-ı meşru bir ilişkiyi sürdürmesinde karakterinin yanında eğitimsizliğinin de sebep olduğunu göstermek ister.

Mısırlı kocasının ölümüyle yirmi yedi-yirmi sekiz yaşlarında dul kalan Ulviye Hanım, Dürdane'nin yan komşusudur. Fiziki güzelliğinin yanında ahlak ve terbiye bakımından da takdire şayan bir kadındır. Babası tarafından tahsiline ve terbiyesine çok önem verilir. *"Farisî ve Arabî'yi pek mükmmel tahsil eyledikten maada İngiliz lisanını da gereği gibi ele getirmiştir."* (s. 57) Edebiyata da çok meraklıdır. Pek çok roman okuyan, edebiyat sohbetlerinden zevk alan bir kadındır. Ulviye Hanım kültürlü bir kadın olmasının yanında sosyal hayattan uzak kalmayı sevmez. Davetlere, toplantılara katılarak ufkunu genişletmeye çalışmak ister. İngiliz tabib dostuyla sık sık buluşan Ulviye Hanım onun aracılığıyla telefon denilen aletin icadından haberdar olur. *"Ah şu sanatlarını fünûna tatbik eden memleketler ne güzel yerlerdir! Fünûn sayesinde her şeye muktedir olurlar."* (s. 65) diyerek ilmin toplum ve medeniyet için önemini dile getirir. Ulviye Hanım, medeniyetin fenle, ilimle gerçekleşeceğini idrak etmiş bir kadındır. Bu düşüncelere sahip olmasıyla romanda aydın kadın tipini yansıtır. *"Bütün*

bu vasıflarıyla Ulviye, cemiyet içinde, kadınlığını ortaya koymaksızın erkeklerle sosyal münasebetlere girebilecek ciddî bir cemiyet kadınıdır. Ahmet Mithat Efendi, Ulviye'yi, muhtemelen istikbâlin müjdecisi bir kadın tipi olarak temsil etmiştir." (Has-er, 2000:126) Ulviye Hanım, zor şartlarla mücadele etmek zorunda kalsa da Mergub karşısında çaresiz olan Dürdane'ye yardım eder. Başkalarının yardımıyla genç kızı evinden uzaklaştırır. Görevlendirdiği ebe sayesinde de doğumunu yaptırır. Ulviye Hanım, bütün bu yardımları yaparken tanınmamak için Acem Ali Bey olarak erkek kılığına girer. Ulviye Hanım'ın düşmüş bir kadına yardım eli uzatarak koruyuculuk vazifesi üstlenmesi kadın duyarlılığıyla davrandığını gösterir. *Dürdane Hanım* romanında farklı olan taraf bu koruyuculuğun bir kadın tarafından üstlenilmesi ve cesur bir şekilde yerine getirilmesidir.

Vah romanı Batılılaşmayla birlikte toplumsal değerlerde meydana gelen değişmelerin Ferdane ve Necati arasında yaşanan yasak aşk ile işlendiği bir romandır. Ferdane *"hakikaten câlib-i enzâr-ı hayret olacak kadar güzel"* (s.8) bir kadındır. Güzelliği ile etrafındaki herkesin dikkatini çeken Ferdane'nin diğer kadınlardan farklı yanı *"bütün enzâr-ı cihân kendisine teveccüh eylemiş olduğu hâlde kendisi asla fütur getirmeyip gözünü istediği tarafa çevir[ecek]"* (s. 9) kadar rahat davranan bir kadın oluşudur. Eğitimli ve bilgili bir kadındır. Edebiyata karşı ilgilidir. Küçük yaşta akrabası Talat'a beşik kertmesi olarak nişanlandırılır. Talat'ın geçirdiği bir hastalık sonucu çok çirkin bir hâle gelmesini kabullenerek onunla evlenmekten vazgeçmez. Verilen söze sadık kalmak gerektiğini düşünen Ferdane'nin hastalığından dolayı psikolojisi bozulan eşi Talat'a olan bağlılığı ve sadakati hiç değişmez. Bu durum genç kadının maneviyata önem verdiğini gösterir. Ferdane, Behçet adlı gencin kendisine yaptığı teklifi şiddetli bir şekilde geri çevirir. Fakat eşinin günden güne ilerleyen kıskançlıkları ve kısıtlamaları Ferdane'yi bir çıkmaza sokar. Ferdane'nin evine gidip gelen Despino adlı bohçacı bir kadının kendisini bir grup gencin saldırısından kurtaran Necati'ye karşı yönlendirmesiyle Ferdane genç adama bağlanır. Bu sıkıntılı dönemlerinde Hoca Kutbettin adlı bir bilginin ziyaretine de giderek onunla dertleşir. Necati ile görüşmeye başlayan Ferdane bu ilişkiden rahatsız olan Behçet'in oyunlarını anlayacak kadar zeki bir kadındır. Behçet, Ferdane'nin aşkına karşılık vermediği için ayrıca Necati ile görüşmesini kıskandığından öç almak ister. Behçet'in evinde Ferdane'nin fotoğrafını yanlışlıkla düşüren Despino bir felakete neden olur ve genç adam bu fotoğrafı alarak bir

plan kurmaya çalışır. Ahmet Mithat o dönemlerde öne çıkan bilimsel ve teknolojik gelişmeleri insanlara tanıtmak için romanlarında kurgu içerisinde bu yeniliklerden bahseder. *Dürdane Hanım* romanında telefon aletini anlattığı gibi *Vah* romanında da bir fotoğraf tekniği olan fotomontajdan bahseder. Behçet fotomontaj tekniğiyle Ferdane'nin fotoğrafını mayolu bir kadının fotoğrafına yerleştirir. Kendisini sevmesi için Ferdane'yi mayolu fotoğrafıyla tehdit eden Behçet'in karşısında kültürlü ve uyanık bir kadın vardır. Ferdane fotoğrafı görünce bunun fotomontaj olduğunu hemen anlar ve asıl fotoğrafların Behçet'te kaldığını söyler. Bu fotoğrafı Necati'ye de ulaştıran Behçet, Necati'nin Ferdane'yi düşmüş bir kadın olarak görüp ağır hakaretler içeren bir mektupla bırakmasına neden olur. Talat Bey'in de eline ulaşan bu fotoğraflar onun sonunu getirir. Güzelliği nedeniyle hayatının mahvolduğunu düşünen Ferdane yüzüne kezzap dökerek hayattan intikamını almak ister. Böylece yaşadıklarından sorumlu tuttuğu güzelliğini cezalandırır. Bu sırada Necati, Behçet'in oyunlarını bütün gerçekliğiyle öğrenir ve güzelliği bozulan Ferdane ile yine de evlenir.

Ahmet Mithat güzel ve akıllı bir kadının Batılılaşmayla birlikte değişimini Ferdane ile anlatmaya çalışırken bireysel isteklerle toplumsal beklentinin çatışmasına da değinir. Herkes tarafından beğenilen, bakımlı ve dikkat çekici bir kadının toplum içerisinde rahat hareket edebilmesi gerektiğini ve bunun bir namussuzluk olmadığını vurgular. Ferdane gibi bu özelliklere sahip kadınlar son derece iffetli ve kocalarına sadık bir hayat sürebilirler. Fakat kocaların eşlerine karşı aşırı kıskanç ve katı tutumları *Vah* romanında verilen mesajda olduğu gibi zamanla evliliklerin bozulmasına neden olur. Akraba çocukları olan Talat ve Ferdane'nin daha beşikteyken nikâhlanmaları gibi bireylerin özgür iradesine bırakılmayan seçimler sonrasında büyük sorunlara yol açar. Görücü usulü evlilik, beşik kertmesi gibi toplumsal baskı ve zorunlulukla kurulan birliktelikler bireylerin hayatlarını kötüye götürebilir. İnsan hayatına yönelik aklı ön plana çıkarmayan baskıcı tutumlar toplumdaki eğitim seviyesinin düşüklüğünü de gösterir.

Vah romanında ayrıca evlilikte kadın erkek arasındaki eğitim ve kültür seviyesinin farklılığından kaynaklanan olumsuz sonuçlar da örneklendirilir. Evli bir kadının kocasına bağlı bir hayat sürerken birbirlerine kültürel açıdan yakın olamadıkları için başlayan çözülmeleri ayrılıkla sonuçlanır. Ahmet Mithat Efendi, romanında Talat'ın kötü davranışlarına karşı son derece sabırlı, mantıklı ve olumlu yaklaşan bir

kadın olan Ferdane'nin bu süreçteki dönüşümünün eşler arasındaki kültürel uyumsuzluktan kaynaklandığını gösterir. *Vah* romanında Ferdane'nin "*hüsünde küfüv olmadığı gibi marifet ve malûmatta dahi küfüv olmayan"* (s. 70) Talat Bey'le yaşadığı sorunların temelinde eğitim ve terbiye konusundaki uyumsuzluk yatar.

Hayret romanında zengin Hintli bir ailenin kızı olan Mihriban iyi eğitim gören, Farsça, Fransızca ve İngilizce gibi pek çok yabancı lisanı bilen bir kızdır. Akıllı ve mantıklı biri olan Mihriban'ın batıl inançları yoktur. Her şeyin ilimle, fenle aydınlanacağına inanır. Mihriban *"insanlı[ğın] başka, beşeriyetin mafevki yine başka olduğunu güzelce fark ve tefehhüm eylemiş[tir]. Bu nokta üzerinde bir fikr-i hikmet peyda etmiş ki ondan dönmesi kabil değildir. Böyle metânet-i fikr ve ciddiyet-i i'tikad ise mücerret taallüm ve tefennünle müyeser olur. Taallüm ve tefennün olmadığı suretteyse yaş yaşamış olmanın hiçbir faydası olma[dığını]"* (s. 158) düşünür. İlim edinmeden (taallüm), fen öğrenmeden (tefennün) bilgisiz bir şekilde hayatın yaşanmış sayılmayacağını vurgulayan Ahmet Mithat Efendi'nin Mihriban'ın *"serbestî-i efkârı ve ulüvv-i ahlakı"*nı (s. 158) övmesinin nedeni genç kızın ilme olan inancındandır. Batıl inançları olmayan ve hokkabazlık, sihir gibi şeylere inanmayan bir kadın kahramanın ilme ve fenne bakışı yazarın ortaya koyduğu aklı ön planda tutan yeni insan tipinin yansımasıdır.

Ahmet Mithat Efendi romanların insan üzerindeki öğreticiliğine *Hayret* romanında da Mihriban aracılığıyla değinir. *"Hayret'te Mihriban İngilizce ve Fransızca roman okuduğu için çeşitli insanların tasvirlerini o romanlarda görmüş ve roman kahramanlarından Sarpson'un kötülüklerinden bu bilgisi sayesinde korunabilmiştir."* (Okay, 2004:411) Ahmet Mithat Efendi gençlerin terbiyesini bozacağı düşüncesiyle roman okumanın yasaklanmasına karşıdır. Çünkü ona göre *"dünya ahvalini romanlarda okuyup görenler ve öğrenenler, şeytanet ve mel'anet âlemlerinin içine girmeksizin hakayıkını görmüş ve öğrenmiş olurlar da tevakkiye dahi iktidar kesp ederler."* (s. 187) Bu nedenle genç kızlar roman okuyarak fenalığı yaşamadan hakikatlere ulaşabilirler ve kendilerini her türlü olumsuzluktan kurtarabilirler. Romanlar onlar için en faydalı kılavuzdur.

Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr romanında Polini, Mustafa'nın Paris'te âşık olduğu kızdır. Fakat romanın sonunda Polini'nin, Demir Bey'in kızı yani Mustafa'nın

kız kardeşi olduğu ortaya çıkar. Polini beş yaşına kadar yetimhanede kalır. Beş yaşından sonra annesi onu yanına alır ve kız-erkek altmıştan fazla öğrencinin olduğu bir mektebe verir. Ardından manastıra gönderilir. Polini altı sene boyunca bu manastırda talim ve terbiye görür. Fransızca öğrenir. Sanat alanında da yetenekli olan Polini müzik ve resimde çok başarılıdır. Çok iyi bir tahsil alan Polini aynı zamanda ahlaki açıdan da iyi yetişir. Hristiyan olan Polini'nin romanın sonunda Demir Bey'in öz kızı olduğu gerçeği çıkınca genç kız Müslüman olur ve Demir Bey'in eşi Feride Hanım'ın terbiyesine girer. Böylece İslam ahlak ve terbiyesiyle yetişmeye devam eder.

Vahşi hayattan medeniliğe geçişin anlatıldığı *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi* romanında Miss Johnsonser medenileşmenin anahtarının eğitim ve çalışkanlık olduğunu anlatır. Amerika'nın gerisinde kalan Missouri nehrinin sahiline yerleşmiş Aztek kabilesinin vahşi hayatına bir sandal gezintisi esnasında dahil olan Miss Johnsonser, Aztek vahşileri tarafından av olarak görülür. Kabile halkı genç kıza "beyaz gûn" diye hitap ederler ve onu kutsal saydıkları Huyi Çilopiştli namına kurban etmek isterler. Bunun üzerine kabile üyelerinden Moşamol, beyaz gûn kızının lisanını bildiğini ve buraya neden geldiğini öğrenmek için izin ister. Miss Johnsonser'la konuşmaya başlayan ve zaman içerisinde kendisine alışan kabile halkı yaşam tarzlarını ve hareketlerini genç kızın söylediklerine göre değiştirmeye başlar. Eğitimine ilk önce vahşice kesip ardından pişirilen et yemeğinden başlayan Miss Johnsonser, Aztek kabilesinin yemeğiyle, müziğiyle, konuşmasıyla ilgilenerek bu topluluğa medeni bir yaşamın gereklerini öğretmeye çalışır. Ev inşa etme, ziraatle uğraşma, ekip-biçme, hayvan ehlileştirme, kümes-ağıl yapma gibi konuları altı ay gibi bir sürede öğrenen Aztek vahşileri Miss Johnsonser'un aracılığıyla vahşi bir hayattan uzaklaşıp medeni hayata doğru hızla eğitilirler. Bu süreçte yazarın okuruna aktarmak istediği önemli noktalardan birisi Miss Johnsonser'in gelişi ile Aztek kabilesinin tembellikten kurtulup çalışmayı öğrenerek kendilerini yenilemeleridir. Kabile halkı vahşi yaşam ile medeniyet arasındaki farkın eğitim görmek ve çalışmak olduğunu anlar. Vahşet insan zihninin ve bedeninin boş durmasından farklı değildir. Medeniyetin zihnen ve vücuden çalışmaktan ibaret olduğu düşüncesi romanın ana matrisini oluşturur.

Ahmet Mithat Efendi'ye göre zihnen ve cismen çalışan, üreten toplumlar medeni olacaktır ve insanlar ancak bu şekilde refaha kavuşacaktır. Yazar romanında vahşiliği ve medeniliği şöyle ayrımsar: *"Hakikat tekrar ederiz ki vahşet denilen şey benî beşerin*

melekât-ı zihniye ve vücûdiyyesinde atalatten ve medeniyet denilen şey dahi bu alatetin çalışkanlığa tebeddülünden ibarettir." (s. 99) Romanda zihin ve vücut çalışkanlığı medeniliği gösterirken boşa harcanan mesainin de kişinin kendisini yormaktan başka bir şey olmadığı belirtilir. Çalışkanlığın maddi ve manevi mutluluğu sağlayacak bir zihin ve beden mesaisi olması gerektiği aksi takdirde insanlığın hak ettiği saadete kavuşamayacağı vurgulanır. Miss Johnsonser da eğitimli bir kişiden bekleneni yerine getirerek tıpkı bir öğretmen gibi medenileşmeye muhtaç bir halkı maddi ve manevi yönden eğitir. Miss Johnsonser böylece romanda, sorumluluk sahibi bir aydın görüngüsü ile yer alır.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Müşahedat* romanında Siranuş güzelliğinin yanında zekâsıyla dikkat çeker. Babası tarafından tahsil ve eğitimi için her türlü imkânın sağlanmaya çalışıldığı Siranuş ilk, orta ve lise tahsilini rahibelerin eşliğinde tamamlar. Osmanlıca'nın yanında Fransızcayı da öğrenen genç kız edebiyat, felsefe konularına meraklı olduğu kadar müzik, el işleri gibi kabiliyete dayalı alanlarda da oldukça başarılıdır. Derslerini birincilikle tamamlayan ve üstün başarısı neticesinde hocalarının takdirini kazanan Siranuş rahibeler mektebini bitirdikten sonra Madam C'nin pansiyonuna gelir. Burada da başarısı ve hanımefendiliğiyle herkesin hayranlığını kazanırken yazarın ideal kadın tiplemesine uyar.

Müşahedat'ta Siranuş'un çalışan bir kadın olarak toplum içerisinde namusu ve ahlakı ile yer almak istediği görülür. Kültürlü ve becerikli bir kız olan Siranuş'un en büyük hayali öğretmen olmaktır. Osmanlı kibar ailelerinden pek çok öğrencisi bulunan ve çalışkan bir muallime olduğunun hayalini kuran Siranuş eğitim gördüğü Madam C…'ninki gibi bir mektep, pansiyon kurmayı arzular. Kurduğu mektepte öğrencilerine lisan, el işi dersleri, müzik eğitimi vermek ister. Aslında bu düşünce Siranuş gibi iyi bir talim ve terbiye görmüş kültürlü ve zeki bir kadın için sadece hayalden ibaret değildir. Kendisini yetiştirmiş ve aynı zamanda bilinçli bir kadın olan Siranuş, modernleşen bir toplumda muallimelik mesleğiyle kendi ayakları üzerinde durabilecek modern bir kadın örneğinin de temsilcisidir. Çalışkanlığıyla her şeyin üstesinden gelen genç bir kızın aynı azimle muallimelik gibi önemli bir mesleği de lâyıkıyla yerine getirecek güçte olduğuna işaret edilir. Romanın sonlarına doğru Siranuş'un muallimelikle ilgili hayaline uzun bir pasajla yer verilmesi okur için önemli bir mesaj niteliği taşır. Siranuş hülya âleminde *"başlı başına, hür, müstakil, çalışkan bir muallimeymiş. Kendisine Osmanlı kibar*

familyalarından bir hayli şakirt bulmuş. Kemâl-i sıdk ve gayretle çalışarak az vakit zarfında şâkirdân üzerinde füyüzât-tedrisiyyesinin âsârı görülmesiyle familyaların pek büyük teveccühüne mazhar olmuş. Ama şakirdanı o kadar artmış ki, hangi birine yetişebileceği hususunda mütehayyir kaldığından, yine familyaların tensib ve teklifiyle, hatta muâvenat-i maarifperverîleriyle bir mektep bile açmış. Nasıl mektep. Bir pansiyon. Bir hayli leylî şakirdan bulmuş. Lisan dersleri bir tarafta, muzıka ve elişleri bir tarafta. İşi büyülttükçe büyültmüş." (s. 245) Siranuş'un muallimeliğe ve kuracağı mektebe dair bu hayalleri anlatıcı tarafından da desteklenir. Anlatıcı, bunun bir hayal olmadığını aksine *"ihtiyâc-ı sahih mertebesinde"* (s. 245) bir öneme sahip olduğunu söyler.

Kadınların da erkekler gibi bir meslek edinip çalışabilmesinin ve toplum içerisinde üreten bir konuma geçmesinin hakkı olduğunu savunan Ahmet Mithat, Siranuş'un bu isteği üzerinden genç kızların öğretmenlik mesleğine teşvik edilmesini destekler. Hatta kız çocuklarının eğitimini her fırsatta dile getiren Ahmet Mithat Efendi bu desteğini *Müşahedat* romanında Siranuş'a açıkça gösterir. *"Bugün elimde bir Siranuş'um bulunsa, bugün şu işe başlayıverirdim"* (s. 252) diyen yazar, Siranuş'un hayali gibi kız çocuklarının öğretmen olabilmesi için elinden gelen çabayı göstereceğini ifade eder. Böylece Ahmet Mithat kız çocuklarının eğitimi konusundaki hassasiyetini kahramanlar üzerinden yansıtır.

Müşahedat romanında iyi derecede tahsil ve terbiye görmüş kahramanlardan birisi de Agavni'dir. Fransızca ve Rumca'yı bilen Agavni edebiyat, müzik, felsefe konularında da kendini yetiştirmiş kültürlü bir kadındır. Gençlik yıllarında heveslerine kapılıp kötü yola düşmüş bir kadın olsa da etrafındakilere iyilik yapması ve yardımsever tavırları nedeniyle olumlu kişiliği öne çıkar. Bulunduğu durumdan memnun olmayan Agavni, Refet'le evlenip namuslu, huzurlu bir hayat sürmek isterken trajik bir son yaşar. Romanda kadın eğitimini belirginleştirmesi noktasında Agavni ve Siranuş'un karşısında cahilliği ile Feride yer alır. Terbiye ve eğitim yönünden eksik olduğu babası tarafından da sıkça dile getirilen Feride, yazarın anlatımıyla her yönden olumsuz bir kişiliğe sahiptir. Çirkinliği kadar mizacının da kötülüğüne vurgu yapılan Feride'nin olaylar karşısında verdiği yanlış tepkiler, kötü davranışlar genç kızın terbiye ve eğitim konusundaki eksikliğini açıkça gösterir.

Ahmet Mithat Efendi diğer eserlerinde olduğu gibi *Müşahedat* romanında da genç kızların eğitiminde ve ahlaki gelişimlerinde romanların etkisini değerlendirir. Fakat *Müşahedat*'taki farklılık yabancı mekteplerde roman okumanın nasıl yorumlandığıdır. Rahibe mektepleri gibi çok katı kurallarla eğitim veren -Ahmet Mithat Efendi bu kurumları romanda terbiyehane olarak adlandırır-kurumlarda yabancı çocukların roman okumaları yasaktır. Fakat Madam C…'nin mektebi gibi yerlerde böyle bir engel yoktur. Burada gençler muallimlerin haberi olmadan roman okuyabilir veya roman okudukları anlaşılsa bile herhangi bir cezayla karşılaşmazlar. Agavni de Madam C…'nin yanında romanlar okuyarak alafranga âlemlerinde annesiz babasız kalmış kızlara nasıl değer verildiğini öğrenir. Okuma sayesinde toplumdaki konumuna dair bazı bilgiler edinir. Ahmet Mithat genç kızların romanlarla iyi ve kötüyü öğrendiklerini ayrıca okuduklarının yaşamlarına rehberlik ettiğini dile getirir. Yazar, romanları pek çok konuda fikir veren bilgi deposu olarak görür. Bu nedenle roman okunmasının yasaklanması gibi roman yazılmasının da yasaklanmasını savunan düşüncelerin eleştirisini yapar. Kadınların roman okuyarak pek çok felaketi yaşamadan öğrenip ibret alacaklarını düşünerek hayata daha hazır olacaklarını Agavni'nin duruşuyla destekler. Bu açıdan *"roman okumuştu demedik mi ya? Hem de pek çok roman okumuştu. Okuduklarını da bir dikkat-i mahsûsa ile okumuştu. Her birinden kendi felsefesince birer netice-i ibret istintac ve istihsal ederek okumuştu. Artık böyle bir kızın kolay kolay kanıp emniyet edebilmesi kabil mi olur?"* (s. 122) diyen Ahmet Mithat, genç kızların hayata ve insanlığa dair iyi ve kötü yönleri romanlar aracılığıyla keşfedebildiklerini belirtir. Romanlar, insanların pek çok olay karşısında ders çıkarmalarını sağlar. Bu nedenle romanları yasaklamaktan vazgeçmek gerekir. Bu inanç ile *"ahvâl-i beşeriyyenin iyisini de fenasını da romanlar şerh ederler. Romanları okuyanlar pek çok felâketler işitmiş, her birinden bir ibret almış olurlar."* (s. 250) diyerek romanların kadın terbiyesinde, eğitiminde başat bir değer olduğunu belirtir.

Ahmet Mithat Efendi ve Fatma Aliye Hanım'ın birlikte yazdıkları *Hayal ve Hakikat* iki bölümden oluşur. İlk bölüm olan "Vedat"ı Fatma Aliye Hanım, ikinci bölüm olan "Vefa"yı Ahmet Mithat kaleme alır. Modernleşen bir toplumda kadının birey oluşu, kendi başına varlığını idame ettirebileceği, eğitim alarak hayatını kazanacağı ve evlilikte kadınların rolü Fatma Aliye Hanım'ın üzerinde durduğu konulardır. Fatma Aliye'yi Osmanlı kadınları için yazdıklarıyla, düşündükleriyle önemli

bir rehber olarak nitelendiren Hülya Argunşah kadını ilgilendiren pek çok konunun Fatma Aliye'nin eserlerinde yer aldığını belirtir. *"Fatma Aliye'nin anlattığı kadınlar, içinde yaşanılan dönemin tarihsel meseleleriyle yakından ilgilenmezler ama eğitim gibi kadının sosyal hayata katılımıyla ilgili konularda ilk yaklaşımları ortaya koyarlar. Üstelik bunlar kadınlar için bir kadın tarafından ileri sürülen ilk tekliflerdir. Hayal ve Hakikat bu anlamda sosyal muhtevalı bir edebî yolculuğun ilk adımıdır."* (Argunşah, 2012:17) Bu yolculukta Fatma Aliye'nin kadının eğitimini öncelik olarak göstermesi eğitime dair farkındalığın kadınlar tarafından kazanıldığının da ispatıdır. *Hayal ve Hakikat*'te de bu duyarlılık Vedat'ın yaşadıkları ve düşündükleriyle ortaya konur.

Hayal ve Hakikat'ın kahramanı Vedat vaktinin çoğunu okuma yazmayla ve el işleriyle geçiren bir kadındır. Maneviyata önem veren Vedat için gösteriş ve maddiyat önemli değildir. *"Onun indinde yalnız bez parçalarının tecemmumundan ibaret olan kadınların süslü ve büyük mağazalar önündeki mankenlerden farkı yoktur."* (s.39) Kadın sadece fiziki özelliğiyle değil düşünceleri ve davranışlarıyla da varlığını hissettirmelidir. Aşka ve evliliğe dair inancı, isteği olmayan Vedat, Vefa'yı görünce âşık olduğunu hisseder. Sevdiği adamla nişanlanan Vedat'ın aşkı gün geçtikçe artar fakat bu aşk, Vefa'da karşılık bulmaz. Çünkü iki gencin hayata bakışları ve hayattan beklentileri farklıdır. Vefa'nın en büyük isteği evlenmek değil tahsilini devam ettirmektir. Âşık olduğu adamla evlenemeyeceğini anlayan Vedat histerik hâllere tutulur ve hastalanır. Yatağa düşen Vedat kısa zaman sonra hayata veda eder.

Hayal ve Hakikat'te Vedat ile sosyal hayattan uzak kalan bir kızın hakikat karşısında bocalayıp kendi çöküşüne neden olması anlatılır. Hayatı okudukları kitaplardaki hayalî bir âlem zanneden kızların gerçeklerle yüzleşince hazin bir sona sürüklendiğini gördüğümüz romanda, kadınların tahsilini tamamlayıp sosyal hayatın içinde yer alamamalarının acısı da vurgulanır. Tahsilini ilerletip, kendi ayakları üzerinde duramayan kadınların hayatlarını yalnızca aşk ve evliliğe odaklamalarının yanlışlığı *Hayal ve Hakikat* romanında Vedat ile örneklendirilir.

Ahmet Mithat Efendi *Taaffüf* adlı romanında genç kızların terbiyesinden, kadın eğitimine, eğitim- öğretim metotlarına, dinî konulara, Yunan mitolojisine, müzik ve resim sanatına dair pek çok konuda okuruna bilgiler sunar. Romanda genç kızların terbiye ve talimleri ile kadınların annelik sorumlulukları Sâniha üzerinden anlatır. Dâniş

Bey'in biricik kızı olan Sâniha'nın ilk talim ve tedrisi beş yaşında başlar. Doktor Fratenberg, Sâniha'nın talim ve terbiyesinde gönüllü hocalık yapar. Sâniha üç-dört yaşlarında hem Türkçe hem de Fransızca konuşmaya başlar. Kısa sürede Fransızca bilgisi ve konuşması ana diline hâkimiyetini geçecek dereceye gelir. Yazar, *Taaffüf* romanında İstanbul'da varlıklı ailelerin kızlarını nasıl bir eğitim sürecinden geçirdiklerinden bahseder. Romanda Osmanlı kibarı denilen zengin aile kızlarının talim ve terbiyelerinin şairiyet derecesinde iyi oldukları vurgulanır.*"Ama böyle Osmanlılık dairesi dahilinde terbiye edilen kızlar Fransızca'dan mahrum"*dur. (s. 29) Fakat yabancı memleketten gelen ailelerin kızları Osmanlı kültürüyle yetişen kızlardan farklı olarak Fransız muallimlerin elinde Fransız lisanını çok iyi derecede öğrenirler. Hem Türkçe hem de Fransızca öğrenen kız çocuklarının nadir olduğunu söyleyen Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf* romanının başkişisini bu kızlardan seçer.

Dr. Frantenberg'in hazırladığı eğitim programlarıyla tahsilini bir hayli geliştiren başkişi Sâniha on beş yaşından sonra bilgisi, kültürü, vâkur duruşu ve görgüsüyle sıradan kadınlardan çok farklı bir hâle gelir. Bu nedenle evlilik çağı geldiğinde kendi kültürüne, seviyesine uygun bir eş adayı seçmekte zorlanır. Yazar, Sâniha gibi ruh ve zeka bakımından gelişmiş, entelektüel bir kadının yaşadığı bazı zorluklara değinir. Okuyup yazarak zengin bir bilgi birikimine ulaşan, hayata geniş bir pencereden bakmaya başlayan bilinçli kadınların mutluluğu yakalamada diğer kadınlara göre daha şansız olduğunu vurgular. Fakat Sâniha ilim ve irfanda ilerlemiş, beyefendi duruşu ve kültürüyle kendisine uygun bulduğu Rasih Bey ile evlenir. Bir çocuk sahibi olan Sâniha'nın mutluluğu günden güne tehlikeye düşer. Eşinin yoğun iş temposu nedeniyle kendisini ihmal etmesi üzerine sevilmediğini düşünür. Hatta evlerine sıklıkla ziyarete gelen Rasih'in çapkın arkadaşı Tosun Bey'in ilgisinden hoşlanmaya başlar. Sâniha bir yanlışa düşüp Tosun Bey'e karşılık verecekken çocuğunun annesine seslenişi onu gerçeklerle yüzleştirir. Sâniha, Rasih'i sevdiğini anlayarak evliliğini kurtarır.

Ahmet Mithat Efendi, Sâniha aracılığıyla kadınların terbiyesi, eş, anne olarak sosyal hayattaki konumları hakkında bilgiler sunar. Ahmet Mithat kadınların iyi bir eğitim ve terbiye görerek zihnen ve ruhen gelişmelerini, toplum içerisinde bir yer kazanarak varoluşlarını insanlara kabullendirmelerini ister. Onun için ideal bir kadın bilgisi ve kültürüne göre davranmalı, akıl ve zekayla hareket ederek yanlışlardan kendisini koruyabilmelidir. Bu özellikleri taşıyan kadınlar hem kocasına sadık bir eş

hem de çocuğuna iyi bir anne olur. *Taaffüf*'te kadının annelik ve eş olma rolünü Sâniha ile gösteren Ahmet Mithat bir milletin geleceğini kuracak nesilleri yetiştirdikleri için kadınların ilim ve irfan sahibi olmaları üzerinde önemle durur. Sâniha da Fransız terbiyesiyle yetişen fakat kimliğini, kişiliğini kaybetmeyen eğitimli Müslüman bir kadını temsil eder.

Jön Türk romanı kahrmanlarından Ahdiye, okura olumlu bir izlenim oluşturacak şekilde kurgulanır. Babasının vasiyeti üzerine Ahdiye'nin eğitimiyle annesi ilgilenir. İlk eğitimini mektepte gören Ahdiye kısa sürede okuma-yazma öğrenip hesap yapmaya başlar. Ahdiye bu ilk eğitiminden sonra genç bir kız olduğu için geri kalan eğitimini özel hocalardan aldığı dersler sayesinde tamamlar. Arapça ve Farsça öğrenen Ahdiye dinî açıdan da çok iyi bir terbiye görür. Romanda okumaya meraklı olan Ahdiye'nin kütüphanesinden özellikle bahsedilir. Dilşinas Hanım, kızı Ahdiye'nin romanlar/kitaplar okuyarak ahlakının bozulacağından endişe duyar. Bu endişelerin dile getirildiği kısımlarda yazar, özellikle Ahdiye'nin kütüphanesindeki kitaplardan ve bunların içeriklerinden söz eder. *"Ahdiye'nin kütüphanesini hemen tamamıyla Muhammediyeler, Ahmediyeler, Battal Gaziler filânlar teşkil ediyor. Yeni romanlar oraya girmek şöyle dursun Âşık Garipler, Şah İsmailler, Keremler bile girmiyor."* (s. 13) Yazar, Ahdiye'nin kütüphanesini dinî ve klasik edebiyatı temsil eden kitapların oluşturduğunu anlatırken roman gibi Batı kültürünün etkisinde gelişen türlere olan olumsuz yaklaşımı açıkça belirtir. Bunun nedeni bu kitapların bir genç kızın aşk, sevda gibi duygularını uyandırarak ahlaki yönden kötü yetişeceğinin düşünülmesidir. *"Kocakarı masallarında böyle aşka, muhabbete dair olan mebâhis bile Dilşinas'ı bîzar eyliyor[ken]"* (s. 13) bunları açıkça dile getiren anne, kitapları kızının kütüphanesine yaklaştırmaz. Bu nedenle Ahdiye'nin kitapları annesinin arzu ettiği gibi ahlakını güzelleştirecek tarzdaki dinî kitaplardır.

Karnaval ve *Müşahedat* romanlarında olduğu gibi *Jön Türk*'te de Ahdiye gizli bir şekilde romanlara sığınır. Arkadaşı Remziye sayesinde onda bulunan yeni eserleri, romanları annesinden habersizce harem dairesinde okur. Yazar, genç kızların roman okumasına karşı olan olumsuz bakışın eleştirisini bu romanında da yapar. Fakat bir yandan da Remziye gibi sadece yeni eserlerin aşıladığı yeni fikirlerle yetişmenin bir genç kız için zararlı olabileceğine dikkat çeker. *"XIX. yüzyıl sonlarında genç kızlara roman okutulup okutulmaması konusu tartışılırken bir taraftan da hatırı sayılır bir*

kadın okuyucu kitlesi yetişmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin deyimiyle onlar yüzyılların getirdiği bir uzaklığın sonrasında kitaplarını kendilerine bir 'hırz-ı can' ederek (bir sığınak hâline getirerek) okurlar. Okumak onlar için katılımsız da olsa pencereden dışarıyı seyretmek gibi, sosyal hayata açılan bir kapıdır. Eğitimin ya da boş zaman değerlendirmenin ötesinde apaçık bir 'sığınma'dır." (Argunşah, 2012:26-27) Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında bu sığınma gizli veya tehlikeli olsa da roman okumak isteyen kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Ahmet Mithat Efendi her zaman savunduğu gibi manevi, kültürel değerleri silmeden Batı'dan gelen yeniliklerden faydalanılması gerektiği fikrini Ahdiye ve Remziye karakterleriyle sembolleştirir. Eskiyi yıkmadan yeniye uygun olanı benimsemek Ahmet Mithat'ın Batılılaşma felsefesini yansıtır. Bu açıdan Ahdiye'yi *"yeniyi, eskiyi mezc ederek hakikaten mükemmel bir talim ve terbiye dahilinde yetişmiş bir kız"* (s. 14) olarak okura tanıtır. Yeni usulle ilim ve terbiye gören Ahdiye'nin bir genç kız olarak farklı kabiliyetlere de sahip olduğu anlatılır. Biçki-dikiş, nakış, dantela gibi becerileri bulunan Ahdiye, eğitim ve güzel ahlakın yanında becerikliliğiyle de donanımlı bir genç kız profilini temsil eder.

Jön Türk romanının genç kızlarından Ceylan ise, Ahdiye'den farklı bir kişiliğe sahiptir. Alafranga bir yaşamı benimseyen ve savunan bir kızdır. Nurullah'a âşıktır. Alafranga söyleyiş biçiminde olduğu gibi Nurullah'a, kısaca Nuri demeyi tercih eder. Alafranga sevdası nedeniyle kendisi de asıl adı Ayşe olmasına rağmen Fransızca bir kelimenin karşılığı olan Ceylan adını kullanır. Batı felsefesi ve kültürüyle yetişen Ceylan feminizme dair oldukça bilgi sahibidir. Babası kethüda olan Ceylan'ın annesi rakkaselik yapar. Ceylan, küçük yaştan itibaren serbest bir şekilde büyümeye alışır. Sazendelerin arasında çeşitli dansları görerek onları taklit eder. Rahat davranışları ve yaklaşımıyla Nurullah'ı kendisine bağlamak için tuzaklar kurar. Bu tuzaklar ise kendi sonunu hazırlar. Ceylan, görücü usulü evliliğe karşıdır. Bu nedenle kız ve erkeğin evlenmeden önce birbirini tanımaları gerektiğini söyler ve bunun normal bir düşünce olduğunu savunur. Nitekim Nurullah'a karşı olan aşkını da karşısındakinin fikrini bilmeden hemen itiraf eder. Ahmet Mithat, Ceylan aracılığıyla alafranga bir tarzda serbest yetiştirilen kız çocuklarının ne kadar ilim öğrense de bir kadına uygun olmayan davranışlarla hayatını karartabileceğini gözler önüne serer. Nurullah'ın hukuk tahsilini tamamlamadan, iş sahibi olmadan Ceylan'la evlenmek istememesi romanda aklın ve gerçeğin erkek bir kahramanda belirdiğini gösterir. Ceylan'ın ise duygularına hâkim

olamayarak histerik bir biçimde Nurullah'ı elde edip evlenme arzusu genç kızların hayal âleminde kaldığını ortaya çıkarır. Bu nedenle *Hayal ve Hakikat* romanının erkek kahramanı Vefa ile Nurullah benzer özellikler taşır. Aynı şekilde hayatını düzene sokmadan evlenmeyi düşünmeyen Vefa için eğitimini tamamlamak her şeyden önce gelirken bu durum Nurullah'ta da söz konusudur. Erkek kahramanlardaki bu bilinç daha duygusal ve hayalci düşünen genç kızlarda yoktur. *"Hayal ve Hakikat'te aklın ve gerçeğin temsili, erkek kahraman üzerinden yapılır. Aslında düzenli bir eğitim alma fikrine çok geç katılan kadın bireyler noktasından bu doğru bir temsildir. Çünkü Batılı bir tarzda eğitim fikriyle daha erken karşılaşan ve zaten sosyal hayatın içinde oldukları için ister istemez hayata, akla ve gerçeğe daha hazır olan erkekler, modernleşme ve hayatın yeni biçimini algılama yolunda kadınlardan daha üstün konumdadırlar."* (Argunşah, 2012:30) Bu üstünlük *Jön Türk* romanında olduğu gibi Tanzimat romanlarında hissettirilirken kadınlar üzerinde duygularının etkili olduğu dile getirilir. Sürekli hüsrana uğrayan kadınlar eğitimle bilinçlenmeye başlayınca erkekler gibi mantığı ön plana çıkarırlar.

Ahmet Mithat Efendi, genç kızların hayatı sadece okuduğu kitaplardan ibaret zannetmelerini *Jön Türk* romanında eleştirir. İyi bir eğitim almasına ve kitaplarla oluşan bir dünyaya sahip olmasına rağmen Ceylan, okuduklarını içselleştiremediği için hayata yeterince tutunamaz. Zira Ceylan'ın okuduğu kitaplardaki hayatlarla gerçek hayat arasındaki farkı algılama yetisi eksiktir. Realiteyi ve düşü ayırt edemeyen genç kızın tahsil görmesi onun histerik duygularını engelleyemez. *Hayal ve Hakikat'*ın Vedat'ıyla aynı çizgide olan Ceylan hayata karşı hazır değildir. Yazar, Ceylan ve Nurullah'ın kız-erkek davranışları hakkındaki yorumlarında medeniyete dair yaptıkları diyaloglarda, kızların yetiştirilmesindeki serbestlik ölüçüsünün iyi ayarlanmasına dikkat çeker. Kız çocuklarını bir kanarya kuşu gibi kafes içinde yetiştirmek ne kadar tehlikeliyse başıboş bir şekilde serbest bırakmanın da o kadar tehlikeli olacağını söyler. Bu açıdan *"her şeyde ifrat da fenadır, tefrit de!"* (s. 52) diyerek kız çocuk yetiştirirken orta yolun bulunması gerektiğini belirtir.

Zeyli Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar romanında Hasan Mellah'ın kızı Melek, Arslan Bey'in oğlu Timur ve Alanzo'nun oğlu Maşuka'nın eğitimleri için muallim ve muallimeler tayin edildiği söylenir. Fakat bu eğitim çocuklar açısından faydalı olmaz. Zira *"Arabîden imlâsı düzgün olarak yazı yazmak şöyle dursun,*

doğrudan doğruya kırata dahi muktedir" (s. 321) olamayan kız çocukları el becerilerinde, özellikle dikiş dikmek, nakış işlemek, çiçek yapmak gibi işlerde, daha çok başarılıdırlar.

Esrâr-ı Cinâyât romanında, Peri isimli kahraman dokuz- on yaşlarında Hediye Hanım'ın konağına gelen bir çocuktur. Güzelliğiyle görenleri hayran bırakan melek yüzlü Peri'nin terbiyesini vermek üzere Hediye Hanım sevgilisi Kalpazan Mustafa'yı görevlendirir. Fransızca bilen, fenne dair pek çok konulara hakim, kültürlü bir insan olan Kalpazan Mustafa, Peri'nin talim ve terbiyesiyle bizzat ilgilenerek küçük kıza Arapça, Frasça ve Fransızca öğretir. Peri aynı şekilde müzik eğitimi konusunda da yetişir. Üç enstrüman çalar. Kalpazan Mustafa, Peri'yi ahlakî konuda da titizlikle yetiştirir. Kötülüğe, fenalığa dair hiçbir fikri olamayacak kadar temiz bir şekilde büyütür. Ahmet Mithat, *Esrâr-ı Cinâyât*'ta Peri'nin talim ve terbiyesini anlatırken çocuk eğitiminin çok yönlü olduğunu vurgular. Özellikle kız çocuklarının eğitilmesinde daha titiz davranılması gereğini örneklendirerek kızların müzik, yabancı dil gibi konularda da yetiştirilmeleri mesajını verir.

Ahmet Metin ve Şirzat romanındaki Neofari, Buğdanlı bir ailenin kızıdır. Babası Stefano da Viyana'da tahsil gören ve bu nedenle kızının eğitimini çok önemseyen bir babadır. Kızının eğitimine küçük yaşlarda başlamasını ister ve Neofari'yi beş yaşına gelince Paris'e tahsil için gönderir. Neofari yurt dışı eğitimiyle Batı'daki gelişmeleri ve yenilikleri görerek yetişir. Bu nedenle eğitimini tamamlayıp geri dönünce eski yaşamı onu tatmin etmez. Kendinden yaşça büyük biriyle sırf Avrupa'da eğitim gördüğü ve bilgili olduğunu düşündüğü için evlenir. Neofari, alafranga eğitimle yetişen bir genç kızın kendi geleneklerine ve dışarıya kapalı bir hayata yabancılaşmasının sembolüdür.

Samipaşazâde Sezâi'nin kaleme aldığı ve Türk edebiyatının ilk realist romanı olarak kabul edilen *Sergüzeşt* romanında evin küçük kızı Atiye Hanım'ın eğitimi ile ilgili kısa bilgiler bulunur. Atiye Hanım evin esiri Dilber ile birlikte mektebe gider. Fakat evde, aile üyesi ve esir olmaya dair sınıf farklılığı hissettirilir. Ailenin bu ayrımı kızına yansıtması Atiye'nin kişiliğini olumsuz yönde etkileyerek daha küçük yaşta kendisini yaşıtlarından üstün görme duygusunun yerleşmesine sebep olur. Atiye ile Dilber okuldan geldikten sonra öğrenci kimliklerinden uzaklaşırken biri evin biricik kızı diğeri ise evin esiri konumuna geçer. Şımarık bir şekilde yetişen Atiye, Dilber'i

annesine şikâyet ederek onu devamlı küçük düşürücü davranışlara maruz bırakır. Atiye en ufak bir şeyi ailesine yanlış aktarıp Dilber'i kötü gösterir. Atiye'nin bu tutumu ailesi tarafından sorgulanmaz. Çocuk eğitimine dair yapılan bu yanlışlık küçük kızın sadece okuma-yazma konusundaki eğitimine önem verilip terbiye ve ahlaki gelişiminin önemsenmediğini gösterir. Zaten yazar romanında da Atiye'nin terbiye ve ahlak yönünden eksik yetiştirilmiş bir kız olduğuna sıklıkla vurgu yapar. *"Yaşamı boyunca hasetçi olan bir kişi toplu yaşam içinde yararsız biridir. Tek kaygısı birilerinden bir şeyler almak, karşısındakileri herhangi bir şekilde yıpratmak ve rahatsız etmektir."* (Adler, 2011:237) Atiye de kıskanç ve şımarık yapısından dolayı Dilber'in huzursuz olması için çaba safeder ve kendisi ancak o zaman mutlu olur. Atiye kimsenin kendinden ön planda olmasını kabullenemez. Atiye'nin aile eğitimindeki yanlışlığı onun hayatı boyunca yaşayacağı eksikliğin temelini oluşturur. Bu tipte yetiştirilen insanlar hem kendisine hem de topluma faydalı olamazlar.

Nabizâde Nâzım'ın *Zehra* adlı romanı tabiatında kıskançlık olan bir kızın eğitim alsa bile kişilik özelliklerinin değişmediğini gösteren psikolojik bir romandır. Roman boyunca kıskançlık huyu nedeniyle hayatını zorlaştıran Zehra hep bir mücadele içerisindedir. Kocası Subhî başta olmak üzere etrafındaki herkesle savaşır. Romanın başlarında Zehra'nın kıskanç yapısı ve ailesinin bu durumdan duyduğu rahatsızlık belirtilir. Çocukluğundan beri kıskançlığı ile etrafını rahatsız eden Zehra gün geçtikçe bu huyunda daha ısrarcı olur. Zehra'nın annesi ve babası kızının huyundan oldukça şikayetçi ve üzgündür. Zehra'nın çocukluğunda tâlim ve terbiyesine önem verilerek eğitim aldıkça kötü huylarından kurtulacağı ümit edilir. Fakat yaşı ilerledikçe kıskançlığı daha da artar. Zehra, babası Şevket Bey'in yanında çalışan Subhî ile evlenir. Bu süreçte Zehra, babası tarafından kocasının bilgisine, kültürüne uygun bir eş adayı olmak için musiki eğitimi gibi çeşitli eğitimler alarak hazırlanır. Hoşlanmadığı hâlde eşinin zevkine hitap etmek için kanun ve piyano öğrenen Zehra kendi isteğinin dışında babası ve Subhî'nin beklentisine cevap verecek aşamalardan geçirilir. Bu da aslında evlilik çağına giren genç kızların bir kadın/anne olarak önce babası sonra da eşinin terbiyesinden geçtiğini gösterir. Aynı anlayış Ahmet Mithat Efendi'de de mevcuttur. O da bu konu hakkındaki yazılarında aynı fikri işaret eder.

Zehra'nın çocukluğunda başlayan kıskançlığı evlilik hayatında da devam eder. Yani genç kadının kıskançlığı sadece aşktan kaynaklanmaz. Çocukluğundan gelerek

ilerleyen yaşamında aşkla ve dışlanmayla birleşen bir feveran hâline dönüşür. Alfred Adler de kıskançlığı sadece aşkla sınırlandırmamak gerektiğini belirterek *"kıskançlık, hırsın kız kardeşidir, tüm yaşam boyunca kendini gösterebilecek bir karakter özelliğidir, kaynağını kişinin dışlandığı ve ayrımcılığa uğradığı hissinden alır."* demektedir. (Adler, 2011:231-232) Kıskançlığın verdiği hırçınlıkla önce ailesi ardından kocasının gözünden düşen Zehra bu psikolojik dışlanmayla daha da asileşir. Böylece Zehra'da da bu huy kişiliğinin bir parçası hâline gelir.

Bir süre mutlu bir evlilik hayatı yaşayan Zehra ve Subhî için karanlık günler Zehra'nın kıskançlık krizleriyle başlar. Gezintiye çıktığı bir gün yolda bir hanımla birlikte gezen erkeği yanlışlıkla Subhî'ye benzeten Zehra'da bu kötü huy tekrar canlanır. Subhî'nin kendisini aldatacağı fikrine saplanan genç kadın o günden sonra her şeyden şüphelenmeye başlar. Kocasını kendinden başka kimseyle paylaşmak istemeyen Zehra için Subhî'nin gece dışarı çıkmaları ızdıraba neden olur. Yine de eşine bir şey belli etmemeye çalışır. Subhî'nin annesi Münîre çocuklarını daha rahat ettirmek için Sırrı Cemal adında güzel bir Çerkez cariye alır. Güzelliği karşısında eşinin bu cariyeye gönlünü kaptıracağından korkan Zehra için Sırrı Cemal'in varlığı büyük bir sorun olmaya başlar. Zehra'nın güzel cariyeye sebepsiz hakaretleri, azarlamaları, kıskançlıkları Sırrı Cemal için çekilmez bir noktaya ulaşır. Zehra'nın Sırrı Cemal'e karşı olan bu aşırı kötü tutumu eşinin ilgisinin genç cariyeye yönelmesine neden olur. Subhî'nin Sırrı Cemal'e olan beğenisi günden güne artar ve Zehra'nın kıskanç ruh hâli hastalık boyutuna ulaşır. Zehra eşinin kendisini aldatması karşısında bilincini kaybedecek derecede krizlere girer ve Subhî için bir intikam oyunu hazırlamaya başlar. Zehra gibi hırslı *"bir kişi, gerçeklik duygusunu yitirir çünkü sürekli olarak diğer insanların kendisi hakkında ne düşündükleriyle ve nasıl bir izlenim yarattığıyla meşgul olduğundan hayatla bağlantısı kopar. Eylemlerindeki bağımsızlığı yaşam şekli ve en belirgin karakter özelliği olan kibiri tarafından engellenir."* (Adler, 2011:201) Zehra'nın kibiri de onu akıl ve gerçeklikten uzaklaştırır. Böylece büyük bir hırsla Sırrı Cemal'den intikamını alır. Subhî'den de intikam alacağı günü iple çekerken aslında kendisi de dahil olmak üzere herkesin hayatını mahvettiğini bilemez. Kıskançlık ve intikam duygularıyla kendini içten içe zehirleyen Zehra sevdiği adam Subhî'yi de bu huyları nedeniyle ömrü boyunca kaybeder. Akıllı ve sakin bir mizaçtan uzak olan Zehra bir insanın eğitim görse de belirli bir noktaya kadar düzelebileceğini gösterir. "*Nâbizâde*

Nâzım, yaradılışa büyük ehemmiyet vermekte, kötü tabiatın, terbiye yoluyla değiştirilemeyeceğine inanmaktadır. Ona göre kötü duygular, iyi terbiye sayesinde, biraz değiştirilirse, akıl ve irâde ile az çok örtbas edilse bile, ferdin şuuraltında dâimâ harekete geçmeye hazır beklemektedir." (Has-Er, 2000:73) Zehra'nın aldığı eğitim ve terbiye de bu kibrini yok etmeye yetmez. Eğitimle bir müddet kötü huylarını bilinçaltında bastıran Zehra evlendiği zaman kıskançlığının güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına engel olamaz.

Nabizâde Nâzım *Zehra* romanında kadın kahramanlarının aralıklarla kitap okuduğundan bahseder. *"Dediğim gibi hırçın kız muhabbeti sade kitap sahifelerinde görmüştü."* (s.25); *"Sırrı Cemal… yarıda bırakmış olduğu romanını mütalaaya koyulmuştu."* (s.93); *"Okuduğu romanlarda birçok kadınların merdâne intihar ederek metâib-i dünyeviyeden halas olmalarına gıpta etmekteydi."* (s.161) Kadın kahramanların boş zamanlarını kitap okuyarak geçirdiklerini söyleyen anlatıcı, Zehra'nın da çıkmaza düştüğü zor zamanlarda kitaplara sığındığını, onlardan yeni fikirler edindiğini belirtir. Zehra'nın intikam almak için nasıl bir yol izleyeceğini okuduğu romanlardan öğrendiğine vurgu yapılır. Zehra, Subhî'nin Sırrı Cemal'le birlikte ayrı bir evde yaşamaya başlaması üzerine intikam için Habibe Molla adında cevval bir kadını aracı olarak görevlendirir. Habibe Molla'nın Subhî'ye dair bilgi edinememesi üzerine kendisi eyleme geçer. Bunu nasıl başaracağını bilemeyen Zehra romanlara başvurur. Alexandre Dumas'ın *Monte Kristo Kontu* romanında kahramanın düşmanlarından nasıl intikam aldığını iyi anlamak için eseri tekrar tekrar okur. Yazar Nâbizâde Nâzım, Ahmet Mithat Efendi gibi kurguya müdahalede bulunarak romanların eğiticiliğine, klavuzluğuna dair yorum yapmasa da Zehra'nın böyle bir yola başvurmasını normal olarak değerlendirir.

Zehra romanında Subhî'nin sevgilisi Urani, kötü yola düşmüş bir kadındır. Annesi ve babası öldükten sonra halası onun güzelliğinden kazanç sağlamak için yanına alır. Urani, küçük yaşından itibaren batağa saplanır. Zehra tarafından da Subhî'yi kendisine âşık edip Sırrı Cemal'i kıskandırmak için ayarlanır. Zehra'nın istediği davranışlarda bulunarak Suphi'yi kendisine körkütük âşık eder ve Sırrı Cemal'in intiharına sebep olur. Urani sayesinde Zehra, Sırrı Cemal'den intikamını alır. Urani'nin eğitimine dair hiçbir bilgi yoktur. Fakat ahlaksız teklifleri geri çevirmeyişi ve kötü davranışları onun terbiyeden yoksun bir kadın olduğunu gösterir.

Mizancı Mehmet, *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında eğitimli insanlardan beklediği ideal özellikleri Mansur'da toplarken romanda bu özellikleri taşıyan kadın kahraman da Zehra'dır. İffetli ve karakterli olan Zehra'nın bir kadın olarak idealist ve mücadeleci ruhu dikkat çekicidir. Tahsilli ve şuurlu kadınları temsil eden Zehra ile yazar, Mansur gibi ideal erkeklerden beklediği özelliklerin kadınlarda da bulunduğunu ortaya koyar. Mehmet Murat kadın eğitiminin önemine Zehra ve Fatma üzerinden değinir. Bu kahramanlar kadınların okutulduğu, eğitim gördüğü zaman hem kendileri için hem de ülkeleri için faydalı işler yapabileceklerini ve başarılı olabileceklerini gösterir.

Zehra'nın Mansur'la çocukluk çağlarından başlayan çekişmeleri Zehra açısından devam etse de Mansur'un girişimiyle sona erer. Küçüklüğünde Mansur'la ders konusunda zıtlaşan Zehra, isteği ve ısrarıyla kendisine bir muallime getirtir. Bu muallime kız çocuklarına göre eğitim vermediği için gönderilir yerine başka bir muallime getirilir. Bu davranışlar Zehra'nın azim ve çalışkanlığının kuvvetini hissettirir. Zehra'nın çocukluktan başlayan bu hırsı onun hayat boyu başarılı olmasına ve güzel işlere imza atmasına vesile olur. Mansur'un köy kalkınması fikrine iştirak eden Zehra, köy öğretmenliği yaparak kırsaldaki kadınların bilgilenmesini sağlar. Yazar eserinde, eğitimin gereğine inanmış bir kadın kahramanın da ideali uğruna bir erkek kadar cesurca mücadele edebileceğini gösterir. Bu sayede *"romanda okumuş kadınlar için ideal işin kız mektebinde hocalık yapmak olduğu belirtili[r]."* (Esen, 1991:25) Birol Emil'e göre şehir hayatına alışmış bir kadın olan Zehra'nın idealleri uğruna köye giderek orada öğretmenlik yapması *"Çalıkuşu'ndan çok önce Türk romanına girmiş ve yine ancak Cumhuriyet'ten sonra Türk eğitiminde gerçekleşmiş yepyeni bir tasavvur ve temennidir."* (Emil, ?:106) Zehra, iffetli ve ahlaklı kişiliğinin yanında çalışkanlığı ve azmi ile insanlığın ilerlemesine katkı sağlayacak okumuş kadınların ilk temsilcilerindendir. Aynı zamanda ileride çocuk eğitiminde bilinçli davranacak örnek bir kadın/anne modelini yansıtan "turfanda" bir tiptir.

Romanda bilgisi ve eğitimiyle Zehra'dan sonra beliren diğer kadın kahraman Doktor Mehmet Efendi'nin kız kardeşi Fatma'dır. Yirmi dokuz yaşındaki Fatma, tahsil hayatını bırakmak istemeyip evlenme fikrinden vazgeçer. Eğitimi, kültürü her şeyden önde tutan aydın düşünceli kadınları temsil eder. *"Fatma okumuş, okuduğunu anlamış, kadınlara, bahusus tahsil ve terbiyelerine dair efkâr-ı salime i mahsusa peyda etmiş bir*

Çankırı kızı[dır].” (s. 138) Fatma’nın Tanzimat dönemi romanları içerisinde diğer kızlardan ayrılan yönü Anadolu’nun bağrında yetişmiş bir genç kızın büyük konaklarda eğitim gören alafranga ailelerin kızlarıyla aynı seviyeye gelmesidir. (Has-Er, 2000:318-319)

Fatma Aliye Hanım’ın *Muhadarat* romanında bütün güzel özellikleriyle idealize ettiği Fazıla, romanın başında bir düğün sahnesiyle okura tanıtılır. Yazara göre bir kadında bulunması gereken bütün olumlu özellikleri taşıyan Fazıla, küçük yaşta annesiz kalmış bir genç kızdır. Akıllı, iffetli duruşu, aldığı terbiye ve ciddi kişiliğinin yanında güzelliği ile de herkesi etkileyen Fazıla okurda da hayranlık uyandıran bir kahramandır. Annesini sekiz yaşında kaybettikten sonra kardeşi Şefik’e annelik yapar. Babasının kötü mizaçlı Calibe ile evlenmesinin ardından çektiği sıkıntılar onun küçük yaşlardan itibaren olgun bir kişiliğe sahip olmasına vesile olur. Kültürlü bir kız olan Fazıla Fransızca, piyano, resim dersleri alarak eğitimini daha iyi bir noktaya çıkarmaya çalışır. Eserde, Fazıla’nın kitap okumayı çok sevdiği, sık sık roman okuduğu ve Fevkiye ile roman hakkında konuştuklarından bahsedilir. Yazar, roman okumanın iki genç kız üzerinde oluşturduğu etkilerden yola çıkarak bu edebî türün gençlere ahlak dersi vermesi gerektiğini savunur.

Fatma Aliye, Fazıla’nın Remzi ile evliliklerini anlattığı kısımlarda onun ideal bir eş olduğundan bahseder. Remzi gibi havai bir erkeğe dayanan ve evliliğinin ilerlemesi için fedakârlık yapan tarafın hep Fazıla olduğunu belirten yazar, eşine duyduğu saygı ve sevgiyle genç kadını okurun gözünde yüceltir. Fazıla, Remzi için kitap okumaktan bile vazgeçer. Fakat bir eş olarak üzerine düşen bütün sorumlukları yerine getirse bile evlilikte aradığı mutluluğu yakalayamaz. Üvey annesinin yanına geri dönmeyi istemediğinden mutsuz evliliğine tahammül etmek zorunda kalır. Bu süreçte bile Fazıla, akıllı ve mantıklı duruşundan hiç uzaklaşmaz. Aldığı eğitim ve terbiyenin usulüne göre davranır. Hayatı bir anda değişen Fazıla, Remzi’yle evliliğinden sonra bir konakta cariye olarak karşımıza çıkar. Fazıla, cariyelik yaptığı bu konakta mutluluğa kavuşur. Fatma Aliye Hanım romanın sonunda Fazıla’ya bir kadın olarak hak ettiği değeri verir. Fazıla, hanımlığının ve mantıklı duruşunun karşılığını alır. Romanda Fazıla gibi mantıklı, eğitimli, terbiyeli kadınların kazançlı çıkacağı mesajı verilir.

Fatma Aliye Hanım ikinci romanı olan *Refet*'te romanın başkişisi Refet, babasını kaybetmiş bir genç kızdır. Babasının ölümünden önce aile içinde sevilen, uysal bir kızken Hayati Bey'in vefatından sonra gördüğü işkenceler ile hırçın, huysuz ve zayıf bir çocuğa dönüşür. Akrabalar ve komşular Refet'in hastalıklı hâlinden kaynaklanan inlemesini, ağlamasını ahlaksızlık, huysuzluk olarak nitelendirir. Komşuları Mürüvvet Hanım'ın sayesinde sağlığına kavuşan Refet, annesinin çamaşırcılıktan kazandığı para ile okumaya çalışır. Mektebe başlayan Refet arkadaşları gibi güzel kıyafetlere, kaleme, deftere sahip olmasa da kısa zamanda derslerindeki başarısıyla, çalışkanlığıyla hocalarının ve arkadaşlarının dikkatini çeker. Sınavlardaki yüksek notları sayesinde sınıf başlığı bile alır. Derslerinde başarılı oldukça kendine olan güveni daha da artar. İlk eğitiminden sonra rüştiyeye geçen Refet, okul hayatında başarıya ve birinciliğe alışır. Rüştiye'de biçki, dikiş, nakış dersinden tam puan alamadığı için sınıf dördüncüsü olması onu hayal kırıklığına uğratır. Aslında bu hayal kırıklığının temelinde ekonomik sıkıntılar bulunur. İpek atlas ve kumaş gibi materyalleri alamayan Refet el işlerinde başarı gösteremez. Sınıf arkadaşlarıyla yavaş yavaş iletişime geçmeye başlayarak onların derslerine yardımcı olur. Böylece arkadaşları da ellerindeki fazla kumaşları Refet'e vererek masrafsız bir şekilde onun da not almasını sağlar. Bu sayede Refet hem arkadaşlarıyla ders çalışır hem de nakış dersi için materyal temin etmiş olur. Kısa sürede de imtihanda başarılı olarak sınıf başlığı almaya hak kazanır. Refet çalışkanlığıyla *"bir yandan sınıfının birinciliğini kaçırmamak üzere kendisi için çalışıyor, bir yandan da el işlerinin masrafını ve ayakkabısını, yeldirmesini bedavadan edinmek için ellerin işini işliyor, dersini belletiyor."* (s. 57)

Refet, rüştiyedeki kadın muallimleri gördükçe ve derslerinde ilerledikçe kendisinin de bu yolda ilerleyip hayatını kazanması gerektiğini düşünür ve Darülmuallimat'a gidip öğretmen olmak ister. Fatma Aliye bu romanıyla eğitimli bir kadının kendi ayakları üstünde durabileceğini, kimseye ihtiyacı olmadan ekonomik kazancını sağlayabileceğini ve böylece hayatını idame ettirebileceğini anlatır. Rüştiyeyi birincilikle bitiren Refet, Darülmuallimat'a geçer. On dokuz yaşında girdiği bu mektepten dört sene sonra başarıyla mezun olarak muallim olduğunu hayal eder. Romanda Refet'in hayaliyle diğer kızlardan farklılığı *"onun tahayyülatı o yaştaki sair genç kızların tahayyülatına benzemiyordu."* (s. 105) şeklinde vurgulanır.

Refet'in kitabet derecesinin ölçüldüğü bir sınavda mektep ve tahsil hakkında düşündüklerini uygun bir şekilde yazması istenir. Diğerleri için zorlu bir sınav olan bu durum Refet'in nezdinde yazarın okura verdiği hikmetli bir ders olur. İnsanın hayvandan; düşünmek, konuşmak gibi becerilerle ayrıldığına dikkat çeken yazıda eğitimin insan için önemine değinilir. *"Tahsilsiz insan yontulmamış, işlenmemiş bir hacere benzer."* (s. 130) denilerek eğitimli bir insanın çakıllar arasından çıkarılıp işlenmiş bir pırlanta olduğu benzetmesi yapılır. Mektepte terbiye görmeyenlerin zamanın terbiyesiyle yetişmelerinin felaket olduğu vurgulanırken tahsilin insan için öneminden muallimelik mesleğinin anlatımına geçilir. Muallimelimeliğin çok mühim bir vazife olduğu idrak edilmeden lâyıkıyla yerine getirilemeyeceği anlatılır. Bu meslekte başarılı olmanın bir şartının da öğrencileri sevmek, onlara şefkat ve ilgi duymak olduğu hatırlatılır. Ayrıca yazıda *"mektep bu muhabbet ve şefkat-i maderaneye arkadaşlık arasında muhabbet ve hamiyet ihsasıyla bizi alıştıracak!"* (s. 131) denilerek Darülmuallimat'ın öğretmenlik mesleği için öneminden de bahsedilir. Romanda mektep "âlem-i ilim" olarak tanımlanır. Burada aşılanan şefkat ve muhabbetle insan-ı kâmil olma yolunda nefsin önüne çıkan kibir, kıskançlık gibi duygulardan da insanın arınacağı belirtilir. Böylece mekteplerin sadece ders anlamında değil güzel ahlak yönünden eğiticiliği de belirtilmiş olur. Refet yazısında muallimelik gibi kutsal bir görevin öğretilmesi için Darülmuallimat'ın kurulduğunu anlatırken muallimelik görevinin üstlendiği sorumlulukları da şöyle sıralar: *"Hüsnüahlak mükâfatları en mühim mükâfatlar sırasına konulmuş. Aksi hâlin cezası da en şedit ceza olmak üzere tayin edilmiştir. Bir muallime, benat-ı vatana yalnız malumatını nakledecek değil ahlak ve terbiyesini de sirayet ettirir."* (s. 132) Bu nedenle bir muallime bilgisiyle olduğu kadar tavır ve davranışlarıyla da bu meslek için önemlidir. İyi bir muallime eğitimciliği ve ahlaki tutumuyla örnek olacak şekilde öğrencilerine yol göstermelidir.

Yazar güzelliğin, servetin geçici olduğunu ve insan hayatı için güzel ahlaktan daha önemli bir şey olmadığını söyler. İyi bir terbiye ve eğitim toplum içerisinde insana değer kazandırır. *"Herkese kendini sevdirmek, herkes tarafından hürmet görmek yalnız güzellik ile olmayıp, çalışmakla, kazanmakla, talim ile tefennün ile de olacağını göstermek ist[eyen]"* (s. 64) Refet, bilgisi ve terbiyesiyle insanlar arasında saygınlık kazanacağına inanır. *"Tefekkürat-ı âliye ile buruşmuş alın ve tahsil-i ilim ve marifet uğrunda ağarmış saçlar"* (s. 64) modernleşen toplumda kadının dış güzelliğiyle değil

fikirleriyle, ilmiyle, aklıyla farkındalık yaratıp bir birey olarak sahneye çıktığını gösterir. Refet romanın başından beri kurduğu hayâline kavuşur. Darülmuallimat'ı birincilikle bitirip istediği yere muallim olarak atanır. Tek eksiği annesi Binnaz Hanım'ın bu günleri görememesidir. Romanda Refet gibi aynı şekilde başarı gösteren kadınlardan birisi de Refet'in yol arkadaşı Şule'dir. Şule; azimli, çalışkan, bilinçli bir kadının eğitimle modernleşen dünyadaki varoluşunu anlatır. Bu dirilişin temeli kadının eğitim görerek bilinçlenmesidir.

Fatma Aliye Hanım kadının toplumda bir birey olarak kendi başına namusuyla geçimini sağlayıp yaşayabileceğinin örneğini *Udi* romanında Bedia ile anlatır. Erkeğe bağımlı yaşayan, evliliğin devamı için kocasının eziyetlerine katlanan kadının modernleşen toplumda uyanışının sembollerinden birisi de Bedia'dır. Bedia mutsuz giden evliliğini bir süre idare etmeye çalışsa da eşinin yaptıklarına daha fazla dayanamayarak kardeşinin yanına gider. Kendisi için yeni bir hayat kurar. Romanda Helvila ve Nauma gibi kötü yollarla geçimini sağlayan düşmüş kadınlara karşılık Bedia *"namus dairesinde kazanma[sı]"* (s. 131) gerektiğini düşünür. Yazar Bedia'nın bu başarısından övgüyle söz eder. *"Bedia şiddetli bir aşk ve sevdayla uğraştı. Vakarını, haysiyet-i nisvaniyesini muhafaza eylemek, onu ayaklar altında çiğnetmemek istedi. Muvaffak oldu. Namuskârane bir kazançla geçinmek, üç canı geçindirmek istedi. Gayret etti. Sebat etti. Ona da muvaffak oldu. Mihriban'ı, Rüstem'i refah hâlle yaşattı. Hem de her erkeğin yapamayacağı bir surette bir hane edinmek istedi. Mahsul-i sayiyle ona da nail oldu. Onun içini güzelce döşedi. Bu yeni hanede haftada bir gün ders günü açtı."* (s. 137) Bedia aile sorumluluğunu bir erkek gibi üstlenerek kendi parasını kazanıp namusuyla evini geçindirir. Böylece bir genç kızın çalışkanlığı ve azmi vurgulanır.

Bedia evinin bir odasını öğrencileri için düzenleyip onlara ut dersi gösterirken bir yandan da kendisi bir hoca eşliğinde musiki çalışmalarına devam eder. Yazar Bedia'yı musiki becerisiyle hayatını idame ettiren bir kadın olarak kurgular. Onun kabiliyeti aynı zamanda hem yeni yetişecek kadınlar için bir ışıktır hem de kendi varlığını tek başına korumanın yardımcısıdır. Yaşı ve konumu ne olursa olsun öğrenme aşkından, çalışma azminden vazgeçmeyen, kendini yenilemek isteyen Bedia, Tanzimat'tan sonra toplumda yavaş yavaş beliren ve aranılan kadınların örneğidir. Osmanlı toplum yapısında Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yaşanan değişimde kadının bulunduğu durumu ve sorunlarını kadın duyarlılığıyla dile getiren Fatma Aliye *Udi* adlı

romanında da *"kadının çalışması fikrini işlerken bir yandan da iffet kavramı üzerinde yoğunlaşır."* (Karaca, 2012/a:20) Romanda kadının namusu ve iffetiyle bilgisini kullanarak ekonomik özgürlüğünü sağlayabileceği anlatılır. Modernleşmeyle birlikte tahsil görüp bilinçlenen kadınlar artık eğitim verecek seviyeye ulaşır ve toplumda varlığını daha net bir şekilde gösterir. Bu durum aynı zamanda kadının özgürleşmesini sağlar, erkeklere bağımlı yaşamasını da ortadan kaldırır. *Udi* romanında kadınların eğitiminin kendi hayat şartlarını belirlemede çok önemli bir durum olduğu dile getirilir.

Fatma Aliye Hanım'ın kadınları evlilik üzerinden anlattığı bir diğer romanı *Levayih-i Hayat*'tır. *Levayih-i Hayat*; Mehabe, Fehame, Sabahat, İtimat ve Nebahat adlı beş kadının kendi evlilikleri, evliliğe dair düşünceleri hakkında birbirlerine yazdıkları onbir mektuptan oluşur. Bu mektuplaşmalarda evliliklerdeki sorunlar anlatılırken kadınların eğitimine de değinilir. Kadınların erkeklere kendilerini kabullendirmek amacıyla bilinçsiz bir eğitim sürecinden geçip bu eğitimlerini yarıda bırakmalarından bahsedilir. "Mehabe'den Fehame'ye" başlıklı mektupta birkaç lisan bilmenin ve piyano çalmanın ideal bir eşin özelliklerini yansıtmayacağına değinilir. Ayrıca anne-babanın zorlamasıyla yapılan tahsilin bir faydası yoktur. Zira bu durum romanda *"papağan gibi birkaç lisan bellediğini işitmek, babasının zoru anasının tokadıyla ... tahsil ettirilen insanın mükemmel olacağı zannında bulun[mak] doğru olmaz"* (s. 31) şeklinde dile getirilirken eğitimin algıdaki işlevselliğine vurgu yapılır.

Hayat içerisinde aktif olarak yer almadan, belirli bir süre tahsil görüp hayatı okudukları romanlarla özdeşleştiren kadınların gerçeklerden habersiz oluşu Fehame'nin Mehabe'ye yazdığı satırlarda yer alır. *"Azizem müsaade eyle de şunu söyleyeyim ki sen âlemi, cihanı tanımak hususunda pek malumatsızsın. Evet! O kadar malumatın, o kadar tahsilin ve tetebbuatın ile beraber bu bapta pek geridesin… Türlü türlü haneler, her hanede, her ailede başka başka idareler, başka başka hükümler, başka başka keyifler vardır… Evet, bunlar içinde doğmamış, bunlar içinde büyümemiş, onlarla yaşamak üzere terbiye ve izhar edilmemiş olanlar duçar-ı hayret oluyorlar."* (s. 56) Kahramanlar aracılığı ile ev içi ve ev dışı arasındaki yaşam farklılıklarını dile getiren yazar, bu sorunun kapalı kapılar ardında eğitim almakla çözülemeyeceğini savunur. Dışarıdaki yaşamla tanışmayan kadın hayata dair tecrübe kazanamaz. Bu da kadınların insanlarla iletişiminde özellikle evlilik hayatında eşiyle sorunlar yaşamasına neden olur.

Fatma Aliye, kadınların eğitimlerini ileri noktaya götürerek kendilerini hem eşlerine hem de topluma kabul ettireceklerine inanır.

Fatma Aliye'nin son romanı olan *Enîn*'in kadın kahramanlarından Sabahat, çok ciddi bir tahsil ve terbiye görür. Olaylar karşısında duygularının esiri olmadan mantık çerçevesinde kararlar alan bir kadındır. Yazarın eserlerinin ana izleklerinden olan evlilik ve evliliğe dair düşünceler mantık süzgecinden geçirilir. Tahsil ve terbiye ile bilinçlenen genç kız evleneceği erkeği gözlemleyip evliliğe uygun bir eş olacağına bizzat karar vermek ister. Sabahat kendisi gibi en iyi mekteplerde tahsil gören dayısının oğlu Suat ile nişanlıdır. Suat'ı eğitimine yakışır bir şekilde davrandığı için çok beğenir. Fakat Sabahat yine de Suat'ın sadakatini gözlemlemek ister. Bir kadın olarak eşini görmeden, tanımadan evlenmenin kötü sonuçlara neden olacağına inanır. Eş adayının olumlu ve olumsuz yönlerinin tanınmasından sonra evliliğe karar verilmesi gerektiğini düşünür. Aynı değerlendirmeyi erkeklerin de kadınlar için yapmasını uygun bulur. Suat dışarıdan *"genç, güzel, tahsilli ve terbiyesi âlâ, zeki, musahabeti mükemmel"* (s. 48) bir eş adayı olarak görünse de Sabahat nişanlısının ruhunu, iç güzelliğini merak eder. Dış görünüşe aldanmak istemeyen genç kız doğru bir evlilik yapabilmek için iki kişinin ruhen anlaşması gerektiğine inanır. Bu aslında Sabahat'in nezdinde Fatma Aliye'nin kadın okurlarına eş seçiminde nelere dikkat etmeleri gerektiğine dair verdiği bir nasihattır. Yazar, Sabahat'in bu düşünceleriyle eğitimli bir kadının hayatına yönelik alacağı kararlarda her şeyi kabul eden, pasif profiline karşılık; sorgulayan, tahsili sayesinde bilinçli, çok yönlü düşünen bir kadına dönüştüğünü gösterir. Suat'ın bütün olumlu özelliklerine rağmen Sabahat'i düşündüren sevdiğinin duyguları ve ruhsal durumudur. *"Suat beni anlayacak, beni takdir edecek, bana sadakat edecek bir zevç midir, onu anlamak istiyorum"* (s. 50) diyen Sabahat, görücü usulüne karşılık çiftlerin birbirini tanıyarak evlilik yapmasını savunur.

Enîn'de Sabahat'in tahsil durumu Nebahat'le kıyaslanarak anlatılır. İkisi de aynı muallim ve muallimelerden ders alıp eşit şartlarda tahsil görür. Fakat Sabahat tavrı, irfanı, duruşuyla yaşından daha olgun davrandığından Nebahat'e göre aldığı eğitimin daha verimli olduğunu kanıtlar. Nebahat için zenginlik ön plandadır. Bu nedenle tahsilini önemsemeyerek kaliteli eğitim imkanından faydalanamaz. Böylece eğitimin birey üzerindeki farklı etkisi romanda iki genç kız örneğiyle açıklanır.

Enîn romanındaki diğer kadın kahramanlardan Fehame, Sabahat'in komşu kızıdır. Müzik yeteneği üst düzeydedir. Ut çalmada oldukça maharetlidir. Babasının bir dostundan da resim dersi alır. Okumaya ve öğrenmeye hevesli olan Fehame için kitaplar kıymetlidir. Kendisine gönderilen kitapların ona ulaştırılmadığını öğrenince çok üzülür ve bu kitaplar için gözyaşı döker. Genç kızın kitaplara ve okumaya olan düşkünlüğü romanda açıkça belirtilir. Fehame, Fransızca ve Türkçeye oldukça vakıftır. Bu dillere ait eserleri rahatlıkla okuyup anlar. Ayrıca çok güzel konuşmakla kalmayıp bu lisanlarda kısa yazılar da kaleme alır. Fransızcayı iyi konuşabilmesi için bir Fransız matmazelle üç sene ders alarak pratik yapar. Fehame'nin örtünme zamanı gelince kadın hocalar ders vermeye başlar. Ergenlik dönemindeki kız çocukların okuldan alınmaları ya da ailenin durumuna göre eğitimlerine kaldıkları yerden kadın hocalarla devam etmeleri Tanzimat döneminde okul eğitiminden sonra yaygın olarak görülür.

Tanzimat romanlarında dönemin sosyal ve siyasi değişimi göz önüne alındığında kız çocuklarının/kadınların eğitimine dair bir uyanışın olduğu görülür. Yazarlar, bu konuda halkın dikkatini çekmek ister ve romanlarını bu doğrultuda kaleme alırlar. Modernleşmenin ve ilerlemenin eğitimle olacağı anlatılırken özellikle kız çocuklarının/kadınların eğitiminin önemsenmesi gerektiği Tanzimat yazarlarının romanlarında açıkça işlenir. Kadının toplumda yer edinebilmesi, iyi bir eş olabilmesi, çocuk eğitiminde başarılı bir anne rolünü üstlenebilmesi için kadınlara yönelik eğitimin şart olduğu dile getirilir.

2.2.1.1. Esir/Köle/Cariye/Halayık Konumundaki Kadınların Eğitimi

Batı'nın fikir dünyası ile tanışınca Osmanlı Devleti'nde hürriyet kavramı öne çıkar. Dönemin önemli sorunlarından olan kölelik ve esaret, Tanzimat romanlarında sıklıkla işlenen bir izlek olur. *"Tanzimat yazarı kölelik teması üzerinde muhakeme yürütürken hareket noktası olarak insan hürriyetini seç[er]."* (Parlatır, 1987:34) Hürriyetinden mahrum olan bu insanların kültür ve eğitim seviyeleri hakkında da bilgiler bulunur. Romanlarda kız çocuklarının/kadınların eğitiminden bahsedilirken esir/köle/cariye/halayık konumunda bulunan kadınların eğitim durumuna da değinilir.

İntibah romanında Ali Bey'in cariyesi Dilaşub'la olan iletişimi genç adamın hayatını etkileyecek olaylar yaşamasına neden olur. *"Tanzimat romanının erkek kahramanı görünürde kaderini denetleyemeyen etkisiz ve yoz bir genç ise, onun kadın*

karşılığı genellikle tanımı gereği kaderini denetleyemeyen bir köleden başka bir şey değildir." (Kandiyoti, 2013:151-152) Dilaşub da Ali Bey'in kaderinin çizilmesinde rolü olan bir cariyedir. Ali Bey'in Mehpeyker'e olan zaafından kurtulması için annesi tarafından kurtarıcı rolü ile genç adamın hayatına dahil edilir. Dilaşub aynı zamanda kölelik, cariyelik düzeninin pasif ve ezilmiş öznesidir.

Namık Kemal *İntibah*'ta iki zıt kadın profili çizerek okurunu her iki açıdan da düşünmeye sevk eder. *"Dilaşub, genç erkeklerin zevklerine geleneksel Osmanlı yanıtıdır: munis ve cazip bir köle. Mehpeyker ise denetlenemez bir arzu ve bu nedenle de kaos ve fitneye yol açan özgür kadın/fahişeyi temsil eder."* (Kandiyoti 2013:152) Ali Bey'in ve romanın sonunu belirleyen; şehveti ve dişiliğiyle öne çıkan Mehpeyker'dir. Dilaşub bir cariye oluşunu romanın sonunda da temsil etmeyi sürdürür. Ahlaksız bir kadın olan Mehpeyker'in iradesi Dilaşub'un pasifliğine galip gelir. Dilaşub biraz okuma yazma bilen, dikiş nakıştan anlayan bir kızdır. Onun eğitim alıp almaması bir esir olduğu için önemli değildir. Çünkü satın alınan evde ona gerekli terbiye ve eğitim verilecektir. Tanzimat romanlarında eve gelen esir bir kadınsa eğitmenlik görevi genelde evin hanımında olur. Fakat *İntibah*'ta farklı bir durum karşımıza çıkar. Fatma Hanım oğlunun ilgisini Mehpeyker'den uzaklaştırmak için cariyenin terbiyesini oğluna devreder. Amacı ise, Ali Bey'in oyalanmasını sağlamaktır.

Sergüzeşt romanının kahramanlarından Dilber, dokuz yaşında Hacı Ömer'e satılan Çerkez bir esirdir. Realist bir bakışla esirlik yaşamını Dilber'in hayatı üzerinden anlatan yazar, esir/köle olarak bir eve satılan kızların eğitim durumları hakkında bilgilere de yer verir. İnsanî kimliğin dışına çıkartılarak sahibinin istediği gibi davranacağı bir konuma sokulan esaret, romanda Dilber'in nasıl bir eğitim alacağını da belirlemektedir. Kendilerine biçilen maddi bir değer karşılığında satıldıkları evdeki halkın memnuniyeti için çalışan esirlerin eğitimi aile üyelerinin çıkarı içindir. Cariyeler kendilerinden daha terbiyeli ve eğitimli görülen bu aile bireylerine yakışır bir şekilde davranmak için eğitim alırlar. Yani esir/köle konumundaki kızların eğitimlerinin temelinde kendilerinin iyi yetişmesi değil sahiplerini mutlu etme anlayışı bulunur. Hacı Ömer'in Dilber'i evin hanımına satarken *"geleli birkaç gün oldu. Siz istediğiniz gibi terbiye edersiniz…" (*s.10) demesi esirlerin eğitimine dair insiyatifin himayesinde bulundukları kişilerde olduğunu vurgular. Ayrıca burada bir sınıf ayrımının yapıldığı da hissettirilir. Esir/köle konumundakiler satıldıkları yerdeki insanlar tarafından terbiye

edilen; esirlere sahip olan kişiler ise bu terbiyeyi aktaran, öğreten kişilerdir. Odaları süpürmek, yatakları toplamak, su taşımak gibi evin hizmetini eksiksiz görmek için çabalayan Dilber bir kusuru olduğunda ikaz edilir bazen de kötü bir şekilde cezalandırılır. Fakat esir olmasına rağmen evin kızı Atiye Hanım'la birlikte mektebe gider ve lisan öğrenir. *"Elem ve ıztırapla cereyan eden bu hayat-ı hüzn-engizi içinde en büyük arzusu mektebe gitmek"* (s. 14) olan Dilber, çok kısa bir zaman içerisinde eğitiminde başarı gösterir.

Esir bir kızın terbiye ve eğitim alarak istenilen seviyeye gelmesi için bazı aşamalardan geçmesi gerekir. Bunun için sadece okuma-yazma öğrenmesi yeterli değildir. İlk gittiği evde terbiye almaya başlayan Dilber satıldığı ikinci evde de farklı işleri, becerileri öğrenir. Sahiplerinin işlerini görmenin yanında insanları eğlendirmek de esirlerin en önemli görevlerindendir. Bu nedenle bir müzik aleti çalıp, şarkı söylemek amacıyla da eğitilirler. Dilber'in satıldığı evde genç kızların bir odada toplanarak musiki, dikiş-nakış ve kitap okumakla meşgul oldukları belirtilir. Bu genç kızlar bir evde esir olarak bulunsalar bile ut, keman gibi bir müzik aletini çalacak yeteneğe ve bilgiye sahiptir. Ayrıca kadınlık maharetlerinden dikiş-nakışta becerikli olmalarına ve okuma-yazmayı bilmelerine önem verilir. Çünkü bu özellikler onların esir olarak başka bir yere gönderilirken diğerlerinden daha fazla paraya satılmasına neden olacaktır.

Dilber en son gittiği evde eğitime tabi tutulmaz. Bu zamana kadar öğrendiklerini uygulayan Dilber, kendisinden beklenmeyen ve esirliğe uygun olmayan bir davranışı gerçekleştirir. Efendisinin teklifine karşı çıkarak başkaldırıda bulunur. Bu davranışından dolayı esirlik konumu içerisinde terbiyesinin eksik olduğu söylenir. Kimliğini ve kişiliğini yitirme sürecindeyken uyanan ve varoluşsal bir farkındalık yaşayan Dilber, romanın sonunda baskılara dayanamayarak intihar eder. Çaresizliğin de bir açılımı olan intihar, aynı zamanda varolana da bir başkaldırı niteliğindedir.

Sergüzeşt romanında Taravet isminde bir Arap halayıktan bahsedilir. Kendisinin de bir zamanlar Dilber gibi satıldığını ve belirli bir terbiyeden geçip o günlere geldiğini unutarak Dilber'e kötü davranır. Merhamet duygusundan uzaklaşan ve zamanla insani özelliklerini yitiren Taravet, Dilber'e çok çabuk kızar. Bu durum aslında cariye iken Taravet'in geçtiği terbiye aşamasının yanlışlığını gösterir. Esirlerin insani yönünü

geliştirmek için değil sadece sahibini memnun edecek becerileri kazanması için yetiştirildiği Taravet'le netleştirilir. Taravet varoluşunun bilincine ulaşamamış, insani öz'ün köreltilmeye çalışıldığı bir sistemde yabancılaşmış insanın sembolüdür.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında Mustafa Efendi eşinin ölümünden sonra kızı Mihriban'ın yetişmesine yardımcı olması için yaşı büyük bir cariye alır. Bunun haricinde evde hizmet gören ihtiyar bir Rum karısı ve Ermeni bir aşçı da bulunur. Fakat romanda üçüne dair çok kısa bilgi yer aldığı için bunların nasıl bir terbiye gördüklerinden ve ev içerisindeki konumlarından bahsedilmez. Yine aynı romanda Fedayi adında bir halayık yer alır. Arap kökenli olan bu halayık evin beyinin vefatından sonra hanımına çok yardımcı olur ve Rakım'ın rahat yaşaması için elinden geleni yapar. Evin çocuğu için endişelenen, hanımının rahatını sağlayan Fedayi çok sadık bir halayıktır. Aynı zamanda hanımı öldükten sonra Rakım'a annelik yapar. Evin geçimini mendil, kahve torbası, çevre yapıp satarak ve temizliğe giderek sağlar. Râkım Efendi'ye bir halayıktan öte anne şefkatiyle yaklaşır.

On dört yaşlarında Çerkez bir cariye olan Canan, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanında hizmetini gördüğü aile tarafından sevilen biridir. Râkım Efendi yolda gördüğü Canan'ı beğenip belirli bir para karşılığında satın alır. Canan, konumundan dolayı kötü bir muamele görmez. Hatta diğer cariyelerden farklı olarak eğitim ve terbiye açısından çok iyi yetiştirilir. Râkım Efendi cariyesinin eğitimiyle bizzat ilgilenir. Canan'a okuma yazma öğretir. Canan'ın alfabeyi öğrenmedeki başarısının nedeni onun eğitime karşı istekli olmasıdır. Ayrıca alfabenin yanında piyano öğrenmeye de hevesli olan Canan'ın bu arzusu Râkım Efendi tarafından yerine getirilir. Canan'ın piyano çalmasında diğer cariyelerden ayrılan yönü piyano öğrenmeyi kendinin istemesidir. Diğer cariyeler yeteneklerinden ziyade sahibine daha iyi hizmet etmek ve eğlendirmek amacı taşırlar. Dolayısıyla onlar için öğrenmek kişisel bir tercih olmaktan çıkar. Fakat Canan'ın piyano öğrenmesi kendi kararıdır ve karşılıksızdır. Bu açıdan geleneksel aile yapısına sahip, alafrangalaşma tutkusu olmayan kurumlarda esirlere merhametle yaklaşma duygusunun ve samimiyetin sınıf farkını ortadan kaldırdığını Canan örneğinde görmekteyiz.

Bir Fransız piyano hocası ile piyano derslerine başlayan Canan, hocası Jozefino ile daha iyi anlaşmak için Râkım Efendi'den Fransızca da öğrenmeye başlar. *"Neme*

lâzım? Eğlenecek bin şeyim var. Kitaplarım var, yazım var, piyanom var. Ben pek rahatım beyim." (s.50) diye memnuniyetini belirten Canan, bir ev hanımının, kızının rahatlığını yaşar. Öğrenmeye, bilgi sahibi olmaya önem veren Râkım Efendi, cariyesinin bu yoldaki gelişimine katkı sağlamayı ihmal etmez. Bu da Râkım Efendi'nin yeniliğe ve gelişime açık bir kişilik olduğunu gösterir. Romanda esir de olsa bir kadının talim ve terbiye görmesinin altı çizilir.

Kafkas romanında genç kızların eğitiminde ve terbiyesinde yönlendirici gücü bakımından öne çıkan kişi Özden Dadı'dır. Katerina için annesinden sonra en yakını olan Özden Dadı'nın ev içerisinde Katerina'yla ilgilenmekten başka bir işi yoktur. Katerina'nın zihninden geçen her şeyi tahmin edebilen Özden, genç kıza dair bütün sırları da bilir. Özden, romanda Müslümanlara ve Müslümanlığa karşı olumsuz bakışıyla öne çıkar. Katerina'nın sevdiği Kaplan Bey'i Müslüman ve Kafkas olmasından dolayı devamlı kötüleyerek taassubu temsil eder. Müslümanlığı kötü bir din olarak algılayan ve anlatan Özden Dadı, Katerina'nın Kaplan Bey'e olan aşkını engellemeye çalışır. Müslümanların sekiz, on kadınla evlendiklerini söyleyerek Kaplan Bey'i Katerina'nın gözünden düşürmek isterken Müslümanlığı da yanlış aksettirir. Yazar, yabancı ülkelerdeki dadı eğitiminin dinî açıdan ne kadar katı olduğunu okura gösterirken aynı zamanda eğitimsiz, kültürsüz bir kişinin çocuk eğitimi için destek olmasındaki sakıncayı da vurgular.

Yeryüzünde Bir Melek romanında Çerkez bir cariye olan Safiye, Mehmet Hulusi Efendi'nin konağında çalışırken Hacı Hafız Singapurî ile evlenir. Safiye, romanın başında iyi bir terbiyeye ve ahlaka sahip oluşuyla tanıtılır. Roman içerisinde bir fonksiyonu bulunmayan Safiye, Ahmet Mithat Efendi'nin o dönemlerde kadının ahlaki eğitiminin üstünlüğüne ve özellikle de bir cariyedeki durumuna değinmesi bakımından önemlidir. Ahmet Mithat, güzel ahlakın en yüksek tahsilden bile ileri seviyede olduğunu ve bunun asla bir tahsil derecesiyle ölçülemeyecek kadar değerli bir öz olduğunu anlatır. *"Tahsîl-i ulûmdan maksad-ı aslî, tezyîn-i zât ederek tabîat-ı insâniyyeyi tabîat-ı behîmiyyeden temyiz etmekse Safiye hepimizden ileridedir. Onun mekârim-i ahlakına nispetle yirmi sene tahsil üzerine hâsıl eylediğimiz terbiye hiçtir."* (s. 26) diyen Singapurî, eşinin ahlak konusundaki yetişmişliğinin herkesin üzerinde olduğunu açıklar. Yirmi sene gördüğü tahsilin Safiye'nin ahlakının yanında değersiz kaldığını söyler.

Gülbeyaz Kalfa, *Dürdane Hanım* romanında Dürdane'nin dadısıdır. Annesinin vefatından sonra onun yetişmesinde yardımcı olur. Kızı gibi sevdiği Dürdane'nin incinmesini asla istemez. Elinden gelen fedakârlıkları esirgemez. Aşk acısıyla üzülen Dürdane'nin kötü günlerinde tek yardımcısı, destekçisi Gülbeyaz Kalfa'dır. Ahmet Mithat Efendi, dadıları anne şefkatiyle büyümeyen ve üvey annenin merhametsizliği, kötülüğü ile çıkmaza giren kız çocuklarına bir anne gibi yaklaştırırken bazen de sır saklayan bir dost olarak tanıtır.

Gülbeyaz Kalfa, tecrübeli bir kadın olduğu için Dürdane'nin Mergub Bey'le ilişkisinin yanlışlığını bilir ve genç kızı daima uyarır. Fakat ikazlarının Dürdane üzerinde bir etkisi yoktur. Dürdane'ye karşı otorite sağlayamayan Gülbeyaz Kalfa, genç kızın isteklerini yerine getirerek ona destek olduğunu düşünürken aslında onun daha da kötü durumla karşılaşmasına neden olur. Gülbeyaz Kalfa'nın tutumuyla genç kızların eğitiminde fazla fedakarlığın fayda değil zarar getireceği vurgulanır.

Karnaval romanındaki Şehnaz'ın zıt karakteri Hasna, Resmî Bey'in annesinin besleme olarak aldığı bir kızdır. Bahtiyar Paşa'nın konağında yetişir. Aynı zamanda Şehnaz'la yaşıt olduğu için ona arkadaş olur. Hasna romanda *"melek tabiatlı bir kız"* (s. 52) olarak tanıtılır. Fiziki güzelliğinin yanında huy ve ahlak güzelliğinden de bahsedilir. Aynı zamanda zeki bir kızdır. Tüm bu olumlu özelliklerinden dolayı Şehnaz tarafından kıskanılır. Romanın sonunda Resmî ile evlenir. Resmî, ilk zamanlar Hasna'yı kız kardeşi olarak sever ve korur. Fakat Hasna'nın terbiyesi ve ahlakının güzelliği Resmî'nin onu sevmesine neden olur. Ahmet Mithat, ideal kahramanlarının karşısına yine o özelliklere sahip kahramanlar çıkarır. Resmî de ahlaklı ve kültürlü bir beyefendi olduğu için Şehnaz gibi hoppa ve şımarık kızları değil Hasna gibi ahlaklı ve hanımefendi bir kızı seçer.

Zehra romanında evin cariyesi Sırrı Cemal'dir. Sırrı Cemal, hem fizikî hem de ruhsal açıdan herkesi kıskandıracak güzellikte ve mizaçtadır. Terbiye ve ahlaki yönden de romanda nezaket ve terbiye timsali olarak tanıtılır. Güzel huylara sahip olan Sırrı Cemal'in yaşadığı kötü olaylar kişiliğini olumsuz yönde etkilemeye başlar. Subhî'nin kendisine olan aşkının günden güne artması ve Zehra'nın kıskançlıktan dolayı kötü davranması bu değişimin nedenlerindendir. Sırrı Cemal, Zehra ve evin diğer cariyesi Nazikter'in aşağılamalarına, hakaretlerine eskisi gibi sessiz kalmayıp aynı şekilde

karşılık vermeye başlar. Romanın sonunda da Subhî'nin kendisini Urani ile aldatmasına dayanamayıp intihar eder. Sırrı Cemal aracılığı ile güzel ve terbiyeli bir kadının insanlar ve yaşanan olaylar karşısında hayatının mahvolduğu anlatılır. Sırrı Cemal cariyeliğinden dolayı değil güzelliğinden dolayı evin hanımı tarafından hor görülür ve aşağılanır. İdeal kadın ve eş olarak sunulan Sırrı Cemal, cariye iken evin hanımı olacak seviyeye gelir. Eğitimi hakkında bilgi verilmeyen Sırrı Cemal'in kitaplarla kendini oyaladığından bahsedilir.

Zehra romanında evin emektar cariyesi Nazikter'dir. *"Titiz, nobran ve biraz da terbiyesiz"* (s. 50) olarak tanıtılır. Oldukça cahil ve fesat olan Nazikter, kendisini Sırrı Cemal'den daha iyi bir konumda gördüğü için Sırrı Cemal'i aşağılar. Cahil ve eğitimsiz bir cariye olan Nazikter'in eline fırsat geçtiği zaman hanımı Zehra gibi kötü karaktere büründüğü dile getirilir.

Muhadarat romanında cariye olarak karşımıza çıkan Fazıla'nın durumu Tanzimat romanları içerisinde en farklı olanıdır. Çünkü Fazıla romanın başlarında konağın özenle yetiştirilen genç kızıdır. Evliliğinde de ideal bir eş iken daha sonra cariye konumunda karşımıza çıkar. Fazıla'nın ismi cariye olunca Peyman olarak değişir. Fazıla cariyeliği boyunca da olması gerektiği gibi davranır. Yaşadığı konağın çocukları olan Enîse ve Rüveyde'ye dadılık yapar. Kısa zamanda konaktakilerin beğenisini kazanır. Kalfalık derecesine yükselerek diğer cariyeleri de yönetir. Dadılık yaptığı çocukların yetişmesinde anne titizliği ve şefkati gösterir. Tanzimat sanatçılarının genelinde terbiye ve eğitim görmüş kadınların çocuk eğitiminde başarılı ve bilinçli olacağı görüşü vardır. Bu düşünce Fazıla'nın dadılık yaptığı zamanlarda çocuk eğitimindeki tutumunda ve başarısında dile getirilir.

Enîn romanındaki İtimat, Sabahat'in cariyesidir. Sabahat'in dayısı kendisiyle iyi vakit geçirmesi için İtimat'ı cariye olarak alır. Romanda cariyelerin eğitiminin evdeki kız çocuklarının eğitiminden farklı tutulmadığını görürüz. Cariyelik *Enîn* romanında kölelik olarak işlenmez. Ev içerisinde onlara da haklar tanınır. Bu durum İtimat'ın Sabahat'le aynı hocalardan birlikte ders almasıyla daha netleşir. *Enîn*'de cariye de olsa kızların eğitilmesi gerektiği fikri üzerinde durulur.

Tanzimat romanlarında esir/köle/cariye konumundaki kadınların eğitimi iki açıdan değerlendirilir. Bunlardan ilkini himayesine girdiği ailenin isteği üzerine

eğitimden geçirilen kadınlar oluşturur. Dönemin şartlarına göre eğitim ve terbiye gören esir/köle/cariyelerden görevlerini aldığı eğitime göre yerine getirmeleri beklenir. Diğer grubu ise; evin bir üyesi gibi değer gören esir/köle/cariye konumundaki kadınlar oluşturur ve onların da eğitimleri oldukça önemsenir. Evin kız çocuklarıyla eşit şartlarda eğitim gören bu kadınlar aldıkları terbiye ve eğitim sonunda çok başarılı olurlar.

2.2.2. Erkek Çocukların/Gençlerin Sosyal Konumu, Ahlaki Tutumları ve Eğitimi

Tanzimat'la birlikte yaşanan sosyal ve kültürel değişimin yansıması ve etkileri dönem romanlarında erkek çocuklar/gençler üzerinden detaylı bir şekilde anlatılır. Modern yaşam çizgisine taşınmak istenen bu değişimin olumlu ve olumsuz sonuçları erkek çocuklar ve gençler aracılığıyla aktarılır. Tanzimat romanlarına bakıldığında Batılılaşma düşüncesiyle hareket eden erkeklerin eğitim ve kültür durumlarına göre yaşamlarına yön verdikleri görülür. İyi bir eğitim ve terbiye sürecinden geçmiş kahramanlar Batılılaşma fikrini akıl ve mantıkla birleştirerek ideal insana ulaşır. Kendi değerlerinden uzaklaşmayan, açık görüşlü, bilinçli erkekler kendilerine ve topluma fayda sağlayacak faaliyetler içerisine girerken alafranga tutkusuyla yozlaşmış tipler yok olup giderler. Bu kahramanlar için eğitim ve terbiye Batılılaşma hırsı nedeniyle geri plandadır. Özünden uzaklaşmasıyla öne çıkan bu tipler medeniyetin ilerlerlemesi için fayda sağlayacak akıllı, çalışkan, dürüst, başarılı, ahlaklı kahramanların karşısında eğitim ve terbiye yönünden eksik kalırken sosyal konum olarak da düşük statüde yer alırlar. Böylece erkek çocukların eğitim sorunu da Tanzimat dönemi romanlarında dile getirilir.

Tanzimat döneminin öne çıkmış fikir adamlarından Namık Kemal, gelişmiş bir toplum için eğitimin önemine ve gerekliliğine inanır. Namık Kemal, bu inancını gerek yazılarında gerekse edebî eserlerinde hassasiyetle işler. *"Fıtratımızdaki istidâd-ı kemâli bi'l-fiil izhâr eden maarif değil midir?"* (Namık Kemal 2005:516) diyerek kişisel gelişim için maarifin önemine dikkat çeker. Bunun çocukluktan başlayan bir süreç olduğunu ve ailelerin çocuk eğitimine büyük önem vermelerini her fırsatta dile getirir. Namık Kemal *İntibah* ve *Cezmi* romanlarında da kahramanların eğitimlerine değinir.

İntibah romanında zengin bir ailenin evladı olan Ali Bey ailesi tarafından eğitimine, tahsiline son derece önem verilen bir çocuktur. Ali Bey'in eğitimiyle ilgili *"anasının, babasının bir tanesi olduğundan ve hususiyle pederi evlat kadrini gerçekten bilenlerden bulunduğundan, İstanbul'da bulunduğu hâlde tahsiline, maarifçe terakkinin aksâ-yı merâtibine varmış olan yerler zâdeganı kadar itina olundu[ğunu]"* (s. 9) öğreniriz. Ali Bey özellikle on dört, on beş yaşına girdikten sonra *"âlemde maâriften başka söyleyecek, arzu olunacak bir şey bulama[yacak]"* (s.10) kadar hayatının her anını eğitimle geçirir. Bir çocuğun tahsili için yapılması gerekenden fazlasını sağlamaya çalışan bir ailenin evladı olan Ali Bey terbiye bakımından da özenle yetiştirilir. Namık Kemal çocukluk döneminde iyi bir eğitim ve terbiye gören Ali Bey'in gençliğinden itibaren nasıl bir değişim içerisine girdiğini romanın ilerleyen bölümlerinde açıklar. Yazarın Ali Bey'in bu değişimini anlatmasındaki amacı babasının vefat etmesinden sonra genç adamın bir otorite boşluğu yaşadığını okura hissettirmek istemesidir. Çocukluğunda terbiye bakımından özenle yetiştirilen Ali Bey, babasının ölümünün ardından duygusal olarak boşluğa düşer. Bu durum o zamana kadar hoş karşılamadığı kötü şeyleri yapmasına neden olur. Kalemden arkadaşlarıyla bir cuma günü eğlenmek için Çamlıca'ya giden Ali Bey oradan geçen bir arabada gördüğü kızı unutamaz ve gün geçtikçe onun özlemiyle yanarak işini gücünü bırakır. O güne kadar akşamları bile evine zamanında giden Ali Bey, Çamlıca'ya gittiği gün eve çok geç döner. Ali Bey'in annesi oğlundan daha önce görmediği bu davranışın sebebini sorar. Fakat Ali Bey annesini üzmemek için kalemde işlerinin yoğun olduğunu bahane göstererek yalan söyler. Ali Bey annesine bu yalanı söylerken aslında yaptığının çok yanlış bir davranış olduğunun bilincindedir. Bu kötü huy kahramanın kendisi tarafından da tasvip edilmez. Ali Bey için *" hem yalan söylemek, hem de en evvelki yalaniyle dünyada herkesten aziz bildiği validesini aldatmak ölümden beter bir azab-ı elîm idi."* (s.20) Yazar, Ali Bey'in davranışının yanlışlığını okura duyurmakla birlikte genç adamın çaresizliğine *"lâkin bîçâre ne yapsın!"* (s.20) diyerek vurgu yapar. Bunun iyi niyetle söylenmiş bir yalan olduğunu açıklayarak *"dürûğ-ı maslahat-âmiz bih ez rast-i fitne-engiz"*[26] darb-ı meselini ekler.

---

[26] Romanda bu darb-ı meselin açıklaması dipnot olarak şöyledir. "*yi niyetle yerinde söylenen yalan, herkesi birbirine düşürecek doğrudan (fitne) daha iyidir." (s.20)

Sarı benizli, asabi bir tip olan Ali Bey tutkulu bir yapıya sahiptir. Romanda Ali Bey'in bu hâli onun ahlaki yönden kötü bir yola gidişine sebep olarak gösterilir. Yazar, tutkularının esiri olan Ali Bey'in o anlardaki ruh hâlini şöyle anlatır*: " Her neye merak ederse bütün dünyayı unuturcasına ona hasr-ı iştigâl ederdi. Bir şeyi arzu eder de husûlünde bir mâniaya tesadüf eylerse maksadı ne kadar cüz'î olursa olsun ele geçirmek için yolunda en büyük fedakârlıktan çekinmezdi. Hatta ufak bir emelinden meyus olunca günlerce hastalanır, geceleri gizli gizli ağlardı."* (s.9-10) Ali Bey'in bu tutumu ilerleyen zamanlarda onu öyle bir aşamaya getirir ki hevesleri genç adamı sıkıntıya düşürecek, hayatını tehlikeye sokacak boyutta ulaşır.

"*Ali Bey, tutkusal çilelerini çekerken kendi kendini gözler ve somut olarak varlığının bilincine varır; eğilimleri, eğitim ve çevresinden aldığı genel düşüncelerle karşılaştırılır. Namık Kemal'in kişilerinin sorunları artık sadece eylem sorunları değildir, duygusal sorunlardır da."* (Dino, 2008:68) Bir şeyi başaramadığı zaman hırslanan ve hırsından ağlayan Ali Bey, Mehpeyker'i görüp tekrar ona ulaşamadığı zaman da aynı duyguları yaşar ve onun için gözyaşı döker. Ali Bey'in gördüğü tahsil onun kötü huylara yönelmesini engelleyemez. Onun kitaplarla meşgul olması, birkaç lisan bilmesi eksiksiz yetiştiğini göstermemektedir. Ev içinde terbiye edilen Ali Bey, dışarıdaki felaketlere hazırlanmadığı için daha ilk adımda bocalar. Mehmet Kaplan *İntibah* için yaptığı incelemede Ali Bey'in toyluğundan, tecrübesizliğinden dolayı bütün hayatını mahvettiği tespitini şöyle açıklar: *"Mehpeyker'in kendisiyle evlenmeyi reddetmesi Ali Bey'in zihnini karıştırır, onun kendisine karşı meyli olmadığı[nı] zanneder. Tecrübesizlikten doğan aldanış, daha sonra Ali Bey'i müdhiş bir hayal sukutuna götürür. Romanın adı da zaten bunu gösterir."* (Kaplan, 2002:132) Bu kötü sonun temelinde Ali Bey'in evden ibaret olan hayatıyla gerçek hayat arasındaki farklılığa uyum sağlayamaması bulunur. Bu süreçte annenin rolü de etkilidir. *"Annesiyle ya da anne işlevi üstlenen bir başkasıyla hiçbir bağlantı kuramayan bir çocuğun mahvolup gitmesi kaçınılmazdır."* (Adler, 2009:123) Ali Bey de babasının kaybından sonra annesiyle sağlıklı bir iletişim kuramadığı için olumsuz durumlar karşısında tek başına yanlış kararlar alır.

Cezmi romanında erkek çocukların vatanına milletine hayırlı bir evlat aynı zamanda iyi bir asker olarak yetiştirilmesi fikri işlenir. Kahraman bir sipahinin başından geçenlerin anlatıldığı romandaki Cezmi, *"daha sekiz dokuz yaşında iken salim bir*

fitrata" (s. 39) sahiptir. İki yaşına girer girmez annesini kaybeden Cezmi'nin ilk öğretmeni babası olur. Asker olan babası oğlunu disiplinli bir şekilde eğitir. Babası gibi sipahi olan amcasından da eğitim alır. Cezmi, yirmi yaşına geldiğinde babasını ve amcasını da kaybeder. Babası ve amcasının ölümünden sonra eğitimini devam ettirmek için İstanbul'a gelen Cezmi'nin yetişmesinde Ferhat Ağa ve Şair Nev'inin destekleri olur. Cezmi'nin yeteneklerini keşfeden bu iki isim onun iyi bir şekilde eğitimini tamamlamasına yardımcı olurlar. Cesur bir asker olarak yetiştirilen Cezmi'nin ruhundaki şair yaratılış roman içerisinde ayrıca vurgulanır. Kahraman bir asker olmanın yanında kişiliğine dair olumlu özellikler taşıyan Cezmi'nin şair ruha sahip oluşu da onun örnek bir insan olmasını tamamlayan bir özelliğidir.

Asker bir baba ve amcanın terbiyesi ile yetişmiş olan Cezmi'nin ideal bir tip olmasının altında aldığı eğitimin önemi yatmaktadır. O, insanlığa hizmet etmek için yapılması gereken her işi öğrenmeye başlar. Vatanına hizmet için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan Cezmi'nin bundan başka bir gayesi yoktur. Çok küçük yaşta annesini ardından babası ve amcasını kaybeden Cezmi genç yaşında yalnız kalmasına rağmen güçlü kişiliğiyle her zorluğun üstesinden gelir. Romanda Cezmi'nin küçük yaşta aldığı terbiyenin ve eğitimin onun ileriki yaşamı için ne kadar önemli olduğunun altı çizilir.

Namık Kemal, çocuk eğitimindeki iki farklı tutumun sonuçlarını iki ayrı romanda Ali Bey ve Cezmi üzerinden gösterir. *İntibah*'ta Ali Bey'in babasını kaybettikten sonraki yaşadığı duygusal arayışı Cezmi'de görmeyiz. Çünkü Cezmi iyi bir terbiye ve eğitim görmüş, bilinçli bir bireydir. Ali Bey de bir süre aynı eğitimden geçse de bu onun güçlü bir kişilikte yetişmesine yeterli olmaz. Ali Bey'in hayatındaki yanlışlıklara karşılık Cezmi'nin ideal bir baba himayesinde yetişerek sağlıklı kararlarla yaşamını sürdürdüğünü görmekteyiz. Çünkü *"anne baba doğal dünyayı temsil etmese de, insan varlığının diğer kutbudur: Düşünceler dünyasını, insanlar tarafından yaratılan şeylerin dünyasını, yasayı, düzen ve disiplini, gezi ve macera dünyasını ifade eder. Çocuğa bir şeyler öğreten, ona dünyaya açılan yolu gösteren babadır."* (Fromm, 2011:54) Bu rol modelin eksikliğinin çocuk üzerindeki sonuçları *İntibah*'taki Ali Bey ve Cezmi arasında ortaya çıkan farkla vurgulanır.

Cezmi romanında aldığı terbiye ve eğitimle öne çıkan bir diğer isim Adil Giray'dır. Onun bebekliği, büyümesi, çocukluğu yaşıtlarından farklıdır. Hayal gücü

kuvvetli olan Adil Giray, Cezmi gibi şair ruhlu bir yapıdadır. Eğitim zamanı geldiğinde okuması gereken kitaplardaki bilgilere vâkıftır. Yirmi yaşına geldiğinde zamanın âlimleriyle aynı seviyede bilgilere sahiptir. Vicdanlı, kültürlü olan, vatanı ve milleti için savaşan, ülküsü uğruna mücadele eden Adil Giray'ın bir diğer özelliği de sadık bir âşık olmasıdır. Kendisi gibi cesur ve şair ruhlu olan Perihan'a âşıktır.

Cezmi'yle benzer özelliklere sahip olduğu vurgulanan Adil Giray, yazarın ideal kahramanlarındandır ve ondan şöyle bahsedilir: *"Adil Giray fıtraten şair olduğu kadar da asker yaratılmış ve tahret-i vicdan ve kuvve-i irfanı kendisini bir meslek-i diyanet ve hamiyete sevk etmişti. Merkez-i Hilâfet'i İslâm'ın nokta-i istinadı bilir ve o cihetle saltanat-ı Osmaniye'nin devam-ı satvetini kendi bekâ-yi hayatına müretecceh tutardı."* (s.16) Adil Giray vicdanının temizliği ve bilgisinin kuvvetiyle ülküsü uğruna yola çıkan biridir. Kendi hayatını bir kenara bırakarak vatanı ve milleti için mücadeleden vazgeçmez. Namık Kemal'in ideal kahramanlarının ortak özelliği eğitimle bilinçlenmeleridir. *"Namık Kemal makalelerinde ve edebî eserlerinde hep inandığı ideal tipi yetiştirmeye yönelik görüşlerini ortaya koymuş ve bunları uygulama imkânı eline geçtiğinde de bütün gücüyle çalışmıştır."* (Enginün, 2007:405) Cezmi romanıyla da eğitim gören, vatanı ve milleti için çalışan insanlarla modernleşmenin kaçınılmaz olduğu vurgulanır.

Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat romanında Talat'ın eğitimine dair detaylı bir anlatım vardır. Çocukluğu, gençliği, iş sahibi olana kadar geçirdiği eğitim aşamaları dikkatlere sunulur. *"Tal'at Bey, pederi vefat ettiği vakitte, mahalle mektebinde devam ediyordu. Rif'at Beyin vefatından sonra, Saliha Hanım oğlunu bir-iki sene daha sıbyan mektebinde ve sonra da rüştiyede okuttu. Tal'at Bey on altı yaşında iken mekteb-i rüşdiye imtihanını verip, bütün İstanbul gençleri yaptıkları gibi, bir dairenin bir kalemine-hangi dairenin hangi kalemi olduğunu zikr etmek lüzumsuzdur zannederim-dahil oldu."* (s. 35) Talat'ın eğitim kademesindeki hiçbir aşaması atlanmadan düzgün bir şekilde tahsil gördüğü belirtilir. İyi bir aile terbiyesinden geçen ve tahsilini eksiksiz tamamlayan Talat, Fitnat'a âşık olunca derin bir üzüntüye düşer. Sevdiği kızın üvey babası tarafından dışarı gönderilmediğini öğrenince kadın kılığında eve girmeyi başarır. Fitnat'a zararı dokunmayacak iyi bir kız arkadaş ayrıca ona ders okutacak bir hoca kılığında Hacıbaba'yı da kandırır. Romanın sonlarına doğru Talat, Fitnat'a gerçeği açıklarken ona olan aşkından böyle bir yola başvurmak zorunda kaldığını ve bundan

üzüntü duyduğunu da belirtir. Bu romanda eğitim, Talat'ın sevdiğine ulaşmasında bir araç olmuştur.

Sergüzeşt romanının kahramanlarından Celal Bey tahsili için beş, altı senesini Paris'te geçirir. Batılı hayat tarzının hakim olduğu bir ailede yetiştiği için çocuklukta aldığı eğitim de buna uygun şekildedir. Resim sanatına oldukça meraklı ve yetenekli olan Celal Bey, Asaf Paşa'nın oğludur. Moda burnu taraflarında Avrupai bir binada yaşamını sürdürür. İnce ruhlu bir insandır. Edebiyat, musiki onun ruhunu rahatlatır. Evin cariyesi Dilber'e karşı ilk zamanlar oldukça duyarsız davranır. Fakat ilerleyen zamanlarda genç kadına hisleri olduğunu fark eder. Dilber'in de kendisini sevdiğini anlayınca aşkını söylemekten çekinmez. Evlilik ve aile kurma konusunda aile üyelerinden farklı düşünür. Onun için evlenilecek kişide asalet, zenginlik, unvan, şan, soy gibi özelliklerin aranması anlamsız gelir. Bu nedenle Dilber'e gönlünün kaymasının hiçbir sakıncası yoktur. Celal'in Dilber'e karşı olan bu tutumu genç kızı esirlikten çıkarıp onu insan ve kadın yerine koyduğunu gösterir. Fakat annesi ve babası bu sevdaya şiddetle karşı çıkar. Hemen bir çözüm bulup Dilber'i Celal'in yanından uzaklaştırırlar. Sevdiği kızın gittiğini öğrenen Celal sinir krizi geçirir ve Dilber'in bir başkasına gidişini kabullenemeyerek hastalanıp vefat eder.

Celal insani değerlerini yitirmeyen bir gençtir. Avrupai bir ailenin çocuğu olsa da yozlaşmayan bir tiptir. Ailesinin Batılı yaşama arzusuyla kaybettiği bazı değerler Celal'de hâlâ mevcuttur. Bu nedenle onun nazarında Dilber her şeyden önce insan daha sonra da kadındır. Celal'in insanlara dair herhangi bir sınıf ayrımı aklına gelmez. Fakat yanlış Batılılaşma nedeniyle aile üyelerinin kültürel değerlerini kaybetmesi onların hayatlarını karartır.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanının başkişilerinden Felâtun Bey'in eğitim durumu hakkında romanın ilk sayfalarında *"vakıa çocuk Mekteb-i Rüşdiye'ye verilmiş olduğundan her gün çantası elinde gider gelirdi."* (s. 5) denilerek bilgi verilir. Daha sonra yirmi yedi yaşında *"büyücek kalemlerin birisinde memur"* (s. 6) olduğu belirtilir. Yazar, devlet dairelerinde daha büyük mevkilere gelmek için çalışan memurların azim ve çalışkanlığının Felatun'da olmayışını eleştirir. Bunun altında yatan neden Felatun'un babadan gelme zenginliği ve kendini beğenmişliğidir. Yazar zamanını gezip eğlenmeyle geçiren Felatun'un haftada üç saat kaleme giderek hiçbir şey öğrenemeyeceğini kinayeli

bir üslupla anlatır. Felatun'un okuma yazma öğrenip yabancı lisan bilmesiyle tahsilli olarak algılanmasının da eleştirisini yapar. *"Nasıl ne öğrenebilir? İşte Felâtun Bey öğrenmiş ya! Yazısı var, okuması var, Fransızcası var. Zeki, fatin, cerbezeli, hususiyle ayda babasının yirmi bin kuruş da iradı var! Dünyada bir adamın öğreneceği daha ne kaldı?"* (s. 6) Haftada iki gün Fransızca dersleri alarak yabancı dil eğitimini de tamamlayan Felatun Bey'in edebiyata karşı ilgisi vardır. Bu ilgi edebiyata gönülden gelen bir bağlılığın haricinde alafrangalığın uygulanması gereken aşamalarından biri gibidir. *"'Canım böyle bir hikâye basılmış' dediler mi? Felâtun Bey için "'onu görmedim' demek muhal"* (s. 6) olur. Bu nedenle kitaplarla bilgisini geliştirmesinden ziyade çevresine kültürlü görünme çabası vardır. Bu da Felatun'un alafrangalığa düşkünlüğünün bir sonucudur. Alafrangada isminin ilk harflerine karşılık gelen "A ve P" markası kütüphanesindeki kitapların arkasına altın harflerle yazılır. Zaman zaman kitaplarını dizmesi onun kitap okuma alışkanlığından değil gösterişinden kaynaklanır.

Ahmet Mithat Efendi, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanında Felatun'u yanlış Batılılaşmanın sembolü olarak gösterir. Alafrangalığın özünü anlamadan sadece gösterişe takılarak yaşayan rahat bir gencin hayatından kesitler sunar. Yazar romanında Felatun'un gördüğü eğitime karşılık bilgisinin ve terbiyesinin eksik olduğunu vurgular. Okuma yazma öğrenip yabancı dil bilmenin insanı eğitimli bir kişi yapmadığını bunun yanında aile terbiyesinin de bu eğitimi desteklemesi gerektiğini Felatun üzerinden anlatır. Ahmet Mithat, Felatun Bey'in alafranga düşkünlüğünden detaylıca bahsederek eğitim ve terbiyesinden ziyade hangi konuları daha çok önemsediğini gösterir. Felatun, kılık kıyafetine son derece düşkündür ve en moda olan giyisileri takip ederek zamanının çoğunu ayna karşısında hazırlanmakla geçirir. Yazar, Felatun'un bu titizliği mesleğinde ve kişisel gelişiminde göstermeyişini eleştirir. Fiziksel görüntüsüne, kültürlü görünmek için ara sıra sarf ettiği Fransızca kelimelerle gösterişine dikkat eden Felatun aynı özeni işinde göstermez. Özünde sorumluluk bilinci yoktur ve iş konusunda daha fazla bilgi sahibi olmak için çabalamaz. Bu durum Felatun'un iş ahlakının olmayışındandır. Babadan gelme zenginliğine güvenerek kimi günler hafta sonu gezilerinden kalma yorgunluğunu atmak için kimi zaman da eşi dostu ziyaret etme bahanesiyle ve eğlence nedeniyle işine gitmez. Ahmet Mithat Efendi çocuklukta düzgün bir terbiye almayan bireylerin ileriki yaşamında kendisine ve çevresine faydalı olamayacağını Felatun örneğiyle anlatır.

Romanda Felatun Bey'in aksine Râkım Efendi'nin çalışkan ve başarılı kişiliğine sıkça vurgu yapılır. Gece gündüz çalışmaktan bıkmayan Rakım, çalışmanın yanında kendini geliştirmek için işinin haricinde faydalı uğraşlar edinir. Kitaplarla vakit geçirmekten hoşlanır ve Ermeni refikinin kütüphanesinden hiç çıkmaz. Râkım Efendi'nin terbiyesi ve tahsilinin yeterliği uzun uzun anlatılır. Herkese nasip olmayacak bir tahsil ve kişilikte olması kendisini her konuda yetiştirmesinden kaynaklanır. İlm-i hadis ve tefsire hakimdir. Farsça'nın en güzel eserini ezbere bilir. Kalemden aldığı düşük maaşı onun için önemli değildir. Kitaplarla haşır neşir olmaktan paraya değer vermez. Râkım Efendi'nin Fransızca bilgisi ilerleyen zamanlarda ona bir matbaacının kitap tercümesi teklifiyle para kazanmasına vesile olur. Kalemdeki işini bırakan Râkım Efendi etrafında Fransız dostları çoğaldığı için onların arzuhalcilik ve tercümanlık işlerini yapar. Kendine az vakit ayırarak çok iyi para kazanmaya başlar. Çalışma azmiyle yazarın örnek olmasını istediği Râkım Efendi hocalık da yapar. *"Râkım Efendi, çok çalışkandır, bilinçlidir. Doğu ve Batı kültürlerinin ideal bileşiminin örneğidir. Râkım Efendi, bu dönem Türk romanında benzersiz bir tiptir. Çok çalışmayı ve tutumluluğu seçerek hem maddi açıdan esenliğe kavuşmuş, hem de aydınca yeteneklerini geliştirmiştir. ...Öğrenimini tamamladıktan sonra, bir devlet dairesinde çalışmaya başlar ama arkadaşı Felâtun'un aksine kendini işine verir."* (Finn, 2013:24)

Bir macera romanı olan *Hüseyin Fellah'ta* Ahmet Mithat kahramanların eğitimlerine dair ayrıntılı bilgilere yer vermez. Aşk temasının yoğun olduğu romanda eğitim Ahmed Bey ve Ömer üzerinden işlenir. Ahmed Bey, "Dayızade" lakabıyla tanınan otuz yaşlarında Cezayirli bir hayduttur ve *Hüseyin Fellah* romanı için önemli bir kahramandır. Romanın ilerleyen bölümlerinde okurun karşısına ilimle meşgul olan, hayatını bu yolda ilerletmek isteyen bir kişi olarak çıkar. Babasının bilgili bir insan olmasından dolayı çocuğunun tahsili üzerinde önemle durduğu belirtilir. "*Pederi ilim kadrini bilir zevattan olmasıyla oğlunu epeyce okutmuş yani sarf ve nahiv ve fıkıh ve ferâziden epeyce malûmat kazandırmıştı."* (s. 83) Ahmet Mithat bu romanında da bir babanın çocuk eğitimi üzerindeki örnek davranışlarını anlatır. Pederinden kalma konakta mütevazı bir hayat süren Ahmed Bey, ilimle meşgul olmaktan keyif aldığı için evlenmeyi düşünmez. Yazar, Ahmed Bey'in ilme olan ilgisini anlatırken bunu kendisini dünyevi isteklerden soyutlamasının nedeni olarak gösterir. Bir kadının nazı ile uğraşmaktansa kitaplarıyla haşır neşir olmayı tercih ettiğini söyler. Ahmed Bey *"ben*

ilimle mütâlaa ile meşgul bir adamım halkın karıdan çoluktan çocuktan aldığı lezzeti ben kitap mütâlaasından almışım." (s. 85) diyerek öğrenmeyi, bilgi sahibi olmayı her şeyin üstünde tutar. Fakat bu özellikleriyle *"derviş –mizaç bir adam"* (s. 84) olarak tanınsa da akşamları arkadaşlarıyla birlikte haydutluk yapar.

Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar romanında Ahmet Mithat, eğitimli ve kültürlü kişiliğiyle Pavlos'u öne çıkarır. Pavlos, ticarette çok başarılı ve zeki bir insandır. Farsça, Türkçe, Rumca bilen Pavlos, Madrit'te Cizvitlerin en büyük mektebine gider. Onbeş yaşında girilen bu mektebe sekiz yaşında girer. Pavlos'un bundan önceki eğitimi hakkında bilgi aktarılmasa da yedi sene okuyan öğrencilere verilen doktorluk belgesini dört yıl gibi kısa bir sürede aldığı belirtilir.

Paris'te Bir Türk adlı romanın kahramanı Nasuh, Ahmet Mithat'ın düşüncelerinin kurgu içerisindeki aktarıcısıdır. Ahmet Mithat, Nasuh'u gerçek Osmanlıyı Batı'ya tanıtması için Paris'e göndermiş gibidir. Yabancıların Türk insanı ve yaşayışı hakkında kulaktan dolma yanlış bilgileri delil sunarak çürütmeye çalışır. Yazar, Avrupalıların zihinlerindeki önyargıları Nasuh'un kişiliğiyle ve düşünceleriyle yıkmak ister. Ahmet Mithat Efendi bu kahramanı romanda adetâ kendisinin tercümanı yapar. Milletine dair yaşanan değişimleri anlatmaya ve Avrupa'nın Türklere bakışındaki olumsuzluğu gidermeye çalışırken aynı zamanda Osmanlının değerlerini Batı'ya tanıtmış olur. Orhan Okay, Ahmet Mithat Efendi'nin Türkiye ile Avrupa'da geçen romanlarındaki kahramanları arasında *"mahiyet farkı yoksa da derece farkı"* (Okay, 2008:449) bulunduğunu söyler. Ayrıca Avrupa'daki kahramanları *"şarkın asalet, necabet ve mürüvvetini, İslâm'ın ahlak ve faziletini, Türk'ün kahramanlık ve fedakârlığını Avrupa'ya tanıtmak için kendilerini adamış birer havâri gibi"* (Okay, 2008:449) görür.

Nasuh, taraflı bir gözle yazılmış seyahatnameler ve tablolarda Türklerin barbar, yobaz, şiddet yanlısı bir millet olarak Avrupalı insanlara yansıtıldığını ancak bunun yanlış olduğunu bir gemi yolculuğu esnasında açıklayarak bu olumsuz izlenimi yıkar. Nasuh, Türklerin Tanzimat'la birlikte bir dönüşüm yaşamaya başladıklarını ve bu süreçte toplum olarak bazı kayıpları ve kazançları olduğunu düşünür. Bu fikir üzerinden milleti hakkında Batılı arkadaşlarına bilgiler aktarır. Milli kimlik bilincine sahip bir kahraman olan Nasuh'un geniş bilgi birikimi ve pek çok konudaki hakimiyeti onun

eğitimli oluşuna bağlanır. Tahsil ve terbiye konusunda titizlik gösteren bir babanın evladı olan Nasuh Türkçe, Arapça, Fransızca ve Farisi dillerini bilir. Felsefî, dinî pek çok kitap okuyarak, âlim insanların sohbetlerine katılır. Kendini çok çeşitli yönlerden geliştiren Nasuh *"fikrim bir hâle geldi ki kırkambar!"* (s.105) diyerek ne kadar çok bilgi sahibi olduğunu vurgular. Ahmet Mithat Efendi kendisine takılan lakaplardan biri olan "kırkambar" benzetmesini romanında Nasuh için kullanır. Ahmet Mithat'ın kendisinden izler bıraktığı; ilime, öğrenmeye, çalışmaya tutkun olan kahramanı Nasuh, eğitimi ve terbiyesi ile ideal bir insandır.

Gazeteci olan Nasuh, Avrupa hakkında bilgi edinmek amacıyla Paris'e gönderilir. Paris ziyaretinde her yeri görmek isteyen Nasuh için Paris Kütüphanesi vazgeçilmez bir mekan olur. Burası *"içinde beş milyon matbu ve iki yüz bin el yazısı kitap bulunup, coğrafya takımı üç yüz bin parça harita ve plânı havidir ki bu kadar zengin bir kütüphane yalnız Paris'te değil, hatta bütün küre-i arz üzerinde dahi"* (s.137) olmadığını öğrendiğimiz bir kütüphanedir. Bu kütüphane *Encyclopédié Méhodique* gibi kitapları merak edip araştırmaya giden Nasuh için bilgi yuvasıdır. Nasuh'un öğrenme aşkı, okuma sevdası Paris Kütüphanesi'nde daha da anlam kazanır. Paris'in o çok büyük kütüphanesine girdiği zaman *"kendisini kaybederek 'âlem-i rüyada mıyım?' diye bazı harekât-ı garibe ile hâl-i bîdârîsini kendi kendisine ispata mecbur ol[ur]."* (s. 138) Paris Kütüphanesi'nde ne kadar zaman geçirirse geçirsin ömrünün oradaki kitapları okuyup, incelemeye yetmeyeceğini anlayan ve bu duruma üzülen Nasuh'un *"mahaza bu deryanın tâ ka'rına kadar dalmaktan beni bu âlemde hiçbir şey men edemeyecektir."* (s. 138) demesi ondaki ilim aşkını, okuma-öğrenme arzusundaki kararlılığını gösterir. Kütüphane hakkında bilgiler ve Nasuh'un kitaplara olan düşkünlüğü roman içerisinde sıkça vurgulanır.

Paris'i gün geçtikçe tanıyan ve çevre edinen Nasuh, gazetesine Paris hakkında yazılar göndermekle kalmaz Paris'te çıkan gazetelere de yazılar gönderir. Yazar, Nasuh'un bilgisinin yanında çalışkanlığını da ortaya çıkarır. Nasuh bir gün ziyarete gittiği bir matbaada basılan eseri tesadüf olarak incelerken pek çok yanlış bulur. Bu yanlışları müdüre bildirmesi üzerine para karşılığı oradaki eserlerin tashihini yapmaya başlar. Böylece Paris'te geçimini sağlayacak parayı da kazanır. Nasuh, çalışkanlığı ve ahlaklı kişiliğiyle Râkım Efendi'nin izlerini taşır. *"Paris'te Bir Türk romanı kahramanı Nasuh Efendi de çalışkanlığı, devlet kapısına muhtaç olmadan kendi yağıyla*

kavrulması, kendi kendini yetiştirmesi ve aslanın ağzından ekmeğini koprarak namusuyla iş yapması gibi özellikleriyle yazara en yakın tiplerden birisidir." (Çonoğlu, 2015:62)

Öğrenme, keşfetme arzusunu üst düzeye taşıyan Nasuh, sanatın tek bir dalıyla ilgilenmenin kendini hapsetmek olduğunu düşünür. *"Göklerde uçurabilecek, karalarda dolaştıracak, denizlerin dibine dalıp çıkaracak"* (s. 107) bir sanat olan telifle meşgul olmaya karar verir. Fakat Nasuh okur bulamayıp eserlerinin basılamayacağı endişesine kapılır. O dönemde müellifliği muhatabı olmayan bir işle uğraşmak gibi görür. Dönemin kargaşası, boşluğu düzelince yazdıklarının da kıymetli olacağını düşünerek bu meslekten vazgeçmez. Nasuh, *"ben müellef olurum. Ama öyle bir müellef ki âsârı kendi zamanında basılmaz. Okuyan bulunmaz ki basılsın. Ben yazar yazar yığarım. Eğer ömrüm bir muvafık zamana kadar varır ise sonra basarım. Varmaz ise tâ o muvafık hulûl eyledikte basılır. Bu Osmanlılar şu hâlde kalmazlar ya? Elbet medeniyet-i cedîde Hind'e, Çin'e intişar eylediği sırada bizim memlekete dahi bir selâm olsun verir. O zaman âsârımı basanlar da bulunur."* (s.107) söylemiyle Osmanlı'nın geçirdiği medeniyet krizini de hatırlatır. Müelliflikte karar kılan Nasuh, okuma-öğrenme konusunda kendisini daha çok geliştirmeye azimlidir. Bilgilerinin onu diğerlerinden farklı kılacak güçte olmadığını düşündüğü için ilim yolunu aşındırmaya devam eder. Nasuh'taki "*kim ne bilir ise ondan tederrüse başla[ma]"* (s. 108) isteği onun medrese, manastır, tekke olsun farklı kapılar ardındaki hakikate ulaşma arzusunu perçinler. Nasuh'taki öğrenme aşkı sadece fen ya da sosyal bilimlerin derinliklerine ulaşmakla sınırlı değildir. Kitabi bilgilerin dışında sosyal hayata dair bilgilerin de öğrenilip uygulanması gerektiğine inanır. Bu nedenle yalnızca kitaplardan, kütüphanelerden, medreselerden, hocalardan öğrendikleriyle kalmayıp değişik yerleri gezerek hayata dair pek çok gözlem yapar. Bunu yaparken de amacının *"bu âlemleri cevelânım fesâd-ı hâle esir olmak mecburiyetinden değildi. Dünyayı görmek ve âlemin her türlü gavâmızına vukuf peyda eylemek"* (s. 108) olduğunu açıklar. Nasuh'un gezip gördüğü âlemler Avrupalı ailelerin evleri, meyhane, kerhane kapıları, hovardalık yerleri, opera, tiyatro, gibi çok çeşitli mekanlardır. Ne kadar kötü ortam varsa hepsine katılan Nasuh'un ahlakı, terbiyesi bozulmaz.

Ahmet Mithat Efendi, *Çengi* romanında çocuk eğitiminde yapılan yanlışlara değinir. Anne babanın hatalı davranışlarının çocuğun eğitimi ve hayatı üzerindeki

olumsuz sonuçlarını okura aktarır. Dâniş Çelebi, Saliha Molla adında sihir ve efsunla ilgilenen bir annenin çocuğudur. Cin ve peri karargâhı olan bir evde dünyaya gelir. Annesinin evde cinler ve periler olduğunu, onların huzurunu bozmadan hareket etmesi gerektiğine dair öğütleriyle terbiye edilir. Annenin peri ve cinlere dair Dâniş Çelebi üzerinde oluşturduğu korku, çocuğun tedirgin yetişmesine ve hayatı boyunca her şeyden ürkmesine neden olur. Gündelik yaşamın sıradanlığına ait her şeyden korkan Daniş Çelebi, etrafındaki diğer çocuklar gibi oyun bile oynamaz. Annesinin taktığı muskalara, okuduğu efsunlara sığınır. Böylece Daniş Çelebi'nin bir birey olarak toplumsallaşması annesi nedeniyle engele uğrar. Adler, annenin çocuk eğitimindeki becerisinin çocuğun toplumsal iletişime geçebilecek bir yapıda yetiştirilmesiyle ölçülebileceğini ifade eder. Çünkü annenin bu konudaki başarısı çocuğun ilerideki bütün hayatını etkileyecek bir durumdur. Bu toplumsallaşmayı sağlayan anne, çocuk eğitiminde ve yetişmesinde başarılı sayılır. (Adler, 2009:123) Daniş Çelebi'nin annesi oğlunun çevreyle olan iletişiminde köprü olamadığı için çocuk eğitiminde başarılı değildir.

Daniş Çelebi okuma yazma konusundaki ilk eğitimini de annesi Saliha Molla'dan alır. Bu eğitimle iyi derecede okur yazar birisi olan Daniş Çelebi'nin okuduğu ilk kitaplar sihir, büyü, cin, peri hikayelerini anlatan kitaplardır. Bu muhabbetlerin içinde yetişen ve efsuna dair kitaplarla okuma öğrenen Daniş Çelebi evhamlı, endişeli bir ruh hâline sahip olur. Kötü bir psikolojiye bürünerek yirmi yaşından sonra öyle bir duruma gelir ki *"yanında birisi dişlerini gıcırdatacak bir savt-ı acîb ile homurdanarak 'Ben filân cinniyim' diye haber verecek olsa, derhâl inanır, korkusundan beti benzi kireç kesilir."* (s. 10) Dâniş Bey'in huzursuz ruh hâli onun hayal dünyasını da etkileyerek gerçek hayattan daha çok uzaklaşmasına neden olur. Yaşıtları ideallerini gerçekleştirmeye çalışırken Dâniş Bey cin ve peri hikayelerinden başka bir şey bilmediği için bunları hayal dünyasında geliştirir. Kendisinin cin ve peri kızları arasında bulduğuna inanır. Bu durum bir süre sonra Daniş Çelebi'nin cinnet geçirmesine neden olur. Oğlunu psikolojik sıkıntıya düşüren Saliha Hanım, ilaç ve başka tedbirlerle çare aramaya başlar. Bir peri kızıyla evlendiğini zanneden Daniş Çelebi'nin Cemal adında oğlu olur. Dadı Kalfa, Daniş Çelebiye'ye Peri Hanım'ın peri olmadığı gerçeğini söyler. Daniş Çelebi, Peri Hanım'ın kendisinin servetini yiyen bir fani olduğunu öğrenmesi üzerine Dadı Kalfa'yla birlikte onu öldürme planı yapar. Planı öğrenen ve bozan Peri Hanım, Daniş Çelebi'nin Dadı Kalfa'yı öldürmesine sebep olur.

Kendi elleriyle bu ölümü gerçekleştirdiğini anlayan Daniş Çelebi aklını kaybederek uzun bir süre yalnız yaşar ve ardından vefat eder. On beş yaşındaki oğlu Cemal'e yüklü miktarda servet bırakır. Yanlış eğitimin kurbanı olan Daniş Çelebi, annesinin cahilliği nedeniyle kötü bir yaşam sürer ve yaşam öyküsü acıklı bir sonla biter. Romanda çocuk eğitiminde yapılan hataların, çocuğu gerçek hayata hazırlamayan aile eğitiminin doğurduğu sonuçlar Daniş Çelebi'nin yaşadıklarıyla aktarılır.

Daniş Çelebi'nin oğlu olan Cemal Bey babadan kalma çok yüklü bir mirasa sahiptir. Aile terbiyesi görmemiş, otoriteden uzak bir şekilde yaşayarak kötü bir hayatın içerisine sürüklenir. Annesi olduğunu bilmediği kendisinden yaşça büyük bir kadına gönül verir. Yine kendisini bu sevdadan vazgeçiren kadının annesi olduğundan habersiz bir şekilde Melek'e âşık olur. Böylece Cemal Bey hayatını değiştirecek bir oyunun içerisine girer. Sevdiği Melek'e ulaşmak için her türlü eziyeti ve cefayı çeken Cemal bu uğurda tüm servetini harcar. Parasız kalınca bir kahvede çalışmaya başlar. Ardından bir konağa uşak olur. Daha sonra Melek'e ve evladına kavuşur. Annesi olduğunu öğrendiği Sünbül Hanım tarafından oynanan oyun karşısında ailesinin değerini ve parasının kıymetini daha iyi anlar. *"Son olarak Sünbül'ün oğlunu bu acı gerçeklerle imtihan ederek onun doğruyu bulmasını sağlaması, bir anlamda uygulamalı ve tecrübi eğitimin faydası olarak sunulur."* (Yeşilyurt, 2014:229-230)

Ahmet Mithat Efendi *Kafkas* romanında Kafkas halkını savunan, millî duyguları güçlü ideal tipini Kaplan Bey'de kurgular. Abazalar bölgesinde altı yedi bin haneye hükmeden bir hanedana mensup olan Kaplan Bey, hem Rusya'da hem de Kafkasya'da herkes tarafından tanınır. Kafkaslı bir genç olsa da Rusya'da tahsil görür. Kendisini felsefe ve ilim yönünden oldukça geliştirir ve memleketine döner. *"Memleketine avdet eylediği vakit dahi mütâlâat-ı mahsûsasını terk etmeyip vukuf ve malûmat-ı ilmiyye ve hikemiyyesini tevsî' eylemiş mükemmel bir adam"* (s.17) olan Kaplan Bey, her yönüyle yazarın ideal kahramanıdır. Şiirden anlayan, edebiyat sohbetleri yapan, kültürü ve bilgisiyle etrafın ilgisini çeken biridir. Kaplan Bey'in bu özelliklerini daha da netleştirmek için onun kütüphanesinden ve kitaplarından bahsedilir. Kafkas kültüründe bir evde kütüphane ve yazı odası olmadığı vurgulanırken Kaplan Bey'in Rusya taraflarında tahsil görmesinden dolayı evinde kütüphane, yazı masası ve fününa ait eşyaları bulunduğu belirtilir. Kafkas halkının geçimini sağlayacak işle meşguliyetinden dolayı eğitime, kültüre dair eşyaları evde bulundurmadıkları açıklanır. Çünkü Kafkas'ta

halk çiftçilik ve çobanlık gibi kendi işleriyle uğraşırken ilim erbabı olan insanlar ise vatan savunmasına gider.

Romanın başlarında Katerina'ya olan aşkıyla öne çıkan Kaplan Bey aslında Ruslara yakın görünse de vatan, millet sevgisi ağır basan bir Kafkaslıdır. Atalarının yurtlarını korumak için canları pahasına verdikleri kutsal mücadelelerinin devamını sağlamayı ilke edinmiş bir askerdir. Sevdiği Esma Can'dan karşılık alamayan Kaplan Bey kendi dininden olmayan bir Rus kızına âşık olsa da vatanıyla ilgili konularda her şeyden vazgeçer. Ruslar Kaplan Bey'i ve halkını Rusya'nın yanında yer almasına ikna etmesi için Katerina'yı kullanır. Bu amaç uğruna makam, mevki ile kandırılmaya çalışılan Kaplan Bey kendi halkını tehlikeye atacak her durumdan uzaklaşır. Her adımını halkının birliği için hesaplayarak atar. Kaplan Bey halkını Rus tehdidine karşı korumaya çalışan zeki bir asker olduğunu bu planı bozarak ispatlar. Vatanı için aşkından vazgeçen Kaplan Bey'e göre bu duygu her şeyin üstündedir. Ahmet Mithat Efendi'nin toplumsal birliği sağlayacak, millî duyguları güçlü bireylerinin *Kafkas* romanındaki temsilcisi olan Kaplan Bey eğitimli ve kültürlü insanların milletine olan bağlılığını yansıtır. Kaplan Bey'in millî konulardaki hassasiyeti aynı zamanda annenin çocuk eğitimindeki başarısını da gösterir.

Kafkas romanındaki Selim Kamaro askerî ilmi, askerî mektepte öğrenen Abaza zabitidir. *"An-asl köle bulunduğu hâlde on beş, on altı yaşında iken Rusya mekâtib-i askeriyesine girip beş sene sonra bâ-şehadetnâme çekmiş ve sekiz seneden beri dahi oldukça sıtk ü istikamla hizmet ederek sağ sol kol ağalığı payesine varmış[tır]."* (s. 45) Rus tarafına yakınlığıyla bilinse de Kafkas birliğinin sağlanmasında millî duyguları galip gelerek Kaplan Bey'e yardımcı olur. Ahmet Mithat Efendi, hem Kaplan Bey hem de Selim Kamaro ile ortak bir tarihi belleğe ve kültüre sahip eğitimli, kültürlü insanların ne şartlarda yetişirlerse yetişsin millî duygularının yok edilemeyeceğini ve bastırılan duyguların vatan savunmasında yeniden dirileceğini gösterir.

Şefik, *Yeryüzünde Bir Melek* romanında Hacı Hafız Mehmet Singapurî'nin oğludur. Babası sayesinde ilk tahsilini çok iyi derecede görür. On beş yaşına geldiğinde babasının vasiyeti üzerine bir doktorun evinde gece gündüz kalarak hem Fransızca öğrenir hem de tıp tahsili için gerekli eğitimi alır. Bu eğitimi için ilk defa konaktan ve bu zamana kadar hiç uzaklaşmadığı sevdiceği Raziye'den ayrılır. Şefik, Raziye'den

ikinci defa yine tahsili nedeniyle ayrılır. Fransız dilini iyice öğrenen ve tıp tahsilinin başlangıcını gören Şefik bu eğitimini daha ileriye götürmek için Avrupa'ya gider. Şefik öğrenmeye, bilgi sahibi olmaya açık bir insandır. Eğitimin gerekliliğini idrak eden Şefik, babası gibi kültürlü ve ahlaklıdır. Babasının âlim kişiliği oğlu Şefik'e de yansır. Şefik her ne pahasına olursa olsun eğitimi için yapması gerekenlerden asla taviz vermez. Hatta Raziye'yi bırakmayı bile göze alıp Avrupa'da tıp tahsili yaparak *"ilmen, sanaten büyük adam"(*s.41) olmayı tercih eder. Paris'ten İstanbul'a emsali bulunmayan bir doktor olarak dönme arzusu Şefik'in kendini yetiştirmek istemesinin en önemli sebeplerindendir.

Şefik için ilim aşkı beşeri aşktan önce gelir. Avrupa'ya gittiği ilk seneler Raziye'yle mektuplaşsa da ilerleyen zamanlarda bütün ilgisini ilime ve eğitimine yönlendirir. Şefik bir müddet sonra mektup yazmayı da bırakır. Paris'te ilmin nasıl tahsil edildiğini, nasıl çalışıldığını gördükçe Singapurî'nin hikmetli bilgileriyle yetişen Şefik insanlığın temelinin tahsille atıldığını daha iyi anlar. *"Eyvah! İnsan ikmâl-i tahsîl etmedikten sonra insanlığını da ikmal etmemiş sayılır. Evvelâ insanlığımızı ikmal edelim de aşkla sonra uğraşalım. Raziye'yi sonra düşünelim!"* (s. 44) diyerek aşktan önce eksik yönlerini tamamlamaya karar verir. Avrupa'da fen ve ilim âleminde kendisini kaybeden *"Şefik âlem-i ilme, kâinat-ı fenne girip de bir cihetten ulûm-ı felekiyye ile cûy-ı nihâyeyi dolaştığı ve eb'âd-ı gayr-ı mütenâhiyyeyi enine boyuna cevelan ederek sevabit ve seyyarât dünyalarında seyahatler eylediği gibi diğer tarafta ulûm-ı tabîiyye ve teşrîhât-ı hurdebîniyye ile sivrisineğin hortumu içinde dahi dolaşmağa ve tahlîlât-ı kimyeviye ve mahlûkat ve mükevvenatın eczâ-yı müteşekkile-i unsûriyyesini birbirinden ayırarak esrâr-ı hilkata kadar zihin baldırmağa başlayınca, bu kadar geniş âlemin bu kadar ince tetkikatından nazar-ı müşâhadesine çarpan acayip ve garaib miyanında Raziye'yi hemen kaybetmek derecelerine var[ır]."* (s. 45) Tabiat ilimlerinden gökyüzü ilmine, coğrafyadan biyolojiye pek çok konuda detaylı incelemelere başlayan Şefik için bunların dışındaki hiçbir şey önemli değildir. Bilgilendikçe öğrenme isteği artan Şefik'e göre bu mutluluğun sonu yoktur. Tek isteği ilim ve fenne dair daha fazla bilgi sahibi olmaktır.

Şefik'in kainatın derinliklerine yaptığı keşiflerle, maddi ve manevi dünyanın tek mucizesi olan *"Raziye'nin fevkalâdeliğinden daha fevkalâde olarak gördüğü şeyler hakayık-ı fennîyye ve dakayık-ı ilmiyye netayiciydi.* (…) *yalnız tahsille uğraşıp hatta*

Raziye'yi bile özleyip özlemediğini düşünmeğe meydan bul[amayan]" (s. 45) Şefik, bilgiye âşık bir adamdır. Batılılaşmayı doğru algılayan örnek bir Tanzimat gencidir. Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'yı gördükten sonra oradaki sefahat ve eğlence âlemine dalarak eğitimini yarım bırakan, alafrangalılığı yanlış şekilde yorumlayan gençlere karşılık ideal tipi olan Şefik'i anlatır. *"Bizden Avrupa'ya tahsile giden gençlerin pek çoğu Osmanlı'ya ve Müslüman'a has faziletleri terk ederek Batı'nın sefahatine dalmışlardır. Ahmed Midhat, ilk romanlarından olan Yeryüzünde Bir Melek'in kahramanı Şefik'i bunun istisnâsı olarak belirtir."* (Okay, 2008:53) *Paris'te Bir Türk* romanındaki Nasuh'la ilme ve tahsile dair aynı aşkı taşıyan Şefik, Ahmet Mithat'ın ideal eğitim düzeyindeki kahramanlarıdır. Bu gençlerin kökten bir değişimin yaşandığı toplumu aydınlık geleceğe ulaştıracak nitelikte örnek insanlar olduğu gösterilir. Nitekim eğitimini tamamlayıp İstanbul'a dönen Şefik başarılı bir doktor oluşuyla şöhretini kısa zamanda herkese duyurur. İstanbul'a geldikten sonra en işlek eczanelerden olan İkikapılı eczaneye devamlı gider gelir. Tıbbın en iyi doktorları da buraya gelerek mesleklerindeki şöhreti artırırlar. Şefik, şan ve şöhretini artırmak için değil mesleğini yapmak için bu eczaneye gider. Yazar, ilim ve sanatın gücü olmadan şöhretin kalıcı olmayacağını belirterek iyi bir eğitim almadan şöhret kazanmayı da şarlatanlık olarak nitelendirir. *"Şarlatanlığının açacağı yoldan ilim ve sanat kuvvetini dahi yürütmek iktidarı olmalıdır ki kazanılan şöhret kaybedilmeyip muhafaza olunsun."* (s. 59) der. Tahsilin gücüyle mesleğinde başarı sağlayanların şöhreti kalıcıdır. Şefik'in de şöhretten anladığı ilim ve sanattaki kuvvettir. İlim ve sanat sayesinde bu şöhretin devamlı olacağına inanan *"Şefik'se tedâvî-i emrâza böyle hem cismaniyeten hem ruhaniyeten muktedir bir tabîb-i hakîm olduğu için her kimi tedavi eylerse mutlaka kendisinden memnun eder ve artık o hastanın Şefik'i kendi hekimi ittihaz eylemesi zaruret hükmünü alır ve binaenaleyh kendi şöhreti her ne kadar geç ve güç hâsıl olmaktaysa da hangi dereceye kadar terakki ederse bir daha o dereceden aşağıya tenezzül etmemek üzere terakki eyler."* (s. 61) Şefik hem "sâhib-i hikmet" (s.60) ve hem de "sâhib-i tabâbet" (s. 60) olduğu için kimi tedavi ederse çok iyi sonuçlar alır. Şefik'in hekimlikteki bu başarısında onun iyi bir eğitim sürecinden geçmesinin yanında kendini geliştirmek için devamlı okuyup bilgi sahibi olması da etkilidir.

Şefik, sevdiği kızla sosyal konumlarının ve maddi durumlarının eşit olmadığını düşünerek kendisini evlenmeye lâyık görmez. Hatta bu nedenle Avrupa'ya giderken

Raziye'den kendisini beklemesi için söz dahi almaz. Avrupa'dan emsâli olmayan bir doktor seviyesinde döndüğünde ancak kendisini o zaman Raziye'ye lâyık bulur. Fakat dönüşünde Raziye'nin İskender Bey adında bir adamla evlendiğini duyar. Birkaç görüşmelerinde Raziye'nin hâlâ kendisini sevdiğini anlayan Şefik aşkı uğruna mücadele eder. Kendisine musallat olan Arife adlı kadının oyunlarına ve tuzaklarına düşen Şefik bazı acılardan sonra mutluluğa kavuşur. Tahsilin ve ilmin önceliğiyle hayatını ilerleten Şefik iyi bir eğitimle hem kendini kurtarır hem de insanlık için fayda sağlayan bir meslekte başarı gösterir. Tüm bu özellikler Ahmet Mithat'ın eğitimli kahramanlarında bulunmasını istediği ortak noktalardandır.

Henüz 17 Yaşında romanının kahramanı Ahmed Efendi, kırk yaşlarına yakın, çevresi tarafından düşüncesi ve davranışlarıyla filozof olarak nitelendirilen bilgili bir insandır. Ahmet Efendi'nin tahsil geçmişine dair bilgi verilmemiş olsa da olaylar karşısındaki düşünceleri ve tavırları kendisinin iyi bir eğitim aldığını gösterir. Tiyatroya meraklı olan Ahmet Efendi, oyunlara, oyunculara ve oyun yazarlarına dair çok bilgili bir kişidir. Edebî yönü kuvvetli olan Ahmet Efendi; Victor Hugo, Alexandre Dumas, Alfred de Musset, Hafız Şîrâzî, Sadi, Saib gibi sanatçıları tanır. Ahmet Efendi arkadaşı Hulusi ile bir gece tiyatro çıkışında çok şiddetli bir yağmura yakalanırlar ve evlerine dönemeyeceklerini anlayınca Hulusi'nin ısrarı üzerine bir kerhaneye giderek geceyi orada geçirirler. Romana konu olacak ana olaylar bundan sonra cereyan eder. Orada çalışan Kalyopi adında genç bir kızla tanışan Ahmet Efendi, onun hikayesini dinler ve henüz on iki-on üç yaşındaki genç kızların satılarak fuhşa zorlanması üzerine düşünmeye başlar. Ahmet Efendi, kerhaneye geldiği ilk günden itibaren bir gözlemci konumunda olayları inceler. Genç kızın buraya sürüklenme nedenlerini öğrenmek ve ruhsal durumunu irdelemek için sorular sorar. İyi bir eğitim görmüş, entelektüel bir kişiliğe sahip olduğundan kerhanedeki ortama ve orada çalışanlara sosyolojik ve psikolojik açılardan yaklaşır. Fuhuşu ve bir genç kızın ailesi tarafından batağa düşürülme sebeplerini sosyolojik açıdan çözmeye çalışırken psikolojik açıdan da bu ortama düşmüş kadınların sıkıntılarına ve çaresizliklerine çözüm bulur. *"Edebiyat, insanoğlunun endişelerini, ümitlerini ve iştiyaklarını tasvir ettiği için, insanoğlunun toplumsal kuvvetlere verdiği cevabın belki de en etkili sosyolojik barometresi[dir]."* (Swingewood, 2012:107) Ahmet Mithat Efendi de *Henüz 17 Yaşında* romanıyla fuhuşa ve düşmüş kadınların hayatlarına değinerek toplumsal bir soruna parmak basar. Ahmet

Efendi, kötü ortamdan kurtardığı Kalyopi'yi bir Rum delikanlısıyla evlendirir. Ayrıca genç kızın tüm borçlarını ödeyerek ailesiyle birlikte yaşayacağı bir eve de yerleştirir. Bu yardım Müslüman ya da Hristiyan ayrımı gözetmeden düşmüş bir hâlde bulunanlara el uzatmanın insani bir vazife olduğu mesajını verir. Ahmet Mithat Efendi *"böylelikle topluma, düşmüş kadına acıma hissiyle yaklaşması, hâlinden mutsuz olan ve kurtarılmayı ümid eden düşmüş kadına yardım elini uzatması hususunda ayrıntılı bir ahlak ve insanlık dersi vermiştir."* (Üner, 2008:135)

Ahmet Efendi, Avrupa'da bu tarz ortamların daha yaygın olduğuna vurgu yaparak medenileşme anlayışındaki yanlışlıkları sorgular. Ahmet Efendi, *Henüz 17 Yaşında* romanında Orhan Okay'ın da belirttiği gibi yazarın romandaki sesidir. *"Romanın kahramanı Ahmed-ki Ahmed Midhat Efendi'nin kendisidir- fuhşun, umumhânelerin Avrupa medeniyeti ile yayıldığına kanidir."* (Okay, 2008:222) Ayrıca Hristiyanlıktaki drahoma âdetinin genç kızları erkekler karşısında zor duruma düşürdüğünü ve kötü yola sevk ettiğini belirtir. Ahmet Efendi iyi bir Müslümanda bulunması gereken özelliklere de sahiptir. Sadece İslâmiyet'in kurallarını bilmekle kalmaz bunları günlük yaşamında da uygular. Muhtaç olana kucak açan Ahmet Bey'in İslâmiyet'in esaslarından olan merhamet, vicdan gibi duyguları taşıdığı görülür. Kadınların fuhuşa zorlanması ve bu ortamların çoğalmasıyla toplumun ahlaki yapısının bozulacağı düşüncesi işlenirken okur, Ahmet Bey'in eleştirileriyle adeta ahlaki eğitimden geçer. *"Bu mel'anet ahlak-ı hamîde erbababından gizlensin. Böyle suret-i alâniyette olmasın. Şimdi iş bu kadar alenî iken fenalığın önü gittikçe kapanacağını değil gittikçe daha ziyade açılacağını beklemek lâzım gelir."* (s. 125) Ahmet Efendi, ahlaka aykırı davranışların örnek olmaması açısından gizlenmesi taraftarıdır. Ortada yaşanan bir fenalık varsa ve bunun önüne geçilemiyorsa yapılması gereken erdemli davranış o kötülüğün saklanmasıdır. Medeniyet adı altında yapılan ahlaksızlıklar gizlenmediği takdirde insanlar bunlara kapılır. Bu da toplumun ahlaki yönden çözülüşüne neden olacak en büyük tehlikelerdendir. *Henüz 17 Yaşında* romanında yazar, eğitimli ve bilirkişiliğin sembolü olan Ahmet Efendi ile bu hatalar karşısında nasıl bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğini anlatır.

İki arkadaşın Batı Rusya, Sibirya, Kuzey Avrupa seyahatlerini ve maceralarını anlatan *Acâyib-i Âlem* romanında Suphi ve Hicabi karakterleri öne çıkar. Fransız romancı Jules Verne'nin etkilerinin görüldüğü bir gezi romanı olan *Acâyib-i Âlem*'de

Suphi, fen ve tabiat âşığı bir adam olarak okurun karşısındadır. Suphi Bey'in fenne olan bu düşkünlüğü o kadar ileri boyuttadır ki *"kanûn-ı tabîata âşık olmuş"* (s. 5) biri denilerek etrafına alay konusu olur. Kitaplarıyla baş başa yaşayan Suphi Bey aynı zamanda tasavvuf hakkında da bilgi sahibidir. Suphi Bey'in coğrafyadan fenne, resimden daha başka pek çok alanla ilgilenmesi onun kendisini farklı konularda yetiştirdiğini gösterir. Üç odalı evinde tek başına bir yaşam sürer ve kimseyi kabul etmez. *"Birçok senelerden beri dünyadan el çekerek şöyle fünûn âleminde kendi kendisine yaşamakta olduğu anlaşılır."* (s. 9) Suphi Bey'in ilimle uğraşmak için kendisini etraftan soyutladığı izlenimi verilir.

"Beş yüz cilt kadar Arapça, Fransızca kitaplar[ı]" (s.7) barındıran bir kütüphaneye sahip olan Suphi Bey'in *"hiçbir kimsenin nümunehanesinde görülmemiş"* (s.7) çok çeşitli numuneleri de bulunur. Suphi Bey'in kütüphanesi ve kitaplarının yanında bir laboratuvara sahip olduğu özellikle vurgulanır. Böylece Suphi Bey'in fen ve tabiat ilmine dair bilgisi ve düşkünlüğü gösterilir. *"Suphi Beyin rafları üzerinde ise türlü türlü ağaçların kütük mukattalarından bed ile böcek nevinden olarak iğneler ucuna saplanmış haşarâta varıncaya kadar madeniyât ve nebatât ve hayvanât numuleri dopdoludur."* (s.7) Bizzat topladığı ve kuruttuğu bu numuneler üzerinde incelemeler yaparak bazılarını yeniden eski rengine boyar ve onları taze hâle getirir. Bu numunelerin haricinde rasat dürbünü, elektirik makinesi, muhalliyetü'l- hevâ makinesi gibi günlük incelemelerde kullanılmak üzere fen aletlerine de sahiptir. Hatta *"ahvâl-i ru'yet ve sair mevâdd-ı hikmette kullanılmak üzere birçok aletleri dahi vardır."* (s. 8) Suphi Bey tüm bu aletler ve numuneler ile yaptığı incelemelerden tatmin olmayarak *"âlem-i tabîattan benim tetkik edebildiğim şey bir tam tavusa nispetle bir tüy kadar da değildir."* (s. 10) diyerek tasavvufî bir bakışla yorum yapar. Her ilmin varmak istediği bir hakikat olduğunu ve bunu anlayan insanın "mertebe-i kemâl" derecesine ulaştığını söyler. Beşerî aşkla, günlük uğraşlarla insanların kendilerini boş ve gereksiz yere oyaladığına inanır. Suphi Bey, güzelliğin bütünde olduğunu her bir parçanın da ayrı güzelliklerden oluştuğunu ifade eder. Esas olan bunu yaratan bir hakikatin olduğuna inanmak ve buna ulaşmaya çalışmaktır. Yunus Emre'nin "yaratılandan ötürü yaradana ulaşma" felsefesini benimsemiştir. Güzel yüzlü bir insanın cemalinden yola çıkarak onu yaratan hakikate, gerçeğe ulaşıp esas ona âşık olmak gerektiğini vurgulayan Suphi Bey'in tasavvufa dair oldukça bilgili olduğu görülür. Beşerî aşktan ilahî aşka giden yol

romanda şöyle açıklanır. *"Cemâl-i mahzâ cemâl-i ezelî ve ebedîdir. Hem kıyas etmeli ki bu cemal dahi hâlik değil mahlûktur. Sâhib-i cemâl hâkim-i kâinat hazretleri o cemalin dahi hâlikıdır. İşte cemala âşık olmak var ise o cemale âşık olmalı. Vuslat-ı hakikiye var ise ona vasıl olmalı!"* (s. 16) Hakikate kavuşmak için aşk yolunda gitmek gerektiğine vurgu yapan Suphi aynı zamanda *"Ah! Kâinat içinde darı tanesi kadar kalmayan şu dünyanın üzerinde küçüklüğü insanı çıldırtacak derecede kendimi gördükçe mabudumun azîmet-i kibriyâsına karşı ne tatlı bir mahviyet ile mahvolup giderim"* (s. 19) diyerek dünyanın kainat içindeki yerini açıklar. Böylece insanın yaradanına duyduğu inancın daha da kuvvetlenmesi gerektiğini söyler. Ayrıca Suphi Bey dünyaya geliş amacını da sorgular ve fenle, ilimle uğraşmasının sebebini *"tedkîkat-ı tabiiyye ile Cenâb-ı Hâlik-ı mutlak ve sâni-i a'zam hazretlerinin kudret ve maharetine hayran olmaktır."* (s. 19) şeklinde dile getirir.

Coğrafya ve fenne dair araştırma ve incelemelerin sınırlı kalmasından dolayı tatmin olmayan Suphi, Hicabi ile seyahat etmeye karar verir. *"Âlemi gezmenin de bu birikime katkı sağlayacağı görüşünde olan yazar, Suphi Bey'in kitaplardan ikinci aşamaya geçerek birikimine seyahat zevkini de ekler. Bu durum bir anlamda kitabi bilgilerin gerçek hayat tecrübelerine dönüştürülmek istenmesinin bir arzu ve hayalidir."* (Yeşilyurt, 2014:331) Suphi bu seyahat için kitaplarını ve bazı eşyalarını satarak parasını tamamlar. Lonra'dan gelen bir yük gemisine binen iki meraklı genç Odessa'ya yolculuğa başlarlar. Odessa, Moskova, Petesburg ve Londra'daki seyahatlerinde gezip gördükleri yerlerle Avrupa ve Rus kültürüne dair ayrıntılı bilgiler aktarırlar. Yazarın bundaki amacı okurlarını farklı coğrafya ve kültürlere karşı bilgilendirmek istemesidir. *"Ahmet Mithat Efendi, 'yeni insan'ın hayatı algılama seviyesinin 'bilmek' ve 'tetkik etmek' dolayımından şekillenmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmaktadır."* (Tüzer, 2014:267*) Paris'te Bir Türk*'ten sonra *Acâyib-i Âlem* romanında da bu yeni insanın özelliklerini Suphi ve Hicabi Bey taşımaktadır. Her şeyi araştırma ve öğrenme aşkıyla dolu olan iki genç bilinçli hareket eden bir bilim insanı kimliği taşırken aynı zamanda kişiliği ve bilgisiyle Osmanlı'yı da yurt dışında en iyi şekilde temsil edecek kişilerdir. Bu özellikler Ahmet Mithat'ın istediği "yeni insan"da olması gereken kriterlerdir. Araştırmacı Suphi'ye göre ilk önce yapılması gereken medeniyetin olduğu memleketleri görmektir. Çünkü gelişmişliğin sadece kendi memleketiyle sınırlı olmadığının farkında olan Suphi aydın bir düşünceyle yaklaşır.

"Evvel-be-evvel memâlik-i mütemeddineyi görmeli ve terakkiyât-ı medeniyyenin vasıl olmuş bulunduğu mertebeyi bihakkın anlamalı da ondan sonra memâlik-i vahşiyyeyi seyahat etmeli" (s.34) diyerek insanın gelişmesine, bilgilenmesine katkı sağlayacak yerleri görmekle işe başlaması gerektiğini söyler. Yazar aynı zamanda bu vurguyla Osmanlı'nın Tanzimat döneminde nasıl bir Batılılaşma politikası izlemesi gerektiğine de atıf yapmış olur. Devletin ilim ve teknikteki gelişmeleri, modern uygulamaları takip etmesi gerekirken bireyin de bu konularla ilgilenmesi, araştırma yapması şarttır. Suphi ve Hicabi ilerlemenin anahtarını kendi memleketinin dışındaki yerlerde görür. Onlara göre medeniyetin merkezlerini gezip, dolaşarak oralarda neler yapıldığını bizzat görmekle bilgiye ulaşılır. *"Acâyib-i âlem asıl fennî bir nokta-i nazardan bakılarak temaşa edilebileceğini anla[yan]"* (s. 34) Suphi, hem *"memâlik-i mütemeddine"* (s. 34) hem *"terakkiyât-ı medeniyyeyi"* (s. 34) hem de *"acâyib-i tabiyyeyi"* (s. 34) görebilecek özelliklere sahip bir yer olduğu için tercih ettiğini söyler.

Odessa'ya ulaşan Suphi ve Hicabi Avrupa'nın en güzel mekteplerini, kütüphanelerini, müze, şark mektebi gibi yerleri gezip görme imkânı bulurlar. 1818 yılında yapılmış olan Richelieu Mekteb-i Âli'sini gördükten sonra bir "Bahçivan Mektebi"nden bahsedilir. Bu mektep, *"dünyanın her tarafından celbedilen tohumları Odessa'da yetiştirmeyi tecrübe için dahi gayet güzel bir bahçesi olan"* (s. 65) bahçıvanlık mektebidir. İlk defa böyle bir mektep gören iki genç mektebin müdürüyle görüşür. Kendilerini İstanbul'dan gelen iki seyyah olarak tanıtırlar ve mektebi, bahçeyi gezmek isterler. Bahçıvanlıkla ve mektepte yetiştirilen ürünlerle ilgili öğretmenlerden bilgi alan Suphi *"âsâr-ı terakkî hangi memlekette olursa olsun hem umûm-ı ebnâ-yı beşeriyyenin esbâb-ı mes'ûdiyetini ikmale yardım eyler."* (s. 69) der. Yeni bir şeyler öğrenmenin mutluluğunu yaşarken bir yandan da böyle bir mektebi ziyaret eden ilk Türk'ün kendisi olmasından da üzüntü duyar. Romanda gezilen yerlerle ilgili tarihi, sosyal, coğrafi pek çok gözlemlere ve değerlendirmelere yer verilir.

Acâyib-î Âlem romanında seyahat esnasında yabancıların arasında Suphi Bey'in kültürlü ve bilgili kişiliğinin yanında dikkat çeken bir diğer özelliği onun Osmanlı ve İslâm medeniyetini en iyi şekilde temsil etmesidir. Gemi ve tren yolculuğu sırasında yabancıların Türk kimliğine olan önyargıları Suphi'nin tavır ve davranışlarındaki nezaketinden dolayı yok olmaya başlar. Suphi, Ahmet Mithat'ın Paris'te Osmanlı'yı en iyi şekilde temsil eden kahramanı Nasuh gibi Rusya ve taraflarında tanınır. Odessa'dan

Balta'ya giden Suphi ve Hicabi'nin bulunduğu trende bir Rus Prensesi de seyahat eder. İki Osmanlı genci kısa zamanda bilgisi ve tavırlarıyla prensesin takdirini kazanır.

Hicabi, Suphi Bey'in arkadaşıdır. *"Tahsili yalnız ulûm-ı şarkiyyeye münhasır"* (s.25) olan Hicabi iyi bir servete de sahiptir. Feylesof olduğunu söyler. Kendisini bilgi, kültür açısından yetiştirmiş bir insandır. İslâm âlemine bağlı ilimlerle uğraşan Hicabi bu ilimlerin insanı hakiki aşka ulaştırdığını söyler. Öğrenme isteği günden güne artan Hicabi Bey, lisan ve fen tahsilini ilerlettikçe bu yolda daha da gayretlenerek kendisine engel olduğunu düşündüğü şeylerden de vazgeçer. Kendisine bu yolda mani olarak gördüğü için memuriyetinden istifa eder. *"Şöyle kitaplar, nümuneler, âlet-i fennîyeler içinde geçirmekte bulunduğunuz ömür hakikaten şâyân-ı gıbta bir ömürdür. Âdeta tabiat âlemi içinde yaşamaktasınız."* (s.9) diyerek Suphi'ye özenir. Kısa zaman içerisinde Suphi Bey'e atfedilen "mecnun"luk tabirini kendisi için söylenecek dereceye getirir. Eşini, çocuklarını bırakarak Suphi ile seyahate çıkar.

Yaşı otuza yaklaşan Hicabi, arkadaşı Suphi ile çıktığı seyahatte Fransızcaya karşılık Almancanın bilinmediğini fark eder. *"Hicabi Efendi artık tahsil zamanını geçirmiş ve yaşı otuza yaklaşmış ise de bu misüllüerbâb-ı gayret için hiçbir veçhile zamân-ı tahsil güzeran eylemiş sayılamayacağından Viyanalı bir tabibi kendisine muallim tayin ederek Alman lisanını tahsile başlar."* (s. 25) Hicabi, *"Suphi'de gördüğü ahvâl-i fevkalâdenin hepsine şaşırarak"* (s. 68) onun gibi bilgili, kültürlü olmak ister. Batı'nın ilimlerini ve gelişmelerini de öğrenmenin gerekliliğine inanan Hicabi, örnek aldığı arkadaşı Suphi'yi takip ederek kendisini her yönden geliştirir. Öğrenmeye açık bir kişilik olan Hicabi, kendisine engel olan (aile, iş, para vs.) sorunlarını aşarak ilim yolunda yeni bilgiler edinir. Hicabi'nin bu mücadelesi kendisine iyi bir rehber olan Tanzimat insanın kabuğundan çıkıp aydınlanma yolunda çabalamasını göstermektedir.

Mergub Bey, *Dürdane Hanım* romanında Dürdane'nin yasak ilişki yaşadığı adamdır. Zengin bir mirasyedi olan Mergub Bey, Dürdane'yi evleneceği vaadiyle kandırır. Genç kızın hamile olduğunu öğrenince çocuğu doğar doğmaz öldürmesini ister. Dürdane gibi romanın sonunda o da kaybedenlerden olur. Gayrimeşru ilişkiye kendini kaptıran Dürdane'nin intiharıyla biten kötü son gibi Mergub da evlendiği kadının eski sevgilisi tarafından öldürülür. Mergub'un eğitimi hakkında bilgi verilmez. Fakat çapkın, mirasyedi kişiliğiyle Dürdane'nin hayatını karartması onun eğitimsiz,

ahklaki yönden düşük bir genç olduğunu gösterir. Ahmet Mithat'ın cahilliğiyle ibret olacak kahramanlarından birisi de Mergub Bey'dir.

Karnaval romanının kahramanlarından Resmî Efendi, pederi vefat ettikten sonra annesinin gelecek için ümitlerini bağladığı hayırlı bir evlattır. Tahsilinde yaşıtlarından daha başarılı olan Resmî Efendi sokakta işittiği kadarıyla Rumca öğrenmeye başlar. Ayrıca Mekteb-i Tıbbiye'ye devam eden komşusunun evine validesiyle gittiğinde odasında Fransızca çalışan çocuğu izler. Bir süre sonra kendisi de dayanamayıp Fransızcaya dair sorular sorarak bu lisanı öğrenmeye başlar. Bir duyduğunu bir daha unutmayan Resmî aynı zamanda el becerisinde de çok maharetlidir. Kuş kafesleri, oyma çekmece imalatı gibi marangozluk işlerine de başlar. Böylece iki sene gibi kısa bir zamanda validesini ve kendisini geçindirecek parayı kazanır. Her işin üstesinden başarıyla gelen Resmî yirmi iki, yirmi üç yaşlarına geldiğinde Alman, İngiliz ve Moskof lisanlarına da hakim olur. Lisan öğrenme konusunda akranlarına nispetle daha iyi başarı gösteren Resmî bu zekasını el becerisinde de kullanarak kendi eşyaları, aletleriyle bir dikiş makinesinin aynısını imal eder. Dikiş makinesinin imaliyle uğraşırken örnek modelle kendi yaptığı makineyi kıyaslar. İkisi arasındaki bazı farkları anlamak için fizik ve kimyayı okuyup madeni cismin sıcak ve soğuk hâllerdeki değişiminin nasıl olduğuna vakıf olur. Okuduklarını, öğrendiklerini kendi yaptığı model ve kalıplara uygulayarak örnekle aynı ölçülerde bir makine yapar. Romanda Resmî'nin belirli bir mesleği, sanatı olmadığı belirtilir fakat zekası ve yaratıcılığıyla *"Resmî iktizasına göre saatçi olur. İcabına göre âlâ kalemtıraştır. Mükemmel marangozdur, hakkâktır, nakkaştır, ressamdır."* (s. 23) Bütün bu özelliklere sahip olan Resmî, Ahmet Mithat Efendi'nin öğrenmekten, araştırmaktan vazgeçmeyen kahramanlarındandır.

Karnaval romanında Batılılaşma konusunu farklı bir boyutta ele alan Ahmet Mithat, geleneksel yapıya uymayan eğlence anlayışının eleştirisini yapar. Bunun toplumsal ve kişisel ahlakı nasıl bozduğunu işler. Alafranga yaşamda üst tabakadaki insanların katıldığı karnaval ve balo gibi eğlencelerle insanların gelenekten uzaklaşarak bozulması işlenirken yazar bu durumdan yalnızca Resmî Efendi'nin etkilenmediğini gösterir. Çünkü Resmî, Ahmet Mithat Efendi'nin arzu ettiği gibi geleneklerinden kopmadan alafrangalığın faydalı taraflarını öğrenerek değerleri ile yaşayan bir gençtir. Fakat yazar Resmî'nin de bir insan olarak bazı hatalar yapabileceği mesajını vermekten geri durmaz. Resmî, Ermeni kökenli Hamparson Arslangözyan'ın güzel ve genç eşi

Madam Hamparson ile gizli aşk yaşar. Ermeni kilisesine ait bozulan bir piyanoyu tamir ettiği sırada Madam Hamparson'la karşılaşan Resmî daha sonra gizli gizli Madam Hamparson'la buluşmaya başlar. Bu gizli aşkın Hamparson Arslangözyan tarafından ortaya çıkarılmasından sonra sefil bir hayat yaşayan Madam Hamparson kocasına haksızlık ettiği için vicdan azabı çeker ve Resmî'yi bırakır. Ahmet Mithat, becerikli ve zeki kahramanı Resmî'nin yaptığı yanlışa karşılık onu cezasız bırakmaz. Kötü günler geçiren Resmî daha sonra Hasna ile evlenir.

Zekâyi Bey ise *Karnaval* romanında Resmî Efendi'nin zıttı bir karakterdir. Muhafazakâr bir yaşam süren Uzletî Efendi'nin oğludur. Yirmi yedi yirmi sekiz yaşlarında oldukça yakışıklı olarak tantılan Zekâyi Bey'in *"hâne-i pederde gördüğü talim ve terbiye ise gerçekten birçok kibarzadelerde kıyas bile kabul etmez."* (s. 18) Zekâyi Bey babası Uzletî Efendi'nin himayesinde iyi bir terbiye ve talimle yetiştirilmeye çalışılıp bazı kurallarla büyütülse de olaylara karşı verdiği tepkiler eğitimli ve bilinçli bir bireyin davranışlarını yansıtmaz. *"Vakıa gençlik, güzellik zekâ ve zarafet ve hele zenginlik Zekâyi gibi hevesâtta bulunanlar için birinci sermayelerdendir."* (s. 39) Maddiyatı ve gösterişi ön planda tutan Zekâyi'nin ahlaki durumunda da günden güne çöküş görülür. Bu durum Ahmet Mithat'ın alafrangalaşmayı yanlış anlayan roman kahramanlarının sonunu temsil eder. Zekâyi Bey eğlence âlemlerinde, karnavallarda olmaktan son derece mutluluk duyan ve alafrangalaşma adına metresi ile eğlencelere giden züppe bir tiptir. Hamparson Ağa'nın eşi Madam Hamparson'a âşık olan Zekâyi, evli bir kadını sevmekten çekinmez ve ona duyduğu aşkı anlatan bir mektup yazar. Bu mektubuna Madam Hamparson'dan kötü bir cevap alan Zekâyi sevmediği hâlde zengin olduğu için Şehnaz'la evlenmeyi kabul eder. Evlenip maddi açıdan güçlendikçe ahlaken daha da bozulur. Resmî'nin nüfuzunu sarsmak, Madam Hamparson'dan öç almak için her türlü fitneliği yapmaktan geri durmaz. Öz babasının kasasındaki paraları çalacak kadar ahlaken çöken Zekâyi, Bahtiyar Paşa'nın da elmaslarını, paralarını çalar. Bunun açığa çıkmasıyla eşi Şehnaz'ı sevmediğini söyleyerek ortada bırakır.

Karnaval romanını *"Felâtun Bey ile Râkım Efendi gibi, Avrupa'nın toplumumuza soktuğu alafrangalığın hicvi"* (Okay, 2008:142) olarak gören Orhan Okay, Ahmet Mithat'ın Felâtun ve Râkım Efendi tiplerini Zekayi ve Resmî Bey ile yeniden yaşatmak istediğini belirtir. (Okay, 2008:430) Geleneksel yapıyı bozmadan

alafrangalığa uyum sağlamış, iyiyi temsil eden Resmî Efendi, Râkım Efendi'nin benzeridir. Tıpkı Râkım Efendi gibi çalışıp çabalayarak evini geçindirecek parayı alın teriyle kazanır. Alafrangalaşmayı özenti ve gösteriş olarak algılayan mirasyedi tip Felâtun'un *Karnaval*'daki benzeri de Zekâyi'dir. Batılılaşma adına kendi kültürüne uygun olmayan davranışların bireysel zafiyetlerle birleşince toplumsal bir felakete sebep olacağı mesajını veren yazar, Zekâyi Bey'i de bu durumu örnekleyen kahraman olarak anlatır. Batılı olmaya çalışan, şımarık, züppe tip Zekayi karnavala katılıp çöküşü yaşayan isimdir. Fakat Resmî gibi beyefendi, çalışkan ve akıllı bir tip bu karnaval içinde bozulmadan ayakta kalmayı başarır. Bu aynı zamanda Doğu-Batı sentezini iyi yapabilmiş bir aklın sonucudur.

Vah romanı kahramanlarından Necati Tanzimat dönemindeki mirasyedi züppe tipine karşılık geleneksel özelliklerini korur. Otuz yedi, otuz sekiz yaşlarında oldukça akıllı ve terbiyeli biri olan Necati, Tanzimat züppelerinden Behçet'in karşısında yer alır. Romanda düzenli bir tahsil görmediği belirtilse de her şeye merak duyduğu için pek çok konuda bilgi sahibi olmasıyla öne çıkar. Merak duygusu Necati'nin kendini iyi yetiştirmesinde oldukça önemlidir. Bu duygu onun devamlı öğrenmeye açık bir insan olmasını sağlar. Ahmet Mithat Efendi meraklarının peşinde giden kişiler için *"bu hâlde bulunan adamların müddetü'l-ömr taleb-i ilim olarak devam edeceği derkârdır."* (s. 34) der ve hayatları boyunca ilim yolundan ayrılmayacaklarını belirtir. Bu bağlamda roman kahramanı Necati'nin de ilim, irfanla ilgili bilgilerin, toplantıların olduğunu gördüğünde asla kaçırmadığını sık sık anlatır. Merakının peşinde giden insanlar amaçlarına ulaşana kadar çabalar. Necati de hangi medresede bir ders varsa, tıp ilmine dair nerede bir toplantı yapılırsa hiçbirini kaçırmadan takip eder. Bu duygu Necati'nin yeni bilgiler öğrenme aşkını pekiştirir. Tıpkı Necati gibi öğrenmeye, kendini geliştirmeye meraklı birisi *"kendisinden daha âlim bir adam görürse şakirtlik menzilesini kendisine şan addeder. Kendisinden daha cahil bir adam bulduğu zaman ise muallimlik mertebesine irtika eder."* (s. 34) Öğrenmek ne kadar önemliyse gerektiği zaman bildiklerini bir muallim gibi öğretmek, paylaşmak da o kadar erdemli bir harekettir. Necati de bu kişilikte bir insan olduğu için ahlaki yönden yanlış bulduğu davranışların doğrusunu söyleyerek insanları uyarır. Arkadaşı Behçet'in Şirket-i Hayriye vapuruna bindikleri zaman etrafındaki kadınları taciz edecek derecede incelemesi üzerine onu ikaz eder. Yaptığı davranışın yanlış olduğunu, kadınlara karşı *"sen kendi kendini hakka riayet*

mecburiyetiyle menetmelisin!" (s. 11) diyerek uyarır. Arkadaşı Behçet'teki kötü huyların aksine mütevazı bir hayat yaşayan Necati her şeyden önce vicdanlı bir insandır. *"Erkek kısmı âlicenap olmalıdır. Tok gözlülük dahi ulüvv-i cenâbın birinci muktezasıdır. (...) Bu hakayıkı görmek için uzun uzadıya ulûm-ı felsefiyye okumaya hacet yoktur. Zihni yerinde, vicdanı doğru olan herkes ne kadar cahil olursa olsun bu hakayıkı görüp takdir edebilir."* (s. 13) Böylece Necati'nin hikmetli yönü de ortaya çıkarılır. Ahmet Mithat Efendi, ideal kişiliğiyle belirginleştirdiği kahramanların gerçekçiliğini artırmak için bazı zaaflara kapılmasını işler. Bu genelde ahlaklı ve eğitimli bir erkeğin evli bir kadına karşı ilgi duyması şeklinde olur. *Vah* romanında da üç genç tarafından tacize uğrayan Ferdane'yi kurtaran Necati, kimi kurtardığını görmeden olay yerinden uzaklaşacak kadar kadınlara mesafelidir. Fakat Despino'nun aracılığıyla Necati evli bir kadın olan Ferdane'ye âşık olur. Behçet'in oyunlarıyla Ferdane'nin mayolu fotoğrafını gören Necati onun ahlakının bozulduğunu düşünür ve Ferdane'yi terk eder. Ferdane ise güzelliğinden dolayı kötü olayların yaşandığını düşünerek yüzüne kezzap döker. Necati her şeyi Behçet'in planladığı gerçeğini öğrendiği zaman Ferdane ile evlenir. Bu evlilikle Necati, Ferdane'yi gerçekten sevdiğini ve manevi yönünün kuvvetli olduğunu gösterir.

Behçet, *Vah* romanında Necati'nin kişilik özelliklerinin tersine Batılılaşmayla birlikte yozlaşan eğitimsiz, züppe tipleri temsil eder. Romanın başlarında fiziki özellikleriyle tasvir edilen Behçet'in *"'şık' unvân-ı umûmîsi altında temeyyüz eden gençlerden"* (s. 29) olduğunu öğreniriz. Ahmet Mithat Efendi Tanzimat döneminde ortaya çıkmış alafranga erkekleri "şık" tabiriyle ifade ederken onların "telli bebekler" ve "centilmen" olmak üzere iki kısma ayrıldıklarını söyler. Yirmi altı, yirmi yedi yaşlarında bir delikanlı olan Behçet de temiz giyimi, moda gazetelerini takip eden hâliyle şıkların "centilmen" grubundandır. Mekteb-i Sultani'de tahsil gören Behçet Bey *"Fransız lisanına aşina olduktan maada birtakım fünundan dahi behre peyda eylemiştir. Şu kadar ki Mekteb-i Sultânî'de ikmâl-i tahsîl eden sair ağleb-i şâkirdan gibi onun dahi Osmanlıcası kahttır."* (s. 29) Behçet Bey şık olduğu için o camiada yeniliklerden uzak kalmadığını göstermek adına kitaplarla ilgilenir. *"Bir şıklık sureti vermek için ekseriye Avrupa'nın en son çıkan kitaplarını tedarik ve mütalâa ederek şıklar meclisinde 'Şöyle bir kitap çıkmış! Manzurunuz oldu mu?" suallerini"* (s. 31) cevaplamak için kitap okur görünür. Behçet'in en önemli özelliği kadınlara olan

düşkünlüğüdür. Fakat Behçet Bey ve onun gibi şıkların aşktan anladıkları kadınları kendilerine deli divâne âşık ederek övünmektir. Kadınlara ilgi gösteren bu tipler bir kadına gerçekten âşık olmayı saflık olarak görür.

Necati'yle vapur yolculuğu yapan Behçet güzelliğiyle göz kamaştıran Ferdane'yi seyahat esnasında uzunca bir süre izler. Vapurdan indikten sonra Ferdane'yi takip eder ve genç kadının yaşadığı evi öğrenir. Despino adlı bir bohçacı kadını ayarlayarak Ferdane'nin evine gönderir ve genç kadının hayatı hakkında bilgi sahibi olur. Behçet, Ferdane'nin evli olduğunu umursamaz. Onunla gerçekten âşık olduğu için değil gönül eğlendirmek için ilgilenir. Ferdane'nin Necati ile gizlice görüştüğünü öğrenen Behçet, Despino'nun Ferdane'ye ait fotoğrafı ve mektubu düşürmesi üzerine bir plan kurar. Genç kadının portresini mayolu bir kadın fotoğrafına fotomontaj tekniği ile yerleştirerek Ferdane'yi Necati'nin gözünden düşürmeye çalışır. Ferdane'yi dekolte bir kıyafetle gören Necati genç kadının ahlakının bozulduğunu düşünerek bir ayrılık mektubu yazar. Behçet, Tanzimat dönemi Türk romanında yanlış Batılılaşmayla değerlerini yitirmiş Bihruz'un benzeridir. Onun Ferdane'ye gösterdiği ilgisinin sebebi beğenilme duygusunu tatmin etmek içindir. Behçet, genç kadından olumsuz cevap alınca hemen intikam yoluna başvurur. Ahmet Mithat'ın şık olarak tabir ettiği Behçet gibi alafrangalığı yanlış yorumlayan gençler bilgili ve kültürlü görünmeye çalışan fakat gerçekte cahil kalmış eğitimsiz kişilerdir. Kendi hayatlarını geliştirmedikleri gibi etrafındaki insanların hayatlarını da olumsuz bir şekilde etkilerler.

Ahmet Mithat Efendi *Vah* romanında Talat Bey'in psikolojik sorunlar yaşayan bir eş olmasının sebeplerini çocukluk dönemindeki eğitimine bağlar. Çocuk eğitiminin bireyin ileriki hayatı için ne derece önemli olduğunu Talat Bey'de görürüz. Talat Bey çocukluk döneminde geçirdiği çiçek hastalığı sonucu yüzünün güzelliğini kaybeder. Çirkin bir yüze sahip olduğunu düşünür. Hâlinden memnun olmayan ve bu nedenle kendisini Ferdane'ye layık göremeyen Talat Bey'in bu sıkıntısı gün geçtikçe kıskançlık krizlerine girmesine neden olur. Ferdane'yi taciz eden gençlerin elinden kurtaran Necati'yi hanımına göz dikmekle suçlayacak kadar hırçınlaşır. Bu anlaşmazlıkların temelinde Talat ile eşi arasındaki eğitimlerin ve hayata bakışın farklı oluşu yatar. On yedi yaşına kadar bir muallim eşliğinde güzel bir eğitim alan Ferdane kendisinden özellikle de bir kadından beklenmeyecek bir yetkinlikte hitabet ve şairlik yeteneğine sahiptir. Bunun farkında olan Talat, kendisini hem çirkin bulduğu için hem de tahsil

olarak Ferdane'yle aynı seviyede görmediği için huzursuz ve mutsuz bir tiptir. *"Bizim Ferdane Hanımefendi Hazretleri dünya güzeli! Bense dünya ukûbeti! Hanımefendi Hazretleri kâtip, şâir-i âlem! Ben ise anam, babam tahsilime dikkat etmeyerek cahil bırakmışlar. Bunları ben de biliyorum."* (s. 87-88) diyen Talat, eşiyle arasındaki farkı bu şekilde dile getirir. Talat Bey'in bu sinirli ve kıskanç tavrına karşılık Ferdane olgunlukla yaklaşır ve hassasiyetinden dolayı eşine saygısızlık etmez. Fakat yazar, Talat Bey'in kişiliğiyle hırçın, cahil çocukların yetişmesinde anne babaların aşırı korumacı tutumlarının etkili olduğu mesajını verir. Çocuklar üzerindeki bu baskının eleştirisini yapar. *"İşte bu kadar cahil kalmak için dahi öyle anasının, babasının bir taneciği olmak ve atsız, arabasız, lalasız dışarı çıkmamak lâzım gelir ya? Evlâdım yorulmasın, üzülmesin denildiği için pek çok çocuklar cahil kalır ya!"* (s. 70) demektedir. Ailenin çocuklarına karşı gösterdiği tutumların aşırı olması gelecekte bağımlı ve sorunlu bireylerin yetişmesine sebep olur. Bu düşünceyi işleyen Ahmet Mithat, çocuk eğitimi ve terbiyesinde anne babalara ders verir nitelikte seslenmektedir.

Cellât romanında Leandre Garas, piçhanede büyüyen bir çocuktur. Doğduktan hemen sonra annesi tarafından piçhaneye götürülür. Annesi kundağın içine bir maça üçlüsünün yarıya kesilmiş parçasını bırakarak diğer parçasını kendine saklar. Bu iki kağıt parçası ne zaman yan yana gelirse ana-oğul birbirini bulmuş olur. Leandre'nin piçhanede geçirdiği zamana ve eğitimine dair bilgi yoktur. Fakat onu annesi bebeklik çağı geçtikten sonra bulur ve eğitimini alması için okula gönderir. Leandre, okula başladıktan sonra düzenli bir eğitim görür. Bitirmesi gereken okullarda eğitim alır, sınavlara girer. Son tahsil gördüğü okulda mükemmel derecede eğitim alır. Leandre, hukuk ve kanunlara çok ilgi duyar. Okuduğu okullarda da bu alandaki derslerde başarı gösterir. Daha sonra eğitimini tamamlayarak avukat olur. Fakat avukatlık mesleğini icra ederek geçimini sağlayamayacağını düşünür ve müelliflik mesleğini kendisine uygun görür. Leandre geçinme kaygısı gütmeden bir ürün ortaya koyup insanı ölümsüz kılacağı için sanatı çok önemli bulur. Bu düşüncenin de uygulandığı en güzel meslek olarak müellifliği işaret eder. Romanda Ahmet Mithat Efendi müelliflikle ilgili düşüncelerini Leandre'nin bakışıyla okuruna anlatır. Yalnızca geçim kaygısıyla yapılan bir sanat gerçek sanat değildir. İnsanı öldükten sonra ölümsüzlüğe ulaştıracak şey sanattır. Bu sanat da müellifliktir. Bu düşünceleri taşıyan Leandre tahsilini tamamladıktan sonra Paris gazetelerine yazılar göndermeye başlar. *"Muharrir kısmı her*

nerede bulunursa dükkânı, tezgâhı oradadır. Zira dükkân, tezgâh hep bir kurşun kaleminden ibaret." (s. 161) olduğu için Leandre babasının evinden çıkmadığı günlerde boş durmaz. Bir roman yazmakla meşgul olur. Romanın adı kendi hayat hikâyesini vurgulayan *"Bir Bahtsız Çocuk"* başlığını taşır. Leandre hayata dair seçimlerinde kendi kararlarını uygular. Kendisini mutlu edeceğine inandığı bir mesleği yapmayı uygun görür. Aldığı eğitimden sonra varoluşunu ispatlayacak ve kendisini mutlu edecek bir mesleği seçer. Bu durum yeni insan tipinin bireysel tercihlerini özgürce gerçekleştirdiğini de gösterir.

Mustafa Kamerüddin, *Demir Bey Yahut İnkşâf-ı Esrâr* romanında Demir Bey'in oğludur. Ahmet Mithat Efendi bu romanıyla çocuğun ailede aldığı ilk eğitimin önemini vurgular. İlk eğitimini babasından alan Mustafa okuma yazmayı öğrenir. Ardından Mısırlı âlim bir ihtiyardan Arapça dersi alır. Daha sonra Fransız bir papazdan Fransızca öğrenen Mustafa on beş yaşına geldiği zaman telgrafhanede çırak olarak çalışır. Mustafa'nın telgrafhanede çalışması teknik konulara olan ilgisini artırır ve bu işin tahsilini alarak meslek sahibi olmak ister. Bunun için ilk önce Avrupa'dan gelen bir Fransız'dan riyaziye ve tabiye dersleri almaya başlar. Telgrafhanede iki sene çalışan ve tahsilini de günden güne ilerleten Mustafa romanda belirtildiği gibi *"okudukça, öğrendikçe cehlim arttı"* (s. 64) sözünü yaşar. Bununla yetinmeyen Mustafa daha iyi bir eğitimin yurt dışında alınacağını düşünerek Paris'e gider. Gecesini gündüzüne katarak ders çalışıp sınavlarını başarıyla geçer. Paris'te ilim heyetinin takdirini kazanacak derecede üstün başarı gösteren Mustafa mühendislik tahsili için yurt dışına gitmesiyle Avrupa'yı gezme şansı edinir. İtalya, İsviçre, Almanya gibi gelişmiş ülkeleri gezerek oralardaki inşaatla ilgili yol, köprü, tünel gibi çalışmaları yakından görür. Böylece yurt dışında alanıyla ilgili bilgileri uygulamalı olarak öğrenir. Bu açıdan yurt dışı eğitimi Mustafa için çok daha verimli olur. Ahmet Mithat Efendi ezbere dayalı eğitimden ziyade uygulamalı öğrenme metodunun daha etkili olduğunu Mustafa aracılığıyla belirtmiş olur. Yazarın Mustafa'nın yurt dışındaki başarısıyla değinmek istediği noktalardan birisi de eğitim için giden bu hevesli gencin Paris'in eğlence hayatına kapılmadan kimliğini ve kişiliğini koruyarak geri dönmesidir. Ahmet Mithat'ın Nasuh, Rakım gibi ideal tiplerinden biri olan Mustafa Kamerüddin ilme merakının yanında İslam ahlakını da iyi bilen bir gençtir. *"Paris'te Fransız ve bilhassa yabancı talebenin daldığı sefahat dünyası onu cezp etmez."* (Okay, 2008:454) Mustafa'nın Avrupa'ya

kendini geliştirmek maksadıyla gitmesinin haricinde vurgulanan önemli bir özelliği de Osmanlı kültürünü ve İslâm ahlakını en iyi şekilde temsil etmesi ve savunmasıdır. Böylece yazar Doğu ilimlerinin yanında Batı ilimlerini de öğrenerek her iki kültürün sentezini yapmış ve geleneklerinden, değerlerinden uzaklaşmadan kendini geliştirmiş genç bir aydın örneğini okuruna tanıtmış olur.

Ahmet Mithat Efendi, *Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları* adlı romanda fennin ve tıbbın Batı'da bizdekinden çok farklı ve tahmin edilenden daha ciddi şekilde gelişmiş olduğunu anlatır. Bunun sebebi Amerika'da hangi konuda olursa olsun düzgün ve disiplinli verilen eğitimdir. Yazar, iki doktor olan roman kahramanlarını tanıtmadan önce Amerika'da doktorluğun eğitim olarak hangi aşamalardan geçtiğini anlatır. Amerika'da tıp bilimine dair dersleri görüp diploma almaya hak kazananlar iki şekilde tabip olmaktadır. Yazar, "specialist" diyerek tıbbiyede talim gören doktorları *"nasb-ı nefes-i ihtimâm etmiş olduğu fende muhtas olmak üzere iştihar etmiş"* (s. 15) olarak tanımlar. Doktorluk mesleğini uygulayanların yani icrâ-yı sanat edenlerin "pratisyen"; doktorluk yapmayıp ihtisasları olan fenni daha fazla geliştirmeye çalışanların da "proficient" olduğunu açıklar.

Doktor Bovlay, "icrâ-yı tabâbet" (s. 30) eden yani doktorluğunu uygulayan bir doktor değildir. Alanındaki ihtisasını daha derinleştirip keşfe çıkarak bunları kitap hâlinde ölümsüzleştirir. Hayatını fennî konularla ilgili yaptığı çalışmaları yazarak akademiye adar. Kitaplarıyla katkı sağlamaktan başka bir uğraşı yoktur. En son uğraşı da narkotikle ilgilidir. İnsanı birkaç saatlik ölümle (uykuyla) dünyadan koparıp tekrar canlanabilmesini sağlayan bazı bitki ve otları dener. Bu narkotik bitkilerle denekler üzerinde deney yapıp bunların sonuçlarını yazmak ister. Fakat ona denek olma konusunda kimse yardımcı olmaz. En son çare olarak bu deneyi kendi üzerinde yapmaya karar verir. Deneyden uyanınca da yaşadıklarını yazarak ilim âlemine yeni bilgiler kazandırmayı amaçlar. Bu tehlikeli ve ölümcül deneyi rahatlıkla kendi bedenine uygular. Alanında "muallim-i a'zam" olarak bilinen Doktor Bovlay ilim yolunda ölümü bile göze alır.

Doktor Gribling ise Amerika'da tıp tahsili görür. Fakat okulunu başarılı bir şekilde bitirdikten sonra doktorluk mesleğini icra etmez. Tıp ilminin yanında fizik ve kimyada da ihtisas yaparak "Galvanoplasti" sanatıyla uğraşır. Yazar, Doktor Gribling'in

çalışkan kişiliğini öne çıkararak onun sadece Galvanoplasti'ye takılıp kalmadığını bu sanatı çok daha ileriye götürdüğünü söyler.

Ahmet Mithat Efendi, Doktor Bovlay ve Doktor Gribling'le alanlarında iyi eğitim görmüş bilim insanlarının cesaretini ve çalışkanlığını dile getirir. Sadece kendi alanlarında öğrendikleriyle yetinmeyerek diğer konularda da bilgi sahibi olmaya çalışan örnek bilim insanı profili yansıtılır. Doktorluk mesleğinin aşamalarından bahseden yazar Batı'da bu alanlarda daha iyi ve planlı eğitim verildiğinin altını çizer. Buradaki okullarda okuyan öğrencilerin de ileride insanlığa katkı sağlayan bilim adamları olarak yetiştiği belirtilir.

Müşahedat romanın kahramanlarından Refet on altı, on yedi yaşlarında zengin, cesur bir delikanlıdır. Bir manastırda lisan tahsil ederek eğitim görmüştür. *"İstanbul'ca mümkün olabilen talim ve terbiyenin mertebe-i kemalini bulmuş da ondan sonra da"* (s. 82) gönlünce eğlenebilmek için âlemlere dalar. Refet'in babası oğlunun memuriyet-i mülkiye mesleğinde bulunmasını arzu eder ve bunun için ne gerekiyorsa yapar. *"Müşahedat romanında gençlerin istemedikleri mesleklere aileleri tarafından yönlendirilmesinin acı sonuçlarından bahseden yazar, bu olumsuz durumu Refet'in üzerinde somutlar."* (Çonoğlu, 2015:87)

Refet, Mekteb-i Rüşdiye'ye verildikten sonra evinde Arapça, Farsça ve Fransızca talimi için muallimlerden özel ders alır. Bu muallimler *"sabahları mektebe gitmezden evvel ve akşamları mektepten geldikten sonra"* (s. 91) Refet'i sorguya çekerler. Refet'in babası rüştiye mektebinden mezun olan oğlunu işleri daha iyi öğrenmesi için bir kaleme çırak olarak gönderir. Bu süreçte muallimler Refet'e hizmet etmeye devam etse de Refet'in okuma yazmaya ilgisi olmadığından bu kadar eğitime karşılık istenilen düzeyde başarı gösteremez. Tahsile hevesi olmayan, mülkiye memurluğunu da sevmeyen Refet, babasının vefatından sonra kaleme gitmeyi de bırakarak eğitimine dair hiçbir ilerleme kaydetmez. *"Çünkü, artık çocuğun önüne mirasyedilik mesleği açılmış[tır]."* (s. 91) İlim aşkıyla öğrenen, devlete faydalı olmak için çalışan insanların etrafına ve kendisine bahtiyarlıkta bulunduğunun bilincinde olan Refet kendi eksikliklerinin farkındadır. Bu nedenle faydasız bir kişi olduğuna kanaat getirir. Kendisini *"tahsili nakıs, kalemi aciz, vukufu noksan, dirayeti mefkud bir adam"* (s. 92) olarak tanımlar. Bir insanın memurluktan kazandığı parayla geçimini çok iyi

sağlayamayacağını düşünür. Ticaretin bazı kurallarını bilince insanın daha mutlu yaşayacağına inanır. Kendisi de devlet dairesindeki bir işten ziyade ticaretle uğraşmak ister.

Ahmet Mithat Efendi, Refet aracılığıyla ailelerin çocuk eğitimine dair yaptığı yanlışlara işaret eder. Çocuklarının iyi bir tahsille en yüksek makamlara gelmesini isteyen ve onların bu şekilde mutlu bir hayat süreceğini düşünen anne babalar aslında çocuklarının hayatını zorlaştırırlar. Çünkü bilinçli bir aile çocuğuna iyi bir eğitim imkanı sağlayarak hangi mesleği seçeceğine karışmamalıdır. Çocuğun özgür iradesiyle seçeceği meslek onu daha mutlu ve başarılı yapacaktır. Bu düşünceyi savunan Ahmet Mithat dayatma ve zorlamaların çocuk eğitiminde hatalı davranışlar olduğunu bu tür uygulamaların bireyin hayat boyu sıkıntılar yaşamasına neden olacağını dile getirir.

Hayal ve Hakikat romanı kahramanlarından Vefa iyi bir eğitim alır. Babası oğlunu okutmak için elinden gelen fedakârlığı yapar. Ayrıca kendi zamanındaki tahsiller gibi oğlunun kısa sürede eğitim alıp hemen bir iş sahibi olacağını düşünür. Vedat'la birlikte Mekteb-i İbtidaiye'ye giden Vefa, ardından Mekteb-i Sultaniye'ye yatılı öğrenci olarak verilir. Sınıf ikincisi olarak mezun olan Vefa'nın bu başarısı onun Mekteb-i Âli'ye öğrenci olmasını sağlar. Hekim, asker, mühendis, avukat olmak için iki sene daha Mekteb-i Mülkiye'de okuması gerektiğini bilen Vefa bu diploma ile yetinmez. Mekteb-i Tıbbiye'ye devam edip tabip olursa tahsilini daha ilerletmek için Avrupa'ya gitmeyi düşünür. Fakat oğlunun en kısa sürede okulu bitirip meslek sahibi olmasını isteyen babası Hüseyin Sabri Efendi bu durumdan hoşnut olmaz. Vefa eğitimini daha ileri aşamalara taşımak isterken babası okulu bitirir bitirmez oğlunun kendisini kurtaracak kadar eğitim gördüğünü düşünür. Vefa, hakikatin yolunda tahsillini bir şekilde ilerletmeye çalışan ideal bir insanın özelliklerini taşır. Kendisinin tam anlamıyla eğitim gördüğüne emin olmadan bir yuva kurma fikrine olumlu bakmaz ve bunu etrafındaki insanlara anlatamamanın sıkıntısını çeker. *"Henüz şakirt bulunan, henüz rüşd-i ilmîsini haiz bulunmayan bir adam familya reisi nasıl olabilir?"* (s. 60) diyen Vefa, modernleşen bir toplumda eğitimin önceliğini idrak eden bireyin temsilcisidir.

Vefa, hayata gerçekçi gözle bakan bilinçli bir gençtir. İnsan hayatının mutluluğu için iyi bir tahsile ihtiyaç olduğunun farkındadır. Bu nedenle bir erkeğin evlilikten önce

tahsilini tamamlayıp iyi bir iş sahibi olması gerektiğine inanır. Tahsil hayatı başarılı bir şekilde ilerlerken vatanı, milleti için çalışıp daha iyi mevkilere gelmeyi arzular. Bu nedenle babasının isteği üzerine evlenme fikri onun için hakikatten uzaklaşmak demektir. *"Şu içine girdiğimiz asr-ı terakki ve takaddüm artık hayal asrı değil hakikat asrıdır. Bu asırda insan olan hukukundan istifadeden evvel vazifesinin ifasını düşünmeli[dir]."* (s. 57) Vefa, olaylar karşısında akılcı düşünen biridir ve ancak eğitimle medeniyete kavuşulacağına inanır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye giren Vefa *"lakin ben teehhül arzusunda değilim. Tahsil arzusundayım."* (s. 59- 60) diyerek kendi tahsil hayatını ve kararlarını engelleyecek fikirlere bilinçli bir şekilde karşı çıkar. Bu tutum eğitimle aydınlanan bireyin kendi iradesiyle hayal ve hakikatin ayrımını doğru yapabildiğini gösterir. Ahmet Mithat Efendi'nin de en büyük isteği medeniyet yolunda iyi bir tahsili kendine rehber edinmiş insanlarla geleceği kurmaktır. *Hayal ve Hakikat* romanında da bunu en güzel şekilde Vefa temsil eder.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Gönüllü* adlı eseri bir roman olmanın yanında tarih bilinci, vatan sevgisi konularında okurunu eğiten bir kitap görevi de görür. Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'la olan ilişkilerinin anlatıldığı ve yaşanan savaşlarla başlayan tarihi bilgiler kurgu arasında okuru tarihi hakkında eğitir niteliktedir. Osmanlı'nın mezheplere bakış açısını ve Osmanlı padişahlarının tutumunu da uzun uzun anlatan yazar Osmanlı tarihine vâkıf olmak için yalnızca bizim aydınlarımızın yazdığı kaynakları okumanın yeterli olmayacağını belirtir. Eski kaynaklardan da araştırmaların yapılması gerektiğine değinir. Ahmet Mithat bu şekilde doğru bir tarih bilinci oluşması için okurunu yönlendirir. Roman içerisinde bu bilinci aşılayan kahraman Recep Köso'dur. *"Bu Recep Köso, otuz beş, otuz altı yaşına kadar bir adam idiyse de (...) gereği gibi tahsil ve terbiye görmüş, hatta mürekkep yalamış ve epeyce kağıtlar karalamış bir adamdır."* (s.22) İyi bir talim ve terbiye aldığı özellikle belirtilen Recep Köso'nun aynı zamanda vatanının kudsiyetini idrak etmiş ve onu savunmak için canını ortaya koymuş bir kişiliğe sahip oluşunda da bahsedilir. Romandaki en önemli fonksiyonu tarih bilincini ve vatana bağlılığı yansıtmaktır. Recep Köso'nun romana da isim olan vatan savunmasındaki "gönüllü"lüğü bu duygunun yüceliğini okura hissettirmesi noktasında önemlidir. *"Arkamdan ayrılmayınız. Din ve devlet uğrunda en büyük en mukaddes vazife ile muvazzaf olduğumuz gün bu günkü gündür. Bu dağlarda asırlardan beri aba ve ecdadınız o kadar şanlı muharebeler etmişlerdir ki yâdları*

sahayîf-i tevârihi doldurmuşlardır. (...) Cümlemiz için gençlikte, karlıkta ölmek muhakkak olduğu hâlde yatakta ölmeye cenk meydanında ölmeyi tercih etmeyecek bir erkek, bir yiğit tasavvur edemem. (...) Cenkte ölenlere cennet ve cemâl kat'iyen mevut olduğu için onlar bu dualara muhtaç olmayıp tebriklere, tehniyetlere müstehaktırlar." (s. 162) Recep Köso'nun bu düşünceleriyle insanın en kutsal vazifelerden birisinin vatan savunmasında korkusuzca savaşacak bir kahraman olması gerektiği anlatılır.

Ahmet Mithat *Gönüllü* romanında ayrıca erkeklerin eş seçimi ve evlenmesi konusunda bilinçlendirilmesine değinir. Romanda adeta öğüt veren bir hoca tutumuyla eğitimci rolünü üstlenir. İyi bir evliliğe dair düşünülmesi ve yapılması gerekenler konusunda uyarılarda bulunur. *"Bir delikanlının alacağı kız ve biraz sonra aldığı kadın ile ne yolda bir münasebet peyda etmesi lâzım geleceği 'sosyoloji' denilen mebhas-ı hikmetin en büyük, en mühim babını teşkil edecek bir maddedir."* (s. 50) Bu nedenle erkeklerin evlilik ve kadınlar hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Toplumsal bir fayda sağlamayı amaç edinen yazar bu konuda okurunu eğitme sorumluluğu hisseder. Ona göre *"bir merd-i kâmil bir zevc-i âkil kendi karısını ne horlayıp tahkîr etmeli, ne şımartıp yüze çıkartmalı[dır]."* (s. 51) Erkeklerin eşlerine karşı dengeli bir tavır takınmalarının evlilikleri için önemli bir şart olduğu vurgulanır.

Jön Türk romanında Nurullah Bey alafranga tipi temsil eden erkek kahramandır. Ahdiye'nin nişanlısıdır. Çok iyi bir tahsil gördüğünden ve güzel sanatlara olan ilgisinden bahsedilir. Mekteb-i Sultani'yi bitirdikten sonra diğer sınavları kazanarak Mekteb-i Hukuk'a girer. Mektepten arta kalan zamanları boş geçirmemek için Hafız Mehmet Efendi'den Arapça öğrenir. Aynı zamanda matbaacılık ve sahaflık eden Mirza Hüseyin Ali namında bir İranlı'dan da Farisî öğrenmeye başlar.

Yazar Nurullah'ı okura tanıtırken onun Avrupai tarzını ve eğitim seviyesini şöyle anlatır: *"Hepsi âlâ ama rivayete göre damat Nurullah Bey pek mükemmel tahsil görmüş imiş. Müzikası ile, Resmî ile bir tahsil ki âdeta Avrupalı. Zavallı Ahdiye pek iyi bir kız ise de tahsil ve terbiye cihetinden Nurullah Beye küfüv addolunmuyor. Birisi pek alafranga öteki pek alaturka."* (s. 19) Evlenecek gençlerin eğitim ve terbiye noktasında birbirlerine denk olmalarının altını çizen yazar *Peder Olmak Sanatı* adlı kitabında da bu konuyu irdeler. Ahmet Mithat Efendi iyi bir evlilik için kadının da en az erkek kadar eğitimli ve bilgili olması gerektiğini sebepleriyle açıklar.

Jön Türk romanında eski-yeni, doğu-batı, alaturka-alafranga çatışması Dilşinas Hanım ve Nurullah Bey karakterleriyle anlatılır. *"Dilşinas Hanım alafranganın gayet düşmanı olup damat ise tamamıyla alafranga bir adam[dır]."* (s. 20) Nurullah'ın alafranga tavrı olmakla birlikte geleneksel değerlerine önem veren bir kişiliği de vardır. Yeniliğe, değişime açık olan Nurullah kızların kendilerini yetiştirmeleri gerektiğini düşünür. Ona göre *"insan hatta bir kız bile birçok şeyleri öğrenmeli. Fakat içinde yaşadığı mevkiin muktezasına Tevfik-i muâmeleden ayrılmamalı. Kız kızlığını bilmeli erkek de erkekliğini!"* (s. 48) bilmelidir. Yazar, Nurullah ile Batılılaşma yolunda öz değerlerini kaybetmeden aklı ve mantığı ile ilerleyen eğitimli yeni insanın özelliklerini tanıtır.

Ahmet Metin ve Şirzat romanının kahramanı Ahmet Metin, okura *"terakki fidanının ilk mahsulü bir adam"* (s.14) olarak tanıtılır. Orhan Okay'a göre Türk milletinin büyüklüğünü ortaya koymak için yazılmış olan bu romanda *"Ahmed Metin, bir devir dünyasının en müterakki medeniyetini temsil eden Osmanlıların, yarın Batı medeniyetine yetişip geçecek olan neslini temsil eder."* (Okay, 2008: 456) Çünkü o ilim yolunu takip eden, gelişmeye, değişime açık bir kahramandır.

Babasının her isteğini yerine getirmesiyle şımarık bir çocukluk geçiren Ahmet Metin'in bu hâli ilk eğitimini de etkiler. *"Birkaç hoca birden konakta talim ve terbiyesiyle meşgul ol[ur]."* (s.29) Muallimlerle geçirdiği zamanın haricinde dersleriyle ilgilenmemesine rağmen başarılıdır. *"Küçük bir çocuk iken gayet kuvvetli olarak kendisinden büyükleri bile yere çaldığı için"* (s.29) "Metin" adını aldığı belirtilir. Küçüklüğünden beri yaramaz oluşuna vurgu yapılan Ahmet Metin bir düzen içine sokulmak istenir. *"Tahsilini ikmal etmesinden ziyade bir zabt u rabt altında bulunsun diye Ahmet Metin, Mekteb-i Sultani'nin leyli şakirdanı meyanına idhâl olun[ur]."* (s.30) Kahramanın ilk eğitiminden sonra yatılı bir okula verilmesindeki amaç rahata alışan bir çocuğun yatılı bir okulda disiplin altına girmesini sağlamaktır. Bu da yatılı okulların eğitimin yanında bireysel disiplini sağlamak için müracaat edilen bir kurum olduğunu gösterir. Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Metin'in Mekteb-i Sultani'deki dönemlerini anlatırken okul hakkında da bilgiler verir. Zamanını haylazlıkla geçiren Ahmet Metin hayattan bu şekilde tat alamayacağını anlar. Bir süreliğine Paris'e gider ve Avrupa'nın sahip olduğu zenginliği, güzelliği, şartları görünce kendince bir ders çıkarıp İstanbul'a döner. İnsanın kendisi ve ülkesi için durmadan çalışması, çalışarak yenilikleri

yakalaması gerektiğini anlar. Böyle bir felsefeyi benimseyen Ahmet Metin yaptıkları ve yaşadıklarıyla Türk-İslam medeniyetinin büyüklüğünü ve güzelliğini ayrıca Doğu'nun Batı'dan daha üstün olduğunu çevresine kanıtlayan bir insan olur. *Acaib-i Alem* romanının kahramanı Suphi gibi *Paris'te Bir Türk* romanının kahramanı Nasuh gibi Ahmet Metin de Avrupalıların takdirinin kazanan örnek bir Osmanlıdır. Bir deniz seyahati esnasında Buğdanlı bir genç kadının Ahmet Metin'e dair gözlemleri ve düşünceleri Ahmet Mithat'ın eğitimi, kültürü ve tavrıyla idealize ettiği Osmanlı aydınını yansıtır. *"Bu genç Osmanlı hakikaten fevkalade bir adamdır. Vukuf ve malumatına ve her hâl ve şanındaki terbiyesine, nezaketine nazaran bu adama 'Osmanlı' ve 'Türk' ve 'Müslüman' demeye insanın dili varmayacağı geliyor. Zira şimdiye kadar almış olduğumuz malumata göre zihinlerimiz bu isimleri barbar, cahil, zalim gibi sıfatlar ile müteradiftir diye telakkiye meyletmiş idi. Bu adam en fazıl Avrupalılar gibi bir şey!"* (s.346) Ahmet Mithat Efendi, Neofari'nin düşünceleriyle aslında Batı'nın Osmanlı'ya bakışını yansıtırken bunun yanlışlığının da altını çizer. Yazara göre Ahmet Metin gibi modernleşme yolunda durmadan çalışan ve yeni şeyler üreten kişiler Avrupalılardaki bu yanlış kanaati değiştirebilir.

Ahmet Mithat, *Ahmet Metin ve Şirzat* romanının başında bizde denizcilikle ilgili bazı gelişmelerin eksik olmasının nedenini ilim ve fensizliğe bağlar. Bir ülkede sanayinin gelişebilmesi için öncelikle fennin gelişmesi gerektiğini söyler. Osmanlı'nın ihtişamlı dönemlerinde de fünun ileri seviyede olduğu için askeriye ve sanayiye ait ürünlerin en kalitelileri üretilir. Ahmet Mithat'a göre *"bizde ne zaman fünun intişar ve teessüs eder de sanayiye dahi tatbikine girişilirse İngiltere ve Amerika'nın o bizce kabil-i taklit olamayan sandalları da o zaman yapılır."* (s.12) İlim ve teknikteki değişmeler Avrupa'da yaşandığı için bize düşen görev bunu takip etmektir. Yeni gelişmeler öğrenilip bu değişimler uygulanırsa ancak o zaman sanayi gelişebilir. Sultan Selim zamanında gemi yapımıyla ilgili bilimsel gelişmelerin uygulandığını belirten yazar devlet eliyle yapılan resmî girişimlerden ziyade halkın bu yeniliklerden haberdar olacak dikkatte olması gerektiğine değinir. *"O tefennün, o teyakkuz halka da gelmelidir. Bu yolda halk ne kadar ilerlerse devletin de ilerlemesini o kadar teshil etmiş olurlar."* (s.12) Çünkü halka inmeyen hiçbir yenilik, gelişme uzun süreli olmaz.

Ahmet Mithat Efendi, Avrupa'nın bilim ve teknikteki üstünlüğünü kabul etse de bu gelişmelerin vakti gelince bizde de görüleceğinden umutludur. *"İlim denilen şey[in]*

anasır-ı erbaayı da insanın emrine ram eyle[diği]" (s. 13) için önemi bir gün herkes tarafından anlaşılacaktır. İnsanlar ancak ilim sayesinde tabiata, doğaya hâkim olur. Dolayısıyla hayatlarını daha iyi koşullarda geçirmek, doğayı ve çevreyi kendi yararlarına göre kullanabilmek için ilmin gücüne ihtiyaç duyar. Ahmet Mithat dünya üzerindeki hakimiyetin formülünü buna bağlar. Ona göre bunu sağlayabilmenin ilk şartı halkın uyanışa geçmesidir. Ülkenin ilerlemesinde her şeyden önce Ahmet Metin gibi yeniliğe açık, bilinçli bireylerin öncü olması gerekir. Bu konuyu başaracak eğitimde ve bilinçte yeni insanlara ihtiyaç olduğu *Ahmet Metin ve Şirzat* romanında dile getirilir.

Tanzimat dönemi sanatçılarından Recaizâde Mahmut Ekrem'in kaleme aldığı ve dönemin yanlış batılılaşma, alafrangalık anlayışının eleştirildiği *Araba Sevdası* romanında bu eleştiri Bihruz Bey üzerinden yapılır. Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre *Araba Sevdası "bir modanın ve muayyen iktisadî şartlar etrafında hemen bir lâhzada teşekkül etmiş köksüz bir kalabalığın romanıdır."* (Tanpınar, 2001:491) Recaizâde Mahmut Ekrem kültürel değerlerin bozuluşunu, ahlaki çöküşü ve yozlaşmayı eğitimi yarım bırakılmış bir genç aracılığıyla aktararak dönem hakkında da farklı açılardan bilgiler sunar.[27]

Bihruz Bey zengin bir vezirin oğludur. Anne eğitiminden uzak kalan Bihruz ailesini çok nadir görür. Çocukluğundan itibaren dadılara ardından uşaklara teslim edilir. Onların himayesinde şımarık bir çocuk olarak yetişir. Yazar, Bihruz'un zayıf ve şımarık kişiliğinin sorumluluğunu çocuk eğitiminde yetersiz kalan annesine ve ölmüş babasına yükler. (Finn, 2013;92) Fransızca konuşma ve alafranga tutkusu olan Bihruz'da bir de araba sevdası başlar. Bütün bu istekler bir araya gelince babasının ölümünden sonra Bihruz mirasyedi bir tip olur. Bu süreçten sonra Bihruz'un hayatı gittikçe bozulur.

---

[27] Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* romanının çok iyi bir dönem eleştirisi olduğunu belirterek romanın gereken değeri görmediğini şöyle açıklar: *"Eğer muharririn kudretinin çok üstünde olan devrin ve alafrangalığın tenkidi uğruna harcanmasaydı o devirde bundan güzel bir ilk gençlik kitabı olamazdı. Zâten kitap, yer yer devir tenkidiyle bu çağ psikolojisi arasında sallanır."* Ahmet Hamdi Tanpınar, 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s.49

"İlk bölümde Bihruz Bey'in aldığı eğitim yazar tarafından yorumsuz olarak aktarılsa da aslında her şeyin kaynağı kahramanın eğitim konusundaki eksikliğinde yatar." (Polat, 2000:90) Bihruz, babasının işleri nedeniyle pek çok memleket dolaşmak zorunda kaldığı için on yaşına kadar hiç eğitim görmez. Babası İstanbul'a gelince on altı yaşlarındayken bir rüştiyeye gitmeye başlar. Altı yıl sonra Bihruz'un babası işi nedeniyle İstanbul dışına çıkmak zorunda kalır. Fakat Bihruz'un eğitimi yarıda kalmasın diye o annesiyle birlikte İstanbul'da yaşamaya devam eder. Babası İstanbul'a geri döndüğü zaman oğlunu kendince okuma, yazma ve imladan sınav yapar. Bu sınav sonunda eğitiminin yeterli olduğuna karar verir. Böylece Bihruz'u okuldan alır. Daha sonra özel hocalardan Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri gören Bihruz bir kalemde işe başlar. Arapça ve Farsça dersleri yarım kalan Bihruz Fransızca hocasıyla eğitimine devam eder.

Babanın Bihruz'un kendi ayakları üzerinde duracak kadar bir eğitime sahip olduğu inancına varması büyük bir yanlışa yol açar. Oğlunun kendini daha çok geliştirip eğiteceği çağda her şeyin sonlanmasına neden olur. Çocuğun eğitimine yönelik yapılan bu engel Bihruz'un alafranga düşkünlüğü ve araba sevdası ile birleşince onu kötü bir sona sürükler. Fransızca konuşarak, lüks markalı kıyafetler giyerek alafranga bir hayat yaşadığını düşünen Bihruz o dönem romanlarının meşhur mesire yeri olan Çamlıca'ya sık sık gider. Çamlaıca'da Periveş adlı bir kıza âşık olur. Alafranga tarzı ve Fransızca konuşmalarıyla Periveş'i etkileyeceğini düşünür. Fransızca hocası Mösyö Piyer'in bazı eserlerden yaptığı alıntıları kullanarak genç kadının gönlünü kazanmaya çalışan bir mektup yazar ve aşkını ilan eder. Mektubun sonunda manasını hatırlayamadığı bir ifadenin peşine düşen Bihruz sözlüklere, divanlara bakarak "siyeh çerde"nin anlamını bulmaya çalışır. Fakat sözlük kullanmasını bilmeyen Bihruz'a bu da çare olmaz. Kalemdeki arkadaşlarına başvurarak bu ifadenin anlamını sorar. Bihruz'un bir kelime ardındaki telaşı aslında dönemin eğitim sistemindeki düzensizliği hakkında okura ipucu verir. *"Bihruz Bey'in bocalamalarında Tanzimat'ta eğitim adına yarım yamalak atılan yenilikçi adımların yarattığı derin korku, kuşku ve güvensizliğin yansımasını bulu[ruz]."* (Parla, 2014:34) Recaizâde Mahmut Ekrem, Bihruz'un genç bir kadını etkilemek için anlamını bilmediği sözcükleri kullanıp gülünç duruma düşmesinin altında eğitimsizliği vurgularken başka bir noktaya daha dikkat çeker. Kalemdeki arkadaşlarına danışan Bihruz onların içerisinde de "siyeh çerde" nin anlamını bilen

kimseye rastlamaz. Yazar bu şekilde Bihruz ve onun gibi gençlerin bu soruya cevap bulamamasıyla eğitim sorununun toplumsal boyutunu da okura göstermek ister. Kalemde çalışan bu gençler de Bihruz gibi yüzeysel eğitim görmüş, bilgi yönünden eksik fakat ailelerinin desteği ile bir iş sahibi olmuş kültürsüz gençlerdir. Cahil ve eğitimsiz gençlere karşılık elli beş yaşlarında Arapça ve Frasça bilen, sanata meraklı ve kültürlü bir insan olan defterci Naim Efendi, Bihruz'un derdine çare olur. Bestesi Dede Efendi'ye güftesi ise Vasıf Enderuni'ye ait olan bir şarkının sözlerinde geçen bu "siyeh çerde" ifadesinin "kara yağız delikanlı" anlamına geldiğini söyler. Periveş'e yazdığı mektubunda bu sözü kullanarak nasıl bir hata yaptığını anlayan Bihruz cahilliğinin kurbanı olur. Böylece Recaizâde Mahmut Ekrem, yanlış Batılılaşmanın gençlerin eğitim seviyesi üzerindeki bozulmuşluğuna vurgu yapmış olur. Zamanın alafrangalığına özenen gençler kendini yetiştirmekten uzak dururken iş ahlakına da sahip değillerdir.

Recaizâde Mahmut Ekrem, Bihruz gibi gençlerin alafranga görünmek adına kendi değerlerinden ve kimliğinden çok rahat bir şekilde vazgeçebildiğini dile getirir. Bu Bihruz'un Periveş'e tekrar bir özür mektubu yazdığında daha net görülür. Bihruz saçma ve anlamsız sözlerin ancak Türkçe şiirlerde olabileceğini ve bunu ancak Türk şairlerin kullanılabileceğini söyler. Bihruz iyi bir eğitim almayan bireylerin kendi kimliklerini oluşturan değerlere sahip çıkmayacağının örneğidir.

Keşfî Bey'den Periveş'in öldüğü yalanını duyan Bihruz buhrana kapılır. Hesapsız harcamalar yapar ve sonucunda hem maddi sıkıntıya düşer hem de hayattan bıkacak duruma gelir. Heveslerinin ve saflığının kurbanı olan Bihruz cahilliğinin de cezasını çeker. Periveş'le ilgili yalanın ardından bir süre sonra kandırıldığını anlar ve hareketli bir yaşamdan sakinliğe geçiş yapar. Gençlerin yetiştirilmesinde yapılan yanlışlıklar ve eğitimsizliklerinin kötü sonuçları Recaizade Ekrem'in kaleminde Bihruz'la anlatılır. *"Bihruz Bey, bir başka açıdan küçük yaştan iyi eğitim görmemiş, el üstünde yetiştirilmiş ve hayat tecrübesi kazandırılmamış gençlerin de temsilcisi olu[r]."* (Parlatır, 2004:87) Bu şekilde yetiştiği için hayatın zorluklarına karşı mücadele gücü olmayan Bihruz, Robert Finn'e göre çöküşü yakın olan Osmanlı Devleti'ni andırır ve *"Bihruz'da böylesi bir gerginliği kaldıracak ne entelektüel, ne de duygusal bir birikim vardır."* (Finn, 2013:93) Babanın müdahalesiyle eğitimi ve dolayısıyla hayatı sekteye uğrayan Bihruz köklü değişim içerisine giren bir toplumda modernleşme sancıları çeken Tanzimat insanıdır.

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında dikkat çektiği gibi Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası*'nda da kahraman, roman okur. Fransızca konuşmayı ve Fransızca kitaplar okumayı alafrangalığın göstergesi kabul eden Bihruz okuduğu romanlara kendini fazlasıyla kaptırır. Eğitimini tamamlamayan ve tecrübesiz bir şekilde hayata atılan Bihruz okuduğu romanların etkisinde kalır ve gerçek hayata uyum sağlayamaz. *"Bihruz her bakımdan 'yarım kalmış' bir adamdır. Eğitimi yarımdır. Türkçesi ve Fransızcası da yarımdır. Bianci'den, Lugat-i Osmaniyye'den, bir kelimeyi dahi bulamaz. Hayatı, yarım yamalak okuduğu ya da Fransızca hocası Mösyö Pierre'ni kendisine okuduğu Fransız romanlarındaki gibi zannetmektedir. Orada tanıdığı hayatı, gerçek hayatta arar durur."* (Kolcu, 2011:94) Kitap okumak Bihruz'un kişisel gelişimini artırmak için yaptığı bir faaliyet değil gösterişte bulunmak için kullandığı bir araçtır. Bu nedenle okuduğu romanlar Bihruz'a herhangi bir katkı sağlamaz.

Araba Sevdası romanında Bihruz'dan sonra yanlış Batılılaşmayı temsil eden kahramanlardan birisi de Keşfi Bey'dir. Tanpınar'ın deyimiyle bütün bir romanın şakaya benzediği (Tanpınar, 2001:494) *Araba Sevdası* cehalet ve yalan üstüne kuruludur. Keşfi Bey, Bihruz'un saflığından ve cehaletinden yararlanan açıkgözlü bir insandır. Romanda yalanın merkezi ve yanlış Batılılaşmış züppenin bir diğer örneğidir.

Keşfi Bey'in kişiliğinin bir parçası olan yalancılığı onun çocukluğunda kazandığı bir huy olarak açıklanır. Çocuk eğitiminde anne ve babanın hatalı tutumunun kötü huyların yerleşmesine neden olacağı mesajı verilir. Recaizâde Mahmut Ekrem, Keşfi Bey'in bu mizaçta bir insan olmasının arka planını şöyle anlatır: *"Keşfi Bey üç beş yaşlarında bir tıfl-ı heveskâr iken izhâra başladığı mâsumâne arzuları tervih olunmaz veya olunamaz olduğu zamanlar, çocuğun mahrumiyet vâveylalarını ber-taraf etmek için veli ve veliyeleri tarafından mürebbiyâne tevbihe bedel yalan söylemek ciheti ihtiyar olunur ve çocuk bilâhere muğfel olduğunu anlayıp da bundan dolayı bazı evzâ-ı garibe-i tıflâne izhârıyla şikâyetlere kalkışınca, ya bir kahkaha-i hayret-ârâ veya daha büyük bir kezb-i hevesrüba ile mukâbele edilirdi."* (s. 150) Sadece zevk uğruna yalan söylemeyi seven ve karşı tarafın mağduriyetini düşünmeyen Keşfi Bey'in kişiliği hastalıklı ve bencildir. Bu kötü huyun Keşfi Bey'in ahlakına yerleşmesi çocukluk dönemindeki yanlış eğitimden kaynaklanır. Yalan söylemeyi huy edinen Keşfi Bey'in bir diğer olumsuz özelliği de alafrangalaşma isteğidir. Kendi kimliğinden kurtulmak

isteyen, kendi dilini küçümseyen Keşfi Bey tahsil için çaba sarfetmeyi de gereksiz bulur.

Nabizâde Nâzım'ın *"hakikiyyun mesleğinde yazılmış roman mütalaa etmemişseniz, işte size bir tane ben takdim edeyim."* (s. 189) diyerek gerçekçi bir roman olduğunu belirttiği *Karabibik* köylülük ve çiftçilik hayatına dair fikirler veren bir eserdir. Anadolu'nun bir köyünde çiftçilikle uğraşan Karabibik hayatı boyunca hiç eğitim görmemiş, zor şartlarda yaşamını sürdürmeye çalışan bir köylüdür. En büyük isteği ise bir çift öküz satın almaktır. Fakat maddi durumu iyi olmadığından bu hayaline ulaşmak için devamlı bir çare düşünür. Eğer bu isteğine kavuşursa *"bir çift güzel öküzü önüne katarak köy halkının arasında sevinçten şarkı ünleye ünleye yürü[mesi]"* (s. 197) onun en büyük hayalidir. Maddi sıkıntısına bir çözüm bulamayan Karabibik zihninde sayısız alışveriş hesabı yapsa da işin içinden çıkamaz. Ancak o zaman okuma yazma öğrenmemenin eksikliğini hisseder. *"Ah hocalar gibi yazıp okuma bilmemek ne kadar fena. Mah işte ne kadar borç vardır, insan bilmez ki; keşke kızanken mektebe gitseydi! O vaktin beherinde de köyde bir hoca var mıydı ya!"* (s. 198) diyerek eğitim görmeyişine hayıflanır. Küçükken okula gitmediğine pişman olan Karabibik bu pişmanlığını o zamanlar okulun, öğretmenin yaygın olmamasına da bağlar. Nabizâde Nâzım, Karabibik'in bu eksikliğini fark etmesiyle köylü halkın da tahsilin önemini, okur-yazarlığın gereğini idrak etmeye başladığına dikkat çeker. *"İşte bunlar hep aklının ermediği yeni icat şeyler. Ey ayol! Okumuşluk başka şey, adam böyle çelebi sözler öğrenir. ...Hey gibi cahillik hey!.. Kendisi, Karabibik çocukken şimdiki gibi okumak yazmak olsaydı. Hey gidi hey! Hoca olur, dünyayı Konya'yı öğrenirdi. Ey gayri ne yapalım? İşte böyle…"* (s. 209)

Düzenli bir eğitim sürecinden geçen yazar Nabizâde Nâzım eğitimin önemini okuruna Karabibik üzerinden duyurur. Köylü bir insanın cahilliğini fark edip okumadığına pişmanlık duyduğu yerlerde bu amaç daha belirginleşir. Karabibik gibi cahil kalmış bir insanın bakışıyla tahsilin insan hayatındaki gereği ve önemi dile getirilir. Burada dikkat çeken diğer bir nokta da okuma-yazmanın eskiden yaygın olmadığına vurgu yapılmasıdır. Tanzimat'tan önceki dönemde kısıtlı olan eğitim faaliyetleri modenleşmeyle birlikte düzenlenerek yaygınlaştırılmaya başlanır. Okur-yazar oranının artması için Anadolu'nun pek çok köyünde mektep açma çalışmaları hız kazanır. Yazar da eğitime dair bu iyileştirmeden önceki eksikliği romanına yansıtır.

Karabibik romanında çiftçilikle hayatını sürdüren bir köylünün eğitim görmenin önemini idrak etmesi eğitimin bireysel gerekliliğini hatırlatırken Tanzimat'ın ilanıyla toplumsal bir uyanışın başladığını da gösterir. Eğitimli bir insanın içinde bulunduğu zoruluklardan daha rahat kurtulabileceğini anlayan Karabibik, Tanzimat'ın getirdikleriyle güçleneceğine inanan Osmanlı'yı temsil eder.

Zehra romanında karşımıza çıkan Subhî iyi bir ailenin çocuğudur. Küçüklüğünden itibaren *"Subhî'nin talim ve terbiyesine itina gösterilmiştir. Mâlumât-ı ibtidaiyyeyi sade pederinden almış ve ibare sökmek istidarını kesbettikten sonra 'mahalle mekteplerinden' birine verilmişti[r]."* (s. 11) İlk eğitimini, terbiyesini babasından alan Subhî okuma-yazma çağı gelince mahalle mektebine gönderilir. Çok başarılı bir öğrenci olan Subhî kısa zamanda rüştiyeye gider orada da parlak bir tahsil hayatı geçirir. *"Çocuk sair talebenin iki senede kazanacağı bidaayı dokuz on ay içinde edinmekle oradan rüştiyeye geçmiş ve ikmâl-i tahsil ile bâ-şehadetname oradan da çık[ar]."* (s. 12) Babası ölmeden önce oğlu Subhî'yi zengin bir tüccarın yanına kâtip olarak yerleştirir. Subhî doğduğu andan itibaren düzenli bir terbiye ve talim sürecinden geçer. Fakat romanda eğitimle bazı insanların kötü ahlaktan uzaklaşamadığı gösterilir. Subhî nefsine ve duygularına hakim olamayarak kendisini sefalete, kötü yola sürükler.

Mizancı Mehmed Murad'ın yazdığı *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı ?* adlı eserin müspet kahramanı Mansur Bey yazarın kendisini temsil eder. Fikirleri ve davranışlarıyla aydın bir kişiliği yansıtan Mansur Bey'in ülkesi için sergilediği birleştirici ve lider ruhu onun eğitimli kişiliğine de işaret eder. Yazarın çözülmekte olan bir toplumun ancak eğitimle yeniden toparlanacağına olan inancını Mansur Bey tipindeki insanlar doğrulamaktadır. Mansur tıp okurken bir yandan da tarih, hukuk, siyasetle de yakından ilgilenir. Paris'teki önemli konferansları kaçırmayıp bu konularla ilgili de pek çok kitabı okuyarak kendisini her açıdan yetiştirmeye çalışır. Romanda Mansur'un çalışkanlığı ve okuma sevgisi şöyle belirginleştirilir: *"Pek çok çalışırdı. Fakat vazife-i asliyesi olan derslere günde iki saatten ziyade vakit tahsis etmezdi. Sini ilerledikçe kitap okumaya merakı nispetsiz olarak tezayüt eylemişti."* (s. 90)

"Fransa'dan Frenk olmadan" (s. 108) geldiğini belirten Mansur yurt dışında tahsilini ilerletip vatanına hizmet etmek bilinciyle geri döner. Mansur eğitiminden sonra mesleğini yapacağı yer olarak İstanbul'u seçer ve bu ulvî şehirle ilk defa karşılaştığında

yoğun duygular hisseder. Onun gözünde tarihi ve taşıdığı kudsiyetle bu güzel şehir şöyle anlamlanır: İstanbul *"meslek ve maksad-ı hayatı tahdit etmek zamanı gelince en mukaddes âmalin tahsiline, en ulvi efkârın tervicine merkez olmak üzere tercih ve ihtiyar olunmuş bir kıblegâh-ı âlem[dir]."* (s. 63) İstanbul'a gelişiyle birlikte insanlarda yanlış Batılılaşmanın izlerini gören Mansur'un hayal kırıklığı misyoner mektebinden sonra Frenk tarzı giyen kişileri ve Fransızca konuşmaları işitmesiyle daha da artar. Mektebi bitirir bitirmez ilk defa ulu şehir İstanbul'a gelen Mansur, İstanbul içindeki bu kültürel değişmeyi idrak etmeye çalışır. "Kuruş" yerine "frank" sözcüğünün kendisine söylenmesinden sonra hayalindeki İstanbul'un gerçeğiyle uyuşmadığını anlar. Mansur'un İstanbul'a karşı izleniminin uzunca ve detaylı bir şekilde tasvir edilmesinin nedeni doğu-batı sentezini iyi yapabilmiş, kültürlü ve ahlaklı bir aydının gözünden yaşanan kültürel buhranın izlerini sunmaktır.

Alafrangalığa özenmiş bir İstanbul'la karşılaşan Mansur, kimliğini oluşturan değerlerine son derece bağlı bir insandır. Aynı hassasiyetin İstanbul'da yaşayanlarda olmamasına hayıflanır. Tanık olduğu manzara karşısında yaşanan üzücü olaylardan birisi de Türkçenin yok edilmeye çalışılmasıdır. Mansur, vapurdan indikten sonra kalacağı otele gittiğinde otelin kapısında yalnızca Fransız lisanıyla yazılmış "Hôtel d'Amerique" tabelasını görür. Kendi vatanında ana dilinin yok oluşunu görmekle kalmayıp otel odasının da geleneksel tarzın dışında döşenmiş olduğunu ve seccadenin bulunmadığını fark eder. Batılılaşmanın sosyal ve kültürel hayat üzerindeki etkisinin kimliksizliğe giden bir yol olduğunu düşünen ve bundan rahatsızlık duyan Mansur, alafrangalığı yanlış anlayan bilinçsiz bir kalabalığa karşılık değerlerine sahip çıkan bir duruş sergiler.

Mansur mektebini başarıyla bitiren sorumluluk sahibi bir aydın insanın temsilidir. Tahsilini tamaladıktan sonra başlayacağı görevi layıkıyla yerine getirip getirmeyeceğinin iç hesaplaşmasını yapar. Mansur'un bu sorumluluğu almadan önce yaşadığı duyguları yazar şöyle anlatır: *"Mektep çocuğu, cemiyete aza sıfatıyla dahil olmak üzere kapıya kadar gelmişti. Bu hâlde bir kere arkaya dönmek, maziyi bir daha gözden geçirmek, hesapta bir noksan varsa ikmal etmek, başka bir âlem-i vezaif ve mesuliyete geçmekte bulunan vücudu terbiye-i zimmet ettiğine kani olmuş bir vicdan ile tekviye eylemek tabiî idi."* (s. 78) Mansur için mesleğini yapmak *"ömrünün en büyük inkılâbında bulunmak"* (s. 78) demektir. Ona göre *"insan için hizmetsiz durmak*

müşküldür. Çünkü devlete, cemiyete hizmeti olmayan insanın hayvandan farkı kalmaz." (s.192) Vatanına ve milletine faydalı bir vatandaş olmak insani gerekliliklerdendir.

Çalışkan ve azimli bir kişiliğe sahip Mansur sadece emeğinin karşılığı olan parayla geçinmeyi isteyecek kadar da ilkelidir. Devlet dairelerinde boş zaman geçirererek para kazanan ve hatta torpille görevinde yükselip daha çok maaş alan memurların durumuna tanıklık ettikçe ülkenin geleceğinden endişelenir. Bu düzensizliklerin ancak eğitim ile çözüleceğine inanır. Çeşitli yerlerde devlet memurluğunda bulunan Mizancı Mehmed Murad devlet dairelerindeki bozulmaları gördükçe buna bir çözüm bulmak ister. Bu çürümenin sebebinin eğitimsizlik olduğunu dile getirir. Devlet dairelerindeki yolsuzlukların giderilmesi, İslam birliğinin durumunun düzelmesi için tek yolun *"neşr-i marifet ve talim-i âdap"* (s.193) olacağını söyler. Ayrıca *"eksik olan yalnız maariftir. Onun neşri o kadar güç müdür?"* (s.209) diyerek yöneticilerin ve sistemin sorgulamasını da yapar. Vatan evlatlarına bilgi verilip, memurların en kısa sürede eğitimlerine başlanması gerektiğini *"ittihad-ı İslâm'ın husulünü temin edecek kılıç değildir, maariftir"* (s. 208) sözüyle açıklar. Bir milletin kurtuluşu savaş alanlarında kılıç kuşanmakla sağlanmaz. Bunun için ilk ve en temel şart eğitimdir.

Mansur en başta düzeltilmesi ve iyileştirilmesi gereken konunun eğitim olduğunu düşünse de hükümetin bu konudaki politikasını yeterli bulmaz. Ona göre hükümet eğitimin gelişmesine dair uygulamalarında aynı kararlılıkta ve inançta değildir. "*Hükümet, neşr-i maarife henüz ciddi surette başlamamıştır. (...) Rical henüz maarifin kadrini takdir edememiş[tir]."* (s.209) Hükümetin eğitim sistemini bu şekilde eleştiren Mansur, devlet adamlarının, yetkili kişilerin eğitimin önemini hâlâ anlayamadıklarını belirtir. Yönticilerin geçerli ve etkili bir eğitim anlayışı olmayışına karşılık Mansur bazı önerilerde bulunur. *"Hususi teşebbüsler, derece-i iptidaiye ve taliyede mektepleri o husule getirir. Fransa'da, Rusya'da, İngiltere'de tahsil-i ilim etmiş Afrika, Kafkasya, Hint Müslümanlarını bunun için iptida merkeze celbetmek lazımdır."* (s. 210) der. Geniş açılı bir eğitim reformu düşünen Mehmed Murad siyasi platformda dile getirmek istediği düşüncelerini *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında işler. Ayrıca temeli eğitim üzerine kurulmuş bir geleceğin parlak olduğuna inanan yazar bu yoldaki kararlığını romanda Mansur aracılığıyla şöyle ifade eder: *"İstikbal bizimdir. Bir gün evvel o mertebeye vusul için bütün mesai-i devlet ve milletin iptida neşr-i maarife hasr*

olunması lazımdır." (s. 210) Devletin eğitim için girişimleri başladığı zaman halkın da bu konudaki desteği birleşince gelecek günler umut verici olacaktır. Bu görüş eğitimle harmanlanmış bir toplumun her koşulda ayakta kalacağına olan inancın yansımasıdır. Mizancı Murad, Mansur aracılığıyla eğitimin sistemleştirilmesi ve geliştirilmesi adına önerilerde bulunmaya devam eder. Bunlardan diğeri de devlet dairelerine alınacak memurların kalitesiyle ilgilidir. Düzenli bir eğitimden geçip şehadetnamesi olmayanları memurluğa almamakla hem eğitim kurumlarının etkililiği artırılırken hem de devlete, millete olan sorumluluğun bu şekilde yerine getirilebileceği görüşünü sunar. *"Mutlaka Kaleme alınacak bir efendi, bir vazife-i malûme-i Resmîye ile mükellef olmalı, diğer taraftan mekâtip-i âliyeden şahadetnamesi olmayanları Kapıya uğratmamalıdır. Bununla hem istifade-i devlet temin edilmiş olur, hem de etfal-i ümmete karşı büyük bir iyilikte bulunulur."* (s. 270-271)

Mizancı Mehmed Murad bütün problemlerin temeline eğitimi yerleştirir. *"Zaafı, eğitim tarzındadır. Islah edildiği takdirde kuvveti de buradan doğacaktır. Zira her şey iyi yetişmiş insan gücüne bağlıdır."* (Emila, ?:98) *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında da Mansur iyi yetişmiş bir kahramandır. Yazar milletinin geçmişi ve geleceği üzerinde zihin yoran, eğitimin ışığıyla sağlam temellere oturan bir toplumun varlığına inanan Mansur'la yükseliş yolunu gösterir. *"İşi şimdi anladım. Müthit hakikati öğrendim: Devletin, padişahın sadıklarına, muhiplerine meydan-ı hizmet set olunmuştur.!*

Buna çare ne?

'...Yine maariftir, yine maarif!..'" (s. 276)

Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? romanında Mansur'dan sonra bir diğer müspet kahraman Mehmet Efendi'dir. Çankırılı bir Türk doktor olan Mehmet Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'de birinciler arasında eğitim görmüş âlim bir insandır. İki sene Paris'te bulunmuştur. Yardımsever bir insan olan Mehmet Bey dürüst ve ahlaklı kişilerin eğitimle milletine nasıl faydalı olacağını gösterir. Mansur'dan sonra yazarın düşüncelerini aktaran eğitimli bir kahramandır.

Fatma Aliye Hanım'ın *Muhadarat* romanında Fazıla'nın kardeşi Şefik'in eğitim hayatından sıkça bahsedilir. Küçük yaşından itibaren iyi bir eğitime tabi olan Şefik'e bu konuda hem babası hem de ablası çok yardımcı olur. Özellikle Fazıla, kardeşi Şefik'in

eğitimini aksatmaması için fedakârlıklarda bulunur. Romanın sonunda da Şefik'in Mekteb-i Harbiye'den başarıyla mezun olduğu okura duyurulur. Böylece aile tarafından eğitimi desteklenen bireylerin bu yolda başarıyla ilerlediği Şefik aracılığıyla anlatılır.

Refet romanında kadını bir meta olarak gören erkeklerin eleştirisi Mucip üzerinden yapılır. Mucip, Refet'in amcasıdır. İhtiyaçlı zamanında Refet'e sahip çıkmaz. Fakat Refet, okuyup hesap kitap yapabilecek bir seviyeye gelince kendi menfaati için işlerini takip eder düşüncesiyle genç kıza yaklaşır. Onunla evlenerek para pul işlerini Refet'in düzenleyebileceğini düşünür. Mucip,*"kendi malumatsızlığını, tahsilsizliğini alacağı zevcenin malumatıyla örtmek iste[yen]"* (s. 206) bir kişidir. Kadına değer vermeyen, eğitimsiz erkeklerin temsilidir. Romanda Mucip'e zıt bir kişilik olarak Şule'nin dayısı çıkar. Refet'in Darülmuallimat'tan arkadaşı olan Şule'nin dayısı okur yazar, ilmin önemini idrak eden biridir. Bu nedenle Şule'nin eğitim almasını sağlar. Fatma Aliye İslamiyet'in ilme bakışını roman içerisinde bir mektupla dile getirir. Dayısının Şule'ye yazdığı mektupta Hz. Peygamber'in insanlığa hayatları boyunca ilim tahsilini emrettiği vurgulanarak ilmin, öğrenmenin Müslümanlığın bir gereği olduğu belirtilir. Bu mektuptaki düşünceler dönem içerisinde Müslümanlığı bozduğu yönünde okuma yazmaya karşı olan taassup sahibi kişilere bir cevap niteliği taşır.

Enîn romanının erkek kahramanlarından Suat, Sabahat'in nişanlısıdır. Küçüklüğünden beri Sabahat'e ilgi duyar. Genç kızın evlenmeden önce birbirlerini biraz tanımak için zaman istemesine hak verecek anlayışa da sahiptir. Etrafındakilere faydalı olmayı isteyen Suat eğitimin önemini kavramış bir insandır. Köylünün okumasının, eğitim almasının şart olduğunu düşünür ve bunun için hiçbir fedakârlıktan kaçınmaz. Sabahat'la evlendikten sonra evlerinde çalışanların terfilerini sağlamak için iptidai ve zirai özel mektepler açmayı düşünür. *"Malikânelerimiz içinde bulunanların sefalette bulunmamasına, onların terfi-yi hâllerine çalışırız. Oralarda birer iptidai ve zirai hususi mektepler açarız. Birkaç muallime ücret vermek büyük bir masraf olmaz. Onunla hem köylülerimiz, amelelerimiz kadın, erkek cümlesi temeddün ve terakki eder arazimiz de daha ziyade mamur olur."* (s. 90) Suat, herkesin eğitim görmesini arzu ederken aynı zamanda bu eğitimin topluma nasıl fayda sağlayacağını da düşünür. Aydın görüşlü erkekleri temsil eden Suat medeniyetin çalışmakla, eğitimle yükseleceğine inanır.

Fatma Aliye *Enîn* romanında kızların eğitimi kadar erkeklerin eğitiminin de önemli olduğuna değinir. Bu düşünce Rıfat ve kardeşlerinin iyi bir tahsil görmesinde netleşir. Uzun bir öğrenim hayatı geçiren Rıfat'ın edebî yönü kuvvetlidir. Şiir yazar aynı zamanda bestekârlık yönü de vardır. Keman, ut, piyano gibi enstrümanları çalar. Yazar, Rıfat aracılığıyla bilgi yönünden donanımlı olan erkeklerin sanatsal yönlerinin de gelişmiş olduğuna dikkat çeker.

Tanzimat dönemi romanlarında erkeklerin eğitimi ve ahlaki tutumları anlatılırken bunun birey ve toplum üzerindeki etkileri de dile getirilir. Romanlarda ailesi tarafından eğitimine önem verilen, iyi bir eğitimle vatanına hizmet eden erkekler yer alırken özellikle yanlış Batılılaşmanın kurbanı olan erkeklerin eğitim sorunu açığa çıkar. Eğitim görmeyen ve Batılılaşma tutkusunun esiri olan erkek kahramanların kendisine ve topluma faydasız oldukları vurgulanır. Bu süreçte ailenin çocuk eğitimindeki tutumundan da bahsedilir.

Tanzimat yazarları ülkenin geleceğini inşa eden, kültürü ve ahlakıyla Osmanlı insanını temsil eden ideal kahramanlarını kurgularken hepsinin ortak paydasını eğitimli olmalarında birleştirir. İdeal erkek kahramanlar eğitim aşamalarını başarıyla tamamlayan, kendisini her konuda yetiştiren tiplerdir. Bilgisi, terbiyesi ile örnek olan bu kahramanlar aynı zamanda eğitimin önemini anlayarak bu fikri etrafına aşılamaya çalışan kişilerdir. Eğitimli erkek kahramanlar modernleşmenin bilinçli uygulayıcıları olmalarının yanında kaliteli bir eğitim anlayışının/sisteminin oluşmasındaki çabalarıyla da öne çıkarlar.

2.2.2.1. Esir/Köle/ Uşak Konumundaki Erkeklerin Eğitimi

Tanzimat romanlarında esir/köle/uşak konumundaki erkekler kadınlara göre daha az yer alır. Bu konumdaki erkeklerin eğitim durumları hakkında fazla bilgi bulunmaz. Sadece bu kişilerin evin beyi tarafından nasıl davranılması, konuşulması gerektiğine dair eğitildiği belirtilir.

Sergüzeşt romanında Cevher isimli Sudanlı erkek bir esirden bahsedilir. Fakat eğitim durumu hakkında bilgi yoktur. Romanda Dilber'e olan ilgisi ve desteği ön plandadır.

Mehmetçik, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanında Felatun Bey'in ve kardeşinin uşağıdır. *"Daha dünyayı öğrenememiş ayda yüz kuruşun meftunu ensesine muhabbet ve aferin makamında bir tokat vurulmasının mecburu bir adam"* (s. 7) oluşuyla evdeki bir uşağın konumunu okura yansıtır. Hane halkının isimlerini yanlış telaffuz etse de *"gam cüzüne kadar okumağa muvaffak"* (s. 8) olacak seviyeye gelir. Tanzimat dönemi romanlarında kadın esirlerin, cariyelerin terbiyesini vermek genelde evin hanımının sorumluluğundayken uşakların terbiyesiyle de evin beyi ilgilenir. Romanda Mustafa Merakî Efendi'nin sağlıklı iletişim kuramadığı bir insanı uşak olarak evine almasının nedeni de terbiyesini kendisinin verecek olmasıdır. Mehmetçiği istediği gibi terbiye eden Mustafa Efendî onu alafranga üsluba ve tarza alıştırmak konusunda eğitir. Yanlış telaffuz ettiği kelimeleri düzeltmekle kalmaz onların Fransızca karşılığını kullanmasını da ister ve açıklamalarda bulunur. Yazar alafranga hayranı olan bir ailede Frenkleşmemenin mümkün olmayacağını ve Mustafa Efendi'nin alafrangalaşma yolunda ne kadar kararlı olduğunu evdeki uşağın terbiyesindeki eğitimiyle gösterir. Mustafa Efendi, uşağını terbiye etme ve eğitme konusunda takındığı hassas tavrı kendi çocuklarının eğitimi için göstermeyen bir babadır.

2.3. Eğitimin Aktarılış Biçimi ve Yansımaları

2.3.1. Kurumlar Aracılığı ile Eğitim: Okul/Mektep ve Diğer Eğitim Kurumları

Tanzimat romanlarında kahramanların eğitim süreçleri aktarılırken aile içindeki eğitimlerinden sonra eğitimin kurumsal bir boyutta devam ettiği görülür. Romanlarda genel olarak kahramanlar ilk önce sıbyan mektebine başlar ve bir süre bu mektepte okuma yazma eğitimi alırlar. Mektepte okuma yazma öğrenen kahramanların bu süreçteki başarısına kısaca değinilerek eğitimlerinin daha sonraki aşamasına geçilir. Kız ve erkek kahramanların bu mekteplerde birlikte eğitim almalarına özellikle vurgu yapılır. Kahramanların buradan sonraki eğitimleri cinsiyetlerine göre farklı şekilde ilerler. Sıbyan mektebinden sonra kurumsal eğitim kız çocuklar için son bulurken erkekler için devam eder. Erkek çocuklar sıbyan mektebinin ardından rüştiyeye giderler. Kız çocukları ergenliğe girmeye başladıkları için kalabalık ortamlardan uzaklaştırılır, okuldan alınır ve ailelerin isteği üzerine örtünürler. Eğer bu ailelerin imkanı varsa kız çocukları eğitimlerine kaldıkları yerden özel bir hoca eşliğinde devam ederler. Erkek

çocukları için sıbyan mektebinden sonra eğitim süreçleri iş sahibi olana kadar ilerler. Rüştiyedeki eğitimlerini tamamlayan kahramanlar devlet memuru olabilirken aynı zamanda eğitimlerini bir üst aşamaya taşıyabilmek için Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıp gibi okullarda eğitim alırlar.

Tanzimat'ın ilanından sonra eğitim sisteminde modernleşme çalışmaları başlarken kız çocuklarının eğitimleri gündeme alınır ve bu durum romanlarda da sıkça işlenir. Kadınların eğitimleri için girişimlerde bulunulması ve desteklenmesi bu faaliyetlerin temelinde yer alır. Kız çocuklarına yönelik önemli bir girişim Maarif Nezareti'nin teklifiyle kız rüştiyelerinin açılması ve sayıca çoğaltılmaya çalışılmasıdır. Tanzimat'tan sonra kadının toplum içerisinde değer kazanması ve birey olarak varlığını kabul ettirmesi onların sosyal hayatta aktif olarak yer almaya başlamasını sağlar. Bu aşamada kadınlar bazı meslekleri de icra ederler. Bu süreçte kadınlar için uygun görülen meslek öğretmenlik mesleğidir. *"Türk kadınının eğitim tarihindeki en önemli olaylardan biri de Dârülmuallimât'ın açılmasıdır. Zira, bu okulun açılmasıyla kadınların eğitim imkânları genişlemiş, yeni bir çalışma ortamı hazırlanmıştır."* (Kurnaz, 2011:53) Tanzimat romanlarında kız çocuklarının öğretmen olma ideali ile darülmuallimatlarda eğitim görme isteğine ve bu mesleği yerine getirmelerine de değinilir.

Taaşşuk-ı Tal'ât ve Fitnat romanında Saliha Hanım'ın zamanına göre bilinçli bir anne ve modern bir kadın olmasının temelinde küçük yaşlarda gördüğü eğitim bulunur. Saliha Hanım beş yaşına basar basmaz mektebe gönderilir ve burada dört yıl başarılı bir şekilde okur. Onun kısa sürede okuyup yazmasından memnun olan ailesi kızlarının eğitimini devam ettirir ve Saliha Hanım çok kısa sürede daha da başarı göstererek mektepteki kızların ikinci hocası olur. Küçük yaşta okuması için destek gören bir ailede yetişen Saliha, anne olduğu zaman aynı özeni kendi evladına da gösterir. Saliha'nın Talat'a karşı kendi anne-babasının gösterdiği ilgiyi devam ettirmesi aile içerisinde eğitimin bir zincir halinde ilerlediğine işarettir.

Saliha, eşi Rif'at Bey'le küçük yaşta mektep sıralarında okurken tanışır. Beraber mektebe gidip ders görürler. Buradan kız-erkek çocuklarının sıbyan mektebinde beraber eğitim gördüğü anlaşılır. İlk eğitimlerini eşi ile birlikte alan Saliha zaman ilerledikçe bazı kısıtlamalara maruz kalır. Sıbyan mektebinde ilk eğitimlerini gören kız

çocuklarının eğitimlerini tamamladıktan sonra okuldan alınmaları bu kısıtlamalardandır. Ergenlik çağlarına yaklaşan kız çocuklarının erkeklerle aynı ortamda bulunması uygun görülmediği için onların eğitimi ya sonlandırılır ya da evde özel bir hoca veya dadı eşliğinde bir müddet daha devam ettirilir. Aynı durum Saliha'nın da başına gelir. Saliha'ya on- on bir yaşlarına geldiğinde ferace giydirilip yaşmak hazırlanır ardından Saliha mektepten alınır. Babası bu sürece kadar kızının iyi bir eğitim gördüğüne inanır ve evde kendi desteğiyle eğitimini devam ettirebileceğini söyler. Yazar romanında o dönemde kız çocuklarının eğitimleriyle ilgili yapılan bir yanlışa dikkat çeker. *"Biz adetin haricinde nasıl hareket edebiliriz? Herkes sonra bize gülecek"* (s. 21) diye düşünen bir baba aracılığıyla kız çocuğunun eğitimini sonlandırmasının en önemli nedenlerinden birisinin sosyal baskı olduğu vurgulanır. Kızların eğitimine yönelik toplumsal baskının oluşturduğu engelin yanında bir diğer engel de kurumsal yetersizliktir. Kız çocuklarının eğitiminin yarıda kalmasında onlar için özel mekteplerin ve hocaların bulunmayışı Saliha'nın babasının düşünceleriyle dile getirilir. *"Ne yapalım? İşte hâlâ kızlar için mahsus mekteplerimiz, kadın hocalarımız yok ki… Erkek mektebine on beş yaşında bir kız nasıl gidebilir?"* (s.21) Kız çocuklarının eğitimi için gerekli okulların bulunmamasının yanında bu öğrencileri yetiştirecek kadın öğretmenlerin olmayışı da kızların eğitiminin önündeki önemli sorunlardandır.

Yenileşmeye başlayan bir toplumda Tanzimat aydınlarının birçoğunun savunduğu düşünce modernleşme için ilk adımın eğitim konusunda atılması gereğidir. Şemsettin Sami *Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat* romanında kız çocuklarının eğitimden mahrum bırakılmasının ve eğitim kurumlarındaki yetersizliğin eleştirisini yapar.

Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat'ta Fitnat'ın on dört yaşına kadar olan eğitiminden bahsedilir. Fitnat, beş yaşından sekiz yaşına kadar mektebe gönderilir. Fakat üvey babası Fitnat'ı mektebe yalnız göndermeyerek peşine bir adam takar. Sekiz yaşına gelince de kızını mektepten alır ve eve kapatır. Tanzimat romanlarında belli bir yaştan sonra mektep hayatından koparılan kızların evdeki eğitim süreci el becerilerinin gelişmesi üzerine kuruludur. Evde dikiş ve nakışla uğraşan kızlar hem el becerilerini geliştirir hem de bir uğraş edinirler. *"Fitnat Hanımın dikiş dikmek ve nakış işlemeye o kadar sevdası vardı ki, sabahleyin kalkıp kendine ve odasına güzelce bir düzen verdiği gibi, gergefi önüne alıp, veyahut dikişe başlayıp hiç baş kaldırmazdı."* (s. 45) Eğitim

hayatı sonlandırılan Fitnat'ın da bu düzene ayak uydurarak kendisini el becerilerine adadığı görülür.

Samipaşazâde Sezâi *Sergüzeşt* romanında bir eğitim kurumu olarak mektebin çocuk açısından önemine değinir. Bunu Dilber'in okulla ilgili düşüncelerine yer verdiği kısımlarda açığa çıkarır. Tek arzusu okumak olan ve kısa sürede gösterdiği başarı ile de Türkçeyi öğrenip konuşan Dilber'in en mutlu olduğu anlar mektebe gittiği zamanlardır. Mektep kurumsal boyutuyla Dilber için yeni bilgiler öğrenip daha donanımlı hâle geldiği bir mekan olmanın yanında kendini değerli ve huzurlu hissettiği bir yerdir. Mektepte kimse tarafından gururu incitilmez, özgür bir şekilde hareket eder. Başarısından dolayı hocasından övgü dolu sözler işitir ve kendisine Latife isminde bir kız arkadaş da edindiği için Dilber'in hayatında mektebin yeri çok özeldir. Ayrıca mektep Dilber için bir kaçış mekanıdır. Evde gördüğü kötü mualemelerden kurtulduğu aynı zamanda yeni şeyler öğrendiği bir yerdir. Mektep Dilber'e eğitim imkanın yanında huzuru da sağlar.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında Felâtun Bey Mekteb-i Rüşdiye eğitiminden sonra kalemde çalışmaya başlar. Ondan önceki eğitim aşaması hakkında bir bilgi yoktur. Râkım Efendi ise beş yaşından itibaren mahalle mektebine giderek ilk eğitimini alır. Daha sonra rüştiye mektebinde eğitimini tamamlayarak Hariciye Kalemi'nde çalışmaya başlar. Râkım Efendi'nin eğitimine dair verilen bu bilgilerden tahsil hayatında hiçbir aşamanın atlanmadığı ve iyi bir eğitim alarak iş bulmaya hak kazandığı anlaşılır. Her iki kahraman mektep hayatı geçirse de eğitimin ve okulun ikisi üzerinde farklı etkileri olduğu görülür. Râkım Efendi bilgi yuvası olan mekteplerden Felâtun'a göre daha çok faydalanır.

Ahmet Mithat'ın *Kafkas* adlı romanında eğitimin farklı bir kurumda işlenişinden bahsedilir. Rusların askerî eğitim anlayışını öğrendiğimiz romanda Kaplan Bey ve Selim Kamaro Rus askerî mekteplerinde Rus lisanıyla eğitim görürler. Bu, Rusya'nın Kafkas halkının birleşip güçlenmesini engellemek adına uyguladığı bir eğitim politikasıdır. Bu eğitime Kafkas halkından olan insanlar askerî hizmet için dahil edilirler. Genç olan yerliler askerî okula alınarak Moskof lisanıyla askerî ilmi öğrenirler. Buradan sonra askerî hizmete yerleştirilen gençler eğer Ruslara olan bağlılıklarını kanıtlarlarsa daha yüksek makamlara getirilirler. Ahmet Mithat Efendi bu okullarda

okuyan Türk kökenli Kafkas çocuklarının millî kimliklerinden hiçbir şey kaybetmediklerini Kaplan Bey başta olmak üzere Kafkas halkından diğer örneklerle gösterir. Bir milletin birlik olmasında eğitim ne kadar önemliyse o milleti yok etmede de en etkili çözümün eğitimi bozmak olduğu fikri işlenir. Bu tutumun düşman devletlerin uyguladığı bir eğitim politikası olduğunu *Kafkas* romanı aracılığıyla öğreniriz. Romanda bir milleti ayakta tutan eğitim ve askerî güç birlikte yok edilmeye çalışılır. Siyasi tehlikeyi sindirmenin en etkili yollarından olan eğitim Kafkas romanında askerî bir strateji olarak kullanılır. Rusların askerî mektepler aracılığıyla kendi kültürlerini Türklere aktarıp onları en kısa ve kolay yoldan asimile etmeye çalışmalarında eğitim en önemli araç olmuştur.

Acâyib-i Âlem romanında kahramanlarını kuzey taraflara seyahate çıkaran Ahmet Mithat Efendi oralardaki çeşitli eğitim kurumları hakkında detaylı bilgiler vererek o kurumların tanıtımını yapar. Suphi Bey ve Hicabi Bey, Moskova'ya geldiklerinde *"evlâd-ı zinânın talim ve terbiyeleri"* (s.155) için yapılmış özel bir kurumla karşılaşır. *"Her sene buraya binlerce evlâd-ı zinâ alınır ki eğer bu daire bulunmayacak olsa validelerinin yüz karası olan bu çocukların hemen kâmilen helâk olacakları ve daha faci bir surette bililtizam helâk edilecekleri bedihî ve aşikâr[dır]."* (s. 156) Yetiştirme yurdu mahiyetindeki bu yerlere çocukların alınma sebebi açıklanır. Buraya alınan çocuklar eğer sağlıklıysa süt annelere teslim edilir. Vücutça zayıf olanlar ise tedavi edilir. Romanda piçhane olarak geçen bu yerde genç kızların ve genç erkeklerin talim ve terbiyesi farklı şekillerde verilir. Ama her iki cinsin de iş sahibi olmalarına yönelik bir eğitim süreci bulunur. *"Genç kızlar onlara mahsus bir hastanede dahi etyâma mahsus olan dairesinde talim ve terbiye edilirler."* (s.156) Erkekler ise buradaki eğitimlerinin sonunda genelde çiftçi olurlar. *"Senevî yüz elli kadarı Moskova mekteb-i sanâyiine verilerek türlü türlü sanatlar tahsil ederler. Her sene iki yüz elli kadarı dahi gurebâ hastanesinde cerrahlık öğrenmek için çırak verilirler."* (s. 156) Ahmet Mithat Efendi, ailesi olmayan çocukların devlet politikasıyla nasıl bir talim ve terbiye sürecinden geçtiklerine Moskova'daki örnekle değinir. Yazarın bunu anlatmaktaki amacı ailesiz yetişen çocukların hayata ve topluma faydalı bir birey olarak kazandırılmaları için düzgün bir eğitim almaları gerektiğini vurgulamaktır.

Moskova'daki keşiflerine devam eden Suphi ve Hicabi 1775 senesinde İmparatoriçe Elizabet zamanında kurulan ve dokuz yüzden fazla öğrencisi olan bir

darülfünundan bahsederler. Avrupa'da bir örneği olmayan *"Almanyalı bir muallimin tertip eylemiş olduğu ilm-i teşrih müzehanesi[ne]"* (s. 157) sahip olan bu darülfünunda "ilm-i madeniyyata" ve "teşrîhât-ı miskroskopiyyeye" dair nümuneler bulunduğu için burası oldukça değerli bir eğitim kurumudur. Romanda bu darülfünunun fiziki şartlarındaki uygunluktan da bahsedilir.

İki genç Odessa'daki seyahatlerinde "bahçıvanlık mektebi"ni gezerler. Bahçıvanlık mektebinin hocaları mekteplerini şimdiye kadar hiçbir Türk'ün gelip ziyaret etmediğini söyleyerek Suphi ve Hicabi'yi görmekle şaşkınlıklarını dile getirirler. Nebatat bahçesine sahip bu mektepte seracılık yöntemiyle zamanından önce veya sonra pek çok sebze ve meyvenin yetiştirildiğinden bahsedilir. Oradaki muallimlerden bahçıvanlığın gelişimine yönelik ne gibi hizmetler yapıldığına dair bilgiler aktarılırken Osmanlı mahsullerinin pahalı karşılanmasının nedenlerine de değinilir.

Ahmet Mithat Efendi *Cellât* adlı romanında çocuk eğitimi için iki farklı kurumdan bahseder. Bunlardan ilki "yetimhane" ya da "çocuk yuvası" olarak bilinen yerlerdir. Buranın ismi *Acâyib-i Âlem* romanında olduğu gibi bu romanda da piçhane olarak geçer. Burası bir eğitim kurumu olarak anlatılmasa da annesiz babasız kalan çocukların ilk eğitim ve terbiye gördükleri yer olması nedeniyle önemlidir. *Cellât* romanında bahsedilen bir diğer kurum ise "pansiyon" olarak geçen yatılı okullardır. Matmazel Stefani *"on yedi yaşındayken 'pansiyon' denilen geceli gündüzlü mektepte"* (s. 21) eğitim görür. *"Dönem itibariyle Osmanlı'da sayıca pek fazla olmayan 'yatılı okul modelini' yazar, kahramanlarının iyi bir eğitim aldığı okul olarak değerlendirmektedir."* (Tüzer, 2014:99) Ahmet Mithat için yatılı okullar eğitim kalitesi yüksek olan yerlerdir. Çünkü bu okullarda çocuklar gece gündüz bir disiplin altında eğitim ve terbiye görürler. *Hikmet-i Peder* kitabında da çocuk eğitimi için yatılı okulların faydalarını anlatan Ahmet Mithat *"mektepleri millet teşkil edecek familyalar hükmüne koymuş olduğumuz için onların leylilerine de lüzum görmüşüz ki, bir aileden hiçbir farkları yoktur."* (Ahmet Mithat, 2014:93) diyerek bu kurumların çocuklar için bir aile hükmünde olduğunu belirtir. Yine *Hikemt-i Peder* adlı eserinde gündüzlü okullarda çocukların eğitim aldıktan sonra akşam eve gidince öğrendiği bütün bilgileri unutacağını söyler. Bu nedenle yatılı okullar daha faydalı görülür. *Cellât* romanında "pansiyon" olarak geçen yatılı okulların eğitim ve öğretime katkısı olumlu bir bakışla anlatılır.

Ahmet Mithat Efendi, *Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr* romanında yabancı bir eğitim kurumundan bahseder. "Lazarist mektebi" olarak tanıtılan bu kurum Osmanlı'da gayrimüslim çocukların eğitim gördükleri okulla aynı özellilere sahiptir. Burası Taksim'de Lazarist tarikatına mensup bir ihtiyar Fransız papaz tarafından Frenk, Rum, Ermeni çocukları için kurulan bir mekteptir. Fransız papaz *"bazı Frenk ve Rum ve Ermeni çocukları için ufacık bir mektep küşâd eylemiş ve her birinden beşer onar kuruş aylık almak üzere on dört on beş çocuğu sakin olduğu hanenin en büyük odasında cem'"* (s. 63) eyleyerek gayrimüslim çocukların eğitim görmesini sağlar. Mustafa Kamerüddin de buradaki papaz aracılığıyla Fransızca öğrenir. Tanzimat döneminde açılan "Özel Yabancı Okullar" kategorisi içerisinde değerlendirilebilen Lazarist mektebinin romanda gayrimüslim çocukların eğitimi için hizmet verdiği anlatılır.

Ahmet Mithat Efendi'nin *Müşahedat* romanında üzerinde durduğu kurumlarından birisi "kız öğretmen okulları"dır. Yazarın romanda Siranuş'un hayaliyle birlikte dikkat çekmek istediği konulardan birisi de kız çocuklarının belirli bir yaşa kadar eğitim görüp daha sonra onları yetiştirecek bir üst derecede eğitim veren kurumların eksikliğidir. Ahmet Mithat "mekteb-i âli" dediği seviyedeki eğitim kurumlarının Tanzimatla birlikte eğitim alanında yaşanan yenilenme ve değişme girişimleriyle kurulacağından umudu vardır. Bu tarz eğitim kurumlarının açılacağına inancı olan yazar bunu romanında şöyle dile getirir: *"Sanki siz bunları sırf hulya mı zannediyorsunuz? Böyle bir mektep Osmanlı kibar familyaları için yalnız arzudan da ibaret değildir. Bir ihtiyâc-ı sahih mertebesindedir. Etfâl-i inâs için mekâtib-i ibtidâiyye ve ruşdiyye varsa da, bir mekteb-i âli yoktur. Fıkdanının tesiri de her yürekte yer tutmuştur. Hüdâ âlim iki sene geçmez, şimdi hulya gibi hikâye ettiğiniz şeylerin hakikat olduğunu siz de görürsünüz, âlem de görür!"* (s. 245) Tanzimat döneminde eğitimde iyiliştirme çalışmalarından beklentisi olan ve özellikle de kız çocuklarının eğitimleri için yeni girişimleri yararlı bulan Ahmet Mithat kız öğretmen okullarının önemli destekleyecilerindendir.

Ahmet Mithat Efendi *Müşahedat* romanında yabancı kız çocuklarının rahibe mektebinde gördükleri eğitimden bahseder. Romanda "… rahibeleri mektebi" olarak belirtilen yerde çok katı kurallarla sıkı bir eğitim verildiği anlaşılır. Manastırlarda rahibeler eşliğinde eğitim gören yabancı çocukların bu kurumlarda aşırı bir disipline zorlandığı vurgulanır.

Tanzimat'la birlikte modernleşme çalışmalarının eğitime yansıyan yönlerinden birisi de öğretmen yetiştiren okulların açılması ve özellikle de kız çocuklarının bu okula ve mesleğe teşvik edilmesidir. Ahmet Mithat Efendi kız çocuklarının eğitimine ve öğretmenlik mesleğine sahip olmaları fikrini *Müşahedat* romanında dile getirirken *Jön Türk* romanında da bu konudan bahseder. Yazar romanda Dilşinas Hanım'ın bakışıyla halkın darülmuallimata yaklaşımını ortaya koyar. Dilşinas Hanım'a göre onbir, on iki yaşına gelen kızlar çocukluktan çıkıp kadınlığa geçerler. Bu nedenle o yaştan sonra tahsillerini ilerletmelerine gerek yoktur. Bu düşüncede kız çocuklarının ilk eğitimlerini aldıktan sonra daha ileri bir seviyede eğitim almalarını sağlayacak mekteplerin olmaması da etkilidir. Romanda Dilşinas Hanım nezdinde geleneksel düşünceye bağlı kalarak bunu taassupluk derecesine çıkaran ve yenileşmeye açık olmayan aile bireylerinin darülmuallimata bakışı da yansıtılır. Dilşinas Hanım ve onun gibi düşünenler darülmuallimatı bir mektepten ziyade kız çocuklarının ahlakını bozan bir yer olarak değerlendirir. Bu nedenle Dilşinas Hanım kızını darülmuallimata göndermeyi asla istemez.

Ahmet Mithat *Jön Türk* romanında kız çocuklarının eğitiminden bahsederken "yeni usûl-i tedris"e değinmeden geçmez. Kız ve erkek çocuklarının altı-yedi yaşından itibaren karma bir şekilde ilk mektebe başlayıp on bir- on iki yaşlarına kadar bu mektepte tahsil gördüklerinden bahseder. *"Çocuklar henüz altışar yedişer yaşlarında iken iki hemşire gibi civarda en yakın olan ve evlâd-ı zükûr ve inâsı mahluten talim ve tedris eden bir mektebe devam"* (s.11-12) ederler. Yazar bu yeni usulün çocuk eğitimi üzerindeki başarısını takdir ettiğini romanlarında yeri geldikçe belirtir. Ahmet Mithat Efendi eski usulle yapılan eğitimde çocukların uzun süre okuyamadıklarını, yazmayı öğrenemediklerini söyleyerek buna dair eleştirilerde bulunur. Yeni usulle yapılan eğitimin çocuğa her iki beceriyi de birlikte kazandırmasını eğitim alanında büyük bir başarı olarak görür ve *"yeni usûl-i tedrisin bahşeylediği teshilât sayesinde"* (s. 12) çocukların rahat bir şekilde okuyup yazdığını dile getirir. Ahmet Mithat romanlarında bu yeni usulden övgüyle bahsederken çocukların sadece okuma-yazma öğrenme becerisi kazanmasını işlemez. Ona göre çocuklar eğitimde yeni usul sayesinde ilme ait bilgilere daha kolay sahip olurlar ve kısa sürede donanımlı hâle gelirler. Öğrenciler eğitimdeki yeni usulle*"birkaç hatimden maada usûl-i tecvîd-i Kur'ân'ı da öğrendiler. Amâl-i erbaa derecesinde hesap bile yaptılar ise de taksim ameline bir türlü akıl*

erdiremiyorlardı. Coğrafyayı da duvara asılı olan bir harita üzerindeki isimleri okumak derecesinde gördüler. Ha bakınız ilmihâli pek güzel öğrendiler. Dinin farzlarını, vaciplerini, sünnetlerini, müstahaplarını, haramı, mekruhu her şeyi mükemmel öğrendiler." (s. 12) Böylece çocuklar Kur'an, dört işlem, coğrafya, ilmihal gibi pek çok farklı alandaki konulara kısa zamanda vâkıf olurlar.

Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? romanında etkili eğitim politikaları için öncelikli şartın yeniliğe açık olmak gerektiği vurgulanırken ilk girişimlere taşradan başlama fikri üzerinde önemle durulur. Mizancı Mehmed Murad eğitimde kaliteli bir iyileştirmenin bozulan düzeni yeniden sağlayacağına inanır ve bu nedenle köylerden başlayan bir eğitim reformunun benimsenmesini arzu eder. Benzer tutumun Avrupa'da uygulandığı ve örnek alınması gerektiği belirtilir. Bunu *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında Mansur ile gerçekleştirmeye çalışır. *"Murad Bey, kahramanına köyde yeni tarzda eğitim yapan ilkokul, ziraat okulu açtırır (ilk ve meslekî öğretim), nümûne çiftliği, mandıra kurdurur (ziraî kalkınma), bir iplik fabrikası tesis ettirir (sanâyileşme) ve köylüleri gelirleri kendilerine ait olmak üzere buralarda çalışmaya sevkederek şehre ve devlete muhtaç olmaktan kurtarırken (kooperatifleşme), bigün Türkiye'nin bu noktaya geleceğini görmüş gibidir."* (Emil, ?:106) Mizancı Mehmed topyekun bir kalkınma sağlamak için farklı eğitim kurumlarının şehir ve köyde olmak üzere eş zamanlı açılmasına dikkat çeker.

Mizancı Murad *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* romanında ayrıca yabancı ve azınlık okulları konusuna da değinir. Mansur vapurla geçerken hayranlıkla İstanbul'u incelemektedir. Rumeli Hisarı'nı, Anadolu Hisarı'nı görünce İstanbul'un tarihte bu yapılarla nasıl zaferler kazandıklarını tahayyül eder. Bu esnada kulenin üzerinde görünen yüksek binanın Amerikalı misyonerlerin kurduğu Robert Koleji mektebi olduğunu öğrenince büyük üzüntüye kapılır. Milliyetçi bir ruha sahip olan Mansur, yabancı okulun karşısındaki Osmanlı yapılarının kulube gibi kaldığını düşünür. Amerikan mektebinin yanında "saray" diye tanıttıkları yerin geçmişte memur yetiştiren millî bir mektep olduğunu duymayı çok arzu eder. Fakat o mimari bir mektep değil, sultan sarayıdır.

Veliler kasabasına yerleştikten sonra okul açmak isteyen Mansur'un bu girişimi ilk başta olumsuz sonuçlanır. Millî bir mektep kurmak için çabalayan Mansur'un

verdiği program için onay verilmezken Diyarbakır taraflarında Amerikan İncil Cemiyeti'nin kuracağı okulun ruhsatı için tasdik kısa sürede çıkar. Beyrut'ta misyonerlerin mekteplerini engellemek adına girişimlerde bulunan Mansur hükümet tarafından engellenir. Tanzimat döneminde yabancı ve azınlık okullarının kurulmasına yönelik tanınan ayrıcalıkların milli eğitim politikalarını gerçekleştirme üzerindeki en önemli engellerden biri olduğu ve bunun devlet eliyle yapılmasının sıkıntıları romanda açıkça işlenir. İnci Enginün, Tanzimat sonrası eserlerde Batı okullarına karşı alınan tavrın genellikle olumlu olduğunu belirtirken, ilk dikkate değer tepkinin Mizancı Murad'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* romanında verildiğini söyler. (Karaburgu, 2008:24) Okul açma fikri tehlikeli bulunan Mansur idealini sonunda gerçekleştirir. Veliler kasabasına iki muallim getirerek iki tane yeni mektep açar. Muallimlerin maaşını da Mansur'un kendisi karşılar. Taassuba saplanmış kişilere ve yeni usulde eğitime karşı olanlara rağmen mektebe yüz elliye yakın öğrenci getirilir. Tanzimat döneminde eski ve yeni eğitim anlayışının çatışması romanda şöyle vurgulanır: *"Sarıklı muallimler Mansur'un usul-i cedide tedrisini biraz geççe ve güççe kabul ettiler ise de akıbet ettiler ve hüsnüsemerelerini görünce menuen işe sarıldılar."* (s. 323) Bu karşılaşma aslında Tanzimat döneminde medrese yanlılarının Batılı tarzdaki eğitime olan tepkisini ve algılayışını yansıtması bakımından önemlidir. Medrese hocaları ve eski usul taraftarlarının eğitimdeki yenileşmeye olan bakışları çocukların yeni eğitim adı altında gavurlaştırıldıkları şeklindedir. Mizancı Murad da eğitim sisteminde uzun süre ikiliğe neden olan ve yeniliklerin yerleşmesini engelleyen bu düşüncelerin roman içerisinde olumlu sonuçlandığını açıklar. Böylece *"köylülerin Mansur'a muhabbet ve emniyetleri ber-kemal olduğu cihetle çocuklarını mektebe vermekte tereddüt göstermedi[kleri]"* (s. 323) belirtilir.

Fatma Aliye *Refet* romanında kahramanın öğretmen olma hayali ile kadınların öğretmenlik mesleğine yönelmesini sağlamak ister. Bu nedenle darülmuallimattan sıkça bahseder. *Refet* romanında genç bir kızın eğitim aşamalarını anlatır Romanda rüştiyedeki hocalarının kadın olduğu vurgulanır. Darülmuallimat mezunu olduğu belirtilen bu kadın hocaların nakış ustaları olanlarıysa Mekteb-i Sınaî mezunlarıdır. Böylece kadınların öğretmenlik mesleğiyle toplum içerisinde belli bir yer edindikleri gösterilir. Bu dönemde eğitimde yenileşme çalışmalarının hareket kazanmasıyla kız çocukları öğretmenlik mesleğine yönlendirilir. Refet'in de kendine uygun bulduğu tek

meslek öğretmenliktir. Refet'in bu mesleği tercih etmesinin bir nedeni de yaşlandığı zaman öğretmenlik yaparak geçimini sağlayabilmesidir. Romanda muallimelik ve darülmuallimatla ilgili bahsedilen noktalardan birisi yalnızca ders öğretmek için muallime olunamayacağı, bu meslekte ahlak ve ilmin birlikte öğretilmesi gerektiğidir. Muallimelikle âlime olmanın farklı şeyler olduğu anlatılırken kişinin kendisini okuyarak, araştırarak, gözlemleyerek de eğitmesine dikkat çekilir.

Yazar, *Refet* romanında zengin ve fakir çocukların eğitime bakış açılarını yansıtır. Ayrıca tahsil amaçlarının farklılığına darülmuallimata gelen öğrenciler üzerinden değinir. Zengin aile çocukları anne babalarının isteği üzerine mektebe gittikleri için tahsil kaygısı yaşamazlar. Fakir çocuklar için durum böyle değildir. *"Zira onlar muallime olmak, ekmeklerini kazanmak azim ve gayretiyle çalışı[rlar]."* (s. 107) Ailelerinin mecburiyetinden dolayı mektebe gelen zengin çocuklarının tahsil süreçleri fakir çocuklara göre daha zorlu geçer. Çünkü onlar rahat bir hayatın içinde bulundukları için gelecek derdine düşmezler. Bu nedenle çalışmak, öğrenmek onlara zor gelir. Fakat fakir çocuklar gelecekte kimseye muhtaç olmadan yaşamak için bir meslek sahibi olup para kazanmaları gerektiğini bilirler. Bundan dolayı hocaların, anne-babaların zorlaması olmadan kendi gayretleriyle çalışırlar. Romanın ilerleyen kısımlarında Cazibe Hanım'ın kız kardeşi Şahap'ı hayat dersi alması için okula gönderdiğinden bahsedilir. Bununla zengin ve kibar aile kızlarının sadece ders görmesi değil oradaki diğer insanların hâlini anlayıp manevî yöndenden de gelişimlerini sağlamak amaçlanır. Bunu gerçekleştirmesinden dolayı eğitim kurumlarının ilim öğretmenin yanında ahlaki terbiye veren kurumlar olduğu da tekrar vurgulanır.

2.3.2. Kurumsal Olmayan Boyutu ile Eğitim: Eğitimciler ve Öğreticiler

2.3.2.1. Muallim/Hoca ile Eğitim

Tanzimat dönemi romanlarında kahramanlar okul dışındaki eğitimlerini bir muallim/hoca aracılığı ile devam ettirirler. Özellikle kız çocuklarının yarım kalan eğitimleri özel ders sayesinde ilerler. Okuma-yazma, yabancı dil, müzik, resim, dikiş-nakış gibi konularda bir muallimden/hocadan ders alan kahramanlar genelde bu derslerde başarı gösterirler. Romanlarda ders veren muallimlerin/hocaların alanında bilgin kişiler oldukları özellikle vurgulanır.

Şerife Kadın *Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat* romanında Fitnat'ın nakış hocasıdır. Mektepteki eğitiminden sonra eve kapanan Fitnat'ın eğitimi dikiş nakış becerisiyle devam eder. El becerisi kuvvetli olan ve aynı zamanda dikişe meraklı olan Fitnat, Şerife Kadın adlı bir nakış ustasıyla günlük yarım saat kadar nakış yapar. Fitnat gibi kız çocuklarının evdeki eğitimlerine kadın hocalar eşlik eder. Şerife Kadın, genç kızların en önemli görevinin ev işleriyle uğraşmak ve dikiş nakış yapmak olduğunu düşünür. Kadının toplum içerisindeki pasif konumunu kabullenir ve bunu içselleştirir. Bu düşüncesini *"Subhanallah!... Karı, müderris olmayacak, kâtip olmayacak. Kıza o kadar okumak yazmak ne lazım? Kızlara birinci lazım olan şeyler dikiş dikmek, nakış işlemek vesâir böyle şeylerdir."* (s. 55) diyerek ortaya koyar. Kadına ev işlerinin dışında başka bir faaliyeti ve eğitimi uygun görmeyen bu yaklaşım modernleşmeye kapalı bir anlayışı yansıtır. Bu aynı zamanda o dönemde kadınların toplum içindeki konumlarını kadınlık becerilerindeki başarıyla değer kazandığının da göstergesidir. Belli bir yaşa gelene kadar okuma-yazma eğitimi alan kız çocuklarından asıl beklenen bu eğitimlerini devam ettirmeleri değil el becerilerini geliştirip çeyizlerini hazırlamalarıdır.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında bir hoca vasıtasıyla çocukların, gençlerin eğitimlerine devam ettiğini görürüz. Felâtun Bey, Fransız bir hocadan Fransızca dersi alır. Mihriban'ın müzik eğitimi için özel hoca tutulur. Râkım Efendi de bir hocadan Fransızca dersi alırken aynı zamanda da kendisi bir İngiliz ailenin kızlarına Türkçe dersi verir. Bu kısımda Rakım'ın prensipli ve faydalı bir eğitici olduğu özellikle vurgulanır. Râkım Efendi, Can ve Margarit kardeşlerin Türkçe derslerinde ilerlediklerini gördükçe onlara gazel, şiir örnekleri okuyup şerhini yapar. İki kardeşin Türkçeye ve şiire olan ilgisinden memnun kalınca onların daha iyi eğitilmeleri için bir hoca olarak elinden gelen her şeyi yapar. *"Yazarın sözcüsü durumunda olan bu kahraman, Batı'nın ulaşmış olduğu ilim seviyesine yükselmek için durmadan çalışırken diğer taraftan da yaptığı iş sayesinde geçimini sağlar."* (Tüzer, 2014:144) Râkım Efendi'nin eğitime olan düşkünlüğü öğrencilerine faydalı bir hoca olmasında etkilidir.

Madam Jozefino, Canan'ın piyano hocasıdır. Râkım Efendi'yle bir Fransız dostun evinde tanışırlar. Canan'ı piyano öğrenme konusunda oldukça yetenekli bulur ve Râkım Efendi'yi bu yeteneği geliştirme konusunda ikna eder. Hatta Canan'ın enstrüman çalma becerisini geliştirmek için ücret almadan özel ders vermeyi teklif eder. Madam Jozefino'nun Canan'a olan yaklaşımı ideal bir eğitimci tavrı yansıtır.

Yeryüzünde Bir Melek romanında adı belli olmayan Doktor *** asıl mesleği muallimlik olmasa da bir eğitimci rolü üstlenerek Şefik'in tıp ilmine dair ilk bilgileri almasına ve Fransızca öğrenmesine yardımcı olur. Muallim konumundaki Doktor*** bu eğitimin ardından Şefik'i bizzat Paris'e götürüp öğrencilerin kaldığı otele yerleştirerek en iyi hocaların derslerinden faydalanmasını sağlar. İlmî yönden verimli bir yer olan Paris'te neler yapması gerektiği konusunda yardımcı olarak Şefik'in tahsil hayatına katkıda bulunur.

Hoca Tahsin Efendi, *Acâyib-i Âlem* romanında Hicabi Bey'e Osmanlı lisanını öğretmekle kalmayıp fen ve felsefe konularında da onun zihnini geliştirmeye, aydınlatmaya çalışır. Hicabi Bey, *"Arnavutluk ahalisinden olup hikemiyyât ve tabiiyyâtta yed-i tulası funûn-perestân nezdinde daima kemâl-i tazîmle takbil edilmekte bulunan Hoca Tahsin Efendi'den dersler almaya başla[r]."* (s.25) Hoca Tahsin Efendi âlim kişiliğiyle Hicabi Bey'in eksiklerini tamamlayarak ona yol gösterir.

Madame Mirsak, Ahmet Mithat Efendi'nin *Karnaval* adlı romanında evin kızı Şehnaz'ın hem Fransızca muallimesi hem de mürebbiyesidir. Alafranga ailelerde genç kızların Batı tarzı eğitim görmesi açısından eve gelen muallimeleri onların eğitiminde oldukça önemli rol üstlenirler. Muallime ya da mürebbiye olarak gelen bu eğitimciler genellikle Fransa'da çok iyi okullarda eğitim alan, Fransız lisanına çok iyi derecede hakim olan ve Fransız eserlerini çok iyi bilen, yetişmiş, bilgin kadınlardır. Madame Mirsak da bu özelliklere sahiptir. Şehnaz'ın talim ve terbiyesi için gelir. *"Madame Mirsak hakikaten edip, ıtlakına seza bir kadın olup Fransa meşâhir-i üdebâsının külliyât-ı âsârını kütüphanesine mahza bir zinet olmak üzere koymuştur." (*s. 49) Şehnaz'ın lisan öğrenmesinde ve yetişmesinde çok katkısı bulunur. Ahmet Mithat Efendi, alafrangadaki gibi bir mürebbiye veya muallimeyle yetiştirilecek çocukların sağlıklı eğitim alabilmeleri için gelen kişilerin eğitim durumuna dikkat edilmesi gerektiğini bu kahraman üzerinden okura hatırlatır.

Madame Gabat, Şehnaz'ın müzik ve dans hocasıdır. Kırk yaşından fazla olan Gabat'ın gençliği Paris'in en meşhur tiyatrolarında geçer. Ahmet Mithat Efendi, Şehnaz'ın müzik ve dans eğitimine dair detaylı bilgi vermese de genç kızların lisan, tarih, edebiyat gibi konulardaki eğitimlerinin yanında sanat eğitimlerinin de ihmal edilmediğini vurgular.

Hoca Kutbettin Efendi, *Vah* romanında Arapça ve Farsça öğreten bir hocadır. Bir hanımı ve bir Arap cariyesinden başka kimsesi olmayan Kutbettin Efendi, Ferdane Hanım'a da hocalık yapar. *Vah* romanında Ferdane Hanım'ın ziyarete gittiği, akıl danıştığı ve ondan talim terbiye öğrendiği kişi Hoca Kutbettin'dir. Doksan yaşına gelen hoca kendisine derse gelen öğrencilerin getirdiği yiyecek, erzak ve odun kömürle hayatını sürdürür. Kutbettin Efendi'nin okuyup üfleyerek, nefesle hastalıkları iyileştiren hocalardan olmadığı özellikle vurgulanır. Ferdane'nin iyi derecede okuyup yazdığını gören Hoca Kutbettin Efendi bunun ilerletilmesini isterken genç kızın küçük yaşta evlendirilmesine de karşı çıkmaktadır. Kız çocuklarının evlenmeden önce iyi bir şekilde eğitimlerini tamamlamaları gerektiğini savunur, tahsillerinin yarıda kesilmesine karşı çıkar. Ahmet Mithat kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesine karşı olduğuna dair bu düşüncesini Hoca Kutbettin aracılığıyla dile getirir. *"Bu kadarcık bir çocuk gelin edilir miymiş? Hem hanım kızım maşallah pek güzel okuyor yazıyor. Biraz daha sabrediniz de okumayı yazmayı bitirsin"* (s. 70) diyerek Ferdane'nin on üç yaşında evlendirilmesini engeller. Bunun üzerine genç kız on yedi yaşına gelinceye kadar hocasından ders alır. Âlim bir kişi olan Hoca Kutbettin Efendi genç kızların eğitimine önem vermesi ve onların okumasını desteklemesiyle taassuba saplanmış, gerici zihniyetin karşısında yer alan açık görüşlü hocaları temsil eder.

Kalpazan Mustafa diğer nâmıyla Hezarfen-zâde Mustafa, *Esrâr-ı Cinâyât* romanında muallim veya hoca mesleğiyle karşımıza çıkmasa da Peri adlı bir genç kızın talim ve terbiyesini vermesindeki rehberliğiyle bu özellikleri taşıyan biridir. Beş sene boyunca Peri'nin *"muallim-i mukaddemi"* (s. 128) olduğunu söyler. Kalpazan Mustafa on sekiz yaşına gelinceye kadar garâib-i fennîye ve acâib-i sınâiyye ile meşgul olan, Fransızcayı ve o dilde yazılmış kitapları bilen, resim sanatında da yeteneği olan bilgili, kültürlü bir insandır. Peri karşısında kendini bir muallim gibi hissederken *"kendisini melekten başka hiçbir şey olmamak üzere terbiye ve talime çalıştı[ğını]"* (s. 128) belirtir. Genç kızı sadece ilmi açıdan bilgilendirmekle kalmayıp ahlaki yönden de iyi yetiştirmeye çaba sarf eder. Yazar *Esrâr-ı Cinâyât* romanında Kalpazan Mustafa'nın aracılığıyla ahlaki eğitimin önemini okuruna sıklıkla duyurur.

Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr romanında Demir Bey, oğlu Mustafa Kamerüddin'in aynı zamanda ilk hocasıdır. "*Beş altı yaşına kadar [babası ile] Mustafa Kamerüddin arasındaki muallimlik ve şakirtlik münasebeti şundan ibaret kalıp ondan*

sonra hurûf-ı hecâdan bed' ile Demir Bey oğlunu okutmaya yazdırmaya başladı. Bahusus hem okutup hem de yazdırmaya ma'an başladı." (s. 62) Ahmet Mithat Efendi Demir Bey'in Mustafa Kamerüddin'in ilk hocası olmasının yanında eğitiminde uyguladığı öğretim metotlarını kullanışıyla bilgili bir muallimden farkı olmadığını da vurgular. Yazar bunu belirtirken aynı zamanda eğitimdeki yeni usulden bahseder. Çocuklara okuma yazma eğitimi verilirken bir harfin öğretildiği sırada yazdırılmasına da dikkat çekilir ve Ahmet Mithat bu usulün eğitimde "yeni usûl" olduğunu söyler. Usûl-i tedristeki bu yenilik şu şekildedir: *"Bu usûl-i tedrîs şimdi bizim 'yeni usûl' diye tamimine çalıştığımız usûl-i kadîme olduğuna dikkat buyruluyor ya? Bir usûl ile altı yaşında tederrüse başlayan bir çocuk on yaşına kadar mükemmelen okur yazar bir adam olur ki bundan yirmi yirmi beş sene evvel değil a, bugünkü günde bile bu iktidarda çocuklar henüz nevâdirden addolunur."* (s. 62) Ahmet Mithat Efendi, Demir Bey'in usûl-i tedristeki bu yeniliği oğlunun eğitiminde uygulamasını anlatırken eğitimde yaşanan gelişmelerden ve değişmelerden okurunu da haberdar etmiş olur.

Ahmet Mithat, Demir Bey'in yeni usûl ile Mustafa'ya eğitim vermesinin bir diğer faydasını da ezberci eğitim anlayışından uzak oluşuna bağlar. Ezberci eğitimin karşısında olan yazar sadece okuyup yazmakla eğitim olmadığını aynı zamanda mananın da öğrenilmesi gerektiğini Demir Bey aracılığıyla duyurur. Mustafa Kamerüddin ilk hocası Demir Bey'in ardından Mısırlı Arap bir muallimden ders alır. Lazarist tarikatına mensup bir Fransız papazı da Mustafa'ya Fransızca öğretmek için hocalık yapar. Demir Bey oğlunun eğitimini güzel tamamlayabilmesi için işinde başarılı hocaları tercih eder. *"Vakıa Cenâb-ı Hakk'ın yetiştirdiği bir tanecik oğluma lisân-ı mezkûru talim hevesinde bulunduğumdan o cihetten lüzûm tasavvur olunabilir idiyse de oğlumun tedrîsini kendim deruhte etmemiş ve bu mühim işi erbabına havâle eylemiş bulunduğumdan o lüzum dahi üzerimden kalkmıştı."* (s. 280)

Gürcü Kızı Yahut İntikam romanında Prenses Heleni, Çiçiyanof'a ulaşmak için Hayikof'un konağına muallime olarak girer. İntikam almak için bir plan kuran Prenses Heleni, bu ailenin içerisine ancak evin genç kızı Siranuş'a Gürcüce dersleri vermek suretiyle ulaşabilir. Romanda muallimelik Heleni'nin intikam almak için amacına ulaşmasını sağlayan bir yoldur. Bu nedenle Gürcü muallime taktimiyle okur karşısına çıkan Heleni'nin muallimliği hakkında detaylı bilgi yoktur.

Müşahedat romanında Madam C… adıyla geçen Fransız muallime kibar ailelerin çocuklarına ders veren ve uzun yıllar İstanbul'da yaşayan bir Fransızdır. Çok sayıda öğrencisi olan Madam C… derslerini öğrencilerinin bulunduğu yerlere giderek verir. İdealist bir muallim profili taşıyan Madam C… öğrencilerinin eğitimlerinden eksik kalmaması için onların bulundukları her yere gitmeye çalışır.

Madam C… bir pansiyona sahiptir. Bu pansiyon genç kızların mektebi gibidir. Ahmet Mithat Efendi romanda Madam C…'nin pansiyonundan bu özellikleri nedeniyle "terbiyehane" olarak bahseder. Agavni ve Siranuş'un görgü, terbiye ve iyi bir eğitimle yetişmelerinde bu pansiyondaki eğitimleri etkili olmuştur. Agavni burada yetişirken annesini kaybeden Siranuş da on dört yaşına gelince Ermeni Patrikhanesi'nin isteğiyle Madam C…'nin pansiyonuna Fransız lisanı ve edebiyatını öğrenmesi için gönderilir. Agavni, Siranuş'un mektebe geldiği dönemlerde iyi bir eğitimle yetişerek mektebin öğrencisi olmasının yanında idare meclisinde ve taliminde sorumlu olacak bir mertebeye gelir. Siranuş ise kısa zamanda başarısı ve ahlakıyla herkesin beğenisini kazanır. Romanda Agavni'nin hafifmeşrep, Siranuş'un ise vakurâne mizacı kıyaslanırken Madam C…'nin pansiyonu gibi yabancı kültürlere ait olan bu yerlerin eleştirisi de yapılır. Yazar bu tip yerleri genç kızların birbirlerinin aklını çeldikleri için tehlikeli bulur. Fakat Ahmet Mithat genç kızların eve kapatılıp sosyal hayattan soyutlanarak, eğitim almalarının engellenmesine karşı olduğu için nasıl bir yer olursa olsun kızların iyi bir tahsil ve terbiye görmesini her şartta tercih eder.

Doktor Frantenberg, *Taaffüf* romanında Fransız mekteplerinde tıp tahsili gören bir doktor olsa da evin küçük kızı Sâniha'ya gönüllü olarak hocalık yapar. Fransızca'ya çok iyi derecede hakimdir. Dâniş Bey'in hanesine tabip olarak aldığı Doktor Fratenberg, Sâniha'nın eğitimi için yol gösterici bir insan olmuştur. Babasının vefatından sonra da genç kızla daha da yakından ilgilenerek bütün konularda bilgi sahibi olması için yardımcı olur. Doktor Frantenberg'in çocuk eğitiminde başarılı olmasını sağlayan bazı metotlardan bahsedilir. Frantenberg eski eğitim metotlarından uzaklaşarak yeni usule uygun bir şekilde Sâniha'ya her şeyi daha kolay bir yoldan öğretmeye çalışır ve bunda başarılı olur. Sâniha çok iyi derecede Fransızca öğrenmek, Türkçe okuyup yazmakla kalmaz Doktor Fratenberg aracılığıyla iki buçuk sene riyaziye, kimya, kozmografya, tarih dersleri de alır. Tüm bu derslerden sonra Sâniha'nın çok iyi bir eğitim aldığına kanaat getirilir. Fratenberg, Sâniha'yı Avrupa'daki kız çocuklarının seviyesinde modern

metotlarla yetiştiren bilgili, donanımlı bir muallim konumundadır. Ahmet Mithat Efendi, gelecek nesilleri yetiştiren muallimlerin de Doktor Fratenberg gibi eğitimde yeni usulleri bilen, açık fikirli kişiler olmalarını arzular.

Ahmet Mithat Efendi kız çocuklarının lisan eğitimini oldukça önemser. Ancak yazar için şairiyet derecesinde okuyup yazmak bir de o derecede yabancı bir lisan öğrenmek kızların eğitimini eksiksiz tamamladığı anlamına gelmez. Coğrafya, riyaziye, edebiyat, kimya, tarih gibi diğer konularda da bilgi sahibi olmayan kızların bir yönden eksik olduğunu söyler. *"Bizde ise el-hâletü hazihi okur yazar kadınlarımız pek çok ve bilhassa İstanbulca okumak, yazmak erkek çocuklar kadar kızlar beyninde dahi müteammim ise de, evvelce dahi denildiği veçhile kızlarda malûmat ciheti şimdilerde bile nakıstır."* (s. 32) Fakat *Taaffüf* romanındaki Sâniha her konuda bilgi sahibi oluşuyla iyi bir eğitim aldığını gösterir.

Mesâil-i Muğlaka romanında yabancı bir muallimenin çocuklara eğitim vermeden önce bazı kriterlerden geçmesi gerektiği belirtilir. Konak yavrusu olarak tabir edilen bir yerde biri altı yaşında erkek diğeri dört buçuk yaşında bir kız çocuğu bulunur. Sabık Madame La Baron De Rose Bouton bu konağa muallime olarak girmeye çalışır. Ahmet Mithat diğer romanlarında vurguladığı gibi bu romanında da muallimelik yapacak kişinin muallime diplomasına sahip olması gerektiğini hatırlatır. *"Dostlara nasihat ederim ki hanelerine muallime alacakları zaman Fransa maarif nezaretinin muallimliğe mahsus olan şehadetnamesini arasınlar. Hatta böyle bir şahadetname ibraz olunduğu zaman bile sahte bir şey olmasından emin olmak için Fransız Consulatosuna müracaat külfetinden de kaçmasınlar. Velev muallime diye bir eski koket veyahut mütekait bir aktrisi hanelerine almak ihmali hiç de istib'âd olunamaz."* (s. 153) denilerek eğitimci kalitesi açısından okur uyarılır.

Jön Türk romanında da kız çocuklarının ilk mektepten sonraki eğitimlerinin özel hocalar aracılığıyla sağlandığına değinilir. Ahdiye ilk eğitimini tamamladıktan sonra Arapça ve Farsça muallimi olan Hoca Abdüllâtif Efendi'den haftada üç gün ders almaya başlar. Bu dersler Ahdiye'nin lisan bilgisini geliştirdiği gibi fikir dünyasını da zenginleştirir. Yine *Jön Türk* romanında Ceylan cariyelerden Çerkez lisanı öğrense de haftada üç gün bir muallimeden Fransızca dersleri alır. O günden itibaren Fransızca okumaya başlayan Ceylan Fransızca'yı Türkçe'den daha güzel öğrenir. Fakat Ceylan'ın

Türkçe öğrenmesinin gerekli olduğu da anlaşılır ve iki hoca hanım aracılığıyla Türkçe dersi görür.

Mösyö Piyer, *Araba Sevdası* romanında Bihruz'un Fransızca hocasıdır. Bihruz'un mizacına göre davranır ve oldukça kurnaz bir kişiliğe sahiptir. Bihruz'un Fransızca konuşma sevdasına karşılık yüklü bir maaş alır. Mösyö Piyer bir hocadan beklenen rolü tam olarak yerine getiremez. Çünkü Bihruz'a birebir Fransız lisanını öğretmenin dışında daha çok ona Fransızca yazılmış eserleri ve şiirleri okur. Özellikle Bihruz'un Periveş'e âşık olduğunu öğrendikten sonra Bihruz'a Fransız edebiyatından aşk öyküleri anlatır. Bu sayede hayal dünyası renklenmeye başlayan Bihruz yoğun duygular yaşayarak gerçek hayattan uzaklaşmaya başlar. Bihruz, Periveş'e âşkını anlatacak bir mektup yazmak ister ve bunda Mösyö Piyer'in gösterdiği kaynaklardan yardım alır. Mösyö Piyer bir ailenin alafranga tutkusu nedeniyle ev içerisine rahatça girer. Hocalık görevlerini gerçekleştirmekten ziyade maddi manevi çıkarlarına yönelik davranışlar sergiler. Bihruz'a gerektiği şekilde Fransız lisanını öğretmez. Onu Batı kültürü hakkında eğitmez. Yazar, Mösyö Piyer aracılığıyla Fransızca öğretmek adına Batı hayranı aileleri sömüren eğitim anlayışının eleştirisini yapar.

Muhadarat romanında çocuk kahramanlar yabancı dil eğitimleri için muallimlerden ders alırlar. Şefik ve Fazıla'nın Türkçelerini ilerletmeleri için özel bir hocaları bulunurken Fransızca öğrenmeleri için de ayrıca hocaları vardır. Münevver Hanım oğlu için pek çok muallim tutar. Fransızcayı daha iyi konuşması ve öğrenmesi için Fransız muallim her gün derse gelir.

Udi romanında hoca ile eğitim musiki alanında yapılır. Geçmişteki eğitim hayatı hakkında bilgi verilmeyen Bedia önce babasından daha sonra da musiki üstadından ders alır. Bedia'nın ilk hocası babası Nazmi Bey'dir. *"Nazmi, kızının kemana olan hevesini görünce onu keman meşkine başlat[ır].. Bedia, üç buçuk sene pederinden keman meşk ve talim eyle[r]."* (s. 38) Yani *"Bedia'nın musikide gösterdiği maharetin en büyük ciheti pederinin himmetiyle husule gelmiştir."* (s. 39) Müzik çalışmalarında çok başarılı olan Bedia'nın daha iyi bir eğitim alması için babası tarafından Obua namında bir müzik hocası tayin edilir. Bedia'nın musiki hocası olan Obua'nın, genç kızı daha iyi yetiştirmek için müzikte kullandığı eğitim yönteminden de romanda bahsedilir. *"Obua, âdeti üzere, meşk ederken Bedia'nın dahi ayakları altına bir tahta parçası koydurmuş.*

Çocuk elleriyle kanunu çaldığı hâlde ayaklarını da tahta üzerine vurarak usul kullanırdı." (s. 38) Çocuklara müzik eğitiminin nasıl verildiği müzik hocası Obua'nın yöntemiyle anlatılır.

Kız çocuklarının eğitilmesi gerektiğini savunan Fatma Aliye Hanım *Enîn* romanında iyi bir eğitimin en önemli rehberi olan muallimlere geniş yer verir. Farklı alanlarda bilgi sahibi olan muallimlerden ders alan kahramanların eğitim süreci işlenirken bir muallimde olması gereken özelliklerden de bahsedilir.

Abdullah Efendi ana dili Arapça olan Beyrutlu bir muallimdir. Haftanın birkaç günü eve gelerek Sabahat'e ders çalıştırır. Çok iyi derecede tahsil hayatı geçiren Abdullah Efendi'nin pek çok konuda bilgisi vardır. Kendisi küçük çocuklara ders veren bir muallim değildir. Fakat Ekrem Bey'i dostluğundan ötürü kıramayıp kızı Sabahat'in talim ve terbiyesini yedi yaşından itibaren vermeye başlar. Sabahat'in yaşı ilerledikçe Abdullah Efendi'den öğrendiği, talim ettiği dersler de yoğunlaşır ve çeşitlenir. Sabahat kavaid, mantık, belagat, ilm-i adab, münazara, coğrafya, tarih, kozmografya, hikmet, kimya derslerini öğrenir. Abdullah Efendi'nin muallimliği âlimliğine yakışacak surettedir. Sabahat'ı kızı gibi severek *"bütün ilmini, fazlını o kıza nakleylemek ve kendisinin pek çok senelerde iktisap eylediği bilgilerini az zamanda Sabahat'e bildirmek için elinden geldiği kadar çalışmakta[dır]. Sabahat'ın terbiye-i fikriyesine bu fazıl zatın pek büyük himmeti görülmüştü[r]."* (s. 137-138)

Evlenmek üzereyken Suat tarafından aldatıldığını gören Sabahat evlilik fikrini bir kenara bırakarak ara verdiği tahsiline devam etmeye başlar. Kendisine yakın bir yerde oturan Fransız muallimi ve Arap âlimi Abdullah Bey'den tekrar ders alır. Bunu öğrenen Fehame de Sabahat'le birlikte ders görmek istediğini söyler ve iki genç kız geceleri talim yapar. *"Bunlar, felsefe kitaplarını roman kitaplarını okumak suretinde okuyanlar gibi okumuyorlardı. Felsefenin alfabesi makamında bulunan ulumu okuduktan sonra Abdullah Efendi gibi bir muallimin taht-ı terbiyet ve tedrisinde hecelerini sökmüşler ve kıraata başlamışlardı."* (s. 263) Pek çok dersi önceden öğrenen Fehame ve Sabahat daha farklı bilgiler öğrenmeye başlayarak felsefeye de hakim olurlar.

Miss Mod, Sabahat'e İngilizce öğretmesi için Londra'dan getirtilen kırk beş yaşlarında bir muallimedir. Kendisi pederi hayattayken en iyi okullarda eğitim

görmüştür. Romanda *"âdeta filozof gibi bir kız"* (s. 49) oluşundan bahsedilerek bilgi birikiminin derinliğine vurgu yapılır. Memleketinde pederinden kalan parayla geçinirken Sabahat'in eğitimi için kendisine önerilen maaşı kabul eder ve muallim olarak gelir.

Madame Martin, Sabahat'in Fransızca muallimesidir. Ekrem Bey, Sabahat'in Fransızcayı güzel öğrenmesi için *"getireceği muallimeyi de kendisi Paris'e kadar gidip ehibbası vasıtasıyla intihap eyle[r]."* (s. 46) Böylece Sabahat çok iyi bir Fransızca eğitimi alır. Bu lisanı tamamıyla öğrendiğini muallimesi memlekete gittiği zaman İtimat'la birlikte Fransızca konuşmasıyla ispatlar.

Fehame'nin Fransızca eğitimi için de bir Fransız muallime derse gelir. *"Fehame'nin on iki yaşına geldiği zaman örtüye sokulmuş, on üç yaşına geldiği vakitte selamlıktaki dersler devamı dahi men olunmuş olduğundan Fransızca muallimin ihtarı üzerine Fransızca mûkâlemede husul-i meleke için bir genç Parisli kız getiril[diği]"* (s. 163) duyrulur. Böylece matmazelin geliş nedeni ortaya çıkar. Bu matmazel aynı zamanda Fehame'ye iyi bir arkadaş olur. Avrupa'nın en iyi okullarında tahsil gören matmazel aynı zamanda kibar âlemi terbiyesi de alır. Genç kıza Fransız lisanında yazılmış önemli eserler okutur. Bu şekilde Fehame'nin gelişmesine çok katkıda bulunur. Üç yıl Fehame'ye eğitim veren matmazel evlenmek için Fransa'ya geri döner. Fatma Aliye'nin *Enîn* romanında genç kızları eğitecek muallimlerin alanında iyi eğitim görmüş olmaları dikkat çekicidir. Genç kızların eğitiminin yarıda kalmamasını isteyen yazar romanlarında kahramanların eğitimlerini özel hocalar aracılığıyla devam ettirir.

2.3.2.2. Mürebbiye ile Eğitim

Modernleşme sürecinde toplum içerisinde görülen önemli değişimlerden birisi de konak hayatı yaşayan alafranga ailelerin çocuklarını bir mürebbiye eşliğinde yetiştirmeleridir. Zengin ailelerin çocuklarının eğitimiyle ilgilenmek üzere yabancı ülkelerden hoca konumunda gelen Batılı kadınların bu kültürü daha uzun süre ve etkili bir şekilde verdiği düşünülür. Eğitim için yurt dışından gelen mürebbiyelerin aile içerisinde yaşadığı görülür. *"Gerçekten ilk Osmanlı romanlarının büyük çoğunluğunda Batılı bir mürebbiye, konak hayatının ayrılmaz bir parçasıdır."* (Timur, 2002:35-36) Tanzimat'tan sonra sosyal hayata dahil olan mürebbiyeler, Tanzimat aileleri tarafından Batı medeniyetini daha kolay benimsemenin formülü olarak görülür. Onlar

alafrangalığın esaslarını bilen ve himayesindeki çocukları bu kültüre göre yetiştirecek eğitimcilerdir. Çocuğun hem bilgi hem de ahlaki eğitimini verecek mürebbiyelerin donanımlı olması gerekir. Çünkü mürebbiyeler çocukların dersleriyle ilgilenirken onların terbiyesinden de sorumludurlar. Mürebbiyelerde aranan ilk şart çocukları her iki açıdan iyi yetiştirecek yeterliliğe sahip olmalarıdır.

Alafrangalığın bir göstergesi olarak kabul edilen mürebbiyelerin Tanzimat romanlarında çocuk eğitimindeki fonksiyonları iki bakımından değerlendirilir. Yazarlar mürebbiyelerin çocuk eğitimine fayda sağladıklarını vurgulasa da kültürel bocalamaya sebebiyet verdikleri için onları eleştirirler. Çocukları Batı terbiyesinde yetiştirmeye gayret eden mürebbiyeler kendi kültürel kodlarını, değerlerini öğretmeye çalıştıkları için çocuk gelişiminde yanlışa neden olurlar. Geleneksel kültürün içerisinde yaşayan çocukların birden Batı kültürüne yönlendirilmesi ikileme sebebiyet verirken kimlik bunalımı, yanlış Batılılaşma sorunlarını da ortaya çıkarır. Ayrıca mürebbiyeliğin dinî açıdan da sakıncaları işlenir. İslamiyete ve Müslümanlığa karşı olan mürebbiyeler, çocukları inançlarından soğutmaya çalışırlar. Eğitimiyle ilgilendiği çocukların dinî inançlarına saygılı olan mürebbiyeler bulunsa da bunlar romanlarda çok az örnek teşkil eder.

Sergüzeşt romanında Celal Bey'in kız kardeşi Tesliye'nin ihtiyar bir Fransız mürebbiyesi vardır. Batılı tarzda yaşayan ailelerin çocuklarının eğitimlerine evde yardımcı olan mürebbiyenin bu romanda kendi kimliğinden ödün vermeyişi öne çıkar. Fransız mürebbiye Protestanlığı yayan bir misyoner gibi davranır. Türkçeye dair bir iki kelimenin dışında bir şey öğrenmez. Kendi milletinin kültürünü ve lisanını öğretmek ister. Bu durum aslında okur için Batılı bir uygulama olan mürebbiyeliğin Türk aile yapısı için uygun olmadığının ikazı gibidir. *"Tanzimat döneminin birçok zengin aileleri mürebbiyelerin te'siriyle Türk irfanını kaybediyorlardı. Fakat orta halli ve fakir Türk aileleri ananevi aile yapısını muhafazaya devam ediyorlardı."* (Cebeci, 2009:103) Romanda Fransız mürebbiyenin *"Volter'in, Hugo'nun, Jan Jak Ruso'nun lisanını âlem-i insaniyet öğrenmeye mecburdur."* (s. 43) sözü mürebbiyelerin Türk örf ve âdetlerine uygun bir öğretici, yardımcı, eğitimci olamayacağını gösterir. Tam bir Fransız aşığı olan mürebbiye Türkçenin büyük bir lisan olduğunu kabul etmez ve Türkçeyi küçümseyici tespitlerde bulunur. Yazar romanında mürebbiye ile eğitimin yanlışlığını Fransız

mürebbiye üzerinden okura göstererek Müslüman Türk aile yapısına bu eğitim anlayışının uymadığını hatırlatır.

Ahmet Mithat, *Hasan Mellah* romanında Batı'ya ait olan bir eğitim modelinin kendi kültürü içerisinde işlenişini gösterir. Gayrimüslim bir genç kız olan Cuzella annesini erken yaşta kaybedince Rahibe Sipros ve Rahibe Marie'den ilk eğitimini alır. Bu rahibelerden temel bilgileri öğrenen Cuzella talim ve terbiye bakımından oldukça iyi bir seviyeye ulaşır. *"İşte Cuzella bu iki mürebbiyenin dest-i terbiyesinde perveriş buldu. Kendi lisanının pek mahir kâtibi ve hatta bir mutavassıt şairi olduktan fazla Fransızcayı dahi kusursuz tahsil etmişti. Vakıa, fünûnun yalnız mukaddemâtını görmüştü."* (s. 10) İki rahibenin genç kızın eğitimi üzerindeki katkıları olumlu yöndedir. Rahibe Sipros, İngiliz dilini bilen, meraklı kişiliğinden dolayı felsefi ve dinî kitaplar okuyarak kendini geliştiren Katolik bir rahibedir. İlim ve fen hakkında bilgili bir mürebbiyenin terbiyesinden geçen Cuzella'nın iyi bir şekilde yetiştirildiğine sıkça vurgu yapılır. Rahibe Marie, Sipros'un ölümünden sonra Cuzella'nın eğitimini veren mürebbiyedir. Oldukça kültürlü, bilgili bir rahibedir. Birden fazla yabancı dili bilir. İlim ve fen konularında Cuzella'ya büyük katkıları olur. Rahibe Sipros ve Rahibe Marie ile Batı kültürü içerisinde yetişen kızlar için mürebbiyeliğin olumlu yanları gösterilir.

Ahmet Mithat Efendi *Zeyl-i Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar* adlı romanında çocukların muallimden ziyade mürebbiye ile aldıkları eğitimin daha faydalı olduğuna değinir. Yazarın bundaki amacı kendisini çok iyi yetiştirmiş bir rehberin yol göstericiliğindeki faydayı ortaya çıkarmaktır. Böyle bir mürebbiyenin himayesinde yetişmenin ayrıcalığı özelikle vurgular. Romanda Donna Camelias kırkbeş yaşlarına yaklaşmış çocuk eğitimine ve terbiyesine oldukça vakıf bir mürebbiyedir. Avrupa'da çok iyi bir tahsil gören ve o kültürü tanıyan biri olarak çocuk eğitimine dair uygulanması gerekenleri bilir. *"Gayet tatlı dilli, güler yüzlü, terbiyeli, nazik, zarif, hâl-şinâs bir kadın olup, çocuk terbiyesi için büyük konaklara giren bu kabil kadınların ise yalnız çocukları değil, Yezdan gibi on sekiz, on dokuz yirmi yaşında bulunan delikanlıları da"* (s. 314) eğitmeleri gerektiğini söyleyen yazar bir mürebbiyenin taşıması gereken özellikleri de sıralar. İspanyol bir mürebbiye olan Dona Camelias'ı çocuk eğitiminde oldukça başarılı bulan Ahmet Mithat bu mürebbiyenin önemini eserinde açıkça dile getirir. *"Zira bu mürebbiye bahisleri ve alelhusus İspanyol mürebbiyelerinin son terbiyeyi alacak olan bir çocuğa o terbiyeyi ita edişleri öyle bir*

şeydir ki, matbûât-ı Osmâniyye bu gibi şeylerden bahsetmek derecesinde henüz terakki etmemiştir." (s. 315) Batı'da mürebbiyeliğin çocuk eğitimi ve terbiyesindeki önemini bilen Ahmet Mithat bu eğitimin uygun kişiler ve doğru metotlarla ilerlediğinde çocuk için faydalı olacağını Donna Camelias ile gösterir. Okurunu bilinçlendirme görevini hiçbir zaman unutmayan Ahmet Mithat kurgu içerisine müdahil olarak mürebbiyelik konusunda bilgiler verir. Fransız ve İspanyol mürebbiyelerin donanımlı ve kabiliyetli olduklarına kanaat getiren yazar, konunun inandırıcılığını artırmak adına mürebbiyeliği anlatan Fransızca eser isimlerinden ve bu eserlerin öneminden de bahseder.

Ahmet Mithat Efendi *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında mürebbiyelik meselesini Avrupa ve Gürcistan'daki durumla karşılaştırır. *"Avrupa kadınları tûfliyetten çıkar çıkmaz türlü türlü mürebbiler elinde terbiye görmekte bulundukları hâlde Gürcistan kadınları okuyup yazmak derecesinde bile tahsil ve terbiye görmeyerek insana her ne tavır gösterirler ise hulkî ve cibillî olan tavırlarını göstermiş olurlar." (*s. 50) Gürcistan'daki kadınların eğitimlerinin önemsenmediği Avrupa'da ise kadınların çocukluktan itibaren iyi bir eğitim görmek için mürebbiye eşliğinde yetiştirildiği vurgulanır.

Fatma Aliye Hanım'ın *Muhadarat* romanında Mademoiselle, Fazıla ve Şefik'in mürebbiyesidir. Romanda Mademoiselle ile mürebbiyeliğin çocuk eğitimi üzerindeki olumsuz etkisi anlatılmak istenir. Romanda "institutris" olarak da isimlendirilen mürebbiye sert mizaçlı ve kötü ahlaklı birisidir. Çocuklar üzerinde otorite kurmak için şiddet içerikli tavırlar takınır. Çocuklara dayak atarak hükmetmek isteyen Mademoiselle sözünün dinlenmediği gerekçesiyle Fazıla ve Şefik'e fiziksel şiddet uygular. Fakat bu sert tutuma karşılık Fazıla, mürebbiyesine görevlerini hatırlatır ve *"senin vazifen bize dayak atmak değil, terbiyemize bakmak ve ders vermektir. Biz onda kusur etmez isek tekdire [azarlamaya] bile hakkın yoktur."* (s. 63) diyerek yaptığının yanlışlığını vurgular. Fatma Aliye Hanım mürebbiyeliğin çocuk eğitiminde yarardan çok zarar verdiğini dile getirmeye çalışırken mürebbiyenin çocuklara yönelik hatalı davranışlarına sıklıkla dikkat çeker. Çocukların daha iyi terbiye edilmeleri için dayakla eğitim yaptığını söyleyen mürebbiyeye karşılık Münevver Hanım *"fakat evvela bunu düşünmelisin ki haksız yere adam dövmek terbiyeye külliyen münafidir. Bahusus dayakla çocuk terbiye edilmez."* (s. 64) sözleriyle mürebbiyeye ders verir. Fatma Aliye çocuk eğitiminde mürebbiyeliğin zararlarını bu örnekle anlatır. Tehdit ve kötü

muamelenin çocuk eğitiminde bir yöntem olmadığını göstererek bu tavrın kişinin ahlaki zayıflığından kaynaklandığını belirtir. Fatma Aliye Hanım da hocası Ahmet Mithat Efendi gibi çocuk terbiyesine ve eğitimine dair düşüncelerini roman içerisinde okuruna duyurur. *"Zaten hüsn-i ahlak ashabını [sahiplerini] tatlılık muti[itaatkâr] ve bet [kötü] muamele asi eder. Tehdit ile terbiye, ahlakı bozuk olanlara göredir."* (s. 22) diyerek şiddetle eğitim vermek isteyen mürebbiyelerin ahlaki yönden bozuk olduğunu hatırlatır.

Romanın ilerleyen kısımlarında Fazıla ve Şefik için şiddet yanlısı mürebbiyenin yerine Paris'teki en iyi okullardan diploma almış genç bir matmazel gelir. Böylece yazar, Ahmet Mithat Efendi'nin düşüncelerini doğrular. Yani çocuk eğitimi konusunda tahsil görmüş, diploma almış eğitimli kişilerin söz sahibi olması gerektinde hemfikirdir ve bu durum anne babalara bir uyarı niteliği taşır.

2.3.2.3. Dadı/Kalfa ile Eğitim

Tanzimat romanlarında çocuk eğitimine dadı ve kalfaların da destek verdiği görülür. Fakat dadı ve kalfaların eğitim seviyeleri çocukları bilinçli bir şekilde yönlendirmeye yetecek güçte değildir. Genellikle yabancı uyruklu olan dadılar ve evin işlerini yapan, evi çekip çeviren emektar kalfalar çocuğun yetişmesinde evin hanımına yardımcı olmaya çalışırlar.

Ayşe Kadın, *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ta Talat'ın Arap dadısıdır. Talat'a çok düşkündür. Ondaki değişimleri hemen fark edecek kadar sezgileri güçlüdür. İlime, fenne açık bir kişi değildir. Cahil ve eski kafalıdır. Talat hastalandığında onu doktora götürmek yerine bir hocaya götürüp okutmanın daha faydalı olacağına inanır. Dindar bir kadındır. İnsanoğlunun dünya dertlerine dalarak ahreti unutmasından yakınır ve imanlı bir şekilde ölmeyi ister. Eski geleneklere, katı kurallara bağlıdır. Yeniliğe, değişime olumlu bakmaz. Dar görüşlüdür. Bu nedenle Talat'ın annesi Saliha Hanım'la bazı fikirleri uyuşmaz. Çocuklar için anne-baba neyi isterse onun yapılması gerektiğini savunur. Ayşe Kadın çocuk eğitiminde duygusallığı öne çıkaran gelenekçi bir tutum izler.

Kafkas romanında Özden dadı bütün zamanını Katerina'ya harcar. Onunla ilgili her şeye karışır. Genç kızın her daim yanında olan Özden, Müslümanlığa ve Müslümanlara karşı oldukça katı bir Hristiyandır. Bu nedenle Katerina'yı Kaplan Bey'den vazgeçirmek için her türlü olumsuzluğu ve kötü yönleri genç kıza aşılamaya

çalışır. Yazar, Özden dadı aracılığıyla hem dadılık terbiyesinde farklı dinlere ait önyargıyı hem de dadı ilgisiyle yetişen çocukların tek taraflı bir yönlendirmeye maruz kaldığını gösterir.

Tanzimat dönemi romanlarında dadı/kalfa ile eğitimin çocuk açısından faydalı olduğu görülmez. Çünkü dadı/kalfa konumundaki kahramanlar genellikle hiç eğitim görmemiş kişilerdir. Bu nedenle eskiye daha bağlı oldukları için gençleri baskı altında yetiştirmeye çalışırlar. Ayrıca mantıklarını kullanmadan duygularıyla hareket ederler. Bu da çocukların gelişiminde doğruya ulaşmadaki en önemli engellerdendir.

2.4. Öğretim Alanlarına Göre Eğitim

Bireysel ve toplumsal gelişim için okuma yazma, bilim, teknik gibi konularda insanın eğitilmesi ne kadar önemliyse aynı duyarlılığın sanat eğitiminde de gösterilmesi gerekir. Sanat, insana estetik bakışı aşılayarak insan ruhunun dinginleşmesini, rahatlamasını sağlar. *"İnsanın doğal yeteneklerinin gelişimi kendiliğinden gerçekleşmeyeceği için her türlü eğitim bir sanattır."* (Kant, 2016:40) Var olan becerilerin eğitimle ortaya çıkarılıp geliştirilmesi de ancak sanat eğitimiyle mümkündür. Tanzimat dönemi romanlarında Batılılaşmanın bir gereği olarak sanata ilgi ön plana çıkar. Aileler çocuklarının eğitimini sağlarken sanatsal yönlerinin gelişimini de ihmal etmezler. Müzik ve resime ilgisi olan kahramanlar bu yeteneklerini daha çok geliştirebilmek için özel hocalar eşliğinde eğitim görürler.

2.4.1. Müzik Eğitimi

Tanzimat romanlarında müzik ve müzik eğitimi geniş yer tutar. İnsanın yaşadığı çevrede müzik önemli bir olgudur. Bununla sürekli iletişim içerisinde olan birey ilgisine göre sanat yeteneğini geliştirmek ister. Sanat dallarının da toplumsal değişime göre şekillendiği düşünülürse Tanzimat'tan sonra Klasik müziğin yanında Batı müziği ve Batı müziğinde kullanılan enstrümanlar önem kazanır. Romanlarda da Batı usulü bir eğitim ile yetiştirilmek istenen kahramanların sanat eğitiminde daha çok müziğe yöneldikleri görülür. *"Müzik, diğer sanatlara oranla çocuğa daha açıktır. Platon'un deyişiyle, 'sanat eğitimciliği her şeyden önce gelmelidir.' Çünkü bu, kişiliğin formasyonu ve ahlâksal doyumun gelişimiyle yakından ilgili olan artistik ve estetik doyumun gelişmesini sağlamaktadır."* (Yavuzer, 2001:203) Bu gelişim Tanzimat

romanlarında da desteklenir. Özellikle alafranga bir ailede yetişen genç kızların tahsillerinin yanında müzik eğitimi almasına oldukça önem verilir. *"Sanat özgürleştirici bir tavır içerir ve bu özelliği açısından kadınlar için bir gereksinmedir. Çünkü yüzyıllardır baskı altında tutulmuş kadın ancak sanat gibi özgürleştirici bir alanda kendi gerçekliğinin farkına varmaktadır*." (Karataş, 2009:849) Tanzimat romanında da kadınların sanat eğitimiyle bu farkındalığa sahip olmaya başladığı sezdirilir.

Sergüzeşt romanında Dilber'in ut çalma yeteneğinden bahsedilir. Bu yetenek onun çevresindeki insanları eğlendirmesi için yapması gereken bir eylem olarak düşünülür. Bir esirin ut çalması kişisel gelişimini ilertlemesi adına önemsenmez. Çünkü o evin esiridir. Bu nedenle Dilber'in sanat eğitimi evdeki kişilerin memnuniyeti içindir. *"Duvara asılmış ud gibi, keman gibi musikî âleti içinde… odada mevcut bulunan kızlardan biri bağdaş kurarak oturduğu şilte, erkan minderinin üzerine hâl-i tabisinde olan saçları dizlerinin üzerine dökülmüş ud çalıyor."* (s.31) Romanda esir kızların bulunduğu mekan hakkında bilgi verilirken onların musikiye olan ilgilerinden ve enstrüman çalma becerilerinden bahsedilir. Aynı romanda Avrupai bir hayat tarzı yaşayan Asaf Paşa ve ailesi anlatılırken sanata ve müziğe dair ayrıntılar dikkat çeker. Evin on dokuz yaşındaki kızı Tesliye musikiyle ilgilenir ve piyano çalar. Evde onun için bir piyano bulunur. *"Ocağın sağ tarafındaki köşesinde büyük bir piyano, geceleri on dokuz yaşındaki kızının-saray-ı serair-i muhabbetin ebvab-ı mezhebini açmaya hazırlanmış- parmakları ruhu okşayacak, hissiyat-ı hafiyeyi uyandıracak bir hava-yı sevda-feza ile neşe-nisar-ı tarab olurdu."* (s. 42) Asaf Paşa'nın kerimesinin piyano çalmasındaki yeteneği ve inceliği romanda vurgulanırken piyano Batı kültürünü yansıtan bir enstrüman olması nedeniyle mekan betimlemelerinde sıkça yer alır.

Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında da genç kızlar genelde okul eğitiminden sonra evde müzik eğitimi alırlar. *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* romanında Mihriban'ın musiki eğitimine babası tarafından önem verilir. Mustafa Bey kızının müzik yönünü geliştirmek için çok iyi bir piyano hocası getirir. Fakat Tanzimat romanlarının genelinde karşılaşılan bir durumun aksine Mihriban tıpkı okuma yazma konusunda olduğu gibi piyano çalma da başarı gösteremez. Fakat evin cariyesi olan Canan piyano çalmada oldukça yeteneklidir. Canan için piyano çok önemlidir. Komşu kızlarının piyano dersi aldığını öğrenince kendisi de heveslenir. Jozefino adlı bir Fransız müzik hocasından piyano dersi alır. Canan pek çok konuda olduğu gibi müzik konusunda da başarılıdır.

Karnaval romanında Şehnaz, Madame Gabat adlı Fransız bir hocadan müzik dersi alır. Şehnaz'ın sanatsal yöndeki bu eğitiminden bahsedilmesinin nedeni alafranga bir ailenin çocuğunun geçmesi gereken eğitim aşamalarından biri olmasıdır.

Kız çocuklarının eğitilmesini savunan Ahmet Mithat Efendi aynı duyarlılığı kızların sanat eğitimi konusunda da gösterir. *Esrâr-ı Cinâyât* romanında Peri müzik eğitimi alır. Piyano, keman ve ud olmak üzere üç enstrümanı başarılı bir şekilde çalmayı öğrenir. Peri, bu enstrümanları çalmakla kalmayıp peşrevler, şarkılar besteleyecek kadar müzik konusunda donanımlı bir hâle gelir.

Müşahedat romanında Agavni ve Siranuş'un etrafındakileri hayran bırakacak derecede piyano çaldıkları belirtilirken müziğe dair derin bilgilere sahip olduklarından da bahsedilir. Piyanoda mükemmel derecede kabiliyet gösteren hanımlar aynı başarıyı müzik ve vokal teganni etmede de gösterirler. Alaturka ve alafranga müziğin farklarına dair yapılan müzik sohbetleri ve başarılı icralar neticesinde iki genç kızın diğer eğitimlerinde olduğu gibi müzik konusunda da iyi bir tahsil gördükleri anlaşılır.

Taaffüf romanında her ilme dair bilgi edinen, yabancı dili iyi bilen Sâniha sanat konusunda da eğitimlidir. *"Mükemmel kız bir de âlâ piyanist[tir]."* (s. 34) Sâniha'nın çok yönlü eğitim alarak müzik alanındaki becerisi de ortaya çıkarılır.

Jön Türk romanında Batılılaşmayla birlikte bir toplumun köklü değişikliklere ve yeniliklere yaklaşımının değerlendirilmesi yapılır. Avrupa toplumunda bir genç kızın müzik dersleri alıp enstrüman çalması onun eğitimi için oldukça önemli bir aşamayken Türk toplumuna bu fikrin yerleşmesi belirli bir süreden sonra olur. Romanda geleneksel metotlarla kızının eğitim görmesini isteyen bir anne, çocuğunun sanat eğitimini önemsemez. Ahdiye'nin müzik bilgisinden mahrum kalması onun bu alanda kabiliyetsiz oluşundan değil sanat eğitiminden mahrum kalmasından kaynaklanır. Ahmet Mithat bu eksikliğin sebebini insanların müziğe karşı olan önyargılarına bağlar. Çünkü *"muannit Çerkez nezdinde müzikanın şeytan sadası olduğu itikadı öyle yerleşmiş ki kerpetenler ile söküp çıkarmak kabil değil[dir]."* (s. 14-15)

Zehra romanında müzik eğitimi kadınların erkekler karşısında değer kazanmalarına yardımcı olan bir faaliyettir. Evlilik hazırlıkları yapan Zehra kendisini eşine daha çok beğendirmek için babasının desteğiyle müzik eğitimi alır. Üstat seviyesindeki bir ustadan piyano ve kanun çalmayı öğrenir. Zehra evlendikten sonra da

düzenli bir şekilde haftada iki gün bir hocadan musiki dersi alır. Zehra'nın bu müzik eğitimi genç kızın kişisel isteği ve gelişiminden çok zevce konumundaki bir kadının değer kazanması için geçmesi gereken bir aşama gibidir.

Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı? romanında Zehra on dört yaşına geldiği zaman muallimesi ilim ve fen konularında genç kıza yeterli olmadığı için ona el işleri ve musikiyle ilgili bilgiler öğretir. Sesini geliştiren Zehra çok iyi derecede piyano çalar. Böylece Zehra sanat eğitimi almış olur.

Kadınların eğitimine ve kişisel gelişimine önem veren Fatma Aliye *Muhadarat* romanında Fazıla'nın sanatsal yönden de eğitildiğini gösterir. Tahsil ve terbiyesine küçük yaştan beri özen gösterilen Fazıla, babası Sai Efendi'nin desteğiyle müzik alanında eğitim görür. Yaşına göre çok iyi derecede piyano çalan Fazıla resimde de aynı başarıyı gösterir. On yıl piyano dersi alır ve müzik eğitiminin sonunda çevresine dinleti yapacak seviyede piyano çalar.

Fatma Aliye Hanım'ın musiki bilgisini gösterdiği ve çocuk yetiştirmede müzik eğitiminin önemini anlattığı romanı *Udi'*dir. Küçük yaşlarda babası tarafından müzik yeteneği keşfedilen Bedia, babasının kendisine yaptırdığı kemanla çalışır. Faydalı tekniklerle müzik eğitimi alan Bedia kadınların yetenekli olduğu alanlarda fırsat verilirse çok başarılı olacağını gösterir. *Udi* romanında musiki eğitimine dair en önemli ayrıntı Bedia'nın babası sayesinde bilimsel metotlarla müzik eğitimi almasıdır. Çünkü bu romana kadar Tanzimat dönemi romanları içerisinde müzik bilgisinin bu kadar derin işlendiği ve kahramanların bilimsel bir müzik eğitimden geçtiği roman yoktur.

2.4.2. Resim Eğitimi

Tanzimat dönemi romanlarında resim eğitimi müziğe oranla daha az yer alır. Bunda resim sanatının çok gelişmiş olmaması ve İslamiyetin resim sanatına olan yaklaşımı etkilidir. Romanlarda resim eğitimini genellikle erkek kahramanların aldığı görülür.

Sergüzeşt'in Celal Bey'i ressamlık sanatında üstün bir kabiliyete sahiptir. Paris'te ünlü bir ressamdan resim dersi alır. *"Sanat-ı âliyesinden başka bir güzel sevmediğini daima bir gurur ve ara sıra hafî bir yeis ile itiraf eyle[yen]"* (s. 41) Celal Bey'in resim sanatına ve ressamlığa olan düşkünlüğü anlatılır. İyi bir tahsil hayatı olan

Celal Bey sanatsal yönden de kendisini geliştirir. *"Avrupalılaşmış Osmanlı'nın çiziminde Celâl'e ressamlık uğraşının yakıştırılması çok yerinde bir buluştur. Resim, Osmanlılarda temsil sanatlarının en geride gidenlerindendi belki de (…) Böylelikle Celâl, Batılı kampa sağlam bir biçimde yerleştirilir."* (Finn, 2013:57)

Ahmet Mithat Efendi'nin roman kahramanları resim veya müzik olmak üzere sanatın en az bir dalıyla ilgilenirler. *Paris'te Bir Türk* romanında Simon ve Poliny isimli kahramanlar resim sanatına dair fikir alışverişi yaparlar. İki kahraman arasında geçen diyaloglarda güzel resim yapabilmek için farklı alanlarda bilgi sahibi olmanın önemli olduğu vurgulanır. İyi bir sanatçının bilgili olması gerektiği bunun da eğitimle mümkün olduğu mesajı verilir. Nasuh ve Mister James arasında da resim sanatına dair bir diyalog geçer. Meşhur İngiliz ressam olan James'in yaptığı resimler üzerine sohbet ederler. Mister James Türklerin kendinde bıraktığı izlenimi biraz mübalağalı bir yorum katarak resmeder. Nasuh da bu resimlere dair beğenisini söyler. Ahmet Mithat Efendi, Nasuh'un resim tablolarına olan hayranlığını anlatırken resim sanatı hakkındaki düşüncelerini de açıklar.

Acâyib-i Âlem romanının kahramanı Suphi tabiat ve fenne düşkün olduğu kadar resimle de ilgilidir. *"Suphi Bey sanâyi-i nefîseden ressamlıkça bayağı maharet peyda eylemiş olup nümunehanesinin bir büyük kısmını teşkil eyleyen resimler bir aralık kara kalem şeyler iken" (*s. 7) renkli yağlıboya tablolar da yapar. Hatta nümunehanesindeki çiçekleri, sapları boyayarak onlardan da tablolar yapıp asar.

Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr'da da Mustafa Kamerüddin babası Demir Bey'in teşvikiyle resim sanatına yönelir. Paris'e gittiğinde sadece mühendislik alanında tahsilini ilerletmekle kalmayıp resim çalışmaları yapar. Mustafa yaptığı resimleri satarak para da kazanır. Resimlerinden elde ettiği gelirle kendine yeni kitaplar alır. Mustafa'nın sanat eğitimi onun diğer alanlardaki eğitimini ilerletmesine katkı sağlar. Ahmet Mithat böylece bir insanın kitaplara ve kitap okumaya verdiği değeri de vurgular. Mustafa eğitimle aydınlanan ve bu yolda ilerleyen insanın her koşulda kendisini yetiştirmeye çalıştığını gösterir. Romanda Mustafa'nın resimle meşgul olmasının yanında heykeltıraşlıkla ilgilenmesinden de bahsedilir. Bu ilgi Mustafa Kamerüddin'in Paris'te ev arkadaşı olan Narto isimli arkadaşından kaynaklanır. *"Biz buraya çapkınlık öğrenmeye mi geldik, ilim ve sanat öğrenmeye mi? İnsan zevk ü safa*

dahi eder. Lâkin her şeyin bir derece-i itidâli vardır" diyen Narto heykeltıraşlık eğitimi için Paris'e gelmiş sanata düşkün bir gençtir.

Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf* romanında Sâniha'nın yaşadığı konağa dair mekan tasviri yaparken evin içerisinde bulunan büyük resim tablolarını yorumlar. *"Yazar, resim sanatının İslam dinindeki yerini de ifade eder. İslamiyet'teki bu yasak, putlara tapılmasını önlemek için getirilmiştir. Tapınma olmadıkça evde resim bulundurmanın mahsuru olmadığını belirtir."* (Karabulut, 2009:98) Halkın resim sanatına dair olumsuz düşüncesini yıkmak isteyen Ahmet Mithat Efendi ayrıca görsel sanatların bir dalı olan heykel sanatına da değinir. Yunan mitolojisinde aşkı simgeleyen "Venüs" ile aklı simgeleyen "Minerva" heykellerinin detaylı anlatımını yapar. Yazar toplum tarafından tam olarak bilinmeyen heykel sanatı hakkında düşüncelerini dile getirerek okurunu bilgilendirir.

2.5. Ana Dili/Yabancı Dil Eğitimi

Batılılaşmanın bir göstergesi olarak yabancı dil öğrenme gereği Tanzimat'tan sonra hızla yerleşir. Çocuklarını Batı kültürüne uygun bir şekilde yetiştirmek isteyen aileler yabancı dil eğitiminde hassas davranırlar. Özel hocalar eşliğinde yabancı dil dersleri alan kahramanlar bu dilde okuma ve yazma konusunda ne kadar başarı gösterirlerse aileler de çocuklarının o derecede iyi bir eğitim aldıklarını düşünürler. Batı dilleri içerisinde özellikle Fransızcanın öğrenilmesi öne çıkarken Doğu dillerinden de Arapça ve Farsçanın eğitimi yaygındır.

Tanzimat romanlarında dil eğitimi konusunda ana dile verilen önem de dikkat çekicidir. Arapça, Farsça, Fransızca dillerini öğrenen kahramanların ana dilini unutması tehlikesi veya ana dili eğitiminin önemsenmemesi eleştirilir. Böyle bir durumla karşılaşan kahramanlar özel olarak ana dili eğitimi alırlar.

Sergüzeşt romanında Çerkez asıllı olan ve Çerkezce konuşan Dilber mektebe gitmeye başlayınca yeni bir lisan öğrenir. Okuma ve yazmada oldukça istekli olan genç kız *"aradan haftalar, aylar mürûr etmeye başlayınca lisan öğrenmekte çocuklara mahsus bir suhûlet-i fevkalâde ile Türkçeyi oldukça söylemeye ve anlamağa"* (s. 13) başlar. Yeni sahibi Asaf Paşa'nın evinde yaşamaya başladığı zaman evin hanımı, Dilber'in mürebbiyeden Fransızca dersi almasını ister. Bunun nedeni Batılı bir yaşam

tarzına sahip olan ailede esirlerin bile bu kültüre uygun olarak yetişmesi gereğidir. Bu nedenle Dilber Fransızca kitap okuyacak kadar yeni bir lisana hakim olur.

Felâtun Bey ile Râkım Efendi romanında alafranga bir ailede Batı özentisiyle yetişen Felatun'un Fransız dilini bilmesi çok önemsenir. Çünkü alafrangalığın sembollerinden biri de yabancı bir lisanı ana dili gibi öğrenmektir. Babası Mustafa Merakî Efendi bu nedenle haftada iki gün oğlunun Fransız bir hocadan Fransızca dersi almasını ister. Felatun da lisan bilgisini göstermek adına ev içerisinde isteklerini Fransızca kelimelerle bildirerek bu dili öğrendiğini ispatlamaya çalışır. Romanda Felatun ve Rakım'ın lisan bilgileri üzerinden eğitimini gerçek anlamıyla tamamlayan ve bilinçlenen insanın farkındalığı anlatılır. Felatun Bey ve Râkım Efendi'nin tanışmaları İngiliz bir ailenin evinde gerçekleşir. İki genç arasındaki muhabbet alfabe (elif-ba) üzerinden ilerler. Felatun Bey, Râkım Efendi'ye elif-ba'da pe, çe, je harflerinin olup olmadığını ve kendisine bu konu hakkında mektepte bilgi verilmediğini söyler. Râkım Efendi ise bu soru üzerine o harflerin Türkçe için gerekli olduğunu, mektepte okutulan elif-ba'nın yalnız Arapça için olduğunu söyleyerek bir açıklamada bulunur. Felatun Bey ve Râkım Efendi arasında alfabeyle ilgili ilerleyen diyalogda Râkım Efendi'nin neler öğrendiğinin farkında olduğu ve yüzeysel bilgilere sahip olmadığı ortaya çıkar.

Romanda Râkım Efendi'nin birden fazla yabancı dil öğrendiğini görürüz. Sabahları Süleymaniye'ye medreseye gelen Rakım burada Fansızca dersi alır. Fransız roman ve tiyatro eserlerinin çoğunu okumuştur. Fransızcanın yanında Farsçayı da bilir. Ahmet Mithat Efendi'nin *"romanlarındaki örnek kişilerin genelde birkaç dil üzerinde eğitim almaları ya da kendi imkânlarıyla bunu öğrenmeleri çoğunlukla kendi çabaları ile bir yerlere ulaşmaları genel bir kişilik özelliği olarak sunulur."* (Yeşilyurt, 2014:325) Râkım Efendi Fransızca dersi alıp yeni bir lisan öğrenirken aynı zamanda lisan öğreten de biridir. Bir Ermeni'ye Türkçe dersi verir ve bu kişinin Fransızca kitaplarından yararlanarak günlerini boş geçirmez. Fransız lisanını ilerleterek kimya, coğrafya, tarih, hukuk konularında da bilgi sahibi olur. Rakım'ın romanda Fransızca lisanına olan ilgisi ve başarısı Felatun'un yabancı dil eğitimindeki amacından çok farklıdır. Rakım yabancı bir lisan öğrenerek o dilde yazılmış ilmi eserleri okuyup bilgisini geliştirmeyi hedefleyen biridir. Felatun'un Fransızca sevdası alafrangalığın gösterişini yapmak içindir.

Râkım Efendi İngiliz bir ailenin Can ve Margarit isimli kızlarına Türkçe dersi verir. İki kardeş boş vakitlerinde dışarı çıkmak yerine Râkım Efendi ile ders çalışmak isterler. Türkçelerini ilerleten genç kızların annesi ve babası bu durumdan oldukça memnun olur. Can ve Margarit, Râkım Efendi'nin onlara okuduğu beyitleri anlayacak derecede Türkçeye hâkim olurlar. Böylece romanda yabancı ailelerin de çocuklarına Türkçe lisanını öğretmek için özel ders aldırdıkları vurgulanır. Lisan eğitimi aracılığıyla yabancı bir aile Türk kültür hayatı ve geleneklerine dair bilgiler de öğrenir.

Hasan Mellah romanında mürebbiye eğitiminden geçen Cuzella özellikle Marie gibi kendi lisanı haricinde Fransız, Latin ve Yunan lisanlarını bilen bir mürebbiyeden faydalanınca Fransızcayı kusursuzca öğrenir. Romanın erkek kahramanlarından Pavlos da birkaç lisan bilir. *"Fransız ve İtalyan lisanlarını kâmilen ve Arabî ve Farisî mukaddemâtını dahi"* (s. 34) öğrenir. Ahmet Mithat Efendi kahramanlarının eğitimli ve kültürlü kişiliğini birden fazla dil bilmeleriyle desteklerken bu lisanlara ait önemli eserlere de vâkıf olmalarını özellikle belirtir.

Paris'te Bir Türk romanında Nasuh küçük yaşlarda Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca lisanlarında eğitime başlar. Nasuh'un pek çok yabancı lisanı öğrenmesinde babasının katkısı bulunur. Nasuh'un babası bu lisanlarla birlikte oğluna Rumca dersi aldırmadığı için hayıflanır. (s. 105) Fransız sanılacak kadar güzel Fransızca konuşan Nasuh Fransız edebiyatına dair derin bilgilerini de çevresindekilerle uzun uzun paylaşır. Bu sayede İstanbul'dan Marsilya'ya seyahat eden Fransız kumpanyası vapurundaki insanları sohbetiyle kendisine hayran bırakır. Ahmet Mithat Efendi, yabancıların Nasuh'a olan hayranlığını anlatmasıyla o dönemde Avrupalıların Osmanlı'ya bakışını da resmetmiş olur. Batı'nın hasta adam olarak gördüğü Osmanlı'nın modernleşme yolunda geri kaldığı ve insanlarının da cahil olduğu algısı Nasuh aracılığıyla yıkılır. Bu önyargı yok edilirken bir Türkün ne kadar bilgili, aydın olabileceği Nasuh'un konuşmalarıyla ispatlanır. *"Böylece Ahmet Mithat, Osmanlı kimliğini taşıyan kişileri yabancı milletlerden kişilerin karşısına çıkardığında onları en kibar, en gösterişli ve kültürlü kimlikleriyle sunar."* (Yeşilyurt, 2014:332) Farklı lisanları en iyi derecede öğrenme arzusunda olan Nasuh bunun için her türlü girişimi yapar. Fransızcayı güzel bir şekilde öğrenmek ve konuşmak için Paris'e gittiğinde Avrupalı ailelerle tanışır ve *"bin vesileler, bin hizmetler bularak Avrupalı familyalara sokulur."* (s. 108) Yazı hayatına başladığı zaman da Türkçe ve Ermenice olmak üzere yazılarını iki dilde yazar.

Paris'te Bir Türk romanında lisan eğitimine bir Moskof esirinin savaş sırasında Çeçen bir aileye misafir olarak geldiği kısımlarda değinilir. Ruslarla mücadele eden Gardiyanski esir düşer ve savaşta ailesini kaybeder. Kafkasya'da Fatıma Çemsay ve oğlu Ahmed Şemayil, Gardiyanski'yi evlerine alarak onu esaretten kurtarırlar. Bu özgürlüğe karşılık Fatıma Çemsay'ın Moskof esirinden tek isteği Rus lisanı öğrenen oğlunu Rusça yazması ve okuması için eğitmesidir. Özgürlüğe karşılık yabancı lisan eğitimi isteyen kahramanla bir lisan öğrenmenin kıymeti ortaya çıkarılır. Ahmed Şemayil'e Rusça öğreten Gardiyanski de ondan Çeçen lisanını öğrenir.

Kafkas romanında kendine ait yazı dili bulunmayan bir halkın sorununa değinilir. Rusya'da eğitim alan ve Rus lisanını öğrenen Kaplan Bey, Esma Can'a hislerini anlatmak için bir mektup yazmak ister. Fakat Esma Can'ın Rus lisanını bilmediği için mektubu okuyamayacağını düşünür ve hiddetlenir. *"Aman ya Râb! Bir lisana malikiz ki harfi yok. Başka bir lisanın harfiyle yazmak için de imlâya gelmez."* (s. 188) denilerek Abaza lisanının eleştirisi yapılırken bir milleti birleştirecek, iletişimle ayakta tutacak güçlü bağın dil olduğu hatırlatırlır.

Süleyman Muslî romanında iki kişinin karşılıklı lisan öğrenmesi dikkat çeker. Yabancı lisana dair detaylı bilgilerin bulunmadığı romanda lisan iki kişi arasındaki aşkı ilerletmek için öğrenilir. Haçlı seferleri ve Batınîlik olaylarını konu edinen romanda Sülayman Muslî babasının vefatından sonra servetini kaybeder ve köle olarak satılır. Hristiyanlaştırılan Süleyman Muslî'ye Baptistin adı verilir ve Mariya Konstanse'ye köle olur. Süleyman Muslî *"kendi zihninde olan niyetleri mevki-i icrâya çıkarmak için bir yandan Maria ile Latin lisanı tahsil"* (s.80) ederken bir yandan da Mariya'ya Arapça öğretir.

Ahmet Mithat Efendi, *Yeryüzünde Bir Melek* romanında yabancı dil öğrenmenin Batılılaşmayla birlikte nasıl algılandığını yansıtır. Şefik, Doktor*** dan Fransızca öğrenmeye başlar ve Paris'e gidince bu lisanı daha da geliştirir. İstanbul'a döndüğü zaman Vali Paşa'nın on iki-on üç yaşlarındaki oğluna Fransızca dersi verir. Tanzimatla birlikte alafrangalaşmanın uygulamalarından biri olan Fransızca öğrenmek lisan öğrenmenin dışında yeni bir moda hâline gelir. Fakat geleneksel düşünceye sahip olanlar bu modaya şüpheyle yaklaşır. Romanda yabancı bir lisan öğrenen çocuğun dini duygularının değişebileceği düşüncesi ailenin endişeyle baktıkları bir durumdur. Vali

Paşa'nın eşi, oğlunun Fransızca öğrenmesiyle dinden çıkacağını düşünür. Bu düşünceye karşılık Vali Paşa diğer kibar ailelerin çocuklarında olduğu gibi oğlunun Fransızca öğrenmesi konusunda istekli ve ısrarcıdır. Bu ikilem o dönemdeki eski-yeni anlayışının çatışmasından kaynaklanır.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Batılı düşünceye alıştırılmaya çalışılan toplumda yeni ve moda olanın sorgulanmadan kabul edilişi yabancı lisan üzerinden işlenir. Vali Paşa'nın faydasını önemsemeden sadece günün modası olduğu için oğluna Fransızca eğitimi aldırmak istemesi bu duruma örnektir. *"Şefik'in bir meşguliyeti dahi Vali Paşa'nın on iki on üç yaşında kadar bir mahdumuna Fransızca öğretmek oldu. Zira o zamanlar Hüsrev Paşaların filânların Avrupa'ya bazı şakirt göndermeleri, Dersaadet'te dahi bazı kibarın Fransız hocaları tutarak çocuklarından maada kendilerinin dahi bu lisanı tahsile başlamaları henüz yeni moda olarak zuhur etmiş olup bunu Vali Paşa dahi işittiğinden, bu lisanın meziyetini bilerek değil mahza büyük efendilerimize peyrev olarak mahdum beye Fransızca okutmayı heves eylemişti."* (s. 222) Yeniliklerin toplumsal ve kişisel faydasından ziyade moda olduğu için bilinçsizce takip edilmesi yarardan çok zarar getirir. Tanzimat döneminde yabancı lisan eğitimine dair en önemli sorun tıpkı Vali Paşa'nın uygulamasındaki gibi bu dilin Batı'daki gelişmeleri yakından tanımak amacıyla öğrenilmemesidir.

Acâyib-i Âlem'de vapurla Odessa'ya seyahate çıkan Suphi ve Hicabi Bey gittikileri yerlerde tercüman aramak yerine o ülkenin dilini öğrenmeye çalışırlar. Bu nedenle Rus lisanını öğrenmeye başlarlar. Romanda iki arkadaşın bir ülkede yabancı lisanı öğrenme süreçlerine değinilir. Seyyahlar için özel hazırlanan ve üç-dört lisanın birden öğrenilmesini sağlayan bir kitabı edinen iki arkadaş geceleri kitabi bilgileri öğrenirken gündüzleri de gezip dolaştıkları yerlerde halkın konuşmalarını dinleyerek bilgilerini pekiştirirler. Yazar, Hicabi ve Suphi Bey'in yabancı lisan öğrenmeleri için gösterdikleri çabayı anlatırken bir dilin kitabi bilgilerin yanında uygulama (pratik) yapılarak daha kolay öğrenilebileceğini vurgular. *"Mücerrebtir ki insan bir lisanı öğrenmek için mutlaka olsun ahalinin tekellümlerine kulağını alıştırmak lâzım gelir. Bir lisan yalnız kitaplardan öğrenilir ise o lisanla tekellüme dahi alışmak başkaca bir suubet olduktan maada o lisanın ehli tekellüm eyledikleri zaman kendilerine mahsus olan bir şive, bir telaffuz iktizasınca lisân-ı mezkûru kitaplardan öğrenmiş olan adam onu anlayabilmekte aciz kalır. Buna mukabil vaki olur ki bazı adamlar bir lisanı hiç*

okumadıkları hâlde mücerrel lisân-ı mezkûr ile tekellüm eden ahalinin içinde bulunarak muhataplarını işite işite âdeta kendisi dahi tek tük şeyleri anlamaya başlar." (s. 71) Ahmet Mithat Efendi'nin eğitimci yönünü ortaya çıkaran bu düşüncelere göre yabancı dil öğrenmenin şartlarından birisi o dili konuşanların arasında yaşayarak pratiğe dökmektir. Yalnızca kitabi bilgileri okumakla yabancı lisan öğrenilmeyeceğini açıklarken kullanılmayan, uygulanmayan bilginin insana bir fayda sağlamadığını da dile getirmiş olur.

Acâyib-i Âlem romanında uygulamalı yabancı dil öğreniminin ardından ana kucağında başlayan dil eğitiminin kalıcılığı da ele alınır. Hicabi ve Suphi Kafkasya'dan Moskova'ya fayton yolculuğu yaparken bir prensesle tanışırlar. Suphi Bey'in Fransızca, Hicabi Bey'in de Almanca konuşması üzerine Prenses Avrupa lisanlarına sadece Rusların ilgi göstermediğine kanaat getirir. Türklerin de bu lisanları güzel bir şekilde konuşabileceklerini görmüş olur. Prenses *"Bravo! Bravo! Osmanlılarda Avrupa elsinesi ne kadar teammüm etmiş. Halbuki Avrupa lisanlarına rağbet yalnız Ruslara mahsustur diye bize verdikleri şerefi meğer haksız olarak veriyorlarmış."* (s. 79) diyerek Osmanlı insanın başarısını takdir eder. Suphi Bey, Osmanlı gençlerinin Fransız, Alman, İngiliz lisanlarını öğrenmeye çalıştıklarını söylerken Rus çocukları gibi ana kucağında bu dilleri öğrenemedikleri için şanssız olduklarını belirtir. Bu diyaloğun sonunda yabancı dilin kolay ve en güzel şekilde küçük yaşlarda öğrenilebileceği üzerinde durulur. *"Bir lisanı dadı kucağında öğrenmek daha kolay olup mektepte yeniden tahsiline himmet etmek daha güç olduğundan her hâlde büyük iken lisan öğrenenler küçük iken öğrenenlerden ziyade şâyân-ı tahsîn görünürler."* (s. 80)

Hicabi öğrenmenin yaşı olmadığı düşüncesiyle otuz yaşından sonra Viyanalı bir tabibin yardımıyla Almanca öğrenir. Alman lisanının tahsili üzerine çalışan Hicabi fen meslekleriyle de uğraşmaya başlayınca Osmanlı lisanıyla tercüme edilmiş ve basılmış kitapları okur. Böylece kahramanların yabancı dil öğrenip konuşmalarıyla kişilerin hayat boyu eğitimden uzak kalmadıkları da gösterilir. Bu örnek kahramanlar çeşitli yabancı dilleri başarıyla konuşarak yabancılara karşı da Osmanlı insanını en iyi şekilde temsil ederler.

Dürdane Hanım romanında Ulviye Hanım'ın çocukluğunda babası tarafından tahsiline çok önem verildiği hatta Arabî, Farsî ve İngiliz lisanlarını öğrenmesi için

çalıştığı anlatılır. Romanda kültürlü ve aydın bir kadını temsil eden Ulviye Hanım'ın yabancı dil bilmesi ve konuşması çok önemlidir. Mısır'dan İstanbul'a gelen Ulviye Hanım kimseyle görüşmese bile İngiliz lisanını unutmamak ve pratik yapmak için ihtiyar bir İngiliz tabiple sık sık görüşür. Bu romanda da Ahmet Mithat'ın lisan bilgisinin konuşarak pratikleşeceği ve unutulmayacağı fikrini yansıttığını görürüz. Ahmet Mithat'ın Ulviye Hanım gibi yenliğe açık kadın kahramanları birden fazla yabancı dil bilir ve bu konuda kendini geliştirir. Çünkü yazara göre modernleşme yolunda kadınların her yönden bilgili olması gerekir.

Karnaval romanı kahramanlarından Resmî pek çok lisana hakimdir. Çocukluğunda sokaklardan işittiği kadarıyla Rumca öğrenir. Mekteb-i Tıbbiyye'de okuyan aile dostlarının yanına gittiği zaman da sorduğu sorularla ve kulak aşinalığıyla Fransızcayı öğrenir. Öğrenme merakı olan Resmî yirmi iki, yirmi üç yaşlarına geldiği zaman da Almanca, İngilizce ve Rusça'yı öğrenmiş olur. Yabancı lisan öğrenme konusunda oldukça iyi bir hafızaya sahip olan *"Resmî bir lisan öğrenmek istedi mi, eğer en zeki bir adam olanca kuvvetiyle çalışarak o lisanı iki senede ele getirebilecek ise Resmî o kadar da kendisini sıkmadığı hâlde lisân-ı mezkûru dört ay zarfında öğrenir o lisanca okuyup yazabilir."* (s. 22) Ahmet Mithat Efendi, pek çok alanda başarıya sahip olan kahramanlarının özellikle yabancı lisan konusunda da benzer başarıyı yakalamalarını ister. Aynı önemi kız çocukları için de gösterir. Romanda Şehnaz, Madame Mirsak adlı Fransız bir hocadan Fransızca dersi alır. *"Madame Mirsak yedi sekiz seneden beri Şehnaz Hanımın talim ve terbiyesiyle meşgul olduğundan Şehnaz Hanım'a Fransız lisanınca hayliden hayli behre kazandırmış olduğu gibi kendisi dahi Arapçayı ileriye getirmiş ve hatta okuyup yazmaya dahi başlamıştır."* (s. 49) Fransa'nın en iyi okullarında eğitim gören bir hoca elinde yetişen Şehnaz'ın yabancı lisan öğrenmesinde Madame Mirsak'ın bilgi ve tecrübesi katkı sağlar. Ahmet Mithat, kahramanlarının yabancı lisandaki başarılarına kendi yeteneklerini eklediği gibi onları bu konuda yetiştiren hocaların etkisini de belirtmeyi ihmal etmez. Böylece iyi bir yabancı dil eğitiminde kişinin yabancı dil becerisinin yanında alanında bilgili hocaların desteğini vurgular.

Ahmet Mithat Efendi *Esrâr-ı Cinâyât* romanında da bir genç kızın birden fazla yabancı lisan öğrenmesini işler. Kalpazan Mustafa'nın himayesinde yetişen Peri Türkçenin ardından Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenir.

Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrar romanında Mustafa Fransızca öğrenir. Romanda anne-babanın çocuğunun yabancı dil öğrenmesine olan tutumuna değinilirken bu konuda babanın anneye göre daha duyarlı ve akılcı yaklaştığı belirtir. Mustafa'nın annesi Feride Hanım, oğlunun Fransızca öğrenmesinin gereksiz olduğunu düşünür ve bunun için Demir Bey'le tartışır. Fakat Demir Bey yabancı dil bilmesine rağmen daha iyi bir eğitim vereceğini düşündüğünden dolayı oğluna Fransızca öğretmesi için özel bir hoca tutar. Böylece Demir Bey'in babasının bu fikrinden vazgeçmediği görülür.

Dünyada kötülük edenlerin kötülükle cezalandırıldığının belirtildiği *Gürcü Kızı Yahut İntikam* adlı romanda genç kızların ve erkeklerin yabancı dil eğitimi oldukça önemlidir. On yedi yaşlarında Siranuş adlı genç kız Ermeni, Rus, Alman ve Fransız lisanlarını mükemmel derecede öğrenir. Ayrıca eve uşak olarak alınan Prenses Heleni'den Gürcü dersleri almaya başlar. Çünkü Siranuş, Gürcü bir eş adayıyla evlilik hazırlığı yapmaktadır. Eşi Çiçiyanof'a kendisini sevdirmek ve daha iyi anlaşmalarını sağlamak için Gürcü dilini öğrenmekle kalmayıp bu dilde şarkılar ezberler. Ahmet Mithat Efendi *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında genç kızların yabancı lisan öğrenmeleriyle sosyal hayattaki konumlarını yükseltebileceğini sezdirir. Hatta bu durum onların ayrıcalıklı olmalarını sağlayarak daha iyi bir evlilik yapabilmelerini kolaylaştırır. Genç kızların kişisel gelişimlerinin yanında statülerini arttırabilmeleri için yabancı lisan öğrenmeleri gerektiği Ahmet Mithat'ın sıklıkla savunduğu fikirler arasındadır.

Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi romanında dilin iletişim için önemi ortaya çıkar. Bir gemi yolculuğu sırasında kaza geçirip sandal ile Aztek kabilesinin yaşadığı bölgeye gelen Miss Johnsonser'un oradaki insanlarla iletişim kurabilmesi için ilk şart aynı dili konuşabilmeleridir. Kabile halkından daha önce oraya esir düşmüş Moşamol, Miss Johnsonser'la anlaşmaya çalışır. Moşamol, Fransız dilini bilirken Miss Johnsonser ise İngiliz olduğundan Fransızcayı çok iyi konuşamaz. Fakat birbirlerini anlamaya çalışırlar. Kabileden sadece Moşamal'la iletişim kuran genç kız kurban edilmeyeceğini öğrenince kabile halkı tarafından himaye edilir. Moşamol, Miss Johnsonser ve Aztek kabilesi arasında tercümanlık yaparak Miss Johnsonser'un hareketlerinin ne anlama geldiğini açıklar. Genç kız önce kabile halkı ile sağlıklı bir iletişim kurabilmesi daha sonra onlara medeni hayatı öğretebilmesi için kabilenin diliyle konuşması gerektiğini anlar. Bu nedenle Moşamol'dan kabilenin dilini öğrenmek için

ders alır. *"Bu vahşilerin lisanı pek dar ve tahsili kolaydır. Zira lisan denilen şeyin vüs'ati ve suubeti o lisan erbabının terekkiyât-ı maddiye ve maneviyyesiyle mütenasip"*(s. 93) olduğu için kabile dilini öğrenmek Miss Johnsonser için zor olmaz. Bu sayede kabile halkı ile daha iyi iletişime geçen Miss Johnsonser oradakilere hızlı bir şekilde kalıcı bilgiler öğretmeye başlar. Yazar böylece toplumsal ilerlemenin sağlanabilmesi için ilk önce insanların iletişim sorununu çözmesi gerektiğini vurgular. Bu da lisan eğitiminin medeniyet için önemini gösterir.

Taaffüf romanında Türkçe dersi için bir hoca ile çalışan Sâniha, Doktor Fratenberg aracılığıyla da Fransızca öğrenir. Ahmet Mithat Efendi romanda bu iki lisanın öğretimini kıyaslamaktadır. Bu kıyasta Fransızcanın ve Türkçenin öğretildiği kitapların içeriği şöyle eleştirilir: *"Vakıa Türkçe elifba risalesi kırmızılı, mavili, yaldızlı filânlı ise de Fransızca alfabe dahi resimli. Elifbanın yaldızlarından, çiçeklerinden bir şey anlamayan Sâniha alfabenin resimlerini kâmilen anlıyor."* (s. 27-28) Yazar bu kıyaslamayla Arap alfabesini öğrenmenin Lâtin alfabesine göre zor olduğunu açıklamaya çalışır. Aynı zamanda bu zorluğun kitapların içeriğine de yansıdığını belirtir. Sâniha sekiz yaşından sonra Fransızcayı başarıyla okuyup yazarken Türkçeye o kadar hakim olamaz. Bunun nedenini de alfabenin zorluğuna bağlayan yazar *"Türkçe'yi henüz dürüstçe okuyamıyor ki, yazabilsin."* (s. 28) diyerek eski usul tedrisi eleştirir. İki farklı dil öğrenen çocukların ana dillerinden ziyade yabancı dili daha güzel öğrenmeleri Ahmet Mithat için önemli bir sorundur. Yazar, Sâniha gibi bir genç kızın yabancı lisanı başarıyla okuyup yazmasını överken ana dilini aynı seviyeye taşıyamamasına hayıflanır. Çünkü Sâniha'nın ana dilindeki bu başarısızlığının kültürel kimiliğini benimsemesini olumsuz yönde etkileyeceğinden endişe duyar. Fakat romanın sonunda Sâniha'nın Türkçeyi ilerlettiği duyurulur.

Ahmet Mithat Efendi, *Taaffüf* romanında farklı lisana sahip anne babaların çocuklarının ana dili eğitimlerini nasıl verdiklerine değinir. *"Çocuklar lisanı pederlerinden değil validelerinden alırlar."* (s. 20) diyerek ana dili eğitiminde annelerin rolünü hatırlatır. Pederleriyle günde birkaç saat geçiren çocukların bütün gün annelerinin lisanıyla karşılaştıkları için ana dilin anneden öğrenilen bir dil olduğunu söyler. *"Binaenaleyh ilk dölde çocuklar ana lisanını pek kuvvetli, baba lisanını pek kuvvetsiz öğrenirler. ...ikinci dölde baba lisân-ı aslîsi bütün bütün unutulur."* (s. 20) Romanda Türkçe ve Fransızca konuşulan bir ortamda büyüyen Sâniha'nın iki buçuk

yaşına geldiği zaman *"hem Türkçeyi, hem Fransızcayı lisân-ı mâderzâdı olarak söylemeye başla[dığı]"* (s. 27) görülür. Böylece yabancı dil öğretiminin küçük yaşlarda daha iyi yapıldığı fikri örneklendirilmiş olur.

Ahmet Mithat Efendi çocukluk döneminde ana dili ve yabancı dil öğrenimi ile ilgili düşüncelerini bazı yazılarında ele alırken *Gönüllü* romanında da bu konuya değinir. Çünkü etkili ve kalıcı bir dil eğitiminin çocukluk döneminde sağlandığını düşünür. Ahmet Mithat çocukların ana dili ve yabancı dil öğreniminde bu kritik çağlarına dikkat edilmesi için anne ve babaları uyarır. Bu uyarılardan birisini de *Gönüllü* romanı aracılığıyla yapar. Romanda çocukların Rum ve Bulgar lisanlarını adeta ana dili gibi öğrenip konuşmalarını çocukluk döneminde dil öğreniminin kolay olmasıyla ilişkilendirir. Ahmet Mithat'a göre *"çocuklukta lisan öğrenmek o kadar kolay oluyor ki sair bazı âsarımızda dahi tezkâr ve ihtar edilmiş olduğu vechile Beyoğlu gibi ahalisi muhteliten yaşayan yerlerde bir çocuğun Türk ve Rum ve Ermeni lisanları gibi üç lisanı birden öğrenerek büyüdüğü pek çok görülüyor."* (s. 44) Ahmet Mithat romanda kendisinin de çocukken bir Bulgar çocuğunun hakim olacağı kadar Bulgar lisanını bildiğini söyler. Bu dilde okuma-yazma seviyesine erişse de uzun yıllar o dilden uzaklaşınca unuttuğunu itiraf eder. Yazarın bu durumu kendi hayatında da tecrübe ederek aktardığı söylenebilir.

Ahmet Mithat *Gönüllü* romanında yeni usul eğitimle eski usul eğitimin kıyaslamasını yapar. Çocukların iki ayrı usule göre okumalarındaki ve yazmalarındaki farklılığı izah ederek iki eğitim metodu hakkında bilgi verir. *"Zira yeni usul tedrisimizde çocukların yazması daha kolay ve okuması daha güç olduğu hâlde eski usul tedrisimizde bilâkis kolaylık okumakta ve güçlük yazmakta olduğundan harekeli yazıları okuyabilenler binnisbe çok bulunurdu da bunlar yazı yazmaya muktedir olamazlardı."* (s. 40-41) Eski ve yeni usule dair bu tespitlerde bulunan yazar aynı zamanda yeni usulün yerleşmesi için romanı aracılığıyla bu konuda halkı aydınlatmış olur.

Jön Türk romanında genç kızların dil eğitimlerine oldukça önem verilir. Yazar geleneksel ve Batılı düşüncenin çocuk eğitimine yansımasını yabancı dil öğrenimi üzerinden de anlatır. Eskiye daha bağlı olan ve yeniye kuşkuyla yaklaşan Dilşinas Hanım, kızı Ahdiye'yi geleneksel eğitimin dışına çıkarmadan terbiye etmeye gayret

ederken bunu lisan eğitimine de yansıtır. Kızına Fransızca'dan ziyade Arapça ve Farsça dersleri aldırır. Alafranga düşünce yapısına sahip olan Kâzım Bey ise kızı Ceylan'ın her şeyden önce Fransız kibar ailelerindeki gibi Fransızca öğrenmesini ister. Fakat Ceylan bu dili öğrenmeye hiç hevesli değildir. Kâzım Bey alafranga olabilmek için kızının çok iyi derecede Fransızca öğrenmesini önemli bir aşama olarak görür. Çerkezceyi öğrenen Ceylan'a *"kızım Çerkezceyi ne yapacaksın, asıl Fransızca öğren. Alafranga, hem de tam alafranga olmak için Fransızca lâzımdır. Kibar kızları hep Fransızca öğreniyorlar. Bazıları muallimler tutup bazıları da Frenk mekteplerine gidiyorlar. Çerkezceyi bırak! Fransızca öğren."* (s. 65) diye ikazda bulunur. Kâzım Bey alafranga tutkusu yüzünden başka lisanların eğitimini küçümser. Batı hayranı olan ve çocuklarını bu tarzda eğitmek isteyen ailelerin yabancı lisana karşı genel tutumu Kâzım Bey'le işlenir.

Ahmet Metin ve Şirzat romanında yabancı dil eğitimi oldukça önemli bir konudur. Ahmet Metin'e babası İtalyanca öğretir. Ahmet Metin küçüklüğünden itibaren çeşitli yabancı dilleri bir arada öğrenir. *"Konak içindeki Rum hizmetçi delikanlılardan ve babasının Rum yabancılarından Rum lisanını da kendi kendine öğreni[r]."* (s.29) Romanda ayrıca doğal süreçte ilerleyen dil öğreniminden bahsedilir. Yazar küçük yaşta yabancı dil öğrenmenin diğer dilleri öğrenmede kolaylık sağlayacağını hatırlatır. Ahmet Metin, Mekteb-i Sultani'de Fransızca'dan birinci çıkar. Bunun nedeni, çocukluktan itibaren yabancı dil öğrenmenin faydasıdır. *"Çünkü Rumcasıyla İtalyancası daha tufliyetinde öğrenilmiş olduklarından bunlar Fransızcaya da yardım eyl[er]."* (s.30) Neofari'nin babası Stefano da kızının Almancayı ve Fransızcayı daha küçük yaşlardayken öğrenmesi gerektiğini söyler. Ahmet Mithat Efendi, Fransızcanın medeniyet dili olduğu ve bu dilin mutlaka öğrenilmesi gerektiği mesajını verir.

Recaizâde Mahmut Ekrem'in kaleme aldığı *Araba Sevdası* romanında Bihruz'un babası oğluna Fransızca, Arapça ve Farsça öğretmesi için özel hocalardan ders aldırır. Tanzimat romanlarında Batılılaşmanın en önemli göstergelerinden biri olan yabancı lisan öğrenmek Recaizade Mahmut Ekrem'in romanında da görülür. Güzel arabalara binmek, markalı kıyafetler giymek gibi Batılılaşmayı gösterişte algılayan Bihruz için Fransızca bilmek onun alafrangalığını netleştirecek bir araç gibidir. Bu nedenle Fransızca konuşmayı çok arzu eder. Bu istek onun bilgisini artırmak, kişisel eğitimini desteklemekten uzaktır. Bihruz'un göstermelik hevesi Fransızcayı öğrenmesine engel olur. Fransızca hocası Mösyö Piyer'in okuduğu ve anlattığı kadar Fransızca yazılmış

roman ve öyküleri öğrenir. Fransızca konuşmak adına bilmediği yabancı kelimeleri uygunsuz bir şekilde kullanarak kendisini gülünç duruma düşürür. Böylece yazar yanlış Batılılaşmayı yabancı lisana yansıyan boyutuyla da işlemiş olur.

Fatma Aliye'nin *Muhadarat* romanında da kahramanlar yabancıl dil öğrenir. Sai Efendi, kızı Fazıla ve oğlu Şefik'e Fransızca dersi aldırır. Aynı yabancı dil eğitimi Mukaddem Bey için de geçerlidir. O da Fransızca dersi alır. Romanda kızların sadece Fransızca konuşmakla kalmayıp aynı zamanda yazabilmesindeki başarısından da bahsedilir. Yabancı bir dili öğrenmek için okuma ve yazmanın birlikte ele alınması gerektiği bilgisi de dikkate değerdir. Fatma Aliye Hanım da Tanzimat'ın diğer yazarları gibi yabancı lisan eğitimine değinir. Bu nedenle romanlardaki ortak nokta muallimlerin çok iyi bir eğitimden geçerek genelde Paris'ten gelmesidir. Kahramanlar Fransızca, İngilizce lisanlarının yanında Arapça dersleri de alır. Yabancı lisan eğitimlerinde başarılı olan kahramanların bu dile dair konuşma ve yazma konusundaki hakimiyetlerine de değinilir.

2.6. Din Eğitimi

Modernleşmeyle birlikte sosyo-kültürel alanda görülen değişimlerin dini hayata yansıması kaçınılmazdır. Tanzimat romanlarında dine ve din eğitimine yönelik en büyük sorunlardan birisini kahramanların gayrimüslim kişiler tarafından eğitilmesi oluşturur. Gayrimüslim mürebbiye, muallim, dadı tarafından eğitilen çocukların İslamiyet'i ve Müslümanlığı gereği gibi öğrenemeyeceği hatırlatılırken bu konuda ailelerin bilinçli olması gerektiği mesajı verilir. Tanzimat romanlarında İslamiyet'e dair bilgisi ve örnek bir Müslüman yaşayışıyla iyi bir din eğitimi aldığı hissettirilen kahramanlar yer alır.

Hasan Mellah romanında Cuzella'nın ilim ve fenne dair temel bilgileri öğrendikten sonra esas üzerinde bilgi sahibi olmak istediği konunun ilm-i edyan (din) ve felsefe olduğu belirtilir. Bu konudaki eğitiminde Rahibe Sipros *"hürriyet-i efkâr ve vüs'at-i i'tikad suretlerini bile Cuzella'ya lâyıkıyla"* (s. 9) öğretir. Romanda din eğitiminin gerçekleştirilmesinde kahramanın isteği dikkat çeker.

Paris'te Bir Türk romanında Paris'te Osmanlı'yı temsil eden Nasuh oradaki insanların Osmanlı'nın yaşamına ve Müslümanlığına dair yanlış olan bilgilerini düzeltir. Hatalı inanışların doğrusunu anlatarak hem sosyal yaşam hakkında hem de dini

konularda bilgiler verir. Ahmet Mithat Efendi tahsil görerek akıl ve mantıkla hareket eden yeni, aydın insandan beklenen davranışı Nasuh'da gerçekleştirir. Nasuh, İslâmiyet'in özünü anlamış, Müslümanlığın gereklerini yerine getiren ve etrafını da bu konuda aydınlatan bir kahramandır. Ahmet Mithat Efendi'nin İslamiyet'le ilgili düşüncelerinin sözcüsü konumundadır. Ahlak, çalışma, para, aşk, izdivaç konularında bir Müslümana uygun şekilde yaşayan ve doğruluktan ayrılmayan Nasuh'un dinine bağlı biri olduğu vurgulanır. Bu da Nasuh'un dini, ilmi sadece kitaplardan ezber etmekle kalmayıp öğrendiklerini hayata geçiren bir insan olduğunu da gösterir. Ahmet Mithat için geleceği inşa edecek kişiler de Nasuh gibi eğitimli ve inançlı olmalıdır.

Paris'te Bir Türk romanında Osmanlı erkeklerinin birden fazla kadınla yaptıkları evlilik yabancılar için oldukça ayıplanan ve eleştirilen bir durum olarak karşımıza çıkar. Paris'e gelen Nasuh yolda tanıştığı Madame Mapercine'in Fransız asilleriyle yaptıkları haftalık buluşmalardan birine katılır. Bu toplantıda Türk olduğu öğrenilen Nasuh'a önce kılık kıyafetiyle ilgili eleştiriler gelir. Daha sonra da Catherine, Türk erkeklerinin birden çok kadınla evlenmesi ve İslamiyet'in buna izin vermesiyle dalga geçer. Nasuh bu durumun dini açıdan uygunluğunu sebepleriyle birlikte detaylı bir şekilde anlatır. İslâmiyet'in çok eşliliğe bakışını Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle destekler. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in insanı yorumlayışından, kadına verdiği değerden de bahseder. Kur'an'ın hayal âleminde gezinmeyip, hakikat âleminde gezindiğini (s. 151) ifade eden Nasuh, Kur'an'daki bilgiler ışığında İslamiyet'e yanlış bakışları düzeltmeye çalışır. İslâmiyet'te kadınları korumak için kuralların olduğunu ve Kur'an'ın bu konudaki rehberliğini dile getirerek Müslümanlık hakkındaki yanlış düşünceleri yıkmaya çalışır. Nasuh'un İslam dinine dair açıklamalarının ardından toplantıda bulunan yabancı konuklar İslamiyet'in pozitif ve realist kurallar üzerine kurulan bir din olduğuna karar verir. Yazar, dini açıdan Batı'nın Doğu'yu nasıl değerlendirdiğine dikkat çekerken Nasuh'un da dini eğitim verecek kadar bilgi sahibi olduğunu gösterir.

Nasuh, De la Chaisne aracılığıyla Anne isimli bir rahibeyle tanışır. Anne ve Nasuh arasında ruhbaniyete, Hristiyanlıktaki inanca dair konuşmalar başlar ve ilerler. Nasuh, rahibeye Hristiyanlıktaki bazı biat ve inançların yanlışlığını İslamiyet'teki algılanışıyla ayrıntılı bir şekilde anlatır. Kur'an-ı Kerim'in haricinde diğer kutsal kitaplardan olan İncil'den de bahseder. Virginie ve iki kardeşinin fakir durumlarına rağmen Allah'a şükretmeyi asla unutmamalarıyla inançlarının kuvveti anlatılır.

Hristiyan olan bu gençler İncil'den örnek vererek iyilik yapmanın büyüklüğünü dile getirirler ve bu şekilde yaşarlar. Bu anlatımlar esnasında okur Hristiyanlık ve İslâmiyet'e dair bilgilendirilmiş olur.

Kafkas romanında Hristiyan bir dadı olan Özden'in Katerina'ya kendi dininden olmayan bir gençle evlenemeyeceğini sürekli hatırlatması ve Müslümanlığa dair olumsuz bakışını yansıtmasıyla dolaylı bir din eğitiminden bahsedilebilir. Katerina'nın Kaplan Bey'e olan sevgisini azaltmak için sürekli dini farklılığı hatırlatan Özden Dadı Müslümanlığa karşıdır. İnançlarına taassub derecesinde bağlı olan dadının fikirleriyle yetişen Katerina için de Kaplan Bey'in kendi dininden olmaması önemli bir konudur.

Taaffüf romanında gayrimüslim bir hoca eşliğinde eğitim gören genç kızın dini konulardaki eğitimine de değinilir. Ahmet Mithat Efendi için mürebbiye veya yabancı bir muallim tedrisinden geçen Müslüman çocukların dini eğitimlerinin aileleri tarafından ihmal edilmemesi önemli bir konudur. Anne ve babalar çocuklarının iyi bir tahsil ve terbiye ile yetiştiklerini düşünseler bile dini konuları gayrimüslim kişilere bırakmamaları konusunda uyarılır. Çünkü çocuklar bu kişilerden dini yanlış öğrenirler. Bu nedenle Ahmet Mithat'a göre çocukların din eğitiminde anne babalara büyük sorumluluk düşer. Fakat *Taaffüf* romanında farklı bir durumla karşılaşılır. Doktor Fratenberg kültürlü ve bilgili bir insana yakışan görüşle Sâniha'nın dini eğitimini kendisinin yeterli bir şekilde veremeyeceğini düşünür. Bunun için Dâniş Bey'in vefatından sonra genç kızın bu konudaki eğitimini yarım bıraktırmaz. *"Hâl ve şanı kendisince müntahap olan bir müderris efendiyi haftada iki gün ders vermeye tayin ederek, kendisi de hazır olduğu hâlde ilmihâlden be'dile hakayık-ı diniye, Sâniha'ya takrir ve tefhim olun[ur]."* (s. 32) Gayrimüslim bir hocanın öğrencisinin din eğitimine karşı gösterdiği bu hoşgörülü tavır ön plana çıkarken Müslümanlığı öğretemeyeceği de vurgulanır.

2.7. Kişisel Gelişim: Yurt Dışı Eğitimi

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'ın ilanından sonra yenileşmeyi sağlayacak politikalarından birisi Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla yurt dışına öğrenci göndermesidir. Bu düşünceyle yurt dışına giden gençlerin oradaki gelişmeleri yerinden takip etmesi amaçlanır. Tanzimat romanlarında da kahramanlar eğitimlerini daha iyi bir seviyeye çıkarmak ve Batı'daki yenilikleri öğrenmek için yurt dışına

giderler. Eğitim amaçlı bu gidişlerle Batı kültürünü tanıyan kahramanlar aynı zamanda Osmanlı kültürünü ve insanını Batı'ya tanıtmak gibi de bir misyon üstlenirler. Yurt dışı eğitimiyle kişisel gelişimlerini artıran kahramanlar aynı zamanda milleti için faydalı birer birey olarak geri dönerler. Kahramanların yurt dışı eğitimi süresince kültürel bir yozlaşmaya maruz kalmamaları onların eğitim ve terbiyelerine bağlanır.

Sergüzeşt romanındaki Celal Bey tahsili için beş altı senesini Paris'te geçirir. Fakat kahramanın yurt dışındaki eğitim hayatıyla ilgili detaylı bilgi romanda yer almaz. Sanat eğitimini ilerletmek için yabancı bir hocadan resim dersi aldığını belirtilir.

Tanzimat romanları içerisinde en çok Ahmet Mithat Efendi'nin roman kahramanları eğitim için yurt dışına gider. Belirli bir süre kendi vatanında eğitim gören kahrmanlar daha iyi bir eğitim için Batı'yı görmelidir. Genellikle hukuk ve tıp tahsili için Avrupa'ya giden kahramanlar bu konuda isteklidir. Ahmet Mithat Efendi eğitime verilen önemin Tanzimat'la birlikte değişmesini arzu eder. Batı'nın ilim ve teknik olarak üstünlüğünü kabul edip oradaki yeniliklerden faydalanmak gerektiğini her fırsatta dile getirir. Eğitim sistemi ve metodu açısından da Batı'nın yöntemlerinden yararlanılmalıdır. *"Ahmet Mithat Efendi anlatılarında, Batı'da tesis edilen mekteplerde nelerin öğretildiğini de kahramanları vasıtasıyla okurlarına haber verir. Özellikle Paris'e okumaya gönderdiği "yeni insan"larının bu okullarda fen ve sosyal bilimler sahasında öğrendikleri yeni bilgileri aracı yaparak, okurlarını ilim ve teknikteki gelişmelerden haberdar eder."* (Tüzer, 2014:105) Yazar romanlarında iyi eğitim görmüş, Batı'yı örnek alan fakat Doğu'nun değerlerini göz ardı etmeyen kahramanlar aracılığıyla eğitime dair yeni bir algı oluşturmaya çalışır. Bunun için roman kahramanları Paris başta olmak üzere yurt dışına eğitime gider. Batı'ya giden kahramanlar yeni dünyayı tanımaya çalışır. Ahmet Mithat Efendi romanlarında yurt dışına gönderdiği kahramanlarının "yeni insan"a ait özellikleri kazanarak dönmesini ister. Yazarın "yeni insan"dan beklentisi öğrenmeye açık olmasıdır. Aklı ve mantığı öne çıkararak kişisel gelişimini ilerletmek isteyen kahramanların yeniliklerden haberdar olması beklenir.

Yeryüzünde Bir Melek romanı kahramanlarından Şefik, Avrupa'ya tahsil için gider. İlk eğitimini İstanbul'da tamamlayan Şefik kendisini tıp alanında daha da geliştirmek üzere Paris'in yolunu tutar. Bu yurt dışı eğitimi ayrıca Şefik'in babası

Singapurî'nin oğluna vasiyetidir. Acemi denilecek bir yaşta Paris gibi insanın aklını başından alan güzelliklere sahip bir yere giden Şefik ilm aşkından taviz vermeden çalışır. Başarılı bir şekilde okulunu bitirip vatanına dönmesi yurt dışı deneyiminin kendisi için faydalı olduğunu gösterir. Halbuki *"Paris pek acayip yerdir. Bazı erkekler kadın ararlar! Bazı kadınlar erkek ararlar. Bazı kere herkes aradığını bul[duğu]"* (s. 46) için insanlar eğitim dışında her şeyle ilgilenebilir. Fakat Şefik böyle bir gaflete düşmez. Yazar, Şefik'in eğitim yolundaki kararını hiçbir şeyin bozamayacağını belirterek Raziye'nin sevdasını bile bir kenara bıraktığını hatırlatır. Aşkından vazgeçecek derecede tahsil yoluna baş koyduğunu okura duyurur. Şefik için ne yurt dışı ne Paris ne de aşk *"hakayık-ı fennîyye ve dakayık-ı ilmiyye"* (s. 45) kadar önemli değildir. Ahmet Mithat'ın bu düşüncelere sahip kahramanı eğitimin rehberliğinde medeniyet yolunda ilerleyerek ülkesinin gelişmesine hizmet edecek Tanzimat'ın ideal insanını temsil eder.

Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr'da kahramanın eğitimini ilerletmek için yurt dışına gitme isteği kendisinden gelir. Mustafa *"gerek Fransızcasını ve gerek mukaddemât-ı ulûmu gereği gibi ele getirdikten sonra Avrupa'ya gönderilmesi için babasına yalvarmaya başla[r]."* (s. 65) *"Tahsilde ileriye vardıkça tahsili lâzım daha sair birçok şeyler bulunduğunu gör[en]"* (s. 65) Mustafa'nın bu ilim aşkında küçük yaşta babasından aldığı talim ve terbiyenin etkisi vardır. Yazar, kahramanın yurt dışı eğitiminden bahsederken anne babaların bu konudaki farklı tutumuna değinir. Mustafa'nın annesi evladının hasretine dayanamayacağını düşünerek oğlunun tahsili için yurt dışına gitmesini istemez. Anne, duygusal kararlarla çocuğunun geleceğine yönelik engellemede bulunurken; baba, evladının geleceği ve tahsili için bu fikre olumlu bakar. Oğlunun eğitimi sayesinde ileride güzel bir hayata kavuşacağını düşünerek bazı fedakârlıklarda bulunur ve yurt dışı eğitimini destekler.

Mesâil-i Muğlaka romanında yurt dışı mekanı Paris'tir. Romanının kahramanı Abdullah, Paris'e hukuk tahsili görmek için gider. Ahmet Mithat Efendi de romanda Paris'teki öğrenci âlemine dair bilgilerini paylaşır. *"Osmanlılarımız meyanında da yüzlerce gençler vardır ki Paris'te ikmâl-i tahsil etmiş olduklarından alelumum Quartier Latin'e ve talebe meyanında (Pays Latin) yani Latin memleketi denilen talebe mahallesi ahvalini pek âlâ bilirler."* (s.36) Paris'teki öğrenci muhitlerinden bahsedilen romanda ayrıca Fransa'daki gençlerin eğitim anlayışının eleştirisi de yapılır. Ahmet

Mithat; Dreyfus, Emile Zola gibi yazarların romanlarında Fransız talebelerinin terbiyeden uzak hâllerini örnek göstererek şöyle bir sorgulama yapar: *"Gençleri mekteplere neye koyarlar? O mekâsib-i ilim ve irfanda iktisap eyleyecekleri ilim ve terbiye ile ömürlerinin sonuna kadar hüsn ü hâl dairesinde hareket eylesinler diye değil mi? Halbuki Fransız talebesi mekteplerde işte bu sû-i terbiyeyi alarak ömürlerinin sonuna kadar da o terbiye muktezasınca hareket ediyorlar ki bütün Avrupa'nın nazar-ı istiğrabını da bu sebepten dolayı kendileri aleyhine isticlâb eyliyorlar."* (s. 41) Ahmet Mithat'a göre okullarda insanların ahlaklı ve faydalı bir ömür sürmesi için eğitim ve terbiye veririlir. Fakat bu durum Fransız okullarında farklıdır. Talebeler Fransa'daki okullarda terbiye görmeyerek yanlışlara sürüklenirler. Böylece hem kendi hayatlarını mahvederken hem de ülkelerinin kötü anılmasına sebep olurlar.

Ahmet Mithat Efendi Batılılaşma yolunda ilerlemeye çalışan bir toplumun Batı'daki iyi ve kötü şeyleri birlikte öğrenmesi gerektiğine inanır. Bunun nedeni bizdeki maddi ve manevi gelişmenin Avrupa'daki yaşayışa göre ileride olmasıdır. Batı'da güzelliğin ve çirkinliğin birarada olduğunu ancak bunlara dair bilgi edinildiği zaman aradaki farkın anlaşılabileceğini söyler. Ahmet Mithat Efendi bu düşünceden hareketle *Mesâil-i Muğlaka* romanının neden Paris'te geçtiğini anlatır. Ayrıca Avrupa'ya dair bilgi veren olayların kurgu içerisinde yer almasının sebebini açıklar. Ona göre bir romanı kendi kültür unsurları dışında kurgulamak o romanı millî olmaktan çıkarsa da okuru bilgilendirdiği için amacından uzaklaştırmaz. Hatta o eser diğerlerine göre bir nebze daha önemlidir.

Mizancı Murad eğitimde reform sağlanabilmesi için yapılması gerekenlerden birisinin de yetenekli öğrencilerin tahsilleri için yurt dışına gönderilmesi olduğunu ifade eder. Bu düşüncesini *Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?* adlı romanında Mansur'la gerçekleştrir. Mansur, amcasına konuk olarak gelen Yüzbaşı'nın kendisini Fransa'ya tahsil için gönderme isteğine ilk başta olumsuz cevap verir. Çünkü Mansur Fransa'ya değil İstanbul'a gelmek ister. Bu cevap üzerine Yüzbaşı, Mansur'un yanlış düşündüğünü belirtir. *"Zamanımız maarif zamanıdır. Malumatsızlar için kuru ekmek bile güç bulunacaktır. Sen bir kere tahsilini bitir, adam ol. O vakit âlemin her bir kapısı senin için açık olur. İşte o vakit İstanbul'da da aç kalmazsın."* (s. 88) diyerek Mansur'u uyaran Yüzbaşı eğitimli bir insanın her zaman rahata erişeceğini söyler. Yazar, eğitimin insan hayatı için önemini Yüzbaşı'nın sözleriyle vurgular. Annesinin vefatından sonra

amcasının evinde rahat edemeyen Mansur, Yüzbaşı'nın da sözünü dinleyerek yurt dışına eğitim görmek için gider. Marsilya'da bir pansiyona yerleşir. Burada biraz düzen kurup rahata erdikten sonra İstanbul'a gitmeyi planlar. Fakat gün geçtikçe eğitimin önemini daha iyi anlayan kahraman tahsilini sonuna kadar tamamlamaya karar verir. Başarılı bir öğrenci olan Mansur darülfünuna girme zamanı gelince *"tabip, her memleket, her cemiyet için müfit bir âza olabilir."* (s. 95) düşüncesiyle tıbbiyeyi seçmeye karar verir. Paris darülfünunun tıp şubesine kayıt yaptıran Mansur kısa zamanda başarısıyla alanında yetkin hocaların da dikkatini çeker. Tıp tahsilini tamamlayıp gerekli imtihanları da başarıyla geçer ve muallimleri tarafından "ders muavini" olarak tayin edilir. Ancak İstanbul'a gitmeyi kafasına koyan Mansur, muallimlerin bu teklifini reddeder.

Romanda yurt dışına tahsil görmek için gidip ahlakı ve terbiyesi bozulan, tahsili yarım kalan gençlerin durumuna da değinilir. Yurt dışı eğitimleri süresinde kültürel kimliğinden uzaklaşanların asıl amacının Paris'i, yurt dışını gezmek olduğu belirtilir. Mansur'a göre bu hevesin sebeplerden birisi çocukların ilk eğitimlerindeki yanlış tutumdur. Çocukların mektep bitirmiş hocalardan eğitim ve terbiye görmeyip dadıların elinde bilinçsiz bir şekilde yetişmeleri onları boş hayallere sürükler. Yazar, Alafranga kültürü aşılayan dadıların himayesinde terbiye edilen çocukların Paris'e eğitim için değil eğlence için gitmelerini normal karşılar. *"'Paris'i görmek' için heveslenmiş dadılar terbiyekerdelerini değil, mekâtib-i âliyeden şahadetname almış olan müstaitanı göndermeye başlarsanız o vakit hüsnüsemereler görebilirsiniz."* (s. 269) der. İyi okullarda eğitim görmüş kişilerin yurt dışından istifadeleri dadıların yetiştirdiği çocuklardan farklı yönde olur. Muallimlerin rehberliğindeki çocuklar mantıklı hareket edecekleri için yurt dışına gittiklerinde oradan her yönde bilgi sahibi olmuş bir şekilde dönerler.

Tanzimat romanlarında yurt dışı eğitimi kahramanların eğitimleri içerisinde özel bir aşamayı oluştururken gençlerin ahlakını bozan bir ortam olması nedeniyle olumsuz açıdan da ele alınır. Burada ayrımı sağlayan husus kahramanların eğitim düzeyidir. Muallimler eşliğinde düzenli bir eğitimden geçen kahramanlar yurt dışında eğitimlerini ilerletirken eğitimi önemsenmeyenler kültürel kimlik kaybına gidecek derecede heveslerinin kurbanı olurlar. Tanzimat yazarlarının birleştikleri görüş yurt dışında

eğitim gören bilinçli gençlerin eğitimde ve sosyo-kültürel anlamda modernleşmeyi sağlayacak bireyleri oluşturacağı şeklindedir.

SONUÇ

Batı'da başlayan reform hareketlerinin köklü değişikliklere neden olmasıyla pozitivist bir dünya görüşünü benimseyen Avrupa ülkeleri akıl ve bireyi merkeze alan bir yaklaşımla hızla ilerler. Makinenin de gücüyle gelişmiş dünya ülkeleri arasında yer almaya çabalayan Fransa, İngiltere, Almanya gibi devletler bilim, teknik ve sanayi alanında Osmanlı Devleti'ni çağın gerisinde bırakacak şekilde gelişirler. Bu sürede yaşadığı toprak kayıplarıyla eski gücünü kaybeden ve sarsılan otoritesini çağın gereklerine ayak uydurmakla geri kazanacağına kanaat getiren Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan itibaren Batı'da yaşanan gelişmelere kayıtsız kalamaz. Bu nedenle çağdaşlaşma yolunda önemli atılımlar yapan ve dünyada söz sahibi olmaya başlayan Batılı devletleri takip etmek için girişimlerde bulunur. Modernleşme çabalarının ilki devletin siyasi sınırlarını, gücünü korumak için askerîyeye ve orduya yönelik olur. Böylece Osmanlı Devleti Batılılaşma sürecinde ilk adımlarını atar. Askerî gücü çağın şartlarına göre kuvvetlendirmek adına Batılı tarzda okulların açılmasıyla eğitim alanındaki ilk önemli yenilik hareketleri de uygulanmaya konur. Hendesehâne (1734), Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun (1775), Mühendishane-i Berr-i Humayun (1795), Musika-i Hümayun (1831), Mekteb-i Harbiye (1834) bu amaçla açılan Batı tipi okullardır.

Osmanlı Devleti'nin yüzünü Batı'ya dönme kararındaki dönüm noktalarından birisi Tanzimat Fermanı'dır. Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu olarak da bilinen Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid tarafından 1839 yılında ilan edilir. Tanzimat Fermanı yenileşmenin somut bir adımıdır. Tanzimat'ın ilanıyla her alanda hız kazanan modernleşme hareketleri siyasi ve sosyal alanın yanında edebî sahayı da etkileyerek Türk edebiyatının Batı etkisinde gelişen sürecine kaynaklık eder. Batı edebiyatı kaynaklı bir tür olan roman ve hikâye, Türk edebiyatına Tanzimat'tan sonra girer ve bu türlerin Türk edebiyatındaki ilk örnekleri oluşmaya başlar. Tanzimat döneminde Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal, Şemsettin Sami, Recaizâde Mahmut Ekrem, Samipaşazâde Sezai, Nabizâde Nâzım, Mizancı Murat, Fatma Aliye Hanım roman ve hikâye türünde eserler kaleme alan sanatçılardır.

Batılılaşma sürecinde iki farklı kültürün karşılaşması ve yapılan reformların sağlam bir zemine oturtulmadan ilerletilmeye çalışılması bu girişimin niteliğini ve

kalıcılığını etkiler. Geleneksel bir çizgide ilerleyen Osmanlı kültürünün Batı kültürüyle etkileşime geçmesi sosyo-kültürel alanda yaşanacak ikiliği de ortaya çıkarır. Eğitim, kılık kıyafet, mimari, müzik, resim, dil, temizlik, eğlence, sosyal hayat, aile hayatı gibi konularda Avrupai değişimler yaşayan Osmanlı'nın bu geçiş sürecinde sıkıntılarla karşılaştığı pek çok alan vardır. Bunlar içerisinde en önemlilerinden birisi eğitimdir. Tanzimat'la birlikte tahsil ve terbiyenin Batı tarzına benzetilmeye çalışılması klasik eğitime ve geleneksel yapıya bağlı olan halk için bocalamaya neden olur. Eğitimle ilgili yaşanan sorunlar siyasi ve resmî makamlar tarafından değerlendirilip değiştirilmeye çalışılırken bu konunun kültürel platformdaki yansıması edebiyatı da etkiler. Tanzimat döneminin sanatçıları aynı zamanda dönemin aydınları, düşünürleri oldukları için romanlarda eğitim sorununun üzerinde önemle dururlar.

Osmanlı Devleti'nin Lâle Devri ile başlayan Batılılaşma hareketleri Tanzimat'ın ilanıyla resmilik kazanır. Tanzimat Fermanı'ndan önceki dönemde Batı'yı takip etmeye başlayan Osmanlı Devleti askerî yenileşmenin yanında II. Mahmut zamanında eğitime dair bazı fikirleri hayata geçirir. Bu süreye kadar Osmanlı'nın Tanzimat öncesi eğitim sistemindeki en etkili kurumları sıbyan mektepleri ve medreselerdir. Sıbyan mektepleri, çocuklara ağırlık olarak dinî eğitimin verildiği ilk eğitim kurumlarıdır. Medreseler ise âlim hocaların ders verdiği ve Osmanlı'nın 17. yüzyıla kadarki eğitim sürecinde önemli faaliyetleri olan bir kurumdur. Eğitimde Batılılaşma fikriyle birlikte bu eğitim kurumlarının da ıslah edilmesi için gerekli girişimlerde bulunulur. Fakat bu yenileşme çabaları Türk-İslam medeniyetini yok etmeye yönelik bir tutum gibi algılandığından medrese ve medreseliler tarafından tepkiyle karşılanır. Medresenin bu yaklaşımı ve engelleri eğitimde çağdaşlaşma sürecinin yavaş ve sıkıntılı ilerlemesine neden olur. Tüm bu olumsuzluklara rağmen II. Mahmut eğitime dair bir ferman yayımlar. Bu ferman, eğitimde çağdaşlaşma tarihi açısından ilk adım niteliğindedir ve oldukça önemlidir. Ancak Batı'daki yenilikleri çözümleyip bunları Osmanlı'nın eğitim sistemine uyarlayabilecek yetişmiş kişilerin azlığı, eğitim reformu için gerekli alt yapının sağlanamaması Tanzimat öncesi dönemde eğitimde Batılılaşma çalışmalarının köklü ve etkili olmamasına neden olur.

Fermanın ilanıyla birlikte Tanzimat döneminde eğitimin çağdaşlaşmasına dair pek çok önemli atılımlar yaşanır. Öncelikle Osmanlı Devleti sınırları içerisinde mekteb-okul sayısı artırılarak eğitimin her yere ulaşması hedeflenir. Eğitimde teşkilatlanma

fikriyle yeni eğitim kurumlarının nicelik olarak çoğaltılmasının yanında okul ve öğrenci kalitesinin artması için de faaliyetler gerçekleştirilir. Ayrıca eğitimin ilerleyişini düzenlemek adına eğitimde sistemleşme çalışmaları hız kazanır. Devlet adamları eğitime dair planlanan ve uygulanan tüm bu yeniliklerin daha disiplinli olması için bir maarif meclisi kurulması gerektiğini düşünürler ve Meclis-i Maarif-i Umûmiye teşkilâtını kurarlar. Meclis-i Maarif-i Umûmiye de alınan karaların uygulanmasını sağlamak amacıyla Mekâtib-i Umumîye Nezâreti'ni kurar. Bu nezaretin çalışmalarıyla Tanzimat döneminde eğitimde modernleşme politikasının göstergesi olan rüştiye, daarülmarif, darülfünun, darülmuallimat gibi eğitim veren yeni okullar açılır.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminde eğitimde modernleşme politikalarını gerçekleştirirken karşılaştığı en önemli sıkıntılardan birisi yabancı okullar ve azınlık okulları sorunudur. Devletin bünyesinde Müslüman ve gayrimüslimlere eğitim veren, işleyiş olarak da ayrılıkların bulunduğu yabancı eğitim kurumları mevcuttur. Batılı devletler, yabancılara ve azınlıklara yönelik Tanzimat Fermanı'ndaki hükümleri uygulamadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlarlar. Osmanlı Devleti de Batı'nın desteğini kaybetmemek için 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilan eder. Islahat Fermanı'nda eğitim konusunda Tanzimat Fermanı'na göre tek farklılık gayrimüslimlerin kendilerine ait okul açma hakkına sahip olmaları ve askerî okullarda eğitim görme imkanına erişmeleridir. Böylece gayrimüslimler yabancı devletlerin de desteğini alarak Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde kendi okullarını açıp devlet kademesine yerleşecek nitelikte eleman yetiştirmeye başlar. Eğitim sisteminin iki farklı koldan ilerlemesine neden olan bu durum Osmanlı'nın çağdaş eğitim girişimlerinin gelişmesini engellerken aynı zamanda siyasi anlamda sıkıntılara da neden olmaktadır. Bu okullarda eğitim gören yabancıların ve azınlıkların devletin otoritesini tehlikeye düşürecek söylemleri ortaya çıkar. Ayrıca yabancı devletlerin bu duruma müdahale etmek amacıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaları yabancı okulların ve azınlık okullarının hem eğitim hem de nüfuz bakımından sorun teşkil ettiğini gösterir. Yabancı okulların ve azınlık okullarının eğitim kalitesi açısından Müslüman okullarını geride bırakmasını önlemek ve devletin bütünlüğünü sarsacak girişimlerde bulunmasını engellemek için bu okullar denetime tabi tutulur. 1869 yılında çıkarılan "Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi" ile de Müslüman-gayrimüslim öğrencilerin eğitimindeki farklılık ortadan kaldırılır.

Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı'nın ilanından sonra gerek devlet adamlarının gerek Osmanlı aydınlarının görüşleriyle eğitimde başarılı buldukları Fransız sistemini kendi eğitim sistemine uygulamaya karar verir. Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy bunun için bir proje hazırlar. Hazırlanan projeyle Osmanlı eğitiminde Fransız tezi uygulanmaya başlanır. Tanzimat döneminde eğitim kademelerini düzene sokmak, eğitim planlarını sistemleştirerek uygulamaya koymak için 1869 yılında Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi yayımlanır. Bu nizamname, Osmanlı eğitim sisteminin Cumhuriyet tarihine kadar düzenlendiğini gösteren bir kanundur. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi bu nedenle Tanzimat dönemi eğitim faaliyetlerine damgasını vuran ve Türk eğitim tarihi açısından oldukça önemli bir girişimdir.

Tanzimat döneminde eğitim sorunlarının çözümü için devlet tarafından kanunlar ve yeni düzenlemelerle çaba sarf edilirken aydınlar da eğitim konusundaki modernleşme çabalarına kayıtsız kalmazlar. Eğitim, eğitimin önemi, gerekliliği, Batılılaşmayla birlikte eğitim anlayışındaki değişimin sonuçları Tanzimat sanatçılarının romanlarında işlediği konular arasında yer alır. Yazarlar aynı zamanda bu konulara yönelik görüşlerini içeren makale, eleştiri, mektup, gazete yazılarıyla da katkıda bulunurlar. Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Nabizâde Nazım, Mizancı Mehmed Murad, Fatma Aliye Hanım çocuk eğitimi, aile terbiyesi, anne-babanın eğitimi, kadın eğitimi gibi eğitim sorunlarını eserlerine taşırlar. Ayrıca dönemin sanatçıları eğitimde yenileşme çalışmaları ve eğitim sistemindeki değişiklikler hakkındaki düşüncelerini bir aydın bakışıyla paylaşırlar. Okuma-yazma ve dil eğitimine yönelik faaliyetlerin önemini de eğitim sorunlarına çözüm önerisi olarak sunarlar.

Tanzimat yazarları çağdaş eğitimi yerleştirmek için Batı'daki eğitim anlayışını takip ederler ve bu konuyla ilgili fikirlerini dile getirirler. Onlara göre modernleşme yolunda Batı'daki gelişmelerin özellikle de eğitimle ilgili reformların örnek alınması gerekir. Bu süreçte millî ve kültürel değerleri kaybetmeden bilgi ve kültür seviyesi yüksek, eğitimli "yeni insanı" oluşturmak esas hedef olmalıdır. Böylece modernleşmenin, bilim ve teknik gibi konularda ilerlemenin ancak eğitimle mümkün olacağında görüş birliğine varan Tanzimat sanatçılarının diğer bir ortak noktası ise insanların refah içerisinde yaşamaları için çocukluktan itibaren eğitimin gerekli olduğudur. Onlara göre eğitim, sadece okuyup yazmaktan ibaret değildir. Bu düşünceden hareketle hayata geçirilmeyen bir eğitim anlayışının eleştirisini de yaparlar.

Bunlara ek olarak medenileşme yolunda en önemli adımlardan birisinin kadının eğitilmesi olduğunu açıklarlar. Eğitim sorunları içerisinde kadın eğitimini her fırsatta önceleyen Tanzimat aydınları bu konuyu aile bireylerinin eğitimi bakımından da açımlar. Bu fikir üzerinden de topluma sağlıklı bireyler yetiştirmek için anne ve babalara düşen sorumluluklara sıklıkla vurgu yaparlar.

Tanzimat dönemi yazarları modernleşme hareketleri içerisinde toplumsal ve kültürel anlamda yaşanacak değişime dair bilgilendirici bir tavırla eserlerini kaleme alırlar. Bu nedenle yazarların romanlarda sık sık bir eğitimci tavrıyla halkı eğitmeyi amaçladığı görülür. Sanatçılar bu eğilimlerini romanların önsözlerinde dile getirirler. Roman türünün halka okuma alışkanlığı kazandırması ve eğlendirirken fayda sağlaması gerektiğini savunurlar. Bunu ifade ederken roman içerisinde kurguya müdahale ederek konuyla ilgili yorumlarını da aktarmaktan geri durmazlar. Ayrıca romanlarda dil ve üslubu da bu amaca hizmet edecek şekilde kullanırlar. Bu nedenle Tanzimat romanları, dil ve üslup bakımından sanatlı ve kapalı bir anlatımdan ziyade halkın anlayacağı sadelikte yazılır. Bu da yazarların romandan fayda sağlama kaygısını sanat yapmaktan daha üstte tuttuklarını gösterir.

Tanzimat yazarları yenileşen dünya hakkında okurunu bir eğitimci rolüyle bilgilendirirken romanlarda bu yeniliğe uygun ideal kahramanlar kurgular. Eğitimli, ahlaklı, kültürlü, yabancı dil bilen, kimliğini koruyan, yeniliğe açık; dürüstlük, çalışkanlık gibi özelliklere sahip ideal kahramanlar okura rol model olacak "yeni insan" tipini yansıtır. Romanlarda Osmanlı insanını da iyi bir şekilde temsil eden ideal kahramanların en önemli ortak özellikleri çok iyi bir eğitim sürecinden geçmeleridir. Yazarlar ancak eğitimli bireylerle kalkınmanın ve ilerlemenin mümkün olacağı mesajını bu ideal kahramanlar aracılığıyla okura sunarlar.

Tanzimat döneminde yazarlar, okurunu eğitme amacını romanın dışında farklı türlere yönelerek de gerçekleştirir. Hem ahlak eğitimi hem de bilgi aktarımı sağlamak için romanın yanında gazete ve tiyatrodan da faydalanırlar. Böylece daha çok kişiye ulaşmayı amaçlarlar. Halkın dünyaya ve kendine dair bilgilenmesini sağlayan gazeteler o dönem için farklı bir okul gibi düşünülür. Tanzimat sanatçıları döneme dair siyasi, sosyal, kültürel pek çok alandaki fikirlerini gazeteler sayesinde halka aktarır. Romanların, gazetelerin yanında halkı bilinçlendiren bir sanat olarak tiyatro da önem

kazanır. Tiyatronun eğlendirirken düşündürmesi, kısa süre içerisinde insanlara ders vermesi nedeniyle eğiticiliğinden yararlanılır. Hayatın aynası olarak görülen tiyatronun ahlakı bozmayacak bir anlayışla sergilenmesi Tanzimat yazarlarının tiyatroda aradığı ilk şarttır.

Tanzimat romanlarında eğitim sorunu farklı başlıklar altında toplanabilir. Bunlardan ilki ailelerin eğitim sorunudur. Romanlarda ailenin eğitim sorunu anne ve babanın eğitim seviyesiyle ve eğitime bakışıyla ilişkili bir şekilde işlenir. Ebeveyn eğitiminin çocuk eğitiminde karşılaşılan sorunların temelini oluşturduğu fikri yazarların ortak görüşüdür. Anne-babanın çocuk eğitimindeki eksiklikleri, hatalı tutumları onların çocukluk dönemlerinden kaynaklanan eğitim sorununa işaret eder.

Romanlarda eğitim konusuna yaklaşımları farklı olan üç baba tipi yer alır. Bunlardan ilki; çocuk eğitimine önem veren ve çocuklarını küçük yaşlarından itibaren iyi bir eğitim sürecinden geçiren babadır. Çocuklarının eğitimini önemseyen babaların genellikle kendilerinin de iyi bir eğitim hayatı geçiren kültürlü kişiler olduğu görülür. İkincisi ise; alafrangalığı idrak edemeyerek çocuklarını Batı özentisiyle serbest, şımarık yetiştiren babalardır. Üçüncü olarak geleneğin çizgisinden ayrılmayan babalar yer alır. Bu düşünceyi taassup noktasına taşıyan, katı kuralları olan otoriter babaların tutumu işlenir. Bu özelliklere sahip babaların, çocuklarının eğitimini ve geleceğini engellemesiyle aslında kendi eğitim durumlarının sorunlu olduğu dile getirilir. Ayrıca çocuk eğitimi açısından eksiklikleri vurgulanır. Tanzimat yazarları, çocuk eğitiminde babanın rolünü belirginleştirmek için baba otoritesinden mahrum olan çocukların eğitim durumlarına da değinir. Baba ilgisi ve eğitimi görmeyen ya da babanın kaybını yaşayan çocuklarda bu eksikliğin yol açtığı sorunlar anlatılır. Romanlarda çocuklar üzerinde babanın vereceği eğitimin eksikliğini telafi edecek âlim, hoca, doktor gibi bilgili kişilerin yardımı görülür. Baba yerine geçen bu kişilerle de çocuk eğitiminde babanın yol gösterici tutumunun önemi netleştirilir.

Tanzimat dönemi romancıları babanın eğitimi kadar annenin eğitimini de ön planda tutar. Romanlarda annelerin eğitimine dair en önemli sorun onların çocuklukta iyi bir eğitim ve terbiye görmemeleridir. Eğitim durumuna göre iki farklı anne modelini işleyen yazarlar bilinçli anne ile eğitimsiz annenin çocuk eğitimi ve ahlak terbiyesi üzerindeki etkilerini ele alırlar. Eğitim gören anneler, çocuklarının iyi bir eğitimle

yetişmesini arzu eder ve bu konuda çocuklarına destek olurlar. Bilinçli annelerin himayesinde yetişen çocukların aynı zamanda ahlaki gelişimlerinin de olumlu yönde olduğu hissettirilir. Romanlarda yer alan bilinçli anneler, kadın eğitiminin gerekliliğini okura bildirmesi bakımından oldukça önemlidir. Cahil, hafifmeşrep kadınlar ise annelik vasfından uzak olan eğitimsiz kişilerdir. Onların eğitim sorunu roman içerisinde çocuk eğitimindeki hatalı tutumlarıyla belirginleştirilir. Bu anneler iyi bir ortamda yetişmedikleri ve gerekli eğitimi almadıkları için annelik bilincine de sahip değillerdir. Bu nedenle Tanzimat yazarları annenin eğitim düzeyini kahramanların çocuk yetiştirmedeki tavırlarıyla ortaya koymaya çalışırlar.

Tanzimat romanlarında çocukların/gençlerin eğitim sorunları geniş yer tutar. Çocukların aile içerisindeki ilk eğitimi, terbiyesi ve modernleşmeyle birlikte eğitimlerinde görülen değişimler yazarların çocuklara/gençlere dair değindikleri eğitim sorunlarındandır. Romanlarda kız ve erkek çocukların/gençlerin eğitimlerinin farklı olduğu vurgulanır. Bu farklılıklara değinilirken kız çocuklarının eğitilmesi gereği sıklıkla dile getirilir. Kız çocuklarının eğitimi yazarların romanlarında işledikleri Tanzimat dönemi eğitiminin temel sorunları arasındadır. Romanlarda kız çocuklarının eğitimine dair yaşanan en önemli sorunlardan biri sıbyan mektebinden sonra eğitimlerinin sonlandırılmasıdır. Ergenlik dönemine giren kızların erkeklerle aynı okula devam edememesi ve kız çocukları için hizmet veren bir eğitim kurumunun olmaması dikkatlere sunulur. Kahramanların sıbyan mektebinden sonraki eğitimleri ya ailelerin desteğiyle devam eder ya da kızların kendi çabasına bırakılır. Eğitimi yarım kalan ve bu konuda ailesi tarafından destek görmeyen kız çocukları ise dikiş, nakış, ev işleri gibi el becerilerini geliştirmeye yönelirler. Bu kahramanların okuma yazma konusundaki istekli hâllerinin de romanlarda özellikle belirtildiği görülür. Ayrıca eğitim konusunda mağduriyet yaşayan kız çocuklarının eğitimlerine kaldıkları yerden devam etmek için gösterdikleri bireysel çabanın altı çizilir. Alafranga aile ortamında yetişen kız çocuklarının eğitimi Batı kültürüne uygun bir şekilde sürdürülür. Fakat yazarlar bu eğitim anlayışında yanlış Batılılaşmanın etkisine de değinirler. Alafranga kültürdeki serbestliğin ve eğitimin kız çocuklarının ahlaki gelişiminde sorunlara neden olacağı vurgulanır. Bilinçli anne-babalar tarafından ahlak eğitimi verilmeyen kız çocuklarının şımarık, kıskanç, bencil bir kişilikte yetişmesini beraberinde getireceği kahramanlar aracılığıyla yansıtılır. Bu şekilde yetişen kız çocukları hatalı eğitimin kurbanı olur.

Romanlarda cahil ve ahlaken çökmüş kadınlar da bu eğitim sorununu yaşayan tiplerdir. Eğitimli kadınların hem toplum açısından hem de bireysel yönden faydası açıkça ifade edilerek kadın eğitiminin önemi ve gereği işlenir. Tanzimat dönemi romanlarında esir, köle, cariye konumunda olan kadınların eğitim seviyeleri de dikkate alınır. Bu kadınların eğitimlerinin hizmetinde bulundukları ev halkının memnuniyeti için gerekli olduğu hissettirilir. Bu nedenle romanlarda genellikle cariye, esir ve köle kadınların dikiş, nakış, temizlik gibi becerilerinin yanında okuma-yazma bilmeleri istenir. Bazı romanlarda bunun kişisel bir istek olduğu da vurgulanır. Ayrıca bu kişilerin hizmet ettikleri evin bir üyesi gibi okuma yazma öğrenip müzik eğitimi aldığı da görülür.

Tanzimat romanlarında erkek çocukların ve gençlerin eğitiminde görülen yanlış Batılılaşmanın izleri erkek çocukların eğitimi ile ilişkilendirilerek verilir. Aile eğitimi ve terbiyesi almayan, alafranga tutkusu olan erkeklerin eğitim hayatlarına önem vermedikleri, ilerleyen süreçte bunun sıkıntılarını yaşamaları romanlarda işlenen eğitim sorunlarının başında gelir. Erkek çocukların eğitim sorununun bir nedeni de baba otoritesinin yokluğudur. Çocukluk döneminde babanın eğitimiyle büyümeyen veya baba ilgisi görmeyen gençlerin kişisel eğitimlerinde ve gelişimlerinde görülen eksiklik erkeklere dair işlenen eğitim sorunlarındandır. Bu eksiklikler nedeniyle hayata karşı güçlü duramayan kahramanların eğitim sorunu onları yaşam boyu mutsuzluğa sevk eder. Bu durumda baba yerine geçecek bir aile büyüğü veya bilgili bir kişi aracılığıyla baba otoritesinin yoksunluğunun telafi edilmeye çalışıldığı görülür. Nitelikli bir eğitim gören erkekler ise yeni insan profilini yansıtan kahramanlar olarak öne çıkar. Bu erkekler ilk eğitimlerini düzenli bir şekilde aldıktan sonra ailesi tarafından da desteklenerek daha iyi bir eğitim görmeleri için yurt dışına gönderilir. Yurt dışına giden bu gençler hem eğitim açısından hem de kişisel gelişimleri açısından fayda sağlayarak geri dönerler.

Tanzimat romanlarında eğitim veren kurumlara ve bu kurumların işleyişine de yer verilir. Sıbyan mekteplerinden sonra eğitimleri sonlandırılan kız çocukları evde eğitimlerine kaldıkları yerden devam ederler. Erkek kahramanlar ise sıbyan mektebinden sonra rüştiyede eğitim alırlar. “Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye, Darülmuallimat, Ziraat Okulu, Bahçıvanlık Mektebi” Tanzimat romanlarda adı geçen eğitim kurumlarıdır. Bu okulların dışında kimsesiz çocukların eğitim gördüğü bir kurum olarak yetimhane öne çıkar. Yetimhanede büyüyen çocukların ilk eğitimlerini ve

terbiyelerini bu kurumda almalarından dolayı yetimhane veya çocuk yuvalarının da eğitim açısından önemi netleştirilir. Romanlarda dönemin bir yansıması olarak gayrimüslim çocukların eğitimlerine de değinilir. Bu dönemde yabancıların kendi eğitim kurumlarında eğitim görmeleri için yaptıkları siyasi baskılar Tanzimat romanlarında yerini alır. "Rahibe Mektebi, Lazarist Mektebi" gibi gayrimüslim çocukların eğitim gördükleri yabancı okullardan ve bu okullardaki eğitim anlayışından bahsedilir. Yabancı okulların ve azınlık okullarının eğitimin modernleşmesinde önemli bir sorun olduğu belirtilir.

Tanzimat romanlarında eğitimciler ve öğreticilerle yapılan fakat kurumsal olmayan eğitim süreci dikkat çeker. Kurum dışı eğitimler genellikle bir muallim/hoca, dadı veya mürebbiye aracılığıyla verilir. Ders verecek muallimler/hocalar iyi eğitim gören, bilgili, kültürlü kişilerdir. Eğitimci kategorisinde değerlendirilebilecek bu kişilerin çoğu âlim denilecek kadar bilgi sahibidir. Bu eğitimciler çocukların eğitimi ve terbiyesiyle yakından ilgilenerek onların kişiliği üzerinde önemli izler bırakır. Dönemin modernleşme anlayışıyla bağdaşan bir uygulama olan mürebbiye ile eğitim de Tanzimat romanlarında sıklıkla karşımıza çıkar. Genellikle Batı'nın kültür şehri olarak görülen Fransa'da iyi bir eğitim alan ve yabancı dile hâkim olan mürebbiyeler alafranga ailelerin çocuklarına eğitim vermek için bir süreliğine çocukların yaşadığı eve gelirler. Özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin çok sık değindiği bir durum olan mürebbiye ile eğitim çocuk eğitiminde bazı sorunlara neden olur. Mürebbiyeler aracılığı ile disiplinli bir eğitimden geçen çocukların karşılaştıkları en önemli sorun kültür şokudur. Mürebbiye eğitiminin yol açtığı sorunlar hem kültürel açıdan hem de dini açıdan ele alınır. Osmanlı Devleti'ne ve İslamiyet'e karşı olumsuz bakışa sahip olan mürebbiyeler çocuk eğitiminde kendi kültürünü aktarmaya çalışarak onların millî duygulardan ve kültürel değerlerden uzaklaşmasına sebep olurlar. Batı kültürü ve gelenekleriyle yetişmeye başlayan çocukların ileride kendi kimliğinden uzak olmaları o dönem için yaşanacak önemli eğitim sorunlarından birisi olarak işlenir. Bir diğer sorun da Müslümanlığa karşı olan mürebbiyelerin kendi dinlerini çocuklara benimsetmeye çalışmalarıdır. Modernleşme sürecinde Batı usulü eğitim adına yapılan mürebbiye eğitiminin sorunlara yol açabileceği belirtilirken çocukların yabancı dil eğitimine sağladığı katkılar da göz ardı edilmez.

Tanzimat romanlarında dadıların ve kalfaların çocuk eğitimi açısından faydalı olmadıkları anlaşılır. Bu kişiler eğitim görmeyen, kulaktan dolma bilgilerle iş yapan cahil insanlardır. Geleneklere bilinçsizce bağlı oldukları için modernleşme sürecindeki yeniliklere, değişimlere tepkilidirler. Batıl inançları ve katı kuralları olan kalfalar ile dadıların çocuk eğitiminde bir fonksiyonları yoktur.

Batılılaşmayla birlikte sanatsal ve kültürel gelişmelerin yakından takip edilmesi sanat eğitiminin önem kazanmasını sağlar. Özellikle alafranga aile ortamında yetişen kız çocukların müzik eğitimi almaları onların eğitim süreçleri arasında oldukça önemsenen bir aşamadır. Özel hocalar eşliğinde yapılan müzik eğitimini yabancı hocalar da verir. Evin genç kızları okul eğitimi bittikten sonra enstrüman olarak ud, piyano, keman ile sanat eğitimlerini evde devam ettirirler. Müzik eğitimi sonucu enstrüman çalma konusunda oldukça maharet gösteren kızların aynı zamanda musiki alanındaki bilgisi de kuvvetlidir. Resim sanatı ile daha çok erkek kahramanların ilgili oldukları görülür. İyi bir tahsil hayatı geçiren erkek çocuklar ilerleyen yaşlarda resme yönelirler ve bu konuda kabiliyetlerini geliştirirler. Hatta kahramanların bu daldaki eğitimleri bazı romanlarda geçimlerini sağlayacak seviyeye ulaşır. Yurt dışına giden kahramanların Batı'nın resim sanatındaki gelişmişliği ve eserleri hakkındaki düşünceleriyle bu sanata dair eğitim aldıkları ispatlanır.

Batılılaşmanın bir gereği olarak iyi derecede yabancı lisan öğrenmek Tanzimat romanlarında yabancı dil eğitimiyle ilgili öne çıkan bir durumdur. Ayrıca romanlarda yabancı lisan eğitimine değinilirken ana dili eğitimi de dikkatlere sunulur. Küçük yaşta ana dili kazanımının hassasiyeti işlenir. Kahramanların yabancı dil eğitimine yoğunlaşmasıyla ana dilinden uzaklaşmalarının eleştirisi yapılır ve bu durum dil eğitiminde yaşanan bir sorun olarak değerlendirilir. Bu sorunla karşılaşan kahramanlar özel hocalardan ana dili eğitimi alır. Alafranga ailelerde yetişen çocukların lisan eğitimleri yabancı bir hoca aracılığıyla sağlanır. Romanlarda yabancı lisan eğitimi genellikle Fransızca başta olmak üzere İngilizce, Farsça, Arapça gibi dillere yöneliktir. Kahramanların yabancı dil eğitimlerinden beklenen düzey bu dilleri konuşacak ve yazacak dereceye ulaşmalarıdır. Tanzimat romanlarında yabancı dil eğitimi modernleşmenin bir şartı olarak görülür. Bu nedenle iyi bir yabancı dil eğitimi aynı zamanda Batılılaşmanın göstergesidir. Bunun yanında aydın ve kültürlü bir insan

olabilmek için yabancı dil eğitiminin gerekli olduğu da vurgulanır. Romanlarda iyi bir eğitim sürecinden geçen kahramanlar yabancı dil konusunda da başarı gösterirler.

Tanzimat romanlarında din eğitimi ve bu eğitime dair sorunlar da yer alır. Din eğitimiyle ilgili en büyük sorun gayrimüslim bir hoca veya mürebbiye eşliğinde yetiştirilen çocukların dinî eğitimlerindeki yanlışlık ve eksikliktir. Bu nedenle din eğitiminde anne babalara büyük sorumluluklar düştüğü yazarlar tarafından dile getirilir. Batılılaşmayı kendi kültüründen kopmadan yaşayan eğitimli kahramanların dinî yönden de iyi eğitilmiş kişiler olduğu özellikle vurgulanır. Bu kahramanlar Batı'nın ön yargısını yıkacak örnek bir Müslümanı temsil ederken İslamiyet'in sahip olduğu değerleri de doğru bir şekilde aktarmaya çalışan tiplerdir.

Yurt dışı eğitimi, Tanzimat romanlarında eğitim aşamasının önemli bir kısmı olarak gösterilir. İlk eğitimlerini okulda ve ailede alan kahramanlar tahsillerini ilerletmek için yurt dışına giderler. Gelişmişliğin ve modernliğin merkezi olarak görülen Paris, romanlarda yurt dışı eğitimi için en çok tercih edilen mekandır. Batı'daki gelişmeleri yakından takip etme isteği genellikle kahramanın kendisinden gelir. Yeni bilgiler edinme merakıyla yurt dışında eğitim gören kahramanlar eğitimin önemini okura hissettirir. Tanzimat romanlarında yurt dışı eğitime dair önemli sorunlardan birisi Avrupa'ya eğitim için giden gençlerin oradaki eğlence âlemine dalıp eğitim amacını unutmalarıdır. Gençlerin, yabancı ve farklı bir hayatın büyüsüne kapılarak eğitimlerini yarıda bırakması en önemli sorunların başında gelirken bir diğer sorun da bu gençlerin kendi kimliklerine ve kültürlerine yabancılaşması tehlikesidir. Yurt dışı eğitimiyle kültür, sanat, bilim ve tekniğe ait konulardaki yeniliklere tanık olan kahramanların kültürler arası etkileşim sonucunda bir çıkarım yapması da beklenir.

"Terakkinin maarife bağlı olduğuna" inanan Tanzimat yazarları eğitimi romanlarının merkezine alırlar. İncelenen romanlarda eğitim ve eğitim sorunları farklı başlıklar altında işlenirken yazarların eğitimle ilgili görüşleri de ortaya konulur. Ayrıca Tanzimat yazarlarının eğitimdeki yenileşmeye desteğini açıkça belirten romanlar bunları halka duyurma noktasında da büyük katkı sağlar.

KAYNAKLAR

İncelenen Romanlar

Namık Kemal (2000); İntibah, (Haz.:Yakup Çelik), Akçağ Yayınları, Ankara

_____ (2003); Cezmi, (Haz.:Yakup Çelik), Akçağ Yayınları, Ankara

Ahmet Mithat Efendi (2000); Hasan Mellâh yahut Sır İçinde Esrar, (Haz.:Ali Şükrü Çoruk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş, (Haz.:Kâzım Yetiş, Necat Birinci-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Zeyl-i Hasan Mellâh yahud Sır İçinde Esrar, (Haz.:Ali Şükrü Çoruk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Hüseyin Fellâh, (Haz.:Kâzım Yetiş, Necat Birinci-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Felâtun Bey ile Râkım Efendi, (Haz.:Kâzım Yetiş, Necat Birinci-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Paris'te Bir Türk, (Haz.:Erol Ülgen), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Süleyman Musli, (Haz.:Erol Ülgen-Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Kafkas, (Haz.:Erol Ülgen-Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Çengi, (Haz.:Erol Ülgen-Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Yeryüzünde Bir Melek, (Haz.:Nuri Sağlam), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Karnaval, (Haz.:Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Henüz 17 Yaşında, (Haz.:Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Acâyib-i Âlem, (Haz.:Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Dürdane Hanım, (Haz.:Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Vah, (Haz.:Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2013); Volter 20 Yaşında yahut İlk Muaşakası, (Haz.:Erdoğan Erbay-Ali Nutku), Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya

_____(2000); Esrâr-ı Cinayât, (Haz.:Nuri Sağlam-Ali Şükrü Çoruk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Cellât, (Haz.:Nuri Sağlam-Ali Şükrü Çoruk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Hayret, (Haz.:Nuri Sağlam), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2002); Arnavutlar Solyotlar, (Haz.:Nuri Sağlam-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2002); Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr, (Haz.:Nuri Sağlam-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2002); Fennî Bir Roman yahut Amerika Doktorları, (Haz.:Nuri Sağlam-M. Fatih Andı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2003); Haydut Montari, (Haz.:Erol Ülgen-Fatih Andı-Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2003); Gürcü Kızı yahut İntikam, (Haz.:Erol Ülgen-Fatih Andı-Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2003); Rikalda yahut Amerika'da Vahşet Âlemi, (Haz.:Erol Ülgen-Fatih Andı-Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Müşahedat, (Haz.:Necat Birinci), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2012); Hayal ve Hakikat, (Haz.:Hülya Argunşah), Kesit Yayınları, İstanbul

_____(2013); Ahmet Metin ve Şirzat, (Haz.:Fazıl Gökçek-Özlem Nemutlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Taaffüf, (Haz.:Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk-Erol Ülgen), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2000); Gönüllü, (Haz.:Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk-Erol Ülgen), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2003); Mesâil-i Muğlâka, (Haz.:Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı-Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2003); Jön Türk, (Haz.:Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı-Kâzım Yetiş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

Şemsettin Sami (2014); Taaşşuk-ı Tâl'at ve Fitnat, (Haz.:Yakup Çelik), Akçağ Yayınları, Ankara

Recaizâde Mahmut Ekrem (2014); Araba Sevdası, (Haz.:Hüseyin Alacatlı), Akçağ Yayınları, Ankara

Samipaşazâde Sezai (2000); Sergüzeşt, (Haz.:Tacettin Şimşek), Akçağ Yayınları, Ankara

Nabizâde Nâzım (2012); Zehra, Akçağ Yayınları, Ankara

_____ (2015); Karabibik, (Haz.:Sabahattin Çağın-Nedret Kurudere), Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2016); Mini Mini Mektepli-Hanım Kızlara (Haz.: Bahanur Garan-Erol Gökşen), Dergâh Yayınları, İstanbul

Mehmed Murad (2008); Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı?, (Haz.:Oğuzhan Karaburgu), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul

Fatma Aliye Hanım (2012); Hayal ve Hakikat, (Haz.:Hülya Argunşah), Kesit Yayınları, İstanbul

_____ (2014); Muhadarat, (Haz.:Fazıl Gökçek), Özgür Yayınları, İstanbul

_____ (2012); Refet, (Haz.:Şahika), Kesit Yayınları, İstanbul

_____ (2012); Udi, (Haz.:Şahika Karaca), Kesit Yayınları, İstanbul

_____ (2012); Levayih-i Hayat, (Haz.:Ayşe Demir), Kesit Yayınları, İstanbul

_____ (2012); Enîn, (Haz.:Ayşe Demir), Kesit Yayınları, İstanbul

Genel Kaynaklar

Kitaplar, Ansiklopediler

Adler, Alfred (2008); Bireysel Ruhbilim, (Çev.: Ayşe Tekşen), Payel Yayınları, İstanbul

_____(2009); Yaşamın Anlamı ve Amacı, (Çev.: Kâmuran Şipal), Say Yayınları, İstanbul

_____(2011); İnsan Doğasını Anlamak, İlya İzmir Yayınevi, İzmir

_____(2016); Çocuk Eğitimi, Say Yayınları, (Çev.: Kâmuran Şipal), Say Yayınları, İstanbul

Ahmet Mithat Efendi (1998); Felsefe-i Zenân, (Haz.:Handan İnci), Arma Yayınları, İstanbul

_____(2011/a); Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu, (Çev.: Bedia Ermat), Sel Yayıncılık, İstanbul

_____(2011/b); Muhâberât ve Muhâverât –Mektuplaşmalar-, (Haz.:Ömer Hakan Özalp), Özgü Yayınları, İstanbul

_____(2013/a); Ana Babanın Evlat Üzerindeki Hukuk ve Vezaifi, (Haz.:Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2013/b); Menfa –Sürgün Hatıraları-, Kapı Yayınları, İstanbul

_____ (2013/c); Peder Olmak Sanatı, (Haz.:Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2013/d); Üss-i İnkılap, Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2014/a); Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar-Roman Tarihine Genel Bir Bakış-, (Haz.:Sabahattin Çağın) Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2014/b); Hikmet-i Peder, (Haz.:Gizem Akyol), Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2016/a); Avrupa Adab-ı Muaşereti Yahut Alafrangalığı, Dergâh Yayınları, İstanbul

_____ (2016/b); Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Ruhiyesi, Dergâh Yayınları, İstanbul

Akbulut, Ural (2003); Tanzimattan Cumhuriyete Eğitim, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara

Aktaş, Şerif (2000); Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara

Akyüz, Kenan (1995); Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul

Akyüz, Yahya (2007); Türk Eğitim Tarihi, Pegem Yayınları, Ankara

Alver, Köksal (2012); Edebiyat Sosyolojisi, Hece Yayınları, Ankara

Andı, M.Fatih (1999); Roman ve Hayat, Kitabevi Yayınları, İstanbul

Arslan, Fatih (2012); Boş Zaman Figürleri -Erken Dönem Türk Romanında Nesne-Tüketim İlişkileri-, Sinemis Yayınları, Ankara

Arslan, Nihayet (2007); Türk Romanının Oluşumu-Dış Gerçeklik Açısından İnceleme-, Phoenix Yayınevi, Ankara

Aytaç, Gürsel (1999); Genel Edebiyat Bilim, İstanbul, Papirüs Yayınlar.

_____ (1999); Çağdaş Türk Romanı Üzerine İncelemeler, Ankara, Gündoğan Yayınları.

Babaroğlu, Ayhan (2011); Çocuk Psikolojisi ve Ruh Sağlığı, Vize Yayıncılık, Ankara

Bakırcıoğlu, N. Ziya (2004); Başlangıcından Günümüze Türk Romanı, Ötüken Yayınları, İstanbul

Baran, Gülen (2016); Aile Yaşam Dinamiği, Pelikan Yayıncılık, Ankara

Berkes, Niyazi (2008); Türkiye'de Çağdaşlaşma, (Haz.:Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

_____ (2016); Türk Düşününde Batı Sorunu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Bilim, Cahit Yalçın (1984); Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir

_____ (2002); Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir

Birand, Kâmıran (1998); Kâmıran Birand Külliyatı (1-3), Akçağ Yayınları, Ankara

Birinci, Necat (1987); Nâbizâde Nazım, Kültür ve Turzim Bakanlığı Yayınları, Ankara

Budak, Ali (2008); Batılılaşma ve Türk Edebiyatı-Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul

Cebeci, Dilâver (2009); Tanzimat ve Türk Ailesi-Sosyal Değişme Açısından Tanzimat İstanbul'unda Türk Ailesi Üzerine Bir İnceleme, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul

Çağdaş, Aysel-Seçer, Zarife Şahin (2011); Anne Baba Eğitimi, Eğiten Kitap Yayıncılık, Ankara

Çonoğlu, Salim (2015); -Bir Hayat Hikâyesinin Kâğıttan Tanıkları- Hikâye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi, Ötüken Yayınları, İstanbul

Deveci, Mutlu (2012); Varoluş ve Bireyleşme Açısından Ferit Edgü Anlatılarında Yapı ve İzlek, Akçağ Yayınları, Ankara

_____(2014); Halit Ziya Uşaklıgil'in Öykülerinde Yapı ve İzlek, Akçağ Yayınları, Ankara

Dino, Güzin (2013); Türk Romanının Doğuşu, Agora Kitaplığı, İstanbul

Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal (1993); Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

Dönmezer, İbrahim (1999); Ailede İletişim ve Etkileşim, Sistem Yayıncılık, İstanbul

Durgun, H. Harika (2015); Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat, Dergâh Yayınları, İstanbul

Durkheim, Emile (2016); Ahlak Eğitimi, Cem Yayınevi, İstanbul

Emil, Birol (?/a); Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler, Akçağ Yayınları, ?, Ankara

_____ (2009/b); Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey, Kitabevi Yayınları, İstanbul

Enginün, İnci (2006); Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923), Dergah Yayınları, İstanbul

_____ (2007); Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul

Eren, Ahmet Cevat (2007); Tanzimat Fermanı ve Dönemi, (Haz.:Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul İletişim Yayınları, İstanbul

Ergin, Osman (1977); Türk Maarif Tarihi, C.1-2-3-5, Eser Matbaası, İstanbul

Ergun, Doğan (1995); Sosyoloji ve Eğitim, İlke Yayınları, Ankara

Erkal, Mustafa E. (2000); Sosyoloji (Toplumbilimi), Der Yayınları, İstanbul

Escarpıt, Robert (1992); Edebiyat Sosyolojisi, (Çev.: Hüseyin Portakal), İletişim Yayınları, İstanbul

Esen, Nüket (1991); Türk Romanında Aile Kurumu, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara

_____ (2006); Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar, İletişim Yayınları, İstanbul

_____ (2014); Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat, İletişim Yayınları, İstanbul

_____- Köroğlu, Erol (2006); Merhaba Ey Muharrir !-Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul

Evin, Ahmet Ö. (2004); Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi, Agora Kitaplığı, İstanbul

Fatma Aliye (1995); Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, Bedir Yayınevi, İstanbul

_____-Mahmud Esad (2007); Çok Eşlilik Taaddüd-i Zevcat, Hece Yayınları, Ankara

_____(2012/a); Nisvan-ı İslam, Kesit Yayınları, İstanbul

_____(2012/b); Osmanlı'da Kadın Cariyelik, Çokeşlilik, Moda, Ekim Yayınları, İstanbul

Finn, Robert P. (2008); Türk Romanı İlk dönem, 1872-1900, Agora Kitaplığı, İstanbul

Fordhamm, Frieda (1999); Jung Psikolojisi, (Çev.: Aslan Yalçıner), Say Yayınları, İstanbul

Forster, E. M. (2001);Roman Sanatı (Çev.: Ünal Aytür), Adam Yayınları, İstanbul

Fromm, Erich (2011); Sevme Sanatı, İlya Yayınevi, İzmir

Göçgün, Önder (2009); Namık Kemal, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara

Gökçek, Fazıl (2012); Küllerinden Doğan Anka-Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar-, Dergah Yayınları, İstanbul

Gülendam, Ramazan (2006); Türk Romanında Kadın Kimliği, Salkımsöğüt Yayınları, Konya

Güngör, Erol (1995); Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk, Ötüken Yayınları, İstanbul

Güven, Güler (2009); Sami Paşazade Sezayi ve Eserleri, Dergâh Yayınları, İstanbul

Has-Er, Melin (2000); Tanzimat Devri Türk Romanında Kadın Kahramanlar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara

Hece Dergisi (2010); Türk Romanı Özel Sayısı S. 65/66/67 (Mayıs/Haziran/Temmuz 2002) Yıl:6, Hece Yayınları, Ankara

Horney, Karen (1998); Nevrozlar ve İnsan Gelişimi-Öz Gerçekleştirme Kavgası, Öteki Yayınları, Ankara

İnalcık, Halil-Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2006); Tanzimat –Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu-, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara

Jung, Carl Gustav (2016); İnsan Ruhuna Yöneliş, Say Yayınları, İstanbul

Kafadar, Osman (1997); Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma, Vadi Yayınları, Ankara

Kandiyoti, Deniz (2013); Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar –Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler, Metis Yayınları, İstanbul

Kantarcıoğlu, Sevim (2008); Yakınçağ Tarihimizde Roman (1908-1960), Paradigma Yayınları, İstanbul

Kaplan, Mehmet (2002); Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, Dergâh Yayınları, İstanbul

_____(2005); Tip Tahlilleri, Dergâh Yayınları, İstanbul

Karpat, Kemal (2009); Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum, Timaş Yayınları, İstanbul

_____ (2014/b);Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus-, Timaş Yayınları, İstanbul

_____ (2014/a); Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012, Timaş Yayınları, İstanbul

Kant, Immanuel (2016); Eğitim Üzerine Ruhun Eğitimi-Ahlaki Eğitim-Pratik Eğitim, Say Yayınları, İstanbul

Kaymakcan, Recep-Meydan, Hasan (2016); Ahlak Değerler ve Eğitimi, Dem Yayınları, Dem Yayınları, İstanbul

Kerman, Zeynep (2017); Samipaşazade Sezai -Bütün Eserleri 1-, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

_____ (2017); Samipaşazade Sezai -Bütün Eserleri 2-, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

Kerschensteiner, G. (1954); Karakter Kavramı ve Terbiyesi, (Çev.: H. Fikret Kanad), Örnek Matbaası, Ankara

Koçer, Hasan Ali (1992); Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, Milli Eğitim Basımevi, ?

Kodaman, Bayram (1991); Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

Kolcu, Ali İhsan (2009); Tanzimat Edebiyatı II –Hikâye ve Roman-, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum

Koray, Enver (1991); Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul

Korkmaz, Ramazan (Ed.); (2011), Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara

_____(2015); Yazınsal Okumalar, Kesit Yayınları, İstanbul

Kul, Erdoğan (2014); Namık Kemal-Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye, Birleşik Yayıncılık, Ankara

Kurnaz, Şefika (2011); Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923, Ötüken Yayınları, İstanbul

Kurt, Songül Keçeci (2011); Osmanlı Devletinde Kadın Eğitimi Harem'den Mektebe, Yitik Hazine Yayınları, İzmir

Lewis, Bernard (2004); Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Mardin, Şerif (2007); Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul

_____ (2003); Türk Modernleşmesi-Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul

Meriç, Nevin (2000); Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi Âdâb-ı Muâşeret, Kaknüs Yayınları, İstanbul

Mîzâncı Murad (1977); Mîzâncı Murad Bey'in II. Meşrûtiyet Dönemi Hâtıraları – Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd, Enkaz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellîsi, Tatlı Emeller, Acı Hakîkatler-, (Çev.: Celile Eren (Ökten) ARGIT), Marifet Yayınları, İstanbul

Moran, Berna (2015); Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İletişim Yayınları, İstanbul

Muallim Naci (1357); Istılahat-ı Edebiye, ?, İstanbul

_____ (?); Istılahat-ı Edebiye Edebiyat Terimleri, (Haz.: Alemdar Yalçın, Abdülkadir Hayber), Akabe Yayınları,Ankara

_____(2016); Edep Eğitimi Mekteb-i Edeb, (Haz.: M. Necip Yılmaz), Büyüyenay Yayınları, İstanbul

Naci, Fethi (2009); Yüzyılın 100 Türk Romanı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul

Namık Kemal (2005); Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1, (Haz.:Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul

Okay, Orhan (2005); Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, Dergâh Yayınları, İstanbul

_____(2008); Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi, Dergâh Yayınları, İstanbul

Ortaylı, İlber (2007); Batılılaşma Yolunda, Merkez Kitapçılık Yayınları, İstanbul

Önal, Mehmet (2005); En Uzun Asrın Hikâyesi 1-Yeni Türk Edebiyatına Teorik Bir Yaklaşım, Akçağ Yayınları, Ankara

Özgül, M. Kayahan (2013); Türk Edebiyatı Tarihine Bir Bakış, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara

Özkan, Salih (2008); Türk Eğitim Tarihi, Nobel Yayınları, Ankara

Özön, Mustafa Nihat (1938); Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, Ankara

Özön, Mustafa Nihat (1985); Türkçede Roman, İletişim Yayınları, İstanbul

Parla, Jale (2010); Don Kişot'tan Bugüne Roman, İletişim Yayınları, İstanbul

_____ (2012); Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım, İletişim Yayınları, İstanbul

_____(2014); Babalar ve Oğullar –Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul

Parlatır, İsmail (1987); Tanzimat Edebiyatında Kölelik, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

_____(2004); Recaî-zade Mahmud Ekrem, Akçağ Yayınları, Ankara

Recâîzâde Mahmut Ekrem (2011); Ta'lîm-i Edebiyat, (Haz.: Murat Kacıroğlu), Asitan Yayıncılık, Sivas

Russell, Bertrand (2014); Eğitim Üzerine, Cem Yayınevi, İstanbul

Sakaoğlu, Necdet (1991); Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul

Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin (2005); Unutulan Meşhurlarımızdan Mizancı Murad Bey, Şema Yayınları, İstanbul

Sazyek, Hakan-Sazyek, Esra (2008); Yeni Türk Edebiyatında Önsözler, Akçağ Yayınları, Ankara

Spencer, Herbert (2013); Zihin, Ahlak ve Beden Eğitimi, Pegem Yayınları, Ankara

Şemsettin Sami (1996); Kadınlar, (Haz.: İsmail Doğan), Gündoğan Yayınları, İstanbul

_____ (1997); Lisân, (Haz.: İsmail Doğan), Gündoğan Yayınları, İstanbul

Şentürk, Leyla (2015); Ahmet Mithat Efendi ve Eğitim, Ekin Yayınları, Bursa

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2001); 19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul

_____ (2005); Edebiyat Üzerine Makaleler, Dergâh Yayınları, İstanbul

Tansel, Fevziye Abdullah (2005); Husûsî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid, Akçağ Yayınları, Ankara

_____(2013/a); Namık Kemal'in Husûsî Mektupları I –İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2013/b); Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II –İstanbul ve Midilli Mektupları-I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2013/c); Namık Kemal'in Husûsî Mektupları III –VI. Midilli Mektupları-II., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

_____(2013/d); Namık Kemal'in Husûsî Mektupları IV –VII.-VIII. Rodos ve Sakız Mektupları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Tanzimat Edebiyatı (2006); (Haz.:Prof. Dr. İsmail Parlatır (koordinatör), Prof. Dr. İnci Enginün, Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Prof. Dr. Zeynep Kerman, Prof. Dr. Abdullah Uçman, Prof. Dr. Nurullah Çetin), Akçağ Yayınları, Ankara

Tarakçı, Celâl (1994); Muallim Nâcî Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkîki, Sönmez Ofset Matbaası, Samsun

Tekin, Arslan (2012); Edebiyatımızda İsimler, Boğaziçi Yayınları, Ankara

Timur, Taner(2002); Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik, İmge Kitabevi, Ankara

Tunaya, Tarık Z. (1960); Türkiyenin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, Yedigün Matbaası, İstanbul

Türk Kültürü Dergisi (1964); Eğitim Sayısı, S.18, Yıl: II, Ayyıldız Matbaası, Ankara

Türkçe Sözlük (2010); Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

Tüzer, İbrahim (2014); Ahmet Mithat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm, Akçağ Yayınları, Ankara

Uç, Himmet (2007); Şair ve Romancı Nabizade Nazım, Kitabevi Yayınları, İstanbul

Ülken, Hilmi Ziya (2005); Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul

Üstünova, Mustafa (2005); Namık Kemal'in Özel Mektuplarında Edebî Konular, Gaye Kitabevi, İstanbul

Yavuzer, Haluk (2001); Çocuk Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Yazgıç, Kemal (1940); Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları, Tan Matbaası

Yelkenci, Ömer Faruk (2010); Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi, Kaknüs Yayınları, İstanbul

Yeşilyurt, Şamil (2014); Ahmet Mithat Efendi'nin Romancılığı, Akçağ Yayınları, Ankara

Yetiş, Kazım (1989); -Ölümünün 100. Yıldönümü Münasebetiyle- Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul

_____ (1996); Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sâhasında Getirdiği Yenilikler, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Yıldız, Hakkı Dursun (1992); 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Yıldız, Saadettin (2006); Tanzimat Dönemi Edebiyatı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara

Yılmaz, Durali (1996); Roman Sanatı ve Toplum, Ötüken Neşriyat, İstanbul

_____(1997); Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu, Akçağ Yayınları, Ankara

Zürcher, Erik Jan (2000); Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul

Welldon, Estela V. (2001); Anne: Melek mi, Yosma Mı? –Anneliğin İdealleştirilmesi ve Alçaltılması-, (Çev.: Semra Kunt Akbaş, Can Kurultay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul

Makaleler

Akün, Ömer Faruk (1997); *"Nâmık Kemal"*, İslâm Ansiklopedisi, C.9, s.54-72

Akagündüz, Ümüt (2015); *"Düşünce Tarihimizin Eğitimci Simalarından Ayşe Sıdıka Hanım ve Usûl-ı Tâlim ve Terbiye Dersleri Adlı Eseri",* Folklor/Edebiyat Dergisi, S.81, s.87-106

Alkan, Mehmet Ö. (2003); *"Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Değerlendirme"*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.377-401

Altın, Hamza (2008); *"1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri"*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.13/1, s. 271-283

Aslan, Kadir (2002); *"Değişen Toplumda Aile ve Çocuk Eğitiminde Sorunlar",* Ege Eğitim Dergisi, C.1, S.2, s.25-33

Aydın, Mithat (2013); *"Namık Kemal'de 'Terakki' ve 'Maarif' Düşüncesi"*, Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.53/2, s.451-477

Balcı, Yunus (2013); *"Tanzimat Dönemi Roman ve Hikâyesi",* Türk Edebiyatı Tarihine Bir Bakış, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, s.41-74

Baytal, Yaşar (2001); "Tanzimat ve II. Abdulhamid Dönemi Eğitim Politikaları", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S.11, s.23-32

Burcu Yılmaz, Ebru (2002); *"Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Bir Değerlendirme",* Kadın/Woman 2000 Journal for Woman Studies, C.3, S.2

_____(2016); *"Tanzimat Devri Türk Şiirinde Müstereddit Bir Tavır Olarak Soru ve Sorgulama"*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, "Prof. Dr. İbrahim KAVAZ Özel Sayısı", S.4, s.101-121

Cemaloğlu, Necati (2005); *"Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)"*, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.14, s.153-165

Coşkun, Betül (2010); *"Türk Modernleşmesini Kadın Romanları Üzerinden Okumak-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e-"*, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkısh or Turkic Volume 5/4, Ankara, s.930-964

Çelik, Celaleddin (2010); *"Değişim Sürecinde Türk Aile Yapısı ve Din Paradigmatik Anlam ve İşlev Farklılaşması"*, Karadeniz Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi, S.(8)1, s.25-35

Çelik, Yakup (2002); *"Eğitimden Beklentiler"*, Sanat ve Edebiyatta Temel Kavramlar, Nehir Yayınları, İstanbul, s.476-479

Demir, Hiclâl (2010); *"Muallim Naci: Eski Mi, Yeni Mi?"* Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, S.19, s.176-185

Demirci, Fatih (2007), *"İki Siyasal Eğitim Modeli: Sokrates ve Platon'un Eğitim ve İnsan Anlayışları (Sokratik ve Platonik Eğitim)"*, Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 38. ICANAS Bildiriler, 10-13 Eylül Ankara, s.103-125

Demirel, Fatih (2012); *"Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi"*, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.25/2, s.507-530

Dino, Güzin (1954); *"Samipaşazâde Sezai Bey'in Sergüzeşt İsimli Romanında Gerçekçiliğin Payı"*, DTCFD, XII/1-2, s. 139-152

Doğan, İsmail (1993); *"Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi"*,Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Başbakanlık Aile Araştırmaları KurumuYayınları, C.1, Ankara, s.176-198

Emil, Birol (?/ a); *"Mîzancı Mehmed Murad Bey ve Romanına Dair",* Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler-2, Akçağ Yayınları, ?, Ankara, 90-110

_____ (?/b); *"Mîzancı Murad Bey'in Edebiyat ve Tenkide Dair Görüşleri"*, Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler, Akçağ Yayınları, ?, Ankara, 111-146

Enginün, İnci (2007); *"Namık Kemal'in Eğitim Konusundaki Görüşleri",* Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 397-405

Esen, Nükhet (1993); "*Türk Ailesindeki Değişmenin Romanımıza Yansıması",* Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Başbakanlık Aile Araştırmaları KurumuYayınları, C.2, Ankara, s.660-676

Fatma Aliye (1311); *"Talim-i ve Terbiye-i Benat-ı Osmaniye",* Hanımlara Mahsus Gazete, S. 37, 25 Kanunuevvel 1311, s.1-2

Güler, Deniz-Ulutak, Nazmi (1992); *"Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Türk Toplum Yaşantısında Aile"*, Kurgu Dergisi, S.11, s.51-76

Hasdedeoğlu, Mehmet Onur (2015); *"Tanzimat Dönemi Yazarlarının Roman Kahramanlarında Okuma Kültürü"*, Türük Uluslar arası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, S.5, s.225-244

Işın, Ekrem (2014); *"Tanzimat Ailesi ve Modern Âdab-ı Muâşeret",* Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 557-574

İhsanoğlu, Ekmeleddin (1992); *"Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı"*, 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.335-395

İnalcık, Halil (2014); *"Tanzimat Nedir?",* Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 29-57

Kanter, M. Fatih (2007); *"Tanzimat Şiirinde İdeal İnsan Tipi"*, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S.16 Bahar, İstanbul, s.167-190

Karabulut, Mustafa (2009); "Tanzimat Dönemi Türk Romanında Güzel Sanatlar ve Edebiyat", Milli Eğitim, S.182, s.95-109

_____(2010); *"Tanzimat Dönemin'de Osmanlının Yenileşme Sürecine Bir Bakış"*, Türk Dünyası Araştırmaları, S.187, s.125-138

_____ (2013); *"Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Tematik Bir İnceleme",* Erdem Dergisi, S.64, s.49-69

Karaca, Şahika (2010); *"Şemsettin Sami ve Kadınlar",* Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 3, Issue 13, s.136-146

_____ (2012/a); *"Fatma Aliye Hanım ve Udi Üzerine",* Udi, Kesit Yayınları, İstanbul, s.13-26

_____(2012/b); *"İlk Dönem Türk Romanlarında Anne Kimliği"*, Akademik Bakış Dergisi, S.33, Kasım-Aralık, s.1-17

_____ (2013/a); *"Modernleşme Dönemimde Kadın Eğitiminin Niteliğine Yönelik Farklı Yaklaşımlar",* Uluslar arası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi, C.2, S.3, 1-11

_____ (2013/b); *"Fatma Aliye ve Emine Semiye'nin Kadının Toplumsal Kimliğinin Kazandırılmasında Öncü Fikirleri",* The Journal of Academic Social Science Studies,Volume 6, Issue 2, s.1481-1499

Karaman, Mehmet Ali (2014); *"Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin Eğitimi Halka Yayma Çalışmaları"*, International Journal of History Studies, Volume 6, Issue 1, s. 115-122

Karataş, Süleyman (2003); "*Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma",* Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.5, s.231-242

Kardaş, Rıza (1972); *"Sosyal Değişme Yönüyle Tanzimat Öncesinde Eğitim ve Yenileşme Hareketleri"*, Türk Kültürü Dergisi, S.114, s.35-47

Kavaz, İbrahim (2002); *"Yenileşme Dönemindeki Edebi Münakaşaların Edebiyattaki Gelişmeye Katkıları"*, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.240-247

Kesebir, Ensar (2011); *"Tanzimat Romanında İradesiz Anne Tipi"*, IJSES Uluslararsı Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, S.1 (2), s.69-73

Kodaman, Bayram -Saydam Abdullah (1992/b); *"Tanzimat Devri Eğitim Sistemi",* 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.475-496

_____-Alkan, Ahmet Turan (1992/a); *"Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa"*, 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.1-10

Kolcu, Ali İhsan (2011); "*Yenileşmenin İkinci Kuşağı –Ekrem-Hâmid-Sezaî Mektebi",* Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, (Ed.: Ramazan Korkmaz), Grafiker Yayınları, Ankara

Korkmaz, Ramazan (2015); *"Tevarüs Eden Yazgı: Aşk-ı Memnu"*, Yazınsal Okumalar, Kesit Yayınları, s. 242-259

Kuşçu, Küçükler Nuray (2014/a); *"Tanzimat Romanının Eğitsel İşlevi: 'Felâtun Bey ile Râkım Efendi' Örneği",* Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı:05, s.94-105

_____ (2014/b); *"Tanzimat Romanında Kişiler ve Eğitim",* Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkısh or Turkic Volume 9/6, Ankara, s.773-781

Mardin, Şerif (2003); *"Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma",* Türk Modernleşmesi-Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s.21-79

_____ (2003); "*Yeni Osmanlı Düşüncesi*", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.42-53

_____ (2007); *"Mizancı Murat Bey ve Siyasî Fikirleri"*, Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.81-139

Namık Kemal (2005); *"Bizde Ahlâkın Hâli",* Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1, (Haz.:Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 488-491

_____ (2005); *"Maarife Dair Bir Makale",* Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1, (Haz.:Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 516-521

Okay, Orhan (1990); "*Edebiyatımızda Batılılaşma*", Sanat ve Edebiyat Yazıları, Dergah Yayınları, İstanbul, s. 44-53

Ortaylı, İlber (2003); "*Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar",* Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul

_____ (2014); *"Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu",* Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 421-461

Öz, Nesrin Biber (2001); "*İnsanın Kültürel Gelişiminde Müzik Eğitiminin Önemi",* Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.XIV, S.1, s.101-106

Özcan, Tarık (2000); *"Romanda Sosyal Ortam",* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, S.2, s.99-109

_____(2007); "Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Tiyatrolarında Trajik Durum", Nevin Önberk Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, s.165-174

Özcan, Uğur-Dalyan, Murat Gökhan (2011); *"19. yy'da Rumlarda ve Arnavutlarda Evlilik Müessesesinde Başlık Uygulamaları"*, History Studies, S.3/3, s.319-336

Özdarıcı, Öznur (2012); *"Romanda Roman Okuyan Kadınlar"*, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, C.1, S.1, s.137-146

Özdemir, Mehmet-Kantaş, Zekeriya (2014); *"Mizancı Murad ve Turfanda Mı, Turfa Mı? Romanında Eğitim"*, Uluslararası Türkçe Kültür Eğitim Dergisi, S.3/2, s.247-273

_____-Eroğlu, Aysun (2016); *"Fatma AliyeHanım'ın Romanlarında Kız Çocuklarının Eğitimi"*, Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.32, s.70-84

Özön, Mustafa Nihat (1938/a); *"Marif",* Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, ?, s.86-90

_____ (1938/b); *"Terakki",* Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, ?, s.176-189

_____ (1938/c); *"XXVI – Aile"*, Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, ?, s.199-205

_____ (1938/d); *"Medeniyet",* Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, ?, s.212-217

_____ (1938/e); *"Moda",* Namık Kemal ve İbret Gazetesi, Remzi Kitabevi, ?, s.223-232

Parla, Jale (2003); "*Tanzimat Edebiyatında Siyasî Fikirler*", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.223-233

Polat, Özlem Atan (2002); *"Tanzimat Romanında Eğitim Teması"*, Türkçe-Türk Dili ve Edebiyatı Öğretiminde Sorunlar Çözümler, Yaklaşımlar, Eyüboğlu Eğitim Kurumları Yayınları, s.90-101

Sakaoğlu, Necdet (1993); *"Eğitim ve Aile",* Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Başbakanlık Aile Araştırmaları KurumuYayınları, C.1, Ankara, s.355-374

Sazyek, Hakan (2013); *"Talim-i Edebiyat'ın 'Hatime'si Üzerine",* Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1, s.2227-2239

Somel, Selçuk Akşin (2014); *"Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler"*, Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 683-708

Sönmez, Ürün Şen (2013); "Tanzimat Romanında Anne", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13, s.1451-1461

Swingewood, Alan (2012); "Edebiyat Sosyolojisine Yaklaşımlar", Edebiyat Sosyolojisi (Haz.: Köksal Alver), Hece Yayınları, Ankara, 2012, s. 101-114

Şahin, Doğan (2009); *"Kişilik Bozuklukları"*, Klinik Dergisi, İstanbul Tabip Odası Yayınları, İstanbul, s. 45-55

Şahin, Veysel (2008); *"Namık Kemal'in Mektuplarında Dil ve Edebiyat Üzerine Tenkitler",* Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4, s.687-715

_____ (2010); *"Namık Kemal'in Mektuplarında 'Şiir, Tiyatro ve Gazete' Üzerine Tenkitler"*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.13, Ankara, s.211-232

Şen, Adil (2013); "Osmanlı'dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları", Ekev Akademi Dergisi, S. 57, s. 477-492

Şentürk, Leyla-Aktaş, Elif (2014), *"Ahmet Mithat Efendi ve Çocuk Eğitimi"*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.2/2, s.58-59

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2005); *"Namık Kemal'e Dair Düşünceler",* Edebiyat Üzerine Makaleler, Dergâh Yayınları, Ankara, s.217-219

Tansel, Fevziye Abdullah (1953); *"Muallim Naci ile Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler",* Türkiyat Mecmuası, C.X, s.159-200

_____ (1958); *"Samî Paşazâde Sezaî",* TM, XIII, s.1-30

Tarakçı, Celal (1989); "*Hususi Mektuplarına Göre Namık Kemâl'in Dil ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri"*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.4, S.1, s.234-270

Taş, Kemaleddin (2002); *"Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım"*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.7, s. 87-94

Temir, Ahmet (1964); *"Bir Bilim Dalı Olarak Eğitim ve Milli Eğitim"*, Türk Kültürü-Eğitim Sayısı, S.18, s.7-13

Ünsal, Kubilay (2009); *"Nâmık Kemâl-Celâleddin Harzemşah"*, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı, S. 39, s. 113-117

Ürekli, Fatma (2002); *"Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları",* Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.3, s. 382-406

Yeşilyaprak, Binnur (1993); *"Kişilik Gelişiminde Ailesel Faktörlerin Etkisine İlişkin Bir Araştırma",* Aile ve Toplum Dergisi, S.3 C.1, s.3-16

Yetiş, Kazım (1989); *"Usul-i Tahsîlin Islâhına Dair",* -Ölümünün 100. Yıldönümü Münasebetiyle- Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s.1-5

Bildiri ve Tebliğler

Akyüz, Yahya (1994); "Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (31 Ekim- 3 Kasım 1989)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. s.501-513

Arıkan, Zeki (1992); "Tanzimat ve Kamuoyu", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu (İzmir 6-7 Kasım 1989) Bildirileri*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s.33-46

Aydın, Mehmet (1994); "Tanzimatla Aranan Hüviyet", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (31 Ekim- 3 Kasım 1989)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. s.15-19

Baykara, Tuncer (1992); "Tanzimat'a Girerken Osmanlı Devleti", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu (İzmir 6-7 Kasım 1989) Bildirileri*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s.9-13

Doğumunun 170. Yılında Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu (20-22 Aralık 2010 Tekirdağ), (2012); *Bildiriler I-II*, Bizim Büro Basımevi, Tekirdağ

Koç, Okan (2009); "Toplumsal Değişim Sürecinde Ahmet Mithat Efendi'nin Eğitim Anlayışı", *1st International Symposium on Sustainable Development International Burch University*, Sarajevo Bosnia and Herzegovinas, s.387-392

Nuhoğlu, Hidayet Yavuz (2001); *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi Tebliğleri İstanbul 12-15 Nisan 1999*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul

Parlatır, İsmail (1994); "Tanzimat Ruhunun Edebiyata Kazandırdığı Değerler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (31 Ekim- 3 Kasım 1989),* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. s.553-567

Polat, Özlem Atan (2002); "Tanzimat Romanında Eğitim Teması", *Türkçe-Türk Dili ve Edebiyatı Öğretiminde Sorunlar Çözümler, Yaklaşımlar Sempozyumu II*

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu (İzmir 6-7 Kasım 1989) Bildirileri (1992); Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989) (1994); Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara

Tezler

Yüksek Lisans Tezleri

Canbaz, Firdevs (2005); Fatma Aliye Hanım'ın Romanlarında Kadın Sorunu, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Çakan, Eyüp (2008); Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâyelerinde Eğitim Değerleri ve Türkçe, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya

Denizli, Selda (2005); Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında Kadın Eğitimi Üzerine Bir İnceleme, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Oylubaş, Duygu (2014); Fatma Aliye Hanım'ın Düşünce Dünyası, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri

Polat, Özlem Atan (2000); Tanzimat Romanında Eğitim Teması, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Varsak, Osman (2013); Namık Kemal ve Eğitim Görüşleri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Zengin, Rabia Dilara (2013); Fatma Aliye Hanım'ın Fikrî Dünyası, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Doktora Tezleri

Albayrak, Leyla (2010); Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Eğitim ve Çağdaş Eğitim Yaklaşımları Arasında Bir Karşılaştırma, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum

İnci, Handan (1992); Tanzimat Devri Türk Romanında Baba, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul

Karabulut, Mustafa (2008); Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ

Karataş, Evren (2009); Türk Kadın Yazarların Romanlarında (1980-2000) İşledikleri Konular ve Eğitim Kavramına Yaklaşımları, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir

Korkmaz, Ferhat (2010); Ahmet Mithat Efendi'nin Romanları ve Romancılığı, Dicle Üniversitesi, Türk Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Diyarbakır

Namlı, Taner (2010); Tanzimat Devri Türk Romanında Sosyal Tenkit, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ

İnternet Siteleri

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/143/14.htm (erişim:28.07.2016)

http://www.akademiktarih.com/tarih-anabilim-dal/2034-osmanl-aratrmalar/osmanllahat-hareketleri-ve-tihve-terakki/10035-tanzat-demnde-etde-modernlee-hareketler.html (erişim:05.03.2016)

EKLER

Ek 1. Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	İpek Yıldız
Öğrenci Numarası	111213202
Enstitü Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Yeni Türk Edebiyatı
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Mutlu Deveci
Tez Başlığı (Türkçe)	Tanzimat Romanında Eğitim Sorunu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 326 sayfalık kısmına ilişkin, 18/12/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Doç. Dr. Mutlu DEVECİ
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla **%10**, "alıntılar dâhil" **% 30'u** geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

ÖZ GEÇMİŞ

İpek YILDIZ

14.08.1985 tarihinde Niğde'de doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Niğde'de yaptı. 2003 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü'nü kazandı. 2008 yılında aynı bölümden mezun oldu. Aynı yıl Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı ve Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalında yüksek lisans programına başladı. "1980 Yılında Yayımlanan Türk Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik" başlıklı teziyle 2011 yılında yüksek lisansını tamamladı. 2009 yılında Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Hâlen Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalındaki görevine devam etmektedir.